

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika Program

Halmágyi Miklós

Az önazonosság és idegenfelfogás kérdései az első ezredforduló korának válogatott szerzői alapján

Doktori értekezés

Témavezető
Dr. Koszta László

Szeged
2013

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETÉS	1
1.1 AZ EZREDFORDULÓ VARÁZSA	1
1.2 MI AZ AZ ÖNAZONOSSÁG?	2
1.3 MI AZ IDEGENFELFOGÁS?	8
1.4 SAJÁT SZEMPONTOK.....	12
2. THIETMAR FELFOGÁSA	14
2.1 MERSEBURGI THIETMAR ALAKJA ÉS KRÓNIKÁJA	14
2.2 CSALÁDTÖRTÉNET, PÜSPÖKSÉG, ÖNÉLETÍRÁS.....	15
2.3 NÉPEK THIETMAR KRÓNIKÁJÁBAN	21
2.3.1 Szászok	22
2.3.2. Svábok és bajorok.....	25
2.3.3. Teutonok, Germania.....	26
2.3.4. Patria	27
2.3.5 Itália	29
2.3.6. Szaracénok	29
2.3.7. Nyugat, angolok.....	30
2.3.8. Észak, dánok.....	31
2.3.9. Kelet.....	32
2.3.9.1. Elbai szlávok	32
2.3.9.2. Csehország	33
2.3.9.3. Lengyelek	33
2.3.9.4. Kijevi Rusz.....	34
2.3.9.5. Poroszok, besenyők.....	34
2.3.9.6. Magyarok	34
2.3.10. Zsidók	35
2.4 ÖSSZEGZÉS.....	36
3. QUERFURTI BRÚNÓ FELFOGÁSA SAJÁT NÉPÉRŐL ÉS EURÓPA MÁS NÉPEIRŐL	37
3.1 ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA	37
3.2 NÉMETORSZÁG	45
3.3 CSEHORSZÁG	49
3.4 ITÁLIA, RÓMA.....	53
3.5 GÖRÖGÖK	55
3.6 NYUGAT	56
3.7 MAGYAROK.....	57

3.8 LENGYELORSZÁG	60
3.9 POROSZOK, LIUTICSOK	64
3.10 SZARACÉNOK	68
3.11 BESENYŐK	69
3.12 RUSZOK	70
3.13 SVÉDEK	70
3.14 ZSIDÓK	70
3.15 ÁLTALÁNOS FEJTEGETÉSEK	71
4. RADULFUS GLABER FELFOGÁSA EURÓPA NÉPEIRŐL	76
4.1 ÉLETE, KRÓNIKÁJA	76
4.2 GLABER FÖLDRAJZI VILÁGKÉPÉNEK NÉHÁNY FOGALMA	80
4.3 ÉGTÁJAK GLABER FELFOGÁSÁBAN	82
4.4 FRANCIAORSZÁG	82
4.4.1 Burgund Hercegség	83
4.4.2 Anjou	84
4.4.3 Normandia	85
4.4.4 Bretonok	85
4.4.5 Neustria	86
4.4.6 Aquitánok	87
4.4.7 Gascogne	87
4.5 BURGUND KIRÁLYSÁG	88
4.6 KELET VAGY NYUGAT?	89
4.6.1 Brit szigetek	90
4.7 KELET ÉS DÉL	91
4.7.1 Hispánia	95
4.7.2 Itália	95
4.7.3 Görögök	97
4.8 ÉSZAK ÉS KELET	98
4.8.1 Germánia	100
4.8.2 Csehek	104
4.8.3 Magyarok	105
4.9 ZSIDÓK	108
4.10 ÖSSZEFOGLALÁS	111
5. CHABANNES-I ADÉMAR VILÁGKÉPE	112
5.1 ÉLETE, MUNKÁSSÁGA	112
5.2. MONOSTOROK	114
5.3. FRANCIA KIRÁLYSÁG, AQUITÁNIAI HERCEGSÉG	115

5.4. NORMANNOK.....	117
5.5. SZARACÉNOK.....	119
5.6. ZSIDÓK.....	121
5.7. KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPA.....	123
6. TALÁLKOZÁS AZ IDEGENNEL HÁBORÚS KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT.....	127
6.1 FÉLELMET TÜKRÖZŐ KÖNYÖRGÉSEK.....	127
6.2 CSATAKIÁLTÁSOK, HARC ELŐTTI KÖNYÖRGÉS.....	131
6.3 HADI HÍREK, TORZULÓ EMLÉKEZET.....	134
6.4 HARC ÉS A BÉKE.....	140
6.5 NORMANNOK ÉS „SKRAELING”-EK.....	143
7. AZ IDEGENNEL VALÓ TALÁLKOZÁS VALLÁSI OLDALA.....	146
7.1 A „BARBÁR” TÁMADÓ MEGSZELÍDÜLÉSE.....	146
7.2 KAPCSOLATTARTÁS, NYELVTUDÁS, EGYMÁS MEGÉRTÉSE.....	155
7.3 MI BÍRTA RÁ POGÁNYOKAT A MEGTÉRÉSRE?.....	158
7.4 „KETTŐS HITŰ” FEJEDELMEK.....	165
7.5 POGÁNYLÁZADÁSOK.....	171
7.6 KERESZTÉNY SZERZŐ A POGÁNY VALLÁSRÓL.....	175
7.7 A SAJÁT NÉP POGÁNY MÚLTJA KERESZTÉNY SZERZŐ TOLLÁBÓL.....	178
7.8 A BÖJTI FEGYELEM ÉS A KÖZÖSSÉGTUDAT.....	181
7.9 IMAKÖZÖSSÉGEK.....	183
7.10 VÉGÍTÉLETVÁRÁS ÉS IDEGENFELFOGÁS.....	184
7.11 A FÖLDI ÉLET MINT IDEGEN VILÁG.....	189
8 AZ IDEGEN ÉS A HAZAI HÖLGYEK.....	192
9. IDEGENEK A KIRÁLYI HATALOM SZOLGÁLATÁBAN.....	206
9.1 VENDÉGLÁTÁS MINT ERÉNY.....	206
9.2 JÖVEVÉNY TARTÓZTATÁSA HASZNOS: INTELMEK.....	207
9.3 MIT ÉRTÜNK A „REGNUM” SZÓ ALATT?.....	208
9.4 HITELES-E A SZÖVEG?.....	209
9.5 A MAGYARORSZÁGRA ÉRKEZETT JÖVEVÉNYEK ELOSZLÁSA ÉS MENNYISÉGE.....	210
9.6 MIT ÉRTHETTEK RÉGEN A „REGNUM” SZÓ ALATT?.....	211
9.7 A JÖVEVÉNYEK MENNYISÉGÉRŐL.....	214
9.8 AZ INTELMEK A KÜLFÖLDI SZAKIRODALOMBAN.....	215
9.9 KIK A „KORÁBBI KIRÁLYOK”?.....	216
9.10 JÖVEVÉNYEK URALKODÓK SZOLGÁLATÁBAN.....	221
9.10.1 Egyházi jövevények.....	222
9.10.1.1 Egyházi jövevények Magyarországon.....	222

9.10.1.2 Egyházi jövevények Csehországban	223
9.10.1.3 Egyházi jövevények lengyel földön.....	224
9.10.2 Világi jövevények.....	225
9.10.2.1 Testőrök	226
9.10.2.2 Befolyásos jövevények	226
10. VILÁGIAK NYELVTUDÁSA	234
11. „NEVE DEN SZÓLÍTALAK”	244
12. IRODALMI HAGYOMÁNYOK, TOPOSZOK.....	256
13. ÖSSZEGZÉS.....	263
13.1 ROKONI ÉS LELKI KÖTETLÉKEK.....	264
13.2 VALLÁSI ÖNAZONOSSÁG ÉS IDEGENSÉG	266
13.3 NÉPEK ÉS ORSZÁGOK.....	269
13.4 TALÁLKOZÁS AZ IDEGENNEL HARCOK SORÁN.....	272
13.5 AZ IDEGENNEL VALÓ TALÁLKOZÁS VALLÁSI OLDALA	274
13.6 HAZAI ÉS IDEGEN HÖLGYEK	276
13.7 IDEGENEK AZ URALKODÓ SZOLGÁLATÁBAN.....	276
13.8 NYELVTUDÁS.....	277
13.9 NÉVADÁS, NÉVVÁLTOZTATÁS	277
13.10 TOPOSZOK	278
14. IRODALOMJEGYZÉK	282
14.1 RÖVIDÍTÉSEK	282
14.2 FORRÁSOK	282
14.3 KÖNYVEK, TANULMÁNYOK	292

1. Bevezetés

1.1 Az ezredforduló varázsa

*„Midőn a szeplőtelen Szűz üdvösséget hozó szülése után letelt az ezredik esztendő, és a számok sorában elérkezett a negyedik, az ötödik hét elején, februárban, amit a tisztulás havának neveznek, ragyogó reggel virradt a világra...”*¹

A fenti sorokat Merseburg püspöke, Thietmar mondta tollba a 11. század elején, amikor krónikáját diktálta. Annak örült, hogy királya II. Henrik újjáalapította a merseburgi püspökséget, amit a korábbi császárok egyike megszüntetett. Thietmar sorai reményt, lelkesedést tükröznek. Együtt van bennük a reggel frissessége, a püspökség újraindulása fölötti öröm és az új évezred kezdete. A mai, 21. századi olvasót is lelkesedéssel töltheti el az ezredforduló korának felidézése. Miben rejlik ennek az időszaknak a vonzereje?

Napjaink emberét elbűvölheti a varázslatos kerek szám, az 1000. Felkeltheti figyelmünket az a tény, hogy mi is egy új évezred hajnalán élünk. Ha számba vesszük az első ezredforduló eseményeit, több olyan történetet találunk, mely emlékezetessé teheti számunkra azt az időszakot. A magyarság számára ilyen Szent István koronázása, bár ennek pontos dátuma vitatható. Lengyelország felé tekintve elmondható, hogy III. Ottó császár és Vitéz Boleszláv fejedelem az 1000-ben alapított érsekséget Adalbert vértanú sírja fölött, Gnieznóban. Izland a 1000. évben vette fel a kereszténységet, és ekkoriban szelte a tengert Leif Erikson hajója Grönlandtól nyugat felé, hogy partra szálljon Vinlandon, vagyis Amerikában.

A nagy horderejű konkrét eseményeken túl folyamatokra is rámutathatunk, melyek figyelemre méltóvá teszik ezt a korszakot.² A 10. század közepétől elmaradtak a keresztény Európát sújtó szaracén, magyar, skandináv támadások. Új területekkel bővült a keresztény világ. Hittérítők keltek útra, hogy Kelet- és Észak-Európa népeit „Krisztus hitére vezes-

A dolgozat elkészítését az MTA-SYLFF valamint a Magyar Ösztöndíj Bizottság és a bécsi Collegium Hungaricum támogatta.

¹ THIETMAR VI.1. „*Post saluteferum intemeratae virginis partum consummata millenarii linea numeri et in quarto cardinalis ordinis loco ac in eiusdem quintae inicio ebdomadae, in Februario mense, qui purgatorius dicitur, clarum mane illuxit seculo,....*” Thietmar Persiustól idézi a *clarum mane illuxit seculo* fordulatot. Persius III. 1. Lásd TRILLMICH 243. 7. jegyzet. Munkám során felhasználtam Thietmar krónikájának Trillmich által készített fordítását, a latin idézetek fordítását is ennek figyelembe vételével közlöm. Ehhez az idézethez felhasználtam a Duby művében olvasható változatot. DUBY 1998. 12–13. Thietmar 1012-től 1018-ig, halála évéig dolgozott a krónikán. Krónikáját diktálta, majd a szöveget maga is átnézte, kijavította. Az eredeti kéziratban Thietmarral együtt 9 kézírás különíthető el. Ezeket Holtzmann kiadása is elkülöníti. HOLTZMANN XXVIII–XXIX.; XXXIV–XXXV.

² Sággy Marianne kulturális, társadalmi folyamatokat vizsgálva teszi fel a kérdést: volt-e változás az ezredik év környékén, és ha igen, mi a lényege? SÁGGY 2008. 12. 20.

sék”. Ahogy Peter Brown is rámutatott: az a térség, melyben a keresztény vallás és a pogány hitvilág érintkezésbe léphettek egymással, elhúzódott Kelet-Európától a Skandináv térségen keresztül egészen Grönlandig és Vinlandig.³ A megtért népek körében keleten és északon keresztény államok szerveződtek.⁴ Az ezredforduló korát szemlélve - mely reménykeltőnek mondható – felmerül a kérdés: hogyan látták egymást ekkor a különféle európai népek fiai? Meddig terjedt a látóköruk? Mit tartottak magukénak, és mit éreztek maguktól idegennek? A korabeli szerzők műveiben milyen formában jelentkezett a másokkal való közösségvállalás és a másoktól való idegenkedés? Ezekre a kérdésekre keresek választ a korszak fontosabb forrásainak vizsgálatán keresztül. Előbb azonban lássunk két alapszót: mit értünk önazonosságon és idegenfelfogáson?

1.2 Mi az az önazonosság?

Maga a kifejezés arról tanúskodik, hogy az egyén azonosnak tekinti magát *valamivel*. Erre utal a szó latin megfelelője is, az *identitas* (*idem* = ugyanaz). De mi az a *valami*, amivel azonosak vagyunk? Mi az, ami *ugyanaz*, mint mi? Ha belegondolunk az önazonosság szó értelmébe, ellentmondásosnak érezhetjük, hiszen magától értetődőnek tűnik, hogy azonosak vagyunk saját magunkkal, és képtelenségnek vehető, hogy az ember azonos valamivel, ami nem önmaga.⁵ Figyelembe kell azonban vennünk, hogy folyamatosan változunk. Változik az egyén, átalakulnak az emberi közösségek. Ezt szem előtt tartva már jogosabb a kérdés: mi az, ami alapján magunkénak érzünk egy régi életállapotot? Mennyiben vagyunk azonosak azzal, akik valaha voltunk? Vizsgált korszakunk némely szerzője olyan néphez tartozott, amely a közeli múltban vált kereszténnyé. Az ő esetükben jogos a kérdés: a keresztény szerző mennyiben azonosítja magát népe pogány múltjával? Arra is rámutathatunk, hogy az emberi közösség magától értetődően több személyből áll. Amikor tehát az egyén azt a szót használja, hogy „mi”, olyan létezővel azonosítja magát, mely nem csak önmaga. De kikkel érezzük magunkat egy közösségbe tartozónak?

Az ember képes saját személyisége vizsgálatára.⁶ Helytálló tehát a kérdés, hogy a vizsgálódó azonosnak érzi-e magát azzal, amit vizsgál. Személyiségünkre hatással van, amit magunk körül tapasztalunk, a közösség, melynek részét képezzük. Vagyis a körülöttünk levő világ is részét képezheti személyiségünk alakulásának. Dolgozatomban elsősorban a

³ BROWN 1999. 291.

⁴ SÁGHY 2004. 244.

⁵ Idézi POHL 2004. 23. (WITTGENSTEIN 1989. 62. 5.5303. gondolat; WITTGENSTEIN 2004. 75.)

⁶ ASSMANN 129. „Az identitás a tudat ügye, vagyis az önmagunkról kialakult tudattalan kép tudatosulása.”

közösségi önazonosságról lesz szó, de helyenként kitérek majd egy-egy szerző személyiségére is.

A fentiek alapján elmondható: az a tény, hogy változunk, hogy közösségben élünk és képesek vagyunk az önvizsgálatra, feljogosít annak a kérdésnek feltevésére: mivel tartjuk magunkat azonosnak?

Az önazonosságnak van személyes és közösségi oldala. A személyes oldal abban áll, hogy az ember saját magát vizsgálva azt érezheti, hogy *ön maga*. Megvan benne a lelki béke. Az önazonosság közösségi oldala, amikor egy csoporton belül érezzük otthon magunkat. Közösséget vállalunk a többiekkel, azonosítjuk magunkat az adott csoporttal. A személyes és közösségi önazonosság persze összetartoznak, hiszen az egyén lelki békéjéhez hozzátartozik a közösséghez tartozás, és az egyes ember személyiségét is meghatározza, hogy milyen közösséghez tartozik. Emberi csoportok egyénekből állnak, a csoporttudat az egyének közötti kapcsolattartás révén jöhet létre.⁷ Középkori szerzők vizsgálata során mindenképpen figyelemre méltó az önazonosság vallási oldala: a keresztény vallás szerint az egyén akkor azonos önmagával, ha teljesíti az Isten akaratát, az Istentől neki rendelt küldetést. Ahogy Szent Ágoston írja: „... mert magadnak teremtettél minket, és nyugtalan a mi szívünk, amíg meg nem nyugszik Benned.”⁸ A Biblia szerint az igazi haza nem e világi. Pál apostol levelében áll: a mi hazánk a mennyben van.⁹ Középkori keresztény szerzők szövegében találunk ezzel egybehangzó gondolatokat.

Az ember többféle közösséghez is tartozhat.¹⁰ Ennek megfelelően beszélhetünk vallási, nemzeti, politikai, nemi stb. azonosságtudatról. Az egyes közösségek, csoportok egymással ellenérdekeltek is lehetnek. Ebben az esetben izgalmas kérdés: melyik kötelék az erősebb? A 10–11. századi források vizsgálata során is felvetődnek ezek a kérdések: Kihez hűségesebb az ember? A királyhoz vagy a kolostorhoz? Az uralkodó politikájához vagy a saját vallásához? Dolgozatomban igyekszem rámutatni a különböző azonosságfajtákra, és ezek ütközésére is.

Az újabb kutatásban rámutatnak arra, hogy identitásról akkor beszélünk, ha az válságba kerül.¹¹ Bizonyos korszakokban fellazul a korábban megszokott rend, közösségek bomla-

⁷ Az identitás személyes és közösségi oldaláról lásd ASSMANN 129–132. Assmann rámutat arra a kettősségre, hogy a “csoport Mi-azonossága elsőbbséget élvez az egyén én-azonosságával szemben”, ugyanakkor Mi-azonosság nem létezik “Mi-t alkotó és hordozó egyéneken kívül.” Lásd BITSKEY 192.

⁸ „... *quia fecisti nos ad te et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te.*” Szent ÁGOSTON Vallo-másai, I. könyv, 1. fej. 2. (Ford. Balogh); 2. (Ford. Vass)

⁹ Filippéikhez írt levél 3,20.

¹⁰ ASSMANN 138.

¹¹ FOERSTER 2008. 9.

nak fel, újak szerveződnek, változhat az egyének és közösségek önazonossága. Walter Pohl kora középkori adatokkal mutat rá arra, hogy a Római Birodalom területén megtelepedő és államokat alapító „barbárok” jelenléte milyen ellentmondásokhoz vezetett.¹² A Brit sziget lakói számára hasonló töréspontot jelenthetett a normann hódítás 1066-ban.¹³ Az ezredforduló korában a közép- és észak-európai keresztény államok szerveződése hozott változást nemcsak az ott élők számára, de szomszédaik életében is: a Német Birodalom addig a keresztény világ szélén levő hatalomnak számított, a keresztény államok megszerveződésével azonban központi helyzetbe került.¹⁴

A magunkhoz és másokhoz való hozzáállásban bekövetkező változások a történetírók műveiben is tükröződtek. A német történetírók műveiben megfigyelhető a magyarok megítélésének változása. A normann hódítás után, a 12. századi Brit szigeten Malmesbury-i Vilmos azon volt, hogy ne csak a normann uralom jogszerűségét, hanem az angolszász múlt folytonosságát is kidomborítsa, angol-normann történelmet alkotva.¹⁵

Walter Pohl arra is rámutat, hogy az identitás kialakulás le nem záruló folyamat.¹⁶ Megjegyzendő, hogy a folyamatjellegre való rámutatás a régebbi irodalmakból sem hiányzott: Németh Gyula ezt a címet adta 1930-ban megjelent könyvének: *A honfoglaló magyarság kialakulása*.¹⁷ Eszerint egy nép, jelen esetben a magyarság nem olyan valami, mely mindig is létezett, hanem olyan létező, mely az idők során kialakult. Így ami egy bizonyos korban még idegen, később sajátta válhat. Hasonló folyamatra mutat rá Szűcs Jenő európai viszonylatban: a Római Birodalmat sújtó germán népcsoportok a Birodalom romjain alkottak államot, megalapozva a keresztény Nyugat-Európát. A 9–10. században már nekik kellett szeme nézniük az „új barbárokkal”: a magyarokkal, skandinávokkal, szlávokkal. Miután a 9–11. században „pacifikálták” őket, az új jövevények is részeivé váltak a keresztény Európának.¹⁸

Az önazonosság vizsgálatának különféle megközelítési módjai léteznek. Lássunk ezek közül néhányat a teljesség igénye nélkül!

¹² POHL 2004. 30–31. A gót királynő, Amalasuintha számára pl. fejtörést jelentett, hogy fiát latin vagy gót szokások szerint neveltesse-e.

¹³ KERSKEN 182.; FOERSTER 9–10., 16.

¹⁴ FOERSTER 16.

¹⁵ KERSKEN 182.

¹⁶ POHL 2004 23. 25.

¹⁷ NÉMETH 1930. (1991). Erre Fried István egyik előadása hívta fel a figyelmet.

¹⁸ SZÜCS 1983. 14–15.; SZÜCS 1997. 21–23.

Régebbi irodalmak nem annyira az identitásról, inkább törzsek, népek, nemzetek születéséről, etnogeneziszről szóltak.¹⁹ Megemlítendő itt Reinhard Wenskus műve, a *Stammesbildung und Verfassung*. Wenskus rámutat arra, hogy a közös vérségi eredet legfeljebb kisebb csoportok esetében lehetséges, a törzs közös eredetének tudata azonban fontos lehet a közösség tagjai számára. Idegenek szertartásos úton, pl. örökbefogadással léphetnek a többiek közé. Így létre hoznak egy lelkileg megalapozott közösséget. Wenskus a törzsek szerveződésének különböző tényezőit vázolja.²⁰

Népek önazonosságával kapcsolatban több elméleti kérdés is felmerülhet. Mi az az összekötő erő, mely egy embercsoportot néppé, nemzetté kovácsol? Mi a különbség nép és nemzet között? Milyen kifejezéseket használtak közösségük megnevezésére a korabeli források, és milyen fogalmak élnek a mai ember gondolkodásában?²¹

Róna-Tas András megkülönbözteti a népalakító és a népalkotó tényezőket. Népalakító tényező lehet véleménye szerint a közös származás tudata, a közös terület, politikai kötelék és a vallás. Népalkotó tényező ezzel szemben a közös jelrendszer (szemiotikai rendszer, pl. nyelv, kultúra), a mi-tudat és a tartós önelnevezés.²² Rá lehet azonban mutatni arra is, mennyire képlékeny az egyazon néphez való tartozás meghatározása. Többek közt erről olvashatunk Bálint Csanád művében.²³ Közös jelrendszere, neve és mi-tudata olyan közösségnek is lehet, melyet nem tekintünk népnek, pl. római fogathajtó versenyeken a kékek és zöldek pártja, vagy napjainkban a politikai pártok. A közös terület fontossága pedig bizonyos meghatározásokban az egy nemzethez való tartozás ismérveként szerepel. Róna-Tas András három népalkotó tényezője közül az önelnevezés ragadható meg a legkönnyebben. Az önazonosság szempontjából legfontosabb szempont, a mi-tudat azonban nehezebben ismerhető fel, és az erőssége is nehezen mérhető.

¹⁹ POHL 2004. 24.

²⁰ WENSKUS 1961. 15–16. Lásd még POHL 1988. 14–15. Walter Pohl lovasnépek esetében mutat rá arra, hogy gyorsan összeállnak, majd szétesnek. Germánok hordhattak hun viseletet, bizánciak és szlávok feltűnhettek avar fegyverzetben, 8. századi bajor szerzetesek pedig avar neveket viselhettek. POHL 1988. 11. Egyes népek közt tehát más népek jellegzetességeit figyelhetjük meg, a különféle népcsoportok hatottak egymásra.

²¹ Középkori forrásokban találkozunk a *gens* a *natio* és a *populus* szavakkal. A *gens* és *natio* a kifejezések a nemzéssel, születéssel kapcsolatosak (*geno*, *nascor*), tehát a közös származás tudatára vonatkoznak. (SZÜCS 1997. 45., 142–148.) Később megszületett a két fogalom elkülönítése: a *gens*-t a közös származás tudata, a közös nyelv, jog és szokások tartják össze (KRISTÓ 1998. 5.). Az azonos *natio*-hoz való tartozás tudatában benne van az is, hogy a *gens* egy adott térséghez (territóriumhoz) és az ottani uralomhoz kapcsolódik. A képet bonyolítja, hogy a *natio* szót a 13. századtól nemcsak a nagyközösségekre használták, hanem az egyetemi életben is. A párizsi egyetemen gallici, *nomanni*, *picardi*, angli *natio*kat különböztettek meg, és a magyar diákokat az angol *natio*-hoz sorolták. A *populus* Pohl szerint politikai jogosultságot hordoz, legkésőbb a Karoling korban pedig keresztény tartalma van. Lásd POHL 1988 15.

²² RÓNA-TAS 1997a. 24–26.

²³ BÁLINT 2006. 285.

Mai gondolkodásunkban a nép szó jelentheti az alsóbb réteget, alattvalókat, szegényeket. A nemzet szó eredeti, nemzessel kapcsolatos értelme mára már kevésbé él. Annyi azonban elmondható, hogy a nemzet szó erősebb és öntudatosabb összetartozást fejez ki, mint a nép. Mikortól beszélhetünk nemzetekről? Az egyik álláspont szerint nemzet mindig is volt. A másik végtel szerint a nemzet a modern kor – 18–19. század – terméke. A harmadik álláspont szerint a mai értelemben vett nemzet ugyan modern fejlemény, de a művészek, politikusok régi elemeket, – mondákat, hősoket, jelképeket – használtak fel, amikor egy közösség számára nemzettudatot adtak.²⁴

Kutatási lehetőség a nemzettudat kialakulásának kérdése. Deér József megkülönbözteti a néppé válást és a nemzetté válást. Véleménye szerint a magyar nép az uralkodócsalád alattvalóit jelentette, és ebben az értelemben a 9. században jött létre. A nemzet ellenben Deér szerint az egymás közötti összetartozás-tudat által egybekapcsolt közösség. Meglátása szerint ez a kötelék a 13. században született meg.²⁵ Szűcs Jenő a nemzetet modern jelenségként tartja számon, a középkori jelenség leírására új kifejezést talál: nemzetiség. Kristó Gyula 1997-ben megjelent művében visszatérni látszik Deér József álláspontja: a magyar nemzettudat szerinte a 13. században már létezhetett. Európai összefüggésben az irodalmak vizsgálata alapján úgy látja: főleg francia példákra épít az az elgondolás, mely szerint a 12(–13.) században született meg a nemzet, és annak elemei. Általánosítani azonban ez alapján nem lehet. Az egyes országok esetében külön tanulmányozandó, hol, mikor jött létre a nemzet. Kristó Gyula szerint a nemzettudat kialakulásánál szerepet kap az idegenellenesség, a saját közösség dicső múltjának tudata, a közös politikai szervezet és a terület, melyhez a hazaszeretet érzése kapcsolódik.²⁶

Önazonosság kutatásával függ össze az eredetmondák vizsgálata. Milyen előzményeket felhasználva fejlődik egy eredettörténet? Mennyibe használ hiteles elemeket és mennyiben a képzelet szüleménye? A történetíró lejegyzője-e a mondának, vagy maga is alakít rajta saját világképének vagy politikai követelményeknek megfelelően, ezzel befolyásolva olvasói, hallgatói azonosságtudatát? Alheydis Plassman *Origo gentis* c. könyvében arra keres választ, hogyan alkotnak eredettudatot népeik számára a 6–12. századi európai történetírók. Plassman megállapítása szerint eredettörténetek akkor születtek, amikor valamilyen változás következett be a társadalomban, és az új rendet kellett hitelesíteni.²⁷ Könyvében

²⁴ KRISTÓ 1997.

²⁵ DEÉR József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása, *Magyarságudomány* 2 (1936) 1–34. Lásd Kristó 1997.

²⁶ KRISTÓ 1997. 122. 263.

²⁷ PLASSMANN 2006.

találunk példát a bibliai hóstól való eredeztetésre, a dicső néptől, pl. trójaiaktól, szkítáktól való származtatásra. Plassmann műve a magyar kultúrtörténet számára is figyelemre méltó, hisz a hazai krónikáshagyományban is találkozunk a fent említett eredeztetési megoldásokkal. A hun hagyomány kialakulásának kérdése régi témája a haza kutatásnak.²⁸ A bibliai eredeztetésről Krausz Sámuel, Györffy György, a Trója-mondáról és Sicambriáról Eckhardt Sándor írt alapos tanulmányt.²⁹

Az önazonossággal összefüggő kutatás a nevek vizsgálata. Ide tartozhat az egyes ember és egy nép neve is. Elválasztható egymástól az önelnevezés és a mások által használt név. Izgalmas helyzet, amikor a vizsgált személy vagy nép megváltoztatja a nevét. Az ugyanazon nép jelölésére használt különböző nevek magyarázhatók azzal, hogy a különböző népekkel hozzák összefüggésbe az adott népet, de azzal is, hogy különböző népek játszottak szerepet egy adott nép kialakulásának folyamatában.³⁰ Az ezredforduló korabeli forrásokban is jelentősége van személyek és népek neveinek. Ebben a korban tűnik fel például Lengyelország neve, a Polonia, és megkeresztelkedő fejedelmek esetében is rámutathatunk arra, hogy új nevet nyernek a keresztségben.

Hangsúlyozandó, hogy az egyén nemcsak néphez vagy politikai egységhez sorolhatja magát. Az önazonosságban fontos szerep jut olyan kisebb, nem feltétlenül helyhez köthető közösségnek, mint a nemzetség. Figyelmet érdemel a lelki kötelékek jelentősége: védőszent tisztelete, halottakért való imádság, imaközösséghez tartozás - valamint az apátsághoz, püspökséghez és a valláshoz való tartozás szerepe is. A kisebb közösségek és a személyes lelki béke, az Isten-kapcsolat a nagy egységek széthullása, a „minden egész eltörött” állapota idején különösen fontossá válhatnak. Minderre akkor világíthatunk rá, ha konkrét személyek azonosságtudatát vizsgáljuk.

Szemponthozható tehát, hogy egy adott szerző mivel vállalt közösséget, kikkel, mivel érezte magát azonosnak. Volker Scior *Das Eigene und das Fremde* (A saját és az idegen)

²⁸ Az utóbbi több mint száz évben kutatóink nagyjából ugyanazokat a forrásokat vizsgálva különböző irányokba tolták a pozitív vagy negatív választ, az utóbbi időben sor került árnyaltabb válaszlehetőségekre is. Hóman Bálint és a nyomában haladó Dümmerth Dezső szerint volt a magyarságnak ősi hun-tudata, Györffy György, Horváth János, Kristó Gyula szerint pedig nem volt. Kulcsár Péter a magyarság részét képező alánok esetében mutat rá arra, hogy lehetett hun-tudatuk. Kristó Gyula későbbi írásaiban amellettt történelmi lándzsát, hogy a székelyeknek lehetett Attila-tudatuk, a magyarság esetében azonban fenntartotta, hogy nekik nem volt hun hagyományuk. Róna-Tas András elképzelhetőnek tartja, hogy a honfoglaló magyaroknak volt Attila-tudatuk, ám bizonyítani nem tudja. Lásd HÓMAN 2003.; HORVÁTH 1963. 446-476.; KRISTÓ 1983. 313-329.; KULCSÁR 1987-1988. 523-545.; RÓNA-TAS 1997. 326-329.

²⁹ KRAUSZ 1898; GYÖRFFY 1993; ECKHARDT 1927. 156-201.; Lásd még CSERNUS 1999. 144-146.

³⁰ A magyar nép neveiről Hóman Bálint készítette klasszikusnak számító tanulmányt. Újabb Róna-Tas András áttekintése figyelemre méltó, de több ide kapcsolódó munkát találunk a *Honfoglalás és nyelvészet* c. tanulmánykötetben.

című művében 11–12. századi észak-német szerzők műveit vizsgálja: Brémai Ádám, Bosau Helmold, Lübecki Arnold munkáit. Előbb arra mutat rá, hogy a vizsgált szerzők mit tekinthettek sajátjuknak egyházi és világi téren (egyházi szempontból azt a püspökséget, világi téren azt a hercegséget, amelynek területén éltek), majd arra tér rá, mi volt a számukra idegen.³¹

A sajátnak és idegennek tekinthető tényezők fokozatossága nyilvánul meg Juraj Šedivý szlovák kutató művében is, amelyet Widukind, Thietmar és Wipo szemléletéről írt. A Scior és Šedivý munkáiban tárgyalt kérdések összefüggenek az idegenfelfogással, ezért a következő gondolati egységben még visszatérek rájuk. Összekapcsolódik az idegen és a saját Thomas Foerster gondolatmenetében is. Ő abból indul ki, hogy a másikkal való összehasonlítás mennyiben játszott szerepet a kollektív önazonosság kiépítésében.³²

1.3 Mi az idegenfelfogás?

Ahhoz, hogy tisztában legyünk vele, kik vagyunk *mi*, tudnunk kell azt is, kik a *mások*. Ahogy az önazonosságnak, úgy az idegenségnek is létezik személyes és közösségi oldala. A személyes vonatkozás esetében az egyén nem érzi magát azonosnak saját magával, hiányzik a lelki békéje, „meghasonlik” önmagával.³³ Az idegenség közösségi oldala, amikor egy másik embercsoportot érzünk magunktól távolinak, idegennek. Az önazonosság esetében is rámutattam arra, hogy az ember több közösséghez tartozhat, különböző mértékben. Az idegenséget is különböző csoportokkal szemben eltérő mértékben érezhetjük: az idegenségnek tehát fokozatai vannak.

Érdekes tisztázni, milyen kifejezéseket használnak középkori források az idegenekre. Az emberek gondolkodásmódjáról sokat elárul, ha ismerjük az általuk használt szavak eredetét. Az idegen-téma kutatója, Christian Lübke egyebek mellett az *extraneus*, *adventus*, *peregrinus*, *hostis*, *alienus* kifejezéseket említi középkori forrásokból. A *hostis* az ókori latinban eleinte idegent jelentett, abban az értelemben is, hogy vendég. A Kr. e. 5-2. században kezdett ellenséget is jelenteni. A latin *extraneus* származéka a francia *étrange* és az angol *strange*, ami „különös”-et is jelent.³⁴ A német *fremd* a germán *from* származéka,

³¹ SCIOR 2002.

³² FOERSTER 2008. 16.

³³ Örkény István novellahőse így fejezi be levelét: „kijelentem, hogy ezen okmány aláírása hamis, aláírója csalo, akivel nem vagyok azonos.” Nyilatkozat. In: ÖRKÉNY 1977. 238.; Rónay György Olajfák éjszakája c. versében Júdás így marcangolja magát: „Nem én vagyok, nem én!”. In: Rónay György: Odysseus énekei. Válogatott versek 1931–1978. Válogatta: Parancs János. 256–259.

³⁴ LÜBKE 2001. 8–10

mely valamitől távolit jelentett. A mai németben az *Elend* szó szerencsétlenséget, nyomort jelent. Eredetileg azonban az *elende* azt jelentette: külföldi.³⁵

A magyar nyelvben az *idegen* szó 1295-ben bukkan fel először forrásban: „Stephanus, filius Idegen...” A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára ismeretlen eredetűként tartja számon.³⁶ Vallási szempontból idegenekre, pogányokra használatos a *paganus* és *gentis* szavak, ezekkel a vallási idegenségről szóló fejezetben foglalkozom részletesebben.

Az idegenről való felfogás kutatása is többféleképpen közelíthető meg. A teljesség igénye nélkül lássunk néhány munkamódszert, mely a 10–11. századot is érinti.

Vizsgálható, hogy egy *nép csoportot* milyennek láttak mások. Ezt a módszert alkalmazza Horst Zettel a normann támadásokról írt könyvében.³⁷ W. Southern az iszlámról való nézeteket mutatta be,³⁸ Maximilian G. Kellner a magyarokról való kép alakulását kíséri végig a nyugati források tükrében. Rámutat arra, hogy a 9. század végén, 10. század első felében zajló magyar hadjáratok, „kalandozások” során tömör, évkönyvszerű feljegyzések adnak hírt a magyarokról. A részletesebb elbeszélések – Liudprand, Widukind – a 10. század második felében készültek. Miután a magyarok keresztény hitre tértek, a szentekről szóló történetek szerepeltetik a magyar támadókat, minél sötétebb színekkel ábrázolva őket. Ezáltal mintegy háttérrel adnak a szent történetéhez.³⁹

Körmendi Tamás a magyarokról való nyugati felfogás változását vizsgálta, a 10–13. századi források alapján. A kalandozó hadjáratokat bemutató szövegek vérivó szörnyekként ábrázolták eleinket, becsmérő jelzőket aggattak rájuk. A keresztény hitre térés után a nyugati magyarságkép is javult, bár később is előfordultak még a magyarokat visszataszítónak tekintő leírások (pl. Freisingi Ottó). A nyugati források főképp azokkal a magyar eseményekkel foglalkoztak, melyek külpolitikai szempontból voltak fontosak (pl. III. Henrik magyarországi harcai). Körmendi Tamás vizsgálja a magyarságra használt korábbi toposzok eltűnésének okait – erre a toposzokról szóló fejezetben még visszatérek.⁴⁰

Csákö Judit szintén a magyarságról valló külföldi szerzők véleményét elemzi, de szűkíti a vizsgált munkák körét a francia forrásokra. Francia források közt tartja számon a szentföldi szerzők szövegeit is, hiszen ők is a korszak francia kultúrájának részét képezték. Megállapításai szerint a vizsgált szövegek a magyarság keresztény hitre térése és a külföldi

³⁵ LÜBKE 2001. 8–9.

³⁶ Idegen: TESZ. 186–187.

³⁷ ZETTEL 1977.

³⁸ SOUTHERN 1978.

³⁹ KELLNER 1997.

⁴⁰ KÖRMENDI 2009. 30–46.

kapcsolatok révén, valamint a telepések Magyarországra érkezése kapcsán foglalkoznak hazánkkal. Részletesen elemzi azokat a műveket, melyek az első keresztes hadjárat seregeinek magyarországi átvonulásáról szólnak.⁴¹

További szempont lehet, hogy egy *térségről* miként gondolkodtak egy adott korszakon belül. Ezt a megoldást választja David Fraesdorff a „barbár” északról írt könyvében. Rávilágít arra, hogy a 9–12. századi szerzők északfelfogása inkább a mai fogalmaink szerinti északkeletnek felel meg. Azt a területet, amit ők északnak nevezetek, vallási, kulturális minősítés alapján tekintették együvé tartozó térségnek. Bemutatja azt a folyamatot, ahogyan a térség lakosainak keresztény hitre térésével a vallási idegenség kulturális idegenséggé alakult át. Fraesdorff könyve a korszakban alkotó fontosabb szerzők felfogásának elemzése szerint tagolódik nagyobb fejezetekre.⁴² Művének tanulsága, hogy az emberi gondolkodás képes értékminősítés alapján egymástól elválasztani és összevonni térségeket. Gondolati szinten tehát megalkotunk egy területegységet, melynek neve értékminősítést hordoz.

A térségekkel kapcsolatos gondolkodást vizsgálva figyelmet érdemel Szűcs Jenő munkássága az európai régiókról.⁴³ Könyvében azonban mai szemmel elemzi az európai térségek eloszlását. Ha összevetjük Fraesdorff művének tanulságával, tapasztalhatjuk, hogy Magyarországot nem sorolták együvé pl. Lengyelországgal, amely már északinak számított. A magyar szakirodalomban a Kelet-Európával foglalkozó Sashalmi Endre mutatott rá arra, hogy Lengyelországot és Oroszországot sokáig az északhoz sorolták a skandináv térséggel együtt. A XVIII. századtól már másképpen különültek el a térségek a gondolkodó emberek tudatában: a felvilágosodás korának gondolkodói Európát nem északra és délre, hanem keletre és nyugatra osztották.⁴⁴

Egy térség megítélésének vizsgálatával szemben elemezhető egy adott *térség szerzőinek* szemlélete is. Ezt teszi Volker Scior a már említett *Das Eigene und das Fremde* (A saját és az idegen) című művében. Ahogy az önazonosságról szóló gondolatmenetben utaltam már rá, Brémai Ádám, Bosaui Helmold, Lübecki Arnold munkáit elemzi. Scior előbb azt vizsgálja, hogy a vizsgált szerzők mit tekinthettek sajátjuknak egyházi és világi téren, majd arra tér rá, mi volt a számukra idegen, meddig terjedt a látókörük, mely népeket ismertek. Elemzéséből kiderül, hogy az észak-német szerzők műveiben fokozatai vannak az idegen-

⁴¹ CSÁKÓ 2011. 147–208., 167–171.

⁴² FRAESDORFF. 2005.

⁴³ SZÜCS 1983.

⁴⁴ SASHALMI 2003. 32–37.

ségnek: bizonyos térség még közel áll az adott szerzőhöz, egy távolabbi már idegenebb a számára.⁴⁵

Az idegenség fokozatosságára szemléletesen mutat rá a már említett Juraj Šedivý. A két véglet, a *mieink* és az *övék* között több árnyalatot is megjelenít. Aprólékosan kidolgozott rendszerben, NOSTRI; –Nostri; – Nostri /Ei; – Ei/Nostri; – Ei; – EI skálán szemlélteti, hogy az általa vizsgált szerzők – Widukind, Thietmar és Wipo – mennyire tartottak egy népcsoportot sajátjuknak, és mennyire volt az számukra idegen.

Andreas Mohr arra keres választ, hogy egy térségben, a Karolingok birodalmán belül hogyan vélekedtek a számukra idegenekről. Könyvét nem egyes szerzők elemzése szerint tagolja fejezetekre. Ehelyett az idegennel való kapcsolat kialakításának lehetőségeit vizsgálja: kereskedelem, hittérítés, háború, diplomácia. Áttekinti továbbá az idegen népek társadalmi berendezkedését, majd a frank birodalomba való beilleszkedésüket.⁴⁶

A magyarországi nem magyar népek történetéről 2003-ban Kristó Gyula írt átfogó könyvet. A szakirodalmi áttekintésben vázolja azt a vitát, mely a 20. század elején Szekfű Gyula és Mályusz Elemér között a középkori magyar uralkodók jövevényekkel kapcsolatos politikájáról folyt. Mályusz szerint királyaink a 11–12. században asszimilálni igyekeztek a Magyarországra települő idegen népeket, és apró csoportokban széttelepítették őket. Szekfű Gyula szerint azonban királyaink nem törekedtek a jövevények elmagyarosítására. A külföldről érkezetteket azért települtek egymástól távol eső helyekre, mert nem egyszerre érkeztek az országba. Szekfű szerint a kor embere legfeljebb a maga faluközösségével igyekezett együtt lenni, a vele egy nyelvet beszélő ismeretlennel kevésbé érezte magát együvé tartozónak. A vita nyilván célozza az idegenekről való gondolkodást. Kristó könyve azonban elsősorban a nem magyar népek történetét mutatja, nem pedig a róluk való véleményeket.

A középkori magyar idegenellenesség kialakulásáról Kristó Gyula is értekezett. Rámutat arra, hogy a 11. század elején befogadó jellegű volt a magyar királyság. Ez fejeződik ki az Intelmek sokat idézett 6. fejezetében. A 11. század második felében Szent László és Könyves Kálmán törvényeiben a más vallástól való távolságtartás érhető tetten. A 13. század elején egyrészt a külföldi egyetemeken szerzett tapasztalat, másrészt a magyarországi politikai helyzet – Gertrúdnak és kíséretének ténykedése, zsidók és izmaeliták mások érde-

⁴⁵ SCIOR 2002.

⁴⁶ MOHR 2005.

keit sértő szerepe, majd a kunok bejövetele – folytán bontakozhatott ki az egyes népcsoportokkal szembeni idegenellenesség.⁴⁷

1.4 Saját szempontok

Mit érzett sajátjának és mit tartott magától idegennek az ezredforduló embere? Ebben a formában túl általános a kérdés, hiszen különféle élethelyzetben levő embereknek más-más lehetett a felfogása. Megtehetjük azonban, hogy vizsgálat alá vesszük eltérő körülmények közt élő szerzők műveit, és eltöprengünk a szemléletükben megmutatkozó hasonlóságok és különbségek fölött. Olyan szerzőket vizsgálok, akik egy mozgásban levő, terjeszkedő Európának régebbi, „hagyományosabb” részéből származtak: a Francia Királyság és a Német Birodalom területéről. Van köztük krónikaíró egyházmegyés püspök – a szász Merseburgi Thietmar –, aki társadalmi állásánál, kapcsolatainál fogva széles látókört tett magáévá, sokat tudott a korabeli világról. Elemzem egy hittérítő püspök, Querfurti Brúnó írásait, aki személyes tapasztalatból ismerhette meg az idegeneket. Ők ketten németek, pontosabban szászok. Vizsgálom továbbá francia kolostorban élő szerzetesek munkáit is, a burgund Radulfus Glaberét és az aquitániai Chabannes-i Adémarét. Nekik ugyancsak módjukban állt ismereteket szerezni a világ eseményeiről, de másféle azonosságtudattal bírtak, mint a fent említett két német szerző. Az olvasó így képet kaphat azokról a különféle önazonosság-formákról, melyeket a korabeli értelmiségiek magukéinak érezhettek. Az elemzett művekből kitűnik, hogy a politikailag széttagolt Európa a vallást és kultúrát tekintve mennyiben volt egységes a korabeli gondolkodók tudatában: a szász, a burgund és az aquitániai értelmiségiek hogyan látták magukat, egymást és a közép-kelet-európai térséget? Az említett szerzők műveivel Magyarországon jobbra csak a magyar vonatkozásokkal kapcsolatban foglalkoztak. A jelen vizsgálódások során megtudhatjuk, hogyan illeszkedtek be a magyarok a vizsgált szerzők világképebe. A dolgozat módot ad arra, hogy az olvasó megismerje a vizsgált szerzők műveinek egészét, megismerje a korabeli szerzők idegenséggel kapcsolatos világképét, és azt az európai közeget, amelyben Géza és Szent István állam-szervezése végbement.

Ahogy már fentebb utaltam rá: ha tudni akarjuk, kik vagyunk „mi”, melyek a saját jellegzetességeink, tudnunk kell azt is, kik a „mások”. Mi az, ami bennünket a többiektől különböztet meg, ami egyikünknek, másikunknak jellegzetességet ad? Az egyes szerzők felfogását vizsgálva ezért először azt elemzem, mit tekintett az adott szerző sajátjának,

⁴⁷ KRISTÓ 1990. 425–443.; KRISTÓ 1997. 179–214.

majd arra térek rá, meddig terjedt a szemhatára, mely népeket ismert, és hogyan vélekedett róluk. A népcsoportokról való vélekedés nagy hangsúlyt kap az áttekintésben, igyekszem azonban a közösségtudat más formáira is rámutatni: vérségi és lelki kötelékekre, vallási kapcsolatra, kolostorhoz, püspökséghez való ragaszkodásra.

Az egyes szerzők elemzése után az élet néhány olyan színterét vizsgálom, melyben a korabeli ember az idegenséggel találkozhatott. Vizsgálom a háború során hogyan találkozhatott a sajátjal és az idegennel a korabeli ember. Ehhez kapcsolódik többek közt a csatakiáltás szerepe, amely egy közösséget összetart és elválaszt a másiktól. Ezután vizsgálom a különböző vallások találkozásának lehetőségeit, a hazai és az idegen hölgyekről való vélekedést, a fejedelem által alkalmazott jövevények szerepét, az idegen nyelvek ismeretét, főképpen a világiak nyelvtudását. Foglalkozom a névváltoztatás jelenségével és azzal is, hogy az idegenről való vélekedésben milyen szerepet játszottak a közhelyek, a toposzok. A fenti témák vizsgálata során közelebb juthatunk annak megismeréséhez, hogyan gondolkodtak az ezredforduló korában élt emberek magukról és másokról.

2. Thietmar felfogása

2.1 Merseburgi Thietmar alakja és Krónikája

„... mert, ha ebben a világban kevés jót tettem is, legalább mindig megemlékezem azokról, akik meghaltak.”¹

A történetírás az elmúlt dolgok, régen élt emberek tetteinek fölidézése. A múlandóság föltötti töprengés felébresztheti a vágyat az örök dolgok iránt. Thietmar, Merseburg püspöke jótettként tekint a halottakért való imádságra és reményt jelent számára a szent életű emberekre való emlékezés. Krónikája nagyrészt a közelmúlt eseményeit és személyeit idézi fel, dédszülei koránál nemigen száll távolabbra az időben. Olyan emberekre gondol vissza, akiket ha személyesen nem is ismert, de családi történetekből hallhatott felőlük. A családi és lelki kapcsolatokon kívül azonban az önazonosság más megnyilvánulásait is megtalálhatjuk Thietmar művében. Ír közeli és távoli népekről, akiket rokonszenvvel vagy visszatetszést keltve ábrázol. Krónikájából kibontakozhat, hogy mivel vállal közösséget a krónikás és mit érez magától idegennek. Először azonban lássuk, mi indította őt krónikája megírására.

Ha a könyvet fölnyitjuk, először egy hexameteres ajánlást olvashatunk.² Előbb testvéréhez, Siegfriedhez, majd leendő püspökutódjához szól. Itt adja meg krónikája célját. A merseburgi püspökség történetét akarja bemutatni. A püspökség története szorosan összefonódik a szász királyok történetével, így a krónika a püspökség története mellett a szász királyok történetét is bemutatja. A fejezetek (könyvek) is a királyok uralkodása szerint különülnek el. A krónika nyolc könyvből áll. Az első könyv I. Henrikről szól (919–936). Ő vette körül fallal Merseburg városát. A második könyv Henrik fiáról I. Ottóról szól (936–973). Ő alapította a merseburgi püspökséget 968-ban. A harmadik könyvben I. Ottó fiáról, II. Ottóról olvashatunk (973–983). Ő volt az, aki 981-ben feloszlatta a püspökséget. A negyedik könyv II. Ottó fiáról, III. Ottóról emlékezik meg (983–1002). Az utolsó négy könyv II. Henriket mutatja be. Ő volt III. Ottó

¹ THIETMAR IV. 75

² A krónika eredeti példányát Drezdában őrzik. HOLTZMANNA. XXXIII. Ez a példány hiányosan maradt ránk, a hexameteres bevezető nem maradt fenn benne. Fennmaradt a krónikának egy 12. századi átdolgozása is, amit Corvey-ben készítettek. Ez most Brüsszelben található. A brüsszeli változatban fennmaradt a bevezető szöveg. Itt olvasható, hogy Thietmar a szász királyokról és Merseburgról akar írni. A első fejezetben azt jelöli meg célként, hogy Merseburgot kiemelje a feledés homályából. Elképzelhető, hogy a corvey-i másoló változtatott az eredeti bevezető szövegen, és beszúrta oda a szász királyokról szóló sorokat. A krónika többi könyvének bevezetői az eredeti szövegben is fennmaradtak. A corvey-i másoló főképp ezeken a szövegeken változtatott, a krónika többi részét általában pontosan másolta. LIPPELT 139–140.

másod-unokatestvére, egyben a szász dinasztia utolsó sarja. 1004-ben ő alapította újra a püspökséget.³ A krónika mindegyik könyve hexameteres bevezetővel indul.

Thietmar tehát a püspökség és a szász királyok történetét írja le. Látóköre helyenként kiszélesedik, és a birodalmon túli népekre, eseményekre is kitekint. Máshol azonban összeszűkül a látóköre, és családtörténetet, önéletrajzot vegyít a krónikába. A közösségtudat és önazonosság szempontjából is fontos ezekre a részekre odafigyelnünk, hisz kitűnik belőle, milyen sokat jelentettek Thietmar számára a vér szerinti és a lelki kötelékek.

A krónikás családtörténete összefonódik a birodalom történetével, saját élete pedig a püspökségével. Thietmar főrangú szülőktől származott. Rokonai, ismerősei az uralkodók közelében mozogtak, ott voltak a csatákban, hadjáratokban. A krónikás így nem mulasztja el, hogy az uralkodók kapcsán adózzon a rokonok emlékének is. A krónika egyes részei már-már halottaskönyvre emlékeztetnek.⁴ Thietmar följegyzi meghalt kanonoktársai, püspöktársai nevét, és ír róluk néhány méltató sort. Az egész krónikában fontos szerep jut az emlékezetnek. Ennek lehetett világi célja: a krónikás azért emlékezett meg a régi tettekről, emberekről, hogy fönmaradjon a hírük. Lényegesebb azonban az emlékezés vallási szerepe: Thietmar azért jegyzi fel a régiak nevét, hogy az utódok imádkozhassanak a meghalt bűnösökért, követhessék a szent elődök példáját, és kérhessék a közbenjárásukat. „... mert, ha ebben a világban kevés jót tettem is, legalább mindig megemlékezem azokról, akik meghaltak.”⁵ Thietmar a visszaemlékezéssel kapcsolatot biztosít élők és holtak, jelen és múlt között. Ez a közösségtudat szempontjából is szem előtt tartandó, hisz a holtakra való emlékezés erős lelki köteleket jelent. Az önéletrajzi részeknek is vallásos szerepük van: írásba foglalt gyónás ez, ahol a szerző önmarcangoló módon megvallja bűneit, és az olvasó imádságát kéri.

2.2 Családtörténet, püspökség, önéletírás

Thietmar önazonosságának egyik megnyilvánulása a családjával való közösségvállalás. A dédszülőkig vezeti vissza származását. Két dédapjáról emlékezik meg, mindkettőt Lotharnak hívták. I. Henrik oldalán harcoltak a pogány szlávok ellen a lenzeni csatában, 929 szeptembe-

³ LIPPELT 139.

⁴ Lásd THIETMAR IV. 60–75.

⁵ THIETMAR IV. 75. „... quia, etsi in hoc seculo parum boni operatus sum, tamen defunctorum semper memor sum.” MISCH 511. Thietmar emléket akar állítani a megholtaknak. LIPPELT 129–130. Thietmar megemlékezései nem a földi dicsőséget szolgálják, hanem a lelki üdvöt. Lippelt figyelmeztet rá, milyen szerepet kapnak a krónikában nők a megholtakra való emlékezésben. ALTHOFF 229. Althoff Lippeltnek ad igazat.

reben. Mindketten ott lelték halálukat.⁶ Thietmar családja tehát már régi időktől fogva szemben állt a pogány szlávokkal.

A családi prépostságnak Walbeckben ugyancsak fontos szerepe volt Thietmar önazonosságában. A krónikás egyik nagyapja,⁷ Lothar alapította. Lothar a szászországi Walbeck grófja volt, és 941-ben részt vett egy I. Ottó elleni összeesküvésben. Az összeesküvést leleplezték, a résztvevőket kivégezték. Thietmar nagyapját is halálra ítélték, de hatalmas pártfogója, Babenberg Berthold megmentette őt. Lothar, hogy bűnét levezelje, prépostságot alapított Walbeckben, az Aller folyó mellett.⁸ Később még találkozunk a prépostságnak a családban betöltött jelentőségével.

Thietmar apja, Siegfried 972-ben nőtlen fiatalemberként részt vett egy lengyelelleses hadjáratban, Hodo örgróf oldalán. Mieszko lengyel fejedelem testvére azonban Zehdennél legyőzte a német lovagokat. A lengyelekkel szembeni ellentét is régen megvolt tehát a családban.⁹

A 983-as esztendő fontos év a birodalom és a család történetében egyaránt. A német és lengyel területek között pogány szláv törzsek éltek, és 983-ig német uralom alatt álltak. Ebben az évben föllázadtak, fölperzselték a brandenbúrgi és havelbúrgi püspökséget, végigsöpörtek a szász területeken. A szász urak csak a Tanger folyónál tudták őket megállítani. A tangeri csatában ismét ott találjuk Thietmar apját, Siegfriedet.¹⁰

Siegfriednek és Kunigundának hat közös gyermeke született. Henrik, Frigyes, Thietmar, Siegfried, Brúnó és Oda. A legidősebb fiú, Henrik örökölte apja grófságát, a másodszülött Frigyes Magdeburg várgrófja lett. A fiatalabb fiúk egyházi pályára léptek. Thietmar merseburgi püspök lett, öccse, Siegfried pedig Münster püspöke. Utóbbit azért is fontos megemlíteni, mert Thietmar neki küldte el a krónikáját. A legkisebb fiú, Brúnó Verden püspöke lett.¹¹ Thietmar feljegyezte fivérei nevét, lánytestvéréről, Odáról azonban hallgatott. Egy másik forrás, az Évkönyvíró Saxo említi meg Odát, mint Walbecki Siegfried lányát.¹² Meg kell még

⁶ THIETMAR I. 10.

⁷ Nagyszülei nevét mind feljegyezte Thietmar. Lotár és Matild voltak az apai nagyszülők, Henrik és Judit pedig az anyja szülei. A fent említett dédapák közül az egyik Lothar nagyapának, a másik Henriknek volt az apja, a nagyanyák más apáktól származtak. Apai nagyszülők: Lotár: THIETMAR II. 21. Matild: IV. 17. Anyai nagyszülők: Henrik: III. 6. Judit: II. 42. HOLTZMANN VII–VIII

⁸ THIETMAR II. 21. VI. 43.

⁹ THIETMAR II. 29.; HOLTZMANN: XIV.

¹⁰ THIETMAR III. 19.; HOLTZMANN: XIV.

¹¹ HOLTZMANN XV.; TRILLMICH: XII.

¹² ANNALISTA SAXO, 1049 (MGH SS. 6. 688.). Idézi: HOLTZMANN: XIV.

említeni Willigis nevét is, aki törvénytelen fia volt Siegfried grófnak. Willigis 1009-ben prépost lett a családi kolostorban, Walbeckben.¹³

Thietmar unokafivérei közül megemléktendő Querfurti Brúnó, a mozgalmas életű hittérítő, akivel külön fejezetben foglalkozom majd. Másik unokafivére, Schweifurti Henrik a II. Henrik ellen indított felkelésével tette magát ismertté. Thietmar róluk is megemlékezik krónikájában. Werner nevű unokatestvérének esete sajátos példája a családi összetartásnak. A nagyhatalmú thüringiai úr, Meisseni Ekkehard lányát, Liutgardot Wernernek ígérték feleségül. Miután azonban Ekkehard nagy befolyásra tett szert III. Ottó udvarában, nem akarta a lányát Wernerhez adni. Liutgardot Quedlinburgban őrizték, I. Ottó lányának, Matildnak gondjaira bízva. Werner elhatározta, hogy Thietmar fivéreinek, Frigyesnek és Henriknek segítségével megszökteti a lányt. A vállalkozás sikerrel járt, Liutgardot akarata ellenére sikerült Walbeckbe juttatniuk. Werner azonban utóbb arra kényszerült, hogy visszaadja a lányt Matildnak.¹⁴ Meisseni Ekkehard halála után Liutgard végül is visszakerülhetett a vőlegényéhez. Thietmar megjegyzi, hogy igazságtalanul szakították el őket egymástól.¹⁵

A családtörténet, a rokonság bemutatásából látszik, hogy a krónikás püspök számára sokat jelentett a nemzetséghez való tartozás. Közösséget vállalt élő és megholt rokonaival, vállalta bűnüket és erényeiket. Világi szempontú önazonosságának fontos eleme lehetett a nemzetséghez való tartozás érzése.¹⁶

Thietmar személyes öntudatát érzékelteti, hogy saját magáról is sokat ír. Amit életéről tudunk, nagyrészt az ő krónikájából tudható. Feljegyezte születése napját is, 975. július 25-én született, valószínűleg Walbeckben.¹⁷ Hilliward halberstadti püspök keresztelte és bérálta.¹⁸ Thietmar saját kinézetéről, megjelenéséről is ír. Az öntudat figyelemre méltó formája, hogy visszataszító képet fest saját személyéről. Megtudhatjuk, hogy még gyermekkorában eltörött az orrcsontja, később még egy seb is elcsúfította az arcát.¹⁹ Első nevelője nagyanyjának testvére, Emnilda volt, Quedlinburgban. Emnilda szélütést kapott, és megbénult, és 991-ben halt meg. Siegfried 987-ben hozta el fiát Quedlinburgból. Megpróbálta a Magdeburg melletti Berge monostorába adni, az ottani mester, Rikdag keze alá, de már nem volt számára javada-

¹³ THIETMAR VI.47.; HOLTZMANN: XIV–XV.

¹⁴ THIETMAR IV. 39–42.; LIPPELT 53–54.

¹⁵ THIETMAR VI. 86.

¹⁶ A családszemlélet szempontjából figyelmet érdemel, hogy a familia szót Thietmar többször is említi ugyan, de inkább egy úrnak alárendelt személyek közösségét, háznépet ért rajta, mintsem vérségi kötelék által összefűzött embereket. IV. 56. „*illisque subdita omnis familia gaudet*” THIETMAR VI. 54. 73.; VII. 67.; III. 16. VI. 102., V. 37. A családról lásd még WENSKUS 1961. 9.

¹⁷ THIETMAR III. 6.; HOLTZMANN: XVI.

¹⁸ THIETMAR IV.18.; HOLTZMANN: XVI.

¹⁹ THIETMAR IV. 75.

lom. Ekkor Siegfried a magdeburgi káptalani iskolába adta fiát, ahol Vörös Ekkehard tanította.²⁰ Thietmar itt diáktársa volt Querfurti Brúnónak, a későbbi hittérítőnek. Hogy az ifjak milyen műveltséget szereztek az iskolában, arról műveik tanúskodnak. Thietmar krónikája nemcsak a bibliai idézetekben bővelkedik, hanem Vergiliustól, Horatiustól és más antik szerzőktől is sokat idéz. Helyenként használ görög szavakat is. Tanulmánya során tehát jó alapokat szerezhetett.²¹

994-ben tragikus esemény rázta meg a családot. Kunigunda fivérei harcba keveredtek a viking martalócokkal, akik a környékükön raboltak. A csata szerencsétlenül alakult. Udo-Lotárt megölték a kalózok, Henriket és Siegfriedet fogságba ejtették. A történet folytatása újabb példa a családi kötelékek fontosságára. Kunigundának váltságdíjat kellett fizetnie, hogy fivéreit kiszabadítsa. A kalózok ezenfelül túszoikat is követeltek. Henriknek volt egy Siegfried nevű fia, akit túszul ott hagyhatott maga helyett. A másik testvérnek, Siegfriednek azonban nem volt fia. Ezért üzent nővérének, Kunigundának, hogy küldje el valamelyik fiát túsznak. Kunigunda először a bergei iskolamesterhez, Rigdaghoz fordult, hogy küldje el Siegfriedet, de Rikdag erre nem volt hajlandó. Ezután Vörös Ekkehardnak üzent, hogy küldje el Thietmart, és Ekkehard beleegyezett. Thietmar tehát világi ruhát öltött, és útra kelt, hogy nagybátyját felváltsa a fogságban. A nagybácsi, Siegfried időközben leitatta az öröket, megszökött, és sikerült eljutnia harsefeldi várába. A feldühödött kalózok ezután kegyetlenül megcsonkították túszaikat, majd bedobták őket a vízbe. Köztük volt Thietmar unokafivére, az ifjabb Siegfried is.²² Amikor Thietmar Harsefeldbe ért, találkozhatott nagybátyjával, majd visszatért Magdeburgba.²³ A történet példázza, hogy a fiatalabb rokonnak már-már önfeláldozó kötelezettsége volt az idősebbel szemben. Thietmar idegenfelfogásával kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a skandinávokkal szemben negatív élmények befolyásolták őt fiatal korában.

997-ben meghalt Kunigunda. Thietmar nagybátyjával és a walbecki préposttal való meg egyezés után elfoglalhatta Walbeckben a préposti széket.²⁴ Thietmar prépostként is tagja maradt a magdeburgi káptalannak, és részt vett annak életében.²⁵

²⁰ THIETMAR IV.16., IV.24., IV.66. Berge monostora, ahogy a név is elárulja, egy hegyen állt. A szerzetesek Magdeburgból költöztek ide. Magdeburgban I. Ottó és felesége, Edit alapítottak monostort 937-ben Szent Móric tiszteletére. Amikor Ottó 968-ban érsekséget hozott létre Magdeburgban, a kolostor épülete az érsekségé lett. A szerzetesek átköltöztek a város melletti hegyre, és Keresztelő János tiszteletére alapítottak ott monostort. Ezt a helyet nevezték Bergének. PÄTZOLD 150–151.

²¹ HOLTZMANN XVII., XXXI.; LIPPELT 71–87.

²² Brémai Ádám szerint a kalózok a partra dobták az áldozatokat. Köztük volt néhány előkelő, aki még sokáig élt. BRÉMAI ÁDÁM II. 29.

²³ THIETMAR IV. 23–25.; HOLTZMANN XVI–XVII.

²⁴ THIETMAR VI. 44.; HOLTZMANN XVII–XVIII. A volt prépostnak máshol biztosított helyet Thietmar, hogy a walbecki széket elfoglalhassa. Bántotta őt ez az ügy: krónikájában azzal vádolta magát, hogy simóniával szerezte meg a prépostságot.

A családi kötelék fontosságát példázza a következő elbeszélés. Thietmar leírja, hogy miután fivérének meghalt a felesége, földi maradványait a walbecki kolostorban helyezték nyugalomra. Mivel nem volt elég hely, Thietmar kivétette Willigisnek, az első prépostnak testét a sírjából, hogy fivére feleségét a helyére temethessék. Thietmart ezért a tettéért is furdalta a lelkiismeret. Súlyos betegségbe esett, majd miután felgyógyult, Kölnbe zárandokolt, hogy bűnét levezekelje.²⁶

Tagino, magdeburgi érsek 1004 decemberében szentelte pappá Thietmart II. Henrik király jelenlétében,²⁷ 1009-ben, amikor a merseburgi püspöki szék megüresedett, Tagino közbenjárására Thietmar kaphatta meg a püspöki méltóságot. Thietmar azonosságtudatában fontos szerepet töltött be a merseburgi egyházmegye. Krónikájában hangsúlyt fektet a merseburgi egyházmegye történetére.

A merseburgi püspökséget I. Ottó alapította. Ottó az augsburgi csata válságos órájában fogadalmat tett, hogy ha győz a magyarokon, akkor püspökséget alapít Merseburgban a nap szentje, Szent Lőrinc tiszteletére.²⁸ Az alapítás azonban késett, mert ehhez a halberstadti püspökség területéből kellett volna területet kiszakítani, és ezt Bernhard, halberstadti püspök nem engedte. Bernhard 968-ban meghalt, így elhárult az akadály az alapítás útjából. Ottót ekkorra már nemcsak fogadalma sarkallta az új egyházmegye létrehozására, hanem egyházpolitikai célok is vezették. Új keleti egyházmegyék kiindulópontul szolgálhattak az Elba vidéki pogány szlávok térítésében. Ezért 968-ban Magdeburgban érsekséget alapított, ennek alárendelték a már meglévő brandenburgi és havelbergi püspökséget, és három új püspökséget: a merseburgit, a zeizit és a meissenit.²⁹

Magdeburg első érseke, Adalbert 981-ben halt meg. Ekkor Giseler, Merseburg püspöke emelkedett az érseki székbe. A merseburgi püspökséget pedig felosztották a magdeburgi érsekség, valamint a zeizi és a meisseini püspökség között. Thietmar Giseler nagyravágyását okolta a püspökség felszámolásáért, a döntésnek azonban gazdasági okai is lehettek. A kis egyházmegye önmagában nem volt életképes, ráadásul a lengyel határtól is elvágta a meisseneni püspökség.³⁰ Egy egyházmegye felszámolása azonban komoly bűnnek számított. Úgy tekintették, hogy ezzel azt a szentet károsítják meg, akinek a védelme alatt a püspökség állt. A felosztást követő évben, 982-ben II. Ottó súlyos vereséget szenvedett Dél-Itáliában az arabok-

²⁵ HOLTZMANN XVIII.

²⁶ THIETMAR VI. 45.; HOLTZMANN XVIII.

²⁷ THIETMAR VI. 46.; HOLTZMANN XIX.

²⁸ THIETMAR II. 10.

²⁹ PÄTZOLD 148–150.

³⁰ THIETMAR III. 16.; LIPPELT 90.

tól, 983-ban pedig a szláv pogánylázadás söpört végig Szászország keleti területén. A kortársak ezeket a csapásokat Szent Lőrinc bosszújának tarthatták püspöksége felosztatása miatt.³¹ Ugyanakkor 983-ban meghalt II. Ottó. Utóda, III. Ottó idejében már történtek kísérletek a püspökség visszaállítására, de Giseler életében nem sikerült azt keresztülvinni. A püspökséget végül II. Henrik állította helyre 1004-ben, miután Giseler meghalt. Henrik káplánját, Wigbertet tette meg püspökké. Wigbert ekkor már több éve betegeskedett, (állítólag megmérgezték). Mikor 1009-ben meghalt, Tagino közbenjárására a király Thietmart nevezte ki a helyére. A walbecki prépostságot féltestvérének, Willigisnek adta át.³²

Amikor Henrik újraalapította a püspökséget, nem adott vissza minden területet, amit valaha az egyházmegye birtokolt. Thietmar küzdelmet folytatott az elveszett javak visszaszerzésére, és utódjának is lelkére kötötte ezt a feladatot.

A vallási jellegű önazonosságot tárgyalva térjünk ki röviden a szerző pápasághoz való viszonyára is. Német püspököket jóval gyakrabban említ krónikájában, pápákra csak ritkán tér ki. Annarosa Schneider szerint a pápaság nem is játszott fontos szerepet Thietmar gondolkodásában. Pius Engelbert sem tagadja, hogy a krónikás kevés helyen és mellékesen említi meg a pápákat. Ezt a hozzáállást a korabeli viszonyoknak megfelelőnek tartja. Rámutat azonban a pápákra vonatkozó rövid kitételek súlyára. Amikor I. Ottó száműzte V. Benedek pápát Hamburgba, Thietmar kijelenti: a pápa fölött csak Isten ítékezhet.³³ A császári hatalmat tehát nem emeli a pápa fölé. II. Szilveszter tudásáról, találmányairól megemlékezik, reimsi érsekségét viszont úgy jellemzi, hogy jogtalanul került az egyháztartomány élére, pápaságáról pedig azt írja, hogy a „császár kegyéből” – *gratia imperatoris* – lett pápa. Választást tehát nem említ vele kapcsolatban. XVIII. (Phasan) Jánost az teszi emlékezetessé, hogy az ő idejében újítták fel a merseburgi püspökséget.³⁴

Thietmar halálának éve 1018 volt december elsején halt meg, ahogy ezt a Quedlinburgi Évkönyvben olvashatjuk.³⁵

Thietmar előkelő családból származott. Merseburgi püspökként maga is nagyúr volt. Önmagát mégis így mutatja be: „Ismerd meg, olvasó a nagyurat! Látni fogod, hogy kis embere vagyok, akinek elcsúfult a bal arca, mert kifakadt rajta egy sipoly, ami folyton megdagad. Gyermekkoromban eltört az orrom, és nevetségessé tette a külsőm. De mindezekért nem pa-

³¹ Inkább Querfurti Brúnónak Adalbertről írt életrajzából bontakozik ez ki, de Thietmar művéből is. Lásd LIPPELT 158–159.

³² THIETMAR VI. 37., 39–42.; HOLTZMANN: XIX–XX.

³³ THIETMAR II. 28.; ENGELBERT 2002. 89–122.

³⁴ ENGELBERT 2002. 89–122.; THIETMAR VI. 100. Több más pápát is említ.

³⁵ Quedlinburgi Évkönyv, 1018. év; HOLTZMANN XXVII.

naszkodnék, ha a belsőmben ragyogna valami. De semmirekellő vagyok, felettébb hirtelen haragú, és nem hajlok a jóra. Irigy vagyok, gúnyolódó, bár magam is nevetséges vagyok. Senkit sem kímélek, pedig ez volna a kötelességem. Falánk vagyok és képmutató, fösvény és rágalmozó, és, hogy a méltán felsorolt gyalázatok betetőzzem, rosszabb vagyok, mint amilyennek gondolnának vagy hinnének.”³⁶

Thietmar nem sokat utazott. Nem kísérté el a királyt sem Itáliába, sem Burgundiába. Részt vett a lengyelelles hadjáratokban, de hamar otthagya a sereget. Követségbe nem küldte őt az uralkodó, hittérítő útra sem vállalkozott. Beszámol azonban kölni zarándokútjáról. A birodalom nyugati részét tehát tapasztalatból ismerte, feltehetően családi kapcsolatai is voltak itt.³⁷ A keresztény világ más részeiről szintén szerezhettek híreket, hiszen merseburgi püspökként fontos helyen élt, a király is gyakran megfordult nála. Thietmar fontos emberekkel találkozott, akik megjárták Itáliát, Kijevet vagy éppen Angliát. Tőlük megtudhatta, mi történik Merseburgtól távol.

A továbbiakban azt kívánom bemutatni, meddig terjedt Thietmar látóköre, és hogyan látta azokat a népeket, melyeket bemutatott. Hogy mit tartunk magunktól idegennek, függ attól, hogy mit érzünk a magunkénak. Ezért a népek áttekintését célszerű Thietmar hazájával kezdeni. Látni fogjuk, hogy különböző közösségeket különböző mértékben tekint sajátjának.³⁸ Miután megismertük Thietmar hazáját, számba vesszük majd azokat a népeket, melyek a számára távoliak, idegenek voltak.³⁹

2.3 Népek Thietmar Krónikájában

Thietmar szász nemes volt és keresztény püspök. Többféle közösséget, szervezetet is a magáénak érezhetett, persze különböző mértékben. Egyházi téren otthon érezhette magát a merseburgi püspökségben, a magdeburgi kanonoki testületben és a birodalmi püspökök között. Krónikájában megemlékezik kanonok- és püspöktársairól, a lelki köteléket tehát legalább olyan fontosnak tarthatta, mint a vérrokonságot. A birodalmi egyház keretein túl

³⁶THIETMAR: IV.75. „*Agnosce lector, procerem, et videbis in me parvum homuntionem, maxilla deformem leva et latere eodem, quia hinc olim erupit semper turgescens fistula. Nasus in puericia fractus ridiculum de me facit. Idque totum nil questus essem, si interius aliquid splenderem. Nunc sum miser, nimis iracundus et ad meliora inflexibilis, invidus, subsannans alios ipse deridendus, nulli pro debito parcens, glutto et simulator, avarus ac detractor et, ut haec convicia merito illata concludam, peior sum, quam possit dici vel ullatenus estimari.*”

³⁷HOLTZMANN: VII. 7. jegyzet, IX. 5. jegyzet

³⁸Ebben Volker SCIOR módszerét követem.

³⁹A krónikában előforduló népeket égtájak szerint csoportosítom. A csoportosítás nem mindig felel meg a korabeli szemléletnek. A 9–12. században az északkeleti szlávokat is az Északhoz sorolták, Angliát azonban nem sorolták az Északhoz. Lásd erről David FRAESDORFF művét.

otthon érezhette magát az egyetemes keresztény egyházban. Világi téren hazája volt Merseburg városa, a Szász Hercegség és a Német Birodalom. Krónikájából az olvasható ki, hogy leginkább Merseburghoz és Szászországhoz kötődött, a birodalomhoz csak ezek után.⁴⁰ A birodalom más törzseivel szemben többször ellentétet árul el, máshol azonban velük is közösséget vállal.

A Német Királyság ebben az időben törzsi hercegségekből állt. Az ország északi részét foglalta el a Szász Hercegség. Ettől délre feküdt Bajorország és a Frank Hercegség. Frankóniától délre terült el a Svábföld. Északnyugaton húzódott Alsó-Lotaringia, ettől délre Felső-Lotaringia. A birodalmat a király személye tartotta össze.⁴¹

Világi téren Szászország és a Német Birodalom volt Thietmar hazája. Szász krónikásként elsősorban Szászországot dicséri.

2.3.1 Szászok

Úgy tűnik, Thietmar szégyelli a szászok pogány múltját. Östörténetükről nem ír, ellentétben Widukinddal, a korábbi szász történetíróval.⁴² A szászok pogány múltjáról szinte teljesen hallgat. Nagy Károlyt, a szászok megtérítőjét mindig tisztelettel említi. Nem ír arról, hogy Károly a pogány szászok tömegeit gyilkoltatta le. Amikor I. Ottó császárt dicséri, Nagy Károlyéhoz hasonlítja nagyságát.⁴³ Egy helyen mégis szembeállítja a szászokat és a frank császárt. Leír egy csatát, melyben a szászok megfutamították a frankokat és Nagy Károlyt. A menekülők útját elzárta a Majna, és a frankok nem találtak gázlót a folyón. Isten irgalma azonban megmentette őket. Megpillantottak egy szarvastehenet, amint éppen átúszik a folyón. A szarvas nyomában haladva át tudtak kelni a Majnán. Ezért hívják ezt a helyet frankok gázlójának, vagyis Frankfurtnak. Nagy Károly, miután biztonságban partot ért, így szólt: *„Szívesebben veszem ha az emberek szidalmaznak, és azt mondják, hogy megfutamtam, mintha elestem volna. Mert, amíg élek, remélhetem, hogy a rajtam esett súlyos sérelmet megtorolhatom.”*⁴⁴

Thietmar azt írja, megbízható férfiakról hallotta, amit elmesél.⁴⁵ Bizonyára egy szóban élő mondát örökített itt meg. Az anekdota leírásánál azonosítja magát a szászokkal. Azt írja, Nagy Károly idejében *„háború tört ki az övéi és a mi őseink között, amely harcban a mieink*

⁴⁰ Volker SCIOR hasonlóképpen ítéli meg Brémai Ádám hovatartozását. SCIOR 38–88.

⁴¹ HOLTZMANN 1955. 16. (térkép); WEINFURTER 60. (térkép), 59.

⁴² WIDUKIND, Első fejezetek. Lásd KARP 1986. 551–552.

⁴³ THIETMAR II. 1., II. 45., IV. 47., IV. 68., VII. 13., VII. 75., VIII. 30.

⁴⁴ THIETMAR VII. 75. *„Karius mihi est, ut populi extrobrantes dicant, me hinc fugisse, quam hic cecidissem; quia, dum vivo, iniuriae pondus inlatae vindicaturum, me spero.”*

⁴⁵ THIETMAR VII. 75. *„a credibilis viri audivi”*

legyőzték a frankokat.”⁴⁶ Megvolt tehát benne a hazafias büszkeség. A történetben azonban az isteni igazságszolgáltatás mégis a frankokat, vagyis a keresztényeket segíti. Az anekdota leírása után rögtön Károly szászországi püspökségalapításairól beszél.

Nagy Károly és a szászok harcairól többet nem ír Thietmar. Amikor azonban I. Henrik feleségének, Mathildnak származásáról szól, feljegyzí, hogy Mathild Widukind királytól származott.⁴⁷ Mást nem ír Widukindról. Nem beszél a harcairól, nem mondja el sem azt, hogy pogány volt, sem azt, hogy végül megkeresztelkedett. Figyelemre méltó azonban, hogy a nagy szász ellenálló emléke élt még az ezredforduló után is, és, hogy Thietmar nem hercegnek, hanem királynak címezte őt.

Noha a szászok pogány múltjáról Thietmar csaknem teljesen hallgat, az egyik anekdotájában föl villan a pogány múlt emléke. Leírja, hogy I. Ottó ellen föllázadt a féltestvére, Tangmar (Tammo). Miután legyőzték, az eresburgi Szt. Péter-templomba menekült, és oda bezárkózott. Az egyik vitéz azonban a szentély ablakán át lándzsával leszúrta a lázadó herceget. Thietmar megjegyzí, hogy a templom azon a helyen épült, ahol a régiek az Irminsult tisztelték. Nem írja le közelebbről, hogy mi volt ez az Irmensul. Több más régebbi forrásból tudni lehet, hogy ez volt a szászok szent helye. Közelebbről az enger törzs tisztelte. A szó jelentése Irmen oszlopa. Irmen a germán hit istensége volt, személynevek, pl. Irmingard ma is őrzik az emlékét. Irmensul oszlop vagy fatörzs lehetett. Egy ligetben állt, és arany-ezüst ajándékokat vittek neki. Nagy Károly 772-ben leromboltatta.⁴⁸

Thietmar Irmensul tisztelőit nem nevezi elődeinek, vagy mieinknek, ahogyan az előző anekdotában Nagy Károly legyőzőit nevezte. Csak annyit mond, Tammót a Szt. Péter templomban ölték meg, „*ahol a régiek Irmensult tisztelték*”⁴⁹ Thietmar tehát nem vállal közösséget a pogány ősökkel.

Tammó történetét Widukind szász történetíró művéből vette át Thietmar. Widukind azonban abban a fejezetben nem említi Irmensult.⁵⁰ Thietmar valószínűleg szóbeli hagyományt használt fel, amikor az ősi szentélyről írt. Az ő idejében is élhetett még tehát az Irmensul emléke.

⁴⁶ THIETMAR VII. 75. „*bellum fit inter suos et predecessores nostros, in quo certamine Franci a nostris devicti*”

⁴⁷ THIETMAR I. 9. „*rex Widukind*”

⁴⁸ LdM 5. 663.; „*Carolus... ad Ermensul usque pervenit, et ipsum fanum destruxit...*” *Annales regni Francorum*, 772. év. In: *Quellensammlung I.*; KAPF 1990. 663.; Irmingard névhez: FEKETE 143.

⁴⁹ THIETMAR II.2 „*ubi prius ab antiquis Irmensul colebatur*”

⁵⁰ Widukind Hirmin oszlopát az I. könyv 11. fejezetben említi, a lázadó Thankmar történetét a II. könyv 12. fejezetében.

A pogányságnak azonban nemcsak az emléke élt Thietmar idejében. Egyes helyeken gyakorolták is a pogány szokásokat. Thietmar egy helyen leírja: egy házat gonosz lelkek zaklattak, és csak azután csitultak el, hogy egy pap szenteltvízzel megtisztította a házat. A krónikás megjegyzi, hogy azon a vidéken nem ritkaság az ilyesmi. Hiszen a nép ott ritkán jár templomba, és nem törődik pásztorai látogatásával. Saját házi isteneiket imádják, bíznak a segítségükben, és áldoznak nekik. Thietmar lejegyez egy pogány szertartást is, amit valakitől hallott. Egy bot végére kezét erősítenek, ami vasgyűrűt tart. A falu pásztorai ezzel a bottal házról házra járnak. Amikor a pásztor a bottal belép a házba, így köszön: Ébredj, Hennil, ébredj! Mivel a parasztok így nevezik istenüket a maguk nyelvén. Ezután nagy lakomát csapnak.⁵¹

Hennilt a germán főistennel, Wodannal azonosítják.⁵² A pogányság tehát még Thietmar idejében is elevenen élt a szászok között, kétszáz évvel azután, hogy a kereszténység elterjedt azon a vidéken.⁵³

Thietmar szeretettel beszél hazájáról, Merseburgról és Szászországról. Amikor az első könyv végén imára szólít fel I. Henrik üdvéért, Merseburgról azt írja, hogy mint ciprus magasodik a tartomány más városai fölé.⁵⁴ A hatodik könyvben II. Henrikről azt írja, hogy Szászországot „*gyakran nevezte paradicsomi virágoskertnek, annak egész biztonságával és gazdagságával.*”⁵⁵

Figyelemre méltó, hogy Thietmar nem említi meg a szász törzsek nevét.⁵⁶ Beszél azonban a grófságokról, és a Szászországhoz tartozó Thüringiáról.

Thietmar elsősorban egyházi ember, de nemes is. Együttérez a nemességgel, még olyan emberrel is, akivel szemben ellentétes érzéseket is táplálhatott volna. Ilyen volt Meisseni Ekkehard, Meissen örgrófja és Thüringia irányítója.⁵⁷ Thietmar családjának meggyűlt vele a baja, hiszen Ekkehard nem adta hozzá a lányát Thietmar unokafivéréhez, Wernerhez. Werner megszöktette a lányt, de később vissza kellett adnia, és csak az apa halála után vehette őt feleségül. 1002-ben Ekkehard vetélytársa volt II. Henriknek a trónért folyó harcban. II. Henrik jótévője volt Thietmarnak, így a krónikás megtehetette volna, hogy sötét képet fest jótévője ellenfeléről. Amikor azonban Ekkehardot 1002 áprilisában ellenségei megölték,

⁵¹ THIETMAR VII. 69. Lásd PADBERG 129–130.

⁵² SIEBS, Zeitschrift für deutsche Philologie 24. (1892) 148. Idézi: TRILLMICH 431.

⁵³ PADBERG: A pogány hit maradványai Szászországban. 419–120.

⁵⁴ THIETMAR I. 28 „*more cipressus pre ceteris comprovincialibus exaltata*”

⁵⁵ THIETMAR VI. 10. „*securitatis ac tocius ubertatis quasi florigeram paradisi aulam*” A magyar változat ROZGONYI Ivánné fordítása Padberg szövegéből. PADBERG 419.

⁵⁶ Osztfálok, engerek, vesztfálok.

⁵⁷ Thüringia nem volt önálló hercegség, Meisseni Ekkehard azonban Thüringia hercegeként szerepelt 1002-ben, a királyválasztás idején. Lásd WEINFURTER 37. Vö. THIETMAR V.6.

Thietmar tisztelettel emlékezik meg róla. Hosszú méltatást ír a thüringiai nagyúrról, és így nevezi őt: „a királyság éke, az ország menedéke, kísérete reménysége, ellenségeinek réme.”⁵⁸

Magától értetődik, hogy tisztelettel említi ősei nevét, de az ő alakjukat is összekapcsolja a hazáéval. Apját a *hon védelmezőjének, defensor patriaenak* nevezi.⁵⁹ Két dédapját, akik a szlávok elleni harcban estek el, a *haza ékének és vigaszának* címzi.⁶⁰ A „*decus et solamen*” fordulat Vergilius Aeneiséből való.⁶¹ Thietmar a világi hősokeket tiszteli meg így. Az egyháziaknak a haza oszlopa cím jár ki.⁶²

Vannak olyan szászok is, akiket rossz színben tüntet fel a krónikás. Ilyen Thietmar nagybátyja, Lothar, aki csak drága áron engedte át neki a családi prépostságot. Ilyen Giseler, akit a merseburgi püspökség megszüntetéséért vádolt Thietmar. És ilyenek még Meissen-i Ekkehard fia, akikkel területek birtoklásáért viszálykodott. Többségükben azonban Thietmar jó képet fest a szász urakról.

Thietmar tehát világi tekintetben elsősorban Merseburgot és Szászországot érezhette hazájának. A pogány múltból szinte teljesen hallgat, vagy azért, mert keresztényként szégyellte azt, vagy, mert keveset tudott róla. Hazája fiait többnyire tisztelettel említi. Látni fogjuk, hogy Thietmárnál a többi nép megítélésében is fontos szerepe van annak, hogy azok milyen viszonyban voltak Szászországgal.

2.3.2. Svábok és bajorok

Megjelenik nála a bajorokkal és a svábokkal szembeni ellentét. Amikor a III. Ottó halála utáni trónküzdelmeket leírja, elbeszéli, hogy Hermann sváb herceg emberei felgyújtottak egy templomot Sraßburgban. Itt a svábokat átkozottaknak nevezi a krónikás.⁶³ Egy másik helyen arról ír, hogy II. Henrik feleségének, Kunigundának koronázása után a bajorok fosztogatni kezdtek. „*Mivel odahaza mindig kevéssel kell beérniük, ezért idegenben szinte telhetetlenek.*”⁶⁴ Ha azonban a németek más, idegen népekkel kerülnek összeütközésbe, Thietmar közösséget vállal a bajorokkal és a svábokkal is. Amikor a magyarok megtámadták Bajorországot, Regensburg püspöke, Mihály szembeszállt velük. Az ütközetben a bajorok maradtak alul, és Mihály püspöknek a magyarok levágták a fülét a csatában. A szász krónikás a történet el-

⁵⁸ THIETMAR V. 7. *decus regni, solatium patriae, spes commissis, terror inimicis.*

⁵⁹ THIETMAR IV. 17.

⁶⁰ THIETMAR I. 10. „*decus et solamen patriae*”

⁶¹ TRILLMICH 15. 37. jegyzet szerint: Aeneis X. 858. sor.

⁶² LIPPELT 124.; THIETMAR I. 6., VIII. 26.

⁶³ THIETMAR V. 12. „*execrata Alemannorum*”

⁶⁴ THIETMAR V. 19.

beszélése során *mieinknek* nevezi a bajorokat.⁶⁵ Hasonló helyzetet találunk annál a résznél, melyben II. Ottó itáliai hadjáratát írja le a szaracénok ellen. Ottó 982 júliusában ütközött meg a szaracénokkal a dél-itáliai Colonna-hegyfoknál. A szaracénok azonban csapdába csalták a németeket, és megsemmisítették Ottó seregét. A hadjáratban a szászokon kívül svábok és bajorok is részt vettek. Thietmar a németeket egységesen *mieinknek* mondja, és elsíratja az elesett hősöket.⁶⁶

2.3.3. Teutonok, Germania

Használja a *teuton* kifejezést.⁶⁷ Amikor leírja az ifjú Madarász Henrik hadjáratát a szlávok ellen, így beszél az egyik szláv törzsről: „*Teutonul (németül) daleminceknak mondjuk, a szlávok azonban glomancoknak hívják őket.*”⁶⁸ A cseh herceg lányáról, Dobraváról elmondja, hogy neve teutonul Bona. Itt bizonyára elírás történt. Dobrava valóban azt jelenti, hogy bona, vagyis jó, csak hogy nem németül, hanem latinul.⁶⁹ Egy szászországi település nevét szintén két nyelven adja meg. A szláv elnevezés *Malacin*, a teuton megfelelő *Egisvilla*.⁷⁰ Magyarul Jégfalunak fordíthatnánk. A fenti példákban mindig a német nyelv az, amit teutonnak nevez. Egy példát találhatunk arra, amikor az embereket, a népet nevezi teutonnak Thietmar szövege. A Lombardia elleni hadjárat leírásánál találkozhatunk azzal, hogy *teutonnak* nevezi a németeket a helyiekkel szemben. Ez a szövegrész azonban a 12. századi átdolgozás szöveg hagyományában maradt fenn, a Drezdában őrzött eredeti szövegből ez a rész hiányzik.⁷¹ Ez egyes elemzőkben kétségeket ébreszt, hogy vajon az eredeti szöveg népcsoportra is alkalmazta-e a teuton elnevezést. Az azonos nyelv tudatosodása azonban önmagában is figyelemre méltó.⁷²

Földrajzi értelemben a német birodalom összefoglaló elnevezése a latinos *Germania*. Amikor az avarok (magyarok) támadásáról ír, a megtámadott földet *Germaniának* nevezi.⁷³

⁶⁵ THIETMAR II. 27. „*nostri victi ab hostibus*”; Lásd részletesebben a fegyveres idegennel való találkozásról szóló fejezetet.

⁶⁶ THIETMAR III. 20. Szó esik a krónikában Ausztriáról, a karintiaiakról, Frankföldről, a frízokról és Lotaringiáról is.

⁶⁷ A szó eredetéről, első említéseiről lásd THOMAS 1988. 295–331.

⁶⁸ THIETMAR I. 3. „*Teutonice Dolemini vocamus, Sclavi autem Glomanci apellant.*”

⁶⁹ THIETMAR IV. 55

⁷⁰ THIETMAR VI. 42. „*Sclavonice Malacin dictam, Teutonice autem Egisvillam.*”

⁷¹ THIETMAR V. 25., 26. „*Audiens autem Teutonicos in Tridenti planicie concedisse ...*”; „*ad preliandum mane contra Theutonicos mentem corroborare et arma preparare monet.*” (HOLTZMANN kiadásában 251.)

⁷² ŠEDIVÝ 1995. 47.

⁷³ THIETMAR II. 7.

Amikor II. Ottó és Theophanu eljegyzéséről van szó, megjegyzi, hogy a házasságba Itália és *Germania* hercegei is beleegyeztek.⁷⁴

Amikor a német területet Itáliából szemléli, *Transalpinának*, *Alpokon túl*nak nevezi.⁷⁵ Amikor német szemszögből ír, a *Cisalpina*, vagyis az *Alpokon innen* kifejezést használja.⁷⁶

Mint államalakulatot, Németországot többnyire *regnum*nak, vagyis királyságnak nevezi. Előfordul nála a *Római Birodalom* megnevezés is.⁷⁷ Ebbe Itáliát is beleérti, sőt, egy helyen kizárólag az Alpokon túli (itáliai) területet nevezi Római Birodalomnak.⁷⁸

Lorenz Ulrich és Knut Görich arra mutatnak rá, hogy Thietmarnál még nem alakult ki az egységes németiségről való felfogás. A *Germania* földrajzi nevet antik értelemben használja, a *Theuton* kifejezést pedig a nyelv megjelölésére. *Theuton* birodalomról csak Thietmar krónikájának 12. századi, a corvey-i átdolgozásban olvashatunk. A krónika egy helyén szerepel a *Theuton* népnévként, amikor Arduin, észak-itáliai uralkodó emlegeti II. Henrik embereit; de ez is csak a corvey-i átdolgozásban van meg. Mindez amellel szolgálhat érvként, hogy Thietmarnál nem volt meg az egységes német tudat.⁷⁹ A *teuton* kifejezésről valóban elmondhatjuk, hogy nem a német népre vonatkozik, inkább a nyelvre. Az a tény azonban, hogy Thietmar a birodalmon kívüli népekkel szemben közösséget vállal a nem szász német népekkel szemben, arra mutat, hogy Thietmarnál jelen van egyfajta német egységtudat.

2.3.4. Patria

Figyelemre méltó a *patria*, a haza kifejezés használata is. Šedivý, szlovák kutató nyomán rámutathatunk arra, hogy Thietmarnál szűkebb és tágabb értelemben egyaránt előfordul ez a fogalom. Amikor I. Ottó az augsburgi csatából, tehát sváb területéről visszatérően viszontlátja Szászországot, Thietmar Szászországot nevezi *patriának*, vagyis hazának. Itt szűkebb értelemben fordul elő a *patria* szó.⁸⁰ Amikor II. Henrik Itáliából tér vissza az Alpoktól északra levő térségbe, siet, hogy a hazát viszontlássa, Alemannia, vagyis Svábföld határára jut. Ebben az összefüggésben, Itáliával szemben már hazának számít Svábföld, hisz német területet jelent.⁸¹

⁷⁴ THIETMAR II. 15.

⁷⁵ THIETMAR IV. 47.

⁷⁶ THIETMAR V. 20.

⁷⁷ THIETMAR III. 20., III. 23., IV. 47., IV. 49.

⁷⁸ THIETMAR IV. 47. „*Cunctis apud Transalpinos bene dispositis Romanum visitabat inperium*”

⁷⁹ ULRICH 1988.; GÖRICH 1993.

⁸⁰ THIETMAR II. 11. „*Interim rex, Saxoniam revisens laetus patriam,...*”; ŠEDIVÝ 1995. 48.-tól.

⁸¹ THIETMAR VI. 9. „*Dehinc patriam revisere festinans, Alemanniae fines...*”; ŠEDIVÝ 1995. 48.

Ugyancsak Šedivý hívja fel a figyelmet egy további kifejezésre, mely ugyancsak a birodalmon belüli összetartozástudatot tükrözi Thietmar művében: ez a *concives*. Antikizáló kifejezés, eredetileg *polgártársat* jelent, a középkori krónikában előforduló szó azonban aligha fordítható ekként. Amikor Thietmar Tammo felkeléséről ír, a viszály *concives consociosque*, „polgártársak és társak” között tört ki. Más helyen Vitéz Boleszlávról írja, hogy a Csehországot is hatalmában tartó lengyel uralkodó a bajorok ellen és „minden más” „polgártársa” ellen támadt. Šedivý után elmondhatjuk, hogy a *concives* kifejezés összetartozástudatot fejez ki. Hogy a Csehországot uraló lengyel Boleszláv Thietmar szövegében a bajorok *concivese*-e, abba beleérezhetjük a német hatalmi igényt Csehország felé.⁸² Thietmar *concives*-nek nevezi az itáliai páduaiakat is, akik ellen 1004-ben a II. Henrik seregében küzdő frankok, svábok és lotaringiaiak harcoltak. Šedivý szerint itt is összetartozástudatot, netán hatalmi igényt tükröz a *concives* kifejezés.⁸³ A szöveg azonban a páduaiakat nem a németek *concives*-einek nevezi, hanem egyszerűen csak *concives*-nek. Ebben az esetben tehát helyénvalóbbnak érzem azt az értelmezést, mely Trillmich fordításából következik. Ő a *Bürgern* – polgárok – szóval adja vissza a latin kifejezést. A páduaiak tehát mindössze egymással alkotnak közösséget, nem a német király Alpokon túlról jövő kíséretével.

Figyelemre méltónak érzem a *conprovinciales* kifejezést. Ez a szó az azonos tartományon belüliek közötti összetartozástudatot fejezi ki. Thietmar megemlíti, hogy Püchen közelében I. Henrik megmenekült az avaroktól (magyaroktól), ezért a városbelieket nagyobb dicsőséggel tüntette ki, mint amit ők maguk vagy tartománybeli társaik (*conprovinciales*) addig birtokoltak.⁸⁴ A *concives* és *conprovinciales* szavak olyan összetartozástudatot tükröznek, melynél nem a közös uralkodó fogja össze az embereket, hanem a szűkebb közösséghez tartozás.

Milyen viszony fűzte tehát Thietmart a szűkebb és tágabb hazájához? Láthattuk, hogy a püspök elsősorban városához, Merseburghoz és Szászországhoz ragaszkodott. A birodalom más népeit – svábokat, bajorokat – többször rossz színben tüntette fel. Az idegenekkel, főképp pogányokkal szemben azonban közösséget vállalt velük. Német összetartozástudat tehát bizonyos formában jelen van Thietmar krónikájában. A germán törzsek lakhelyét latinosan

⁸² THIETMAR II. 2. „*Discordia concives consociosque oritur...*” ; THIETMAR VI. 2. Bolizlavus „*.... magnam vim Bawariis omnibusque concivibus suis intulit.*” ŠEDIVÝ 1995. 48–49.

⁸³ THIETMAR VI. 8.; ŠEDIVÝ 1995. 48–49.

⁸⁴ THIETMAR I. 15. „*....urbanus maiorem gloria, quam hactenus haberent vel conprovinciales hodie teneant, et ad haec muneribus dignis honorant.*”

Germaniának nevezi, a népet és a nyelvet pedig *teutonnak*. Ezeket a kifejezéseket is akkor használja, ha idegenekkel állítja szembe a hazaiakat.

2.3.5 Itália

Itáliáról ellenszenves dolgokat jegyez fel a krónikás. A római bírakat megvesztegethetőnek tartja. A rómaiakról és a lombardokról megjegyzi, hogy náluk becsapják a vendéget, és mindenért fizetni kell. Az itáliai éghajlatról megjegyzi, hogy *nem nekünk való* (ti. a németeknek).⁸⁵ Olvashatunk róla, hogy a német harcosok közül sokan meghaltak Itáliában I. Ottó seregéből (bizonyára járványos betegségben). Amikor a krónikás ahhoz a részhez ér, hogy II. Henrik serege hazatér az Alpokon keresztül, a krónikás örömmel üdvözli a német vidéket. Rómáról persze jót is tud mondani Thietmar. Megjegyzi, hogy különböző okokból minden város feje, és leír több római zarándokutát is. A kortárs burgund történetírónál, Rodulfus Glabernél is hasonló gondolatok olvashatók. Ő gyávának minősíti az itáliaiakat, a páviaiakat gögösnek, a rómaiakat telhetetlennek és elbizakodottnak tartja.⁸⁶ A korabeli itáliaiaknak tehát rossz híruk lehetett.

2.3.6. Szaracénok

Thietmar szaracén néven említi az arabokat. A németeknek leginkább Dél-Itáliában volt módjuk rá, hogy találkozzanak velük. Már említettem a colonnai csatát, melyben a szaracénok 982-ben legyőzték a német sereget. Az arab támadók Szicíliából érkeztek, Abu al-Qasim emír vezette őket.⁸⁷ A krónikás tárgyilagosan, távolságtartóan mutatja be őket. Nem ír a szaracénok vallásáról, nem mondja róluk, hogy pogányok. A szaracén vezérről sem ír.⁸⁸ Másképp jár el azonban azon a helyen, melyben Luna megtámadását bemutatja (1016). Ekkor visszataszító képet rajzol a támadókról, akik meggyalázzák a nőket. Krisztus ellenségeinek nevezi a támadókat. Benedek pápa összehívja az *egyház védelmezőit*, akik legyőzik a szaracénokat. A krónikás anekdotaszerűen dolgozza fel a szaracén támadás történetét. Leírja, hogy a szaracén vezérnek sikerült elmenekülnie, és egy zsák gesztenyét küldött a pápának azzal az üzenettel, hogy jövőre ennyi harcossal fog visszatérni. A pápa ugyanazt a zsákot kölessel töltve küldte vissza, azt üzenve, hogy ugyanannyi páncélossal fog ellenállni. Ebben a második történetben sem esik szó a szaracénok vallásáról, a krónikás annyit mond róluk, hogy Krisztus ellenségei. A szaracén vezér nevét nem ismerjük meg, de az elbeszélésben önálló egyéniséget kap.

⁸⁵ THIETMAR VII. 2.

⁸⁶ THIETMAR III. 13., VII.2., II. 35., VII. 71., I. 15., II. 19., IV. 9.; GLABER I. 17., IV. 1–2., 4.

⁸⁷ HOLTZMANN 1955b. 279.

⁸⁸ THIETMAR III. 20.

Thietmar királynak, *rexnek* címezi őt.⁸⁹ A görögökkel is elsősorban Itálián keresztül találkozhattak a németek. Thietmar a krónika bizonyos pontjain tárgyilagos vagy éppen rokonszenves képet fest a görögökről. Elismeréssel szól II. Ottó görög feleségéről, Theophanuról, de megjegyzi, hogy a görögöknél az ilyesmi ritka.⁹⁰ Jó színben tűnik fel nála Vlagyimir rusz fejedelem görög felesége is, akit Thietmar Helenének nevez. Őröla azt is megjegyzi, hogy III. Ottóval volt eljegyezve, de gonosz módon nem adták hozzá.⁹¹ A krónikás azonban rámutat a konstantinápolyi udvar cselszövéseire is.⁹² Elmesél egy fordulatos történetet is, melyben központi szerepet kapnak a görögök. Amikor II. Ottó a colonnai csatából menekült, egy görög hajó (szalandria) vette fel őt a fedélzetére. Amikor a németek kezén levő Rossano kikötőjének közelébe értek, Ottó a vízbe vetette magát, és a partra úszott. A görögök a német fegyveresektől megijedve elmenekültek. Thietmar megjegyzi, hogy a görögök, akik csellel minden népet le tudnak győzni, ezúttal maguk váltak csel áldozatává. A történet tehát nem példázza a görögök csalafintaságát, de a krónikás utal rá, hogy máskor az rájuk jellemző.⁹³

2.3.7. Nyugat, angolok

Lássuk Thietmar felfogását a nyugatiakról. A nyugat nála nem pusztán földrajzi fogalom, hanem értékminősítés is. Amikor Lotaringiáról ír, megjegyzi: Nyugaton nemcsak a nap hanyatlik le, hanem az igazságosság, az engedelmesség és a kölcsönös szeretet is. Az emberek (egyházi) engedély nélkül kötnek házasságot, és azzal sem törődnek, ha a püspök kiátkozza őket. A krónikás nem kételkedik közeli pusztulásukban. A komor szavak után imára szólít fel a bűnösökért. Lehetséges, hogy a nyugatiak leírása mögött eretnek mozgalom nyomait tapintathatjuk ki. Abban az időben francia területeken felütötte fejét a gnosztikus eretnekség. Valószínű, hogy ez az eretnekmozgalom Lotaringiába is átszivárgott.⁹⁴ A francia királyt, Róbertet (996–1031) békésnek és mindenki által tiszteletre méltónak nevezi a krónikás. Tehát a nyugatiak közt is akad olyan ember, akit Thietmar tisztelettel említ. A Róbert király házasságaival kapcsolatos egyházi bonyodalmakról nem ír.⁹⁵ Érdemes megemlíteni, hogy a korszak másik nagy történetírójánál, Glabernél előnyösebb nyugatfelfogást találhatunk, erről majd részletesebben szólok a Glaber felfogását ismertető fejezetben.

⁸⁹ THIETMAR III. 20.

⁹⁰ THIETMAR VII. 45.

⁹¹ THIETMAR IV. 10.

⁹² THIETMAR II. 15.

⁹³ THIETMAR III. 21–23. A krónikás szerint Ottó kész volt megajándékozni a görögöket, ők azonban elmenekültek

⁹⁴ THIETMAR IV. 14.; GLABER, II. 22.; HOLTZMAN 1955b. 439. Lotharingia ekkor a Német Királyság része.

⁹⁵ THIETMAR 46. II. (Jámbor) Róbert házasságairól lásd DUBY 1981. 95–107.; POPPE 1993. 559.

Thietmar megemlékezik ír-skót hittérítőkről⁹⁶ és egy zarándokról, is, akik német területen jártak. Thietmar elbeszélése szerint Colomanus zarándok volt. A „*bajor és morva határon*” elfogták őt a helybeliek. Kémnek tartották, és kínvallatással arra kényszerítették, hogy ezt beismerje. Hiába bizonygatta ártatlanságát, felakasztották egy elszáradt fára. Amikor később megvágták a testét, vér folyt belőle. Haja és körme továbbra is nőtt. Az elszáradt fa pedig kivirágzott, „*ezáltal igazolva Krisztus vértanúját.*” Ahogy Henrik örgróf erről tudomást szerzett, átvitette a testet Melkbe, és ott helyeztette nyugalomra.⁹⁷

Az eseményről a Melki Évkönyv is beszámol. A 12. században pedig a melki apát összeál-
lította Kálmán legendáját. Az évkönyv szerint Kálmán 1012-ben szenvedett vértanúságot, és
testét 1013-ban temették el Stockerauban, majd 1014-ben Megingaud eichstätti püspök jelen-
létében szállították át a testet Melkbe. A legenda szerint Kálmán testét halála után három év-
vel vitték át Melkbe. A translatio eszerint 1014-re vagy 1015-re tehető.⁹⁸ Thietmar 1017 körül
írta krónikájának ezt a részét. Kálmán híre tehát viszonylag gyorsan elterjedt messze vidéken
is.⁹⁹

Az angolokról jó véleménnyel van a krónikás. Nevüket angyali szépségű külsejükkel is
összefüggésbe hozza (*ab angelica facie, id est pulchra*). A jó vélemény azzal is magyarázha-
tó, hogy az angolok a pápa adófizetői voltak, és azzal is, hogy az angolszászok rokonai voltak
a kontinensen lakó szászoknak, bár erről a rokonságról Thietmar nem ír. Ellenszenvesnek
mutatja be a dánokat, akik Angliát elfoglalták, és tisztátalan kutyaúknak mondja őket.¹⁰⁰

2.3.8. Észak, dánok

Thietmar általában ellenszenvesnek mutatja be az északi vidék népeit. Leírja szent helyü-
ket, ahol embert is áldoztak. Északon hideg van, szkíták laknak ott, akik magukkal viszik a
házukat és lótejet isznak. Thietmar elbeszéli, hogyan küzdöttek rokonai az északi harcosok
ellen. Megtudhatjuk, hogy rokonait egyszer elfogták az északi kalózok. Egyikük kalandos

⁹⁶ THIETMAR Ír Kilian és társai vértanúhaláláról I. 4., Szent Kolombánt is említi: VIII. 30.

⁹⁷ THIETMAR VII. 76.

⁹⁸ MGH SS. IX (1851) 497–499. Idézi: NIEDERKORN–BRUCK 14–16.

⁹⁹ Magyar szempontból megjegyzendő, hogy Könyves Kálmán királyunk valószínűleg a melki Colomanról kapta a nevét. Koszta László rámutat arra, hogy Salamon, magyar király az 1060-as évek elején Melkben időzött, és bizonyára kapcsolatban került Coloman tiszteletével. Unokafivére, Géza idősebbik fiát Kálmánnak nevezte el. Ebben Koszta László szerint szerepet játszhatott Gézának Salamonhoz fűződő viszonya. KOSZTA 2012. 282–283. 76. jegyzet. Két 15. századi magyarországi misekönyv is megemlíti Szent Kálmánt Szent István, Imre és László, tehát magyar szentek között. Kerny Terézia cikke alapján arra figyelhetünk föl, hogy Rogerius a szent királyok közé sorolja Könyves Kálmánt, és egy dalmáciai forrás – Ceka apátnő – legszentebbnek nevezi Kálmán királyt. Kerny Teréz szerint eredetileg Könyves Kálmánt tisztelhatték szentként, később kezdtek öhelyette Kálmán zarándokra emlékezni. KERNY 2001. 9–32.

¹⁰⁰ THIETMAR VII. 36. „*immundis canibus*” (abl.) Az angolok nevének másik magyarázata, amit Thietmar ad, hogy ennek a földnek a sarkában élnek (*in angulo istius terrae*). Ez WIDUKINDnál is megvan: I. 8.

módon megmenekült, a többi foglyot azonban megcsonkították a kalózok. Thietmar megemlíti egy Götrik nevű északi királyt, aki a verdeni apátságban tanult. Elöljárója halála után azonban visszatért hazájába. A krónikás hitehagyónak mondja őt, és imádságra szólít fel az ő és követői megtéréséért.¹⁰¹ Az északi népek Thietmar számára pogányok, barbárok, hitehagyók. Gyakran állítja őket szembe a keresztényekkel: saját népével, a szászokkal, illetve az angolokkal. Észak-felfogásához tartozik, hogy szkítákat helyez erre az égtájra. Erre még visszatérek a toposzokról szóló fejezetben.¹⁰²

2.3.9. Kelet

2.3.9.1. Elbai szlávok

Thietmar fontos forrása az elbai szlávok történetének. Elsősorban a liutics törzsszövetségről ír. Borzongva számol be pogány szokásaikról, de fontosnak tartja, hogy az olvasó ezt ismerje. Elbeszéli a szláv pogánylázadás történetét, amely 983-ban söpört végig Szászország keleti részén.¹⁰³ Amikor II. Henrik német király és Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem közt háború tört ki, Henrik szövetséget kötött a pogány liuticsokkal. A kor híres hittérítője, Qerfurti Brúnó tiltakozott ez ellen. Thietmar krónikája egyik helyén elismeréssel szól arról, hogy Henrik szövetségeseivé tette az egykori ellenségeket. Később azonban sajnálatát fejezte ki, amiért az egykori szolgák szabaddá váltak, és borzongva ír a pogány harcosokról, akik a német sereggel vonulnak.¹⁰⁴ Leírja, hogyan támadták meg a liuticsok 1018-ban egy másik szláv népnek, az obodritoknak keresztény uralkodóját. Az elbeszélésből kitűnik, hogy voltak olyanok, akik ezt az utolsó ítélet előjelének tekintették.¹⁰⁵ A fogoly szlávok sorsát is szóba hozza a krónikás. Amikor a merseburgi püspökség felosztásáról ír, a püspökség szétszakítását azokhoz a szlávokhoz hasonlítja, akiket elszakítanak egymástól, hogy eladják őket.¹⁰⁶ Volt olyan szláv fogoly is, akinek kedvezőbben alakult a sorsa: Thietmar feljegyzi, hogy Vilmos mainzi érsek anyja előkelő szláv hadifogoly (*captiva*) volt, apja pedig I. Ottó király. Widukind is ír az érsek származásáról. Ő is megjegyzi, hogy Vilmos anyja előkelő származá-

¹⁰¹ THIETMAR VII. 38.

¹⁰² THIETMAR, I. 17., VII. 37., 38. Fraesdorff szerint a 9–12. századi észak-német szerzők pogánynak, barbárnak mutatják be az Északot. A Brit szigeteket azonban nem tekintették Északnak. FRAESDORFF 2005. 101–102.

¹⁰³ THIETMAR, VI. 25 ; III. 17., 19.

¹⁰⁴ THIETMAR V. 31., VI. 25.; SCHNEIDER 1962. 53.

¹⁰⁵ THIETMAR VIII. 6. Trillmich 24. jegyzete. Lásd bővebben a vallási idegenség fejezet végétéltévtvársról szóló alfejezetét.

¹⁰⁶ THIETMAR III. 16. „*Tunc omnia nostram prius aecclesiam respicientia divisa sunt miserabiliter, Slavonicae ritu familiae, que accusata venundando dispergitur*”

sú volt, de nem fogolynak, hanem jövevénynek (peregrina) nevezi a nőt.¹⁰⁷ A krónikát olvasva tapasztalhatjuk, hogy Thietmar tudott szlávul. Gyakran említ szláv személyes földrajzi neveket. Ezeket többnyire le is fordítja latinra, esetleg németre. Helyenként azonban pontatlanul fordít, így valószínű, hogy szláv tudása nem volt elég alapos.¹⁰⁸

2.3.9.2. Csehország

Csehországot többnyire fejedelmei kapcsán említi a krónikás. Megjegyzi, hogy Szvatopluk idején még „*a mi uraink*” voltak. A csehek sorsát úgy tárja elénk, mint egy példabeszédet: akik egykor hatalmasok voltak, azok gögösségük miatt megaláztattak.¹⁰⁹ Úgy mutatja be Csehországot, mint belviszályoktól terhes, ijesztő tartományt. Vannak azonban olyan csehek, akiket tisztelettel említ: Szent Vencel, a csehek keresztény fejedelme, Dobrava, a lengyel Mieszko felesége és megtérítője, valamint Szent Adalbert püspök.¹¹⁰

2.3.9.3. Lengyelek

A lengyeleket többnyire rossz színben tünteti fel a krónikás. Leírja zord szokásaikat, és helyesli ezeket: hisz a lengyeleket úgy kell kormányozni, mint a marhacsordát vagy mint a csökönyös szamarat.¹¹¹ Thietmar az egyik legfontosabb forrása az úgynevezett gnieznói jelenetnek. Elbeszéli, hogyan kereste fel az 1000. évben III. Ottó halott barátjának, Adalbertnek a sírját, és hogyan alapított ott érsekséget. Nem említi, hogy Ottó politikai előjogot adott volna Boleszlávnak.¹¹² Amikor azonban odáig jut az elbeszélésében, hogy Boleszláv 1003-ban megtámadja a német területeket, Thietmar megfeddi a császárt, amiért az adófizetőt (*tributarius*) úrrá, *dominus*-szá tette.¹¹³ Nem hallgatja el azonban azt sem, hogy Vitéz Boleszláv váltotta ki Adalbert vértanúnak, és később Querfurti Brúnónak a testét a poroszoktól, igaz, nem is dicséri meg érte.¹¹⁴ Van egy hely a krónikában, melyben Thietmar kifejezetten a lengyelek pártjára áll. Feljegyzi, hogy II. Henrik cseh és liutics szövetségeseivel ostromolt egy várat. A várbeli ek keresztet állítottak fel a pogányokkal szemben, és remélték, hogy segítségével győzhetnek. A krónikás megjegyzi: „*Sohasem hallottam még másokról, akik nagyobb kitartással és böl-*

¹⁰⁷ THIETMAR II. 35; WIDUKIND III. 74.

¹⁰⁸ LIPPELT 1973. 86–87.

¹⁰⁹ THIETMAR VI. 99. Martin Wihoda szóbeli közlése szerint közvetett adatok vannak arra, hogy a szorbok adókötelesek voltak a morva Mojmirida uralkodóknak. Ennek hagyománya juthatott el a 11. század elején alkotó szász Thietmarhoz, és felhasználta, hogy példázatszerűen ábrázolhassa a csehek történetét: egykor nagyok voltak, de bűneik miatt megaláztattak.

¹¹⁰ THIETMAR II. 2.; IV. 55.

¹¹¹ THIETMAR VIII. 2.

¹¹² THIETMAR IV. 45.

¹¹³ THIETMAR V. 10.

¹¹⁴ THIETMAR IV. 28., IV. 45., VI. 94–95.

csebb körültekintéssel próbálták volna védeni magukat.” Végül vissza is verték a király seregét. Thietmar a keresztény lengyeleket mutatja rokonszenvesebbnek a pogány liuticsokkal szemben.¹¹⁵ A vallás tehát fontosabb összekötő és elválasztó erő Thietmar számára, mint a politika.

2.3.9.4. Kijevi Rusz

A Kijevi Rusz többnyire Boleszláv hadjáratai kapcsán kerül szóba. Thietmar álmélkodva ír a távoli város hatalmas méreteiről. Megjegyzi, hogy dánok lakják. Itt nyilván varégokról van szó. Vlagyimir nevét szlávból fordítja, de nem lehet tudni, hogy a ruszokat szlávoknak vagy skandinávoknak tekintette-e. Vlagyimirt kéjsóvár embernek mutatja be a krónikás. Beszámol a görög császárlánnyal kötött házasságáról, aki keresztény hitre térítette Vlagyimirt. Ettől azonban a krónikásnak nem lett róla jobb a véleménye. Az ellenszenves beállítást részben abból adódhat, hogy Vlagyimir börtönbe vettette Reinbern hittérítőt, aki meghalt a fogságban. Az ellenszenv másik oka az lehetett, hogy a rusz fejedelem bíborbanszületett feleséget kapott magának, akit a német uralkodócsalád hiába kért. A krónikás azonban azt sem hallgatja el, hogy Vlagyimir alamizsnát osztott a szegényeknek.¹¹⁶

2.3.9.5. Poroszok, besenyők

A poroszokról és a besenyőkről alig esik szó a krónikában. A poroszokat Adalbert és Querfurti Brúnó hittérítő útja kapcsán említi. Adalbert 997-ben, Brúnó 1009-ben halt vértanúhalált a poroszok között. A besenyőket a lengyel-rusz háborúk kapcsán hozza szóba a krónikás. A poroszok és besenyők a merseburgi püspök látókörének szélén helyezkedtek el.¹¹⁷

2.3.9.6. Magyarok

A magyarokat viszonylag kevészer említi Thietmar, ám ezek magyar szempontból értékes megállapítások. Thietmar megemlékezik a kalandozó hadjáratokról, ezekben a részekben többnyire avaroknak nevezi a magyarokat. A kalandozókat Isten ostorainak tekinti, akik a bűnösöket sújtják.¹¹⁸ A későbbiekben III. Ottó és II. Henrik kapcsán említi a magyarokat.

¹¹⁵ THIETMAR VII. 59–60., 63. „*Numquam audivi aliquos, qui meliori pacientia ac prudentiori consilio se umquam defendere niterentur.*” Nemzi (Nimptsch) váráról van szó. Thietmar megjegyzi, azért viseli ezt a nevet, mert a mieink, tehát a németek építették. THIETMAR VII. 59. Niemiec lengyelül németet jelent. TRILLMICH 421. 215. jegyzet.

¹¹⁶ THIETMAR IV. 28., VI. 95., VI. 91., VIII. 32.

¹¹⁷ THIETMAR IV. 28., VI. 95., VI. 91., VIII. 32.

¹¹⁸ THIETMAR II. 7. Šedivý szerint a magyaroktól való elhatárolódás Thietmarnál nem olyan éles, ahogyan az a korábban élt Widukind művében tapasztalhatja az olvasó. Widukindnál a magyarok Isten és az emberek ellenségeiként tűnnek fel, Thietmarnál azonban Isten eszközei a bűnös nép megbüntetésére. Amikor Thietmar a

Megemlíti Vajk megkoronázását.¹¹⁹ Tisztelettel ír a pannóniaiak királyáról, aki Szent István-nal azonosítható. Megdicséri az uralkodó nagylelkűségét, amiért legyőzött nagybátyjának, Procuinak váltságdíj nélkül adta vissza a feleségét. Ha figyelembe vesszük, hogy más népek gyermekeit hogyan ítéli meg a szász krónikás, meg kell becsülnünk a magyar királyról szóló elismerő szavakat.¹²⁰ Az uralkodóhoz méltó és méltatlan tulajdonságok egyébként több helyen megjelennek a krónikában. Ilyen, a királyhoz méltó tulajdonság a kegyesség, amellyel a magyar király is ékeskedik.¹²¹ A magyar király szüleiről már sötétebb képet fest a krónikás. Feljegyzi a szülők nevét is: az apát Deuvixnek, az anyát Beleknegininek nevezi.¹²² A bulgárokról mindössze egy ízben emlékezik meg, amikor a 973-as quedlinburgi követjárásról beszámol.¹²³

2.3.10. Zsidók

Több szó esik a zsidókról. A krónika egyik legizgalmasabb része, amikor Thietmar elbeszéli, hogyan menekült meg II. Ottót a szaracénoktól a colonnai vereség után. Egy Calonus nevű zsidó mentette meg az életét, aki kölcsönadta neki a lovát. Arról már nem szól a krónika, hogy Calonuszal mi történt. Egy változat szerint ő is megmenekült, és Mainzban rabbi lett belőle. Egy másik változat szerint megölték a szaracénok.¹²⁴ Thietmar említést tesz az emberkereskedelemtől, ami rosszabb fényt vet a zsidókra. Amikor Walthard magdeburgi érsek temetéséről beszámol, megemlíti, hogy az érseket az árvák és a zsidók is siratták, akiknek atyjuk volt. A zsidókat itt úgy tünteti föl, mint akik gyámolításra szorulnak. Elmondhatjuk, hogy összességében jóindulattal szemléli őket a krónikás.¹²⁵

krónikáját írta, a magyarok már megtértek, folyamatban volt a keresztény államszervezés. A császár hatalmát ennek megfelelően nem a magyarok elleni harc legitimálta. A Lech-mezei győzelem nem a király szerencséjét bizonyítja, hanem az Isten hatalmát. ŠEDIVÝ 51–52., 57., 59.

¹¹⁹ THIETMAR IV. 59.; VÁCZY 1985. 4., 628–642.; GERICS–LADÁNYI 1995. 37–42.; GERICS–LADÁNYI 2002. 213–224.

¹²⁰ THIETMAR VIII. 4. Ugyanazon a szavakkal dicséri meg a királyt, amelyekkel a lengyel várvédőket: „*Numquam audivi aliquem, qui tantum parceret victis; et ab hoc in civitate superimus memorata, sicut in caeteri, sedulam Deus eidem concessit victoriam.*” GYÖRFFY 2000.³ 124–125.; KRISTÓ 2001a. 50–54. Lásd még KRISTÓ 1998. 4–11.

¹²¹ SCHNEIDER 1962. 53.; GYÖRFFY 125.

¹²² THIETMAR VIII. 4. Deuvix-ről lásd a „kettős hitű” fejedelmek című alfejezetet, Belekneginiről a nőalakokról fejezetet.

¹²³ THIETMAR II. 32.

¹²⁴ THIETMAR III. 21.; HOLTZMANN 1955. 282–283. Az arab forrás szerint Kalonimust megölték. Mesullam ben Kalonus, Mainz híres tudósa fia, vagy rokona lehetett a colonnai hősnek. EICKHOFF 1997.² 187–188.

¹²⁵ THIETMAR VI. 51., VI. 73. A temetés leírásánál a zsidókkal kapcsolatban is azt az úri leereszkedést találjuk, mellyel Thietmar általában a szegényekről ír. SCHNEIDER 1962. 69.; Thietmarnak a zsidókkal szembeni jóindulata azért is figyelemre méltó, mert azokban az évtizedekben több európai városban zsidóüldözés folyt. Rouenban 1007-ben, Mainzban 1012-ben, Rómában 1020-ban. FRIED 1989. 469–470. Az orléans-iról lásd GLABER III. 24.

2.4 Összegzés

Thietmar krónikája elején azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a merseburgi püspökség történetét megírja. A könyvben ennél jóval több olvasható. A krónikás megeleveníti benne a szász királyok életét, sőt, a birodalom határain túlra is kitekint. Helyenként összeszűkül a látóköre, és családtörténetet, önéletrajzot tár elénk. Máshol azonban kitágul a szemhatára, és képet ad az általa ismert világ szinte összes népéről. Szeretettel ír hazájáról, Szászországról. Más német nécsoportok – svábok, bajorok – előnytelen színben tűnnek fel művében, ám külső ellenséggel szemben velük is közösséget vállal a krónikás.

Vallási szempontból fontos számára a merseburgi püspökség. Az egyes népek megítélésénél szerepet játszik nála az adott nép vallási, erkölcsi szintje és a szászokkal, a Német Birodalommal való viszonya. Rokonszenvvel ír a pápa adófizetőinek számító angolokról, sötét képet fest az ellenük harcoló dánokról, a pogány liuticsokról. A lengyelek negatív beállítást magyarázzák a zord szokásaik, és talán az is, hogy Boleszláv lengyel fejedelem II. Henrik német király ellen viselt háborút. Amikor II. Henrik és Vitéz Boleszláv háborújáról ír, szót ejt Hernik pogány liutics szövetségeseiről, akik egy lengyel várat ostromolnak. Ennél az esetről a keresztény lengyel védők oldalán látszik állni az elbeszélő, tehát a vallási hovatartozás fontosabb számára, mint a politikai érdek. A magyarokról a szláv népekhez képest keveset ír, de a magyar történetírás szempontjából ezek becses források.

Thietmar krónikája széles látóköréről tanúskodik. A korabeli gondolkodás megértéséhez azonban meg kell ismernünk mások szemléletét is. A soron következő szerző ugyancsak szász, akárcsak Thietmar. Ő is püspöki méltóságot viselt, de nem egy székhelyhez kötött egyházmegyét irányított, hanem a pogány népek térítése volt a feladata. Ő Thietmar unokafivére, Querfurti Brúnó.

3. Querfurti Brúnó felfogása saját népéről és Európa más népeiről

„Úgy nyissa meg neked Isten a Paradicsomot, ahogy te megnyitottad nekem az utat a besenyők országába!”¹

A fenti szavakat egy német hittérítő intézte a ruszok fejedelméhez, amikor a besenyők földje és a rusz terület közötti határvonalon álltak. A fejedelem még egyszer megpróbálta visszatartani a fiatal misszionáriust a besenyők közé tervezett veszélyes vállalkozástól, a szenvedélyes hithirdető azonban nem hátrált meg. A fejedelemnek tovább kellett őt engednie. A hittérítőt Brúnónak hívták. Hosszú utat tett meg, amíg a szászországi Querfurtból eljutott a besenyők földjére, és nem ez volt élete utolsó vállalkozása. A lelki élet különböző változatait járta végig. Volt pap, szerzetes, remete, végül térítő érsekként tevékenykedett. Nem egy kolostorban, falak között élte le az életét: hittérítőként számos országot bejárt. Ezen felül írói tevékenységet is folytatott. Műveiből kirajzolódhat előttünk, mely népeket ismert, milyen véleménnyel volt róluk, mit tartott sajátjának és mit érzett magától idegennek.

3.1 Élete és munkássága

Brúnó születésének évét nem őrizték meg a források. 974, 973, 976 vagy 978 egyaránt szóba kerül, mint születésének éve.² Apját szintén Brúnónak, anyját Idának hívták.³ Nagy emberek származtak ebből a családból: Brúnó fivérének, Gebhardnak volt az unokája Supplinburgi Lothar, aki a császári méltóságig emelkedett (1125-től király, 1133-tól császár 1137-ig, haláláig).⁴

Brúnót édesanyja a magdeburgi székesegyházi iskolába küldte tanulni, Geddo filozófus vezetése alá.⁵ Brúnó itt diáktársa volt unokafivérének, Thietmarnak, a későbbi merseburgi püspöknek, akit az előző fejezetben megismertünk. A Magdeburgi évkönyv és a Magdeburgi

¹ Brúnó levele, *Diplomata Hungariae*, 45. „*Aperiat tibi Deus paradisum, sicut nobis aperuisti viam ad paganos!*” VOIGT 106. Munkám során felhasználtam Brúnó műveinek Voigt által készített német fordítását, a latin idézetek fordítását ennek figyelembe vételével közlöm.

² VOIGT 1907. 17. További szakirodalom Brúnóról: FRITZE 1981. 233–236.; F. LOTTER: Brun von Querfurt. In: *Lexikon des Mittelalters* II. München–Zürich 1983. 755–756.; WENSKUS 1956.; KAHL 1973. 177–274.; A. MIEYSZTOWICZ: Szkice o świętym Brunie-Bonifacym. *Sacrum Poloniae Millennium V*. Roma 1958. 445–501.

³ „...*Ida venerebili matre sua...; Huius pater erat Brun...*”. THIETMAR VI. 94.; Vita sancti Brunonis 1926. 1360.

⁴ VOIGT 17–18. Annalista Saxo az 1009. évnél ír Brúnó/Bonifác családjáról (Sanctus Bruno, qui et Bonifatius). Fivérének, Gebhardnak lánya Ida, ő szülte Gebhardot, Lothár császár apját.

⁵ THIETMAR VI. 94. „*Hic ab Ida venerebili matre sua unice dilectus magisterio Geddonis philosophi traditur*”

érsekek története szerint tagja lett a magdeburgi káptalannak.⁶ 997-ben III. Ottó császár szolgálataiba fogadta a tehetséges fiataalt, Brúnó az uralkodó udvari papja lett.⁷ Ebben az évben készíthette a költeményt, mellyel Ottó császárnak dedikálta egy római hadtudományi író munkájának másolatát.⁸ Ugyanennek az évnek, 997-nek fontos eseménye, hogy a poroszok között vértanúhalált halt Adalbert püspök. Halálának híre mély hatást tett Ottó császárra, és bizonyára Brúnóra is.⁹ Egy évvel később, 998-ban Ottó kíséretében Itáliába érkezett Brúnó. Rómában belépett a Szent Bonifác és Elek monostorba, melyben Adalbert is élt egy ideig.¹⁰ Ez a rendház Róma egyik dombján, az Aventinuson állt. 977-ben alapította Szergiosz, Damaszkusz püspöke, akit elűztek székhelyéről. Az alapító görög jelleget adott a monostornak, de később a bencés regulát követték.¹¹ Ezzel együtt görög szerzetesek is szívesen látott vendégek voltak itt. Brúnó legkésőbb itt vehette fel szerzetesi névként Bonifác vértanú nevét.¹²

Az Aventinus hegyen eltöltött idő után Brúnó csatlakozott Szent Romuald remetecsoportjához, akik Ravenna közelében, Pereum szigetén éltek. Megismerkedhetett Beneventói Benedekkel és János remetékkel. János korábban a megbuktatott velencei doge, Orseolo Péter társa volt, amikor az a Pireneusokba, Cuxa monostorába vonult vissza.¹³

1001 februárjában, Rómában lázadás tört ki III. Ottó uralma ellen. A császár elhagyta Rómát, és Ravennába utazott.¹⁴ 1001. április 4-én zsinatot tartottak a Ravenna melletti Classéban, a Szent Apollinaris monostorban. A zsinatról szóló beszámoló a résztvevők között megemlíti Romuald és János remetéket, valamint Bonifác remetét is. Bonifác alatt itt bizonyára Querfurti Brúnót érthetjük.¹⁵ Ezen a zsinaton a pomposai Szűz Mária monostor és a Szent Vitalis monostort a ravennai érseki templom fennhatósága alá helyezték.¹⁶ Ez a zsinat egyéb-

⁶ VOIGT 12. Annalita Saxo is Szent Móric kanonokjának nevezi Brúnót, tehát magdeburgi kanonoknak.

⁷ THIETMAR VI. 94. „A tercio desideratur Ottone et suscipitur, quem non longe post deserens solitariam quesivit” Vita Romualdi cap. 27.

⁸ GÖRICH 1993. 18. (Görich Johannes Friedre hivatkozva írja ezt.)

⁹ VOIGT 34.

¹⁰ Vita Romualdi cap. 27. Wolfgang H. FRITZE 233. Szent Bonifácot Tarsusban végezték ki Diocletianus és Maximianus császárok alatt, majd Rómában temették el. Lásd: JACOBUS DE VORAGINE: Szent Bonifác vértanú, 116–117. Szent Elek Honorius és Arcadius idején halt meg, 398-ban. JACOBUS DE VORAGINE: Szent Elek, 148–150.

¹¹ ENGELBERT 1996. 27–32.

¹² A 11. század második felében készült munka, - Petrus Damiani Romualdról készített műve - végig Bonifác néven emlegeti Querfurti Brúnót. Damiani szerint Szent Bonifác templomában hősünk így sóhajtott fel: engem is Bonifácnak hívnak, miért ne kellene nekem is Krisztus vértanújának lennem? (Vita Romualdi 27. cap. „*Et ego Bonifatius vocor; cur ergo etiam ipse Christi martir esse non debeo?*”) A késői Brúnó-életrajz kifejezetten Brúnó másik nevének mondja a Bonifác nevet. (Vita Sancti Brunonis 2. cap. 1361. Bruno, cui adaucto nomine vocabulum est Bonifatius).

¹³ Vita quinque fratrum 1–2. cap.; Voigt 378–380.; Vita Romualdi 5. cap. 26. cap; MGH SS: IV. 848.; Iohannis chronicon Venetum MGH SS VII. 26.

¹⁴ Vita quinque fratrum 2. cap. 718. 14. jegyzet; VOIGT. 383.

¹⁵ 1001. ápr. 4. Ravennae. „*Bonifacio eremita*” DHL 21.

¹⁶ VOIGT 62.

ként magyar szempontból is fontos: valószínű, hogy itt hoztak döntést az esztergomi érsekség alapításáról.¹⁷ III. Ottót megviselhette az ellene kirobbant lázadás. Tanúk előtt fogadalmat tett, hogy három év múlva, miután az uralma idején elkövetett hibákat helyrehozta, leteszi a koronáját, és alkalmasabb embernek adja át az uralmat. Elképzelhető, hogy a császár fogadalmának éppen Brúnó volt az egyik tanúja.¹⁸ Ottó nem sokkal később sereggel vonult Róma ellen, ám 1002. január 23-án meghalt Paternóban.¹⁹

Brúnó két társa, Benedek és János előre mentek a szláv területekre, hogy a hittérítést előkészítsék. Brúnó feladata az volt, hogy a pápától megszerezze a térítés megkezdéséhez szükséges engedélyt, majd csatlakozzék társaihoz. Búcsúzáskor Benedek lelkére kötötte Brúnónak, hogy pápai engedély nélkül ne fogjon a térítésbe, és tanuljon meg szlávul.²⁰

Brúnó Rómában II. Szilveszter pápától megkaphatta a szükséges engedélyt, valószínűleg érseki palliumot is kapott. A jelvény elnyerése után azonban szükség volt Brúnó ünnepélyes püspökké szentelésre is. A pápa valószínűleg arra utasíthatta Brúnót, hogy forduljon a német uralkodóhoz: nála érje el, hogy püspökké szenteljék, és feladják rá a palliumot. III. Ottó császár ekkor már nem élt, így Brúnónak II. Henrik, német királyhoz kellett fordulnia.²¹ Regensburgba utazott, szavai szerint tengeren és szárazföldön.²² Umbria egyik kikötőjéből az Adriai tengeren át hajózhatott egy északabbi kikötőbe, talán Velencébe. Innen szárazföldön folytathatta tovább az útját Regensburgig.²³ A bajor városból valószínűleg Lengyelországba kívánt eljutni, hogy János és Benedek testvérekhez csatlakozzék, és a pápai engedély birtokában megkezdjék a pogányok térítését. Időközben azonban háború tört ki Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem és II. Henrik német király között, így Brúnó változtatott útitervén. Különböző értelmezések lehetségesek arról, hogy merre fordult, az egyik magyarázat szerint 1003-ban Magyarországra érkezett.²⁴ Benedeket és Jánost többé nem láthatta viszont. Őket 1003-ban rablók gyilkolták meg három lengyel társukkal együtt.

¹⁷ KRISTÓ 2001. 89. Györffy György szerint a zsinat utáni húsvétkor, április 13-án állíthatták ki az aláírásokkal ellátott alapítólevelet. Györffy György: István király és műve. Budapest 1983.² (1977.) 161.

¹⁸ VOIGT 63.; Vita quinque fratrum 2. cap. 719.; VOIGT 383–384.

¹⁹ VOIGT 69.

²⁰ Brunonis vita quinque fratrum 2–4. cap. 720–721.; VOIGT 68., 386–390.; KÜRBIS 2000. 317–321., 319

²¹ FRITZE 234. Lásd alább. VOIGT 73–74.

²² Vita quinque fratrum 10. cap. 726. „Romam veni, ubi ab ore apostolici papae euangelizandi licentiam impetravi. Et post multos labores de grandi via maris et terrae Reinesbuch veni, quae antiquo nomine vocabatur Radix-bona.” VOIGT 401.

²³ VOIGT 75–76.

²⁴ Voigt szerint (VOIGT 100.). Mieysztowicz tagadja ennek az első magyarországi útnak a megtörténtét. A. MIEYSZTOWICZ: Szkice o świętym Brunie-Bonifacym. Sacrum Poloniae Millenium V. Roma 1958. 445–501. 469ff. Idézi FRITZE 234.

Brúnó saját beszámolója szerint hajóval indult a „keleti részek” felé, hogy a fekete magyarokat térítse. Arról lehet szó, hogy Regensburgból a Dunán hajózva jött Magyarországra. Megjegyzi, hogy kedvezőtlen munkával és beteg (gyenge?) vállal kezdte hozzájuk vinni az Evangéliumot.²⁵ Szent István király nagyobbik legendája beszámol egy bizonyos Bonifácról, akit Aszkrik tanítványának nevez. A legenda szerint őt rendelték Aszkrik helyébe apátnak. Bonifácot Magyarország „alsó részeibe” küldte ígét hirdetni a király, és ott kard sebesítette meg a nyakán. A legenda szerint „...bár élt még egy darabig, nem vesztette el a vértanúságot.”²⁶ Tudjuk, hogy Querfurti Brúnónak Bonifác volt a szerzetesi neve. Ha figyelembe vesszük saját beszámolóját, miszerint beteg vállal térített, valószínűsíthetjük, hogy a magyar legendában is Brúnó igehirdető vállalkozásáról olvashatunk. A legenda később a Vashegy melletti monostor alapítójának nevezi Aszkrikot. A Vashegynél (Zengő) alakult meg a pécsváradi apátság. Szent István legendája szerint Aszkrik utóda Bonifác volt az apáti tisztségben. A pécsváradi monostort azonban később alapíthatták, mint amikor Brúnó Magyarországon tartózkodott. A legenda mindenesetre megőrizhette Brúnó-Bonifác dél-dunántúli működésének emlékét.²⁷

Brúnó utazásainak története forrásdarabokból állítható össze, mint egy mozaik. Az egyik magyarázat szerint kétszer is eljutott Magyarországra, egy másik elmélet szerint csak egyszer. Amennyiben két ízben is Magyarországra vezetett az útja, a két út eseményeit nem könnyű egymástól elválasztani.²⁸ Brúnó magyarországi térítése mindenesetre nem járt nagy eredménnyel.²⁹

²⁵ Vita quinque fratrum 10. cap. 726. „*Nigris Ungris, quo tunc versus in partes orientis navim conscendi, sinistro opere et infirmo humero euangelium portare cepi*” VOIGT 78., 401. Regensburgi Arnold szintén a Dunán hajózva jutott el Regensburgból Esztergomba. Voigt szerint a Ajtony népét kell a fekete magyarokon érteni. VOIGT 102.

²⁶ Szent István király nagyobbik legendája. 7. cap. Ford. Kisdi Klára. In: ÁKÍF 279. Az 1515-ből való Halberstadti breviárium szerint Brúnó két évet töltött Magyarországon, templomokat alapított, erősítette az egyházszervezetet. Amikor egy részint keresztény, részint pogány városban szónokolt, az ottani előkelők bottal agyon akarták verni, de Brúnó csodálatos módon megmenekült. Támadói ezután megtértek. A breviárium szerint a város neve Prago volt. Voigt szerint kizárható, hogy a cseh Prágával keverték volna össze, szerinte itt Brassóról lehet szó. VOIGT 100. 277. 417. jegyzet. Breviario Halberstadensi a. 1515. Újból kiadta A. KOLBERG, in Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands VIII. 1. (1884) 106–108. Idézi H. KAUFFMANN, a *Vita sancti Brunonis* kiadásában.

²⁷ Thoroczkay Szent István király nagyobbik legendájához írt jegyzetek. ÁKÍF 279. 977. jegyzet, 280. 979. jegyzet; KRISTÓ 1985. 11–17. A pécsváradi apátságot hamis alapítólevele szerint 1015-ben alapították, a Pozsonyi Évkönyv szerint 1037-ben. KRISTÓ 1985. 15. Aszkrik (Anasztáz) kilétéről tisztségeiről szóló forrásokat és elméleteket lásd THOROCZKAY 2009. 9–32.

²⁸ VOIGT 277. 416. jegyzet.

²⁹ Hősünk Magyarországon 1004 körül találkozhatott II. Henrik király fivérével, akit szintén Brúnónak hívtak. Ahogy a Thietmarról szóló fejezetben már említettem, ez a Brúnó részt vett abban a felkelésben, mely 1003-ban indult Henrik ellen. Miután a felkelést leverték, Brúnó, Henrik testvére előbb a lengyel Boleszlávhoz menekült (THIETMAR V. 32., V. 38) majd Magyarországra jött (THIETMAR VI. 2.; VOIGT 85.) testvéréhez, Gizellához és sógorához, Szent István királyhoz. Itt mód nyílhatott arra, hogy a két Brúnó találkozzék egymással. Henrik király 1004 tavaszán, útban Itália felé megbocsátott testvérének, később kinevezte Augsburg

Brúnót 1004-ben már Szászországban találjuk. Thietmar beszámolója szerint Szászországba, Merseburg városába ment, és a pápa engedélyével kérte II. Henrik királytól a püspöki méltóságot. A király parancsára Magdeburg érseke, Tagino püspökké szentelte Brúnót. A palliumot is megkapta Tagino kezéből, amit Brúnó magával hozott.³⁰ Abból a megfogalmazásból, hogy Brúnó palliumot hozott magával, arra következtethetünk, hogy Szilveszter pápától már 1002-ben megkapta az érseki jelvényt, és ezt most adták át neki.³¹

A halberstadti püspökök története szerint Brúnó németországi tartózkodása során még visszatért szülőhelyére, Querfurtba.³² Itt megalapította a vártemplomot.³³ Brúnó Querfurtban írhatta meg Adalbertről szóló életrajzának első, hosszabb változatát. Magyarországi útja során Brúnó találkozhatott Adalbert személyes ismerőseivel: Radlával és Aszkrikkal. Őtőlük is nyerhetett olyan ismereteket, melyeket az életrajzban felhasználhatott.³⁴

Szászországból – Voigt elmélete szerint – hősünk újra felkerekedett, és ismét Magyarországra utazott. Ez a magyarországi tartózkodás 1004 vége vagy 1005 tavasza és 1008 eleje között történhetett.³⁵ Egy másik vélemény szerint azonban Brúnónak Németországból előbb Lengyelországba vezetett az útja, 1005–1006-ban itt időzött, és csak ezután jött Magyarországra.³⁶ A hittérítő 1008-ban, vagy 1009-ben, II. Henrikhez írt levelében beszámol arról, hogy Magyarországon beszélt Henrik király testvérével, Brúnóval. Henrik testvérét püspök-

püspökévé (THIETMAR VI. 3.) Elképzelhető, hogy a két Brúnó 1004 tavaszán együtt érkezett vissza Németországba, és Querfurti Brúnó is közbenjárt Henriknél, hogy bocsásson meg fivérének (VOIGT 85.) Querfurti Brúnó 1008 körül írt levelében, beszámol arról, hogy Magyarországon találkozott Brúnó püspökkel, Henrik király testvérével. Querfurti Brúnó később is járt Magyarországon, valószínűleg ekkor találkozott újra a király testvérével, aki ekkor már püspök volt.

³⁰ THIETMAR VI. 94. „*regnante tunc secundo Dei gratia Heinricho, ad Mersburg veniens benedictionem cum licentia domni papae episcopalem ab eo petiit et eius iussione ab archiepiscopo Taginone consecrationem et, quod ipse detulit hunc, pallium ibidem suscepit.*”;

A merseburgi püspökséget II. Henrik 1004-ben alapította újra. A püspökséget 1004. februárjában káplánjának, Wigbertnek adta („*Convocansque ad se omnes regni primates dedit episcopatum sanctae Merseburgensis aeclesiae cuidam capellano suimet nomine Wigberto cum archiantistis baculo Taginonis...*” THIETMAR VI. 1.). Wigbertet Thietmar szerint itallal megmérgezték, nem kevesebb, mint 10 évig szenvedett tőle (VI. 37.). 1009. márciusában halt meg (TRILLMICH 285. 133. jegyzet.)

³¹ A szentelésre valószínűleg augusztus 21-én került sor. Egy merseburgi feljegyzésben ugyanis ez áll az augusztus 21-i dátum mellett: Brúnó, püspök és vértanú. A dátum aligha vonatkozhat Brúnó halálának idejére, hisz erről Merseburgban mást tudtak. Valószínűleg a püspökké szentelése volt aug. 21-én. VOIGT 85.

³² Gesta episcoporum Halberstadensium. MGH SS 23. 89–90. (2009.03.14. 21:35) Meglehet, anyja ekkor már nem élt. Brúnó talán ekkor javasolta apjának, hogy legyen szerzetes. VOIGT 86.

³³ A quedlinburgi vártemplom alapításának története számol be erről, Brúnó szenvedéstörténetére hivatkozva. A halberstadti püspökök története szerzetesközösség alapításáról, ill. megnöveléséről szól. „*Tandem de patrimonio suo facto et ditato satis decenter monachorum collegio...*” Gesta episcoporum Halberstadensium 90. VOIGT 88.

³⁴ VOIGT 82., 96–97. Azután kezdhette el, hogy 1004 augusztusában felszentelték, és azután fejezhette be, hogy II. Henrik hazatért csehországi hadjáratáról (1004. november). VOIGT 96.

³⁵ VOIGT 99. Voigt szerint ekkor már eljutott Brúnóhoz a lengyelországi remetetestvérek halálának híre, ezért ideiglenesen ejtette a lengyelországi utazás tervét.

³⁶ MIEYSZTOWICZ 447ff. Idézi FRITZE 234. Álláspontja szerint 1006-ban, első lengyelországi látogatása lakalmával írta meg a Vita Quinque Fratrum Eremitarum c. művét.

ként emlegeti.³⁷ A hittérítő tőle tudta meg, hogy a király aggódik érte: attól tart, el akarja magát veszteni.³⁸ A találkozás akkor mehetett végbe, amikor Henrik testvére már birtokolta az augsburgi püspökséget. Az augsburgi püspökség pedig 1006. aug. 14-én üresedett meg.³⁹ Eszerint Querfurti Brúnó második magyarországi tartózkodása során találkozhatott a király testvérével, és erről a találkozásról írt a levelében. Elképzelhető, hogy Henrik testvére, az augsburgi püspök követként járt ekkor Magyarországon, és így találkozhatott a hittérítő Brúnóval.⁴⁰ A hittérítőben valószínűleg itt érlelődött meg a gondolat, hogy elmegy a besenyők közé. Talán a besenyők nyelvével is megismerkedett Magyarországon.⁴¹ Újabb térítő útjáról abban a levélben számol be, amit II. Henrik német királyhoz írt. Magyarországon eltöltött idejét itt hiábavalónak mondja. Azzal a szándékkal hagyja el hazánkat, hogy a besenyők közé menjen téríteni. A levél tanúság amellett, hogy besenyő-térítő útja előtt Magyarországon tartózkodott.⁴²

Magyarországot elhagyva nem közvetlenül besenyők földjére vezetett az útja, hanem előbb útba ejtette a Kijevi Rusz Birodalmat, Vlagyimir fejedelem udvarát. Nem nevezi néven a rusz fejedelmet, csupán *senior Ruzorum*, ruszok fejedelmeként emlegeti, azonban minden bizonynyal Nagy Vlagyimirről van itt szó. Brúnónak az volt a szándéka, hogy a besenyők közé megy hirdetni az Evangéliumot. Vlagyimir próbálta őt visszatartani a veszélyes vállalkozástól. Végül is elindultak a határ felé. Két napig tartott az út, amíg elérték a megerősített határvonalat. A fejedelem és kísérete az egyik, Brúnó és csapata egy másik dombon foglaltak helyet. Közben ezt énekelték: Péter, szeretsz engem? Legeltesd juhaimat!⁴³ Szent Péter tisztelete végigvonul Brúnó levelén.⁴⁴ Mint térítő érsek, a pápa megbízottjaként tevékenykedik, nem pedig világi uralkodók szolgálatában. A rusz fejedelem itt újfent kérte Brúnót, hogy ne lépje át a határt, és ne vesse oda fiatal életét. Ok nélkül kellene megízlelnie a *halál keserűségét*. Brúnó azonban szenvedélyesen így szól: „Úgy nyissa meg neked az Isten a Paradicsomot, ahogy te

³⁷ Brúnó levele, 44–45 „*Frater vester optime carus episcopus Bruno*”

³⁸ Brúnó levele, 45.

³⁹ VOIGT 103.

⁴⁰ VOIGT 100–101., 104. Az augsburgi püspököknek talán az volt a feladata, hogy a magyar királyt a német uralkodó szövetségébe vonja a lengyel Vitéz Boleszlávval szemben. Az augsburgi Brúnó 1007 őszén, Boleszláv sikerei után jöhetett Magyarországra.

⁴¹ Alexander von HILFERDING 183. Zeitschrift für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft. GALAMB György: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. Budapest 2001. 180–185., 182.

⁴² Brúnó levele, 45. „...*quod, ubi diu frustra sedimus, Ungros dimisimus et ad omnium paganorum crudelissimos Pezenegos viam arripuimus.*”

⁴³ Brúnó levele, 45. „*Petre, amas me? Pasce oves meas!*”

⁴⁴ KOSZTA 2007. 64. A besenyők közti térítést hozza fel példaként arra, „mennyire szorosan kapcsolódott Querfurti Brúnó térítése Szent Péterhez.”

megnyitottad nekünk az utat a pogányok felé!”⁴⁵ Vlagyimir végül is átengedte Brúnót és kísé-
rőit a határon. Brúnó beszámolója szerint a határon való átlépés harmadik napján érték őket
először besenyő támadások. Ezek szerint két napon keresztül lakatlan területen vonultak.
Eszerint a besenyő szállásokat is egyfajta gyeplővezet vette körül. A harmadik napon reggel,
délben és délután megtámadták a hittérítők csapatát, és meg akarták őket ölni. Brúnó nem
részletezi, hogyan, de csodálatos módon megmenekültek.⁴⁶ Végül eljutottak egy besenyő szál-
lásra. Ott megostorozták őket, és kivont kardokkal rémisztgették a hittérítő csapatot. Végül a
vezetők elé járulhattak, akik engedélyezték térítő munkájukat. Brúnó saját beszámolója sze-
rint harminc besenyőt tudott megtéríteni. Ezen felül elérte, hogy a besenyők békét kössenek a
rusz fejedelemmel. A rusz uralkodó fiát adta a besenyőknek kezesül, akit egy felszentelt püs-
pökkel küldtek a besenyők közé. Brúnó ezután Lengyelországba távozott.⁴⁷ Szerzetestársait,
Benedeket és Jánost ekkor már nem találta életben. 1003-ban rablók gyilkolták meg őket há-
rom lengyel társukkal együtt.

Brúnó Lengyelországból írta meg azt a levelét II. Henrik királynak, amelyben a magyarok
közt végzett térítő kísérletéről és a besenyők közt végzett munkáról is beszámolt. Levelében
bírálja a német királyt, amiért az a pogány *liuticsok*kal szövetkezik a keresztény lengyel ural-
kodó, Boleszláv ellen. Brúnó a pogányokkal való szövetkezés helyett azt javasolja Henriknek,
hogy Boleszlávval kellene összefognia, hogy a *liuticsok*at keresztény hitre kényszerítsék.
Lengyelországi tartózkodása során írta meg Brúnó az Öt remetetestvér életéről szóló művét is,
melyben emléket állít a meggyilkolt Benedeknek, Jánosnak és három lengyel társuknak: Má-
ténak és Izsáknak, akik vértestvérek voltak, és Krisztiánnak, a szakácsuknak. Újabb vélemény
szerint ez az életrajz már 1006-ban elkészült. 1008 táján készülhetett Adalbertről írt életrajzá-
nak második, rövidebb változata.⁴⁸ Ebben a változatban már több magyar vonatkozású részt is
találunk.

Brúnó Lengyelországban is újabb hittérítői vállalkozásokat tervezett. Térítő püspököt kül-
dött Svédországba,⁴⁹ maga pedig 18 kísérőjével együtt a poroszok földjére indult. Ez a vállal-
kozás bizonyult utolsó térítő útjának. A balti népeknél vértanúságot szenvedett, a
Quedlinburgi Évkönyv szerint 1009. március 9-én.⁵⁰

⁴⁵ Brúnó levele, 45. „*Aperiat tibi Deus paradisum, sicut nobis aperuisti viam ad paganos!*” VOIGT 106.

⁴⁶ Brúnó levele, 45. „*sic dixit Deus et dux noster Petrus – mirabili signo inleasi exivimus.*”

⁴⁷ GALAMB 183–185; VOIGT 108–109.; Brúnó levele, 45–46.

⁴⁸ VOIGT 115–116.

⁴⁹ Brúnó levele 48.

⁵⁰ Utolsó útjának körülményeiről lásd BARONAS 2008.

Brúnó életének áttekintése után érdemes megemlíteni néhány fontosabb tudnivalót azokról a műveiről, melyek alapján szerzőjük felfogását, világképét megismerhetjük! Adalbertről írt életrajzainak megértéséhez egy korábbi Adalbert-életrajzot is meg kell ismernünk.

Brúnó, a német hittérítő példaképének tekinthette Prága vértanú püspökét. Élete is hasonlít Adalbert életéhez. Egy német kutató szerint, ha a cseh püspök életrajzának bizonyos részein kicserélnénk a neveket, akár Brúnó életeként is olvashatnánk.⁵¹ Brúnó az Adalbertről szóló életírás elkészítéséhez felhasznált egy korábbi Adalbert-életrajzot. Érdemes erről a korai életrajzról is néhány szót ejtenünk, hiszen Brúnó forrásául szolgált. A korai életrajz készítője nem nevezi meg saját magát. G. H. Pertz német kutató véleménye szerint Canaparius János, itáliai szerzetes lehetett a szerző. Az életrajz írója ugyan nem árulja el kilétét, részletesen leírja azonban egy Canaparius János nevű szerzetes látomását. Canaparius a római Szent Elek és Bonifác monostorban volt szerzetes. Később ennek a rendháznak az apátja lett, 1004. október 12-én halt meg. Amikor Adalbert ebben a monostorban tartózkodott, személyesen is megismerkedhettek egymással, és Canaparius magától Adalberttől szerezhetett be adatokat az életrajz megírásához. Ebből következettek arra, hogy Canaparius János lehetett az első Adalbert-életrajz szerzője.⁵² Az utóbbi időben azonban Johannes Fried más elméletet fogalmazott meg. Fried tanulmányából kiderül, hogy azokat a Rómával kapcsolatos ismereteket, amelyek az első Adalbert-életrajzban olvashatók, nem csak római szerzetesek tudhatták. Rómában gyakran időző előkelők, így III. Ottó környezetének tagjai is megszerezhették ezeket az ismereteket. Maga III. Ottó jó kapcsolatban volt a Szent Elek és Bonifác monostorral, ismerte Adalbertet és fivérét, Gaudentiust. Ami Canaparius János látomását illeti, arról Querfurti Brúnó is beszámol Adalbertről írt életrajzában, de nem említi, hogy az első életírás Canaparius műve lett volna. Fried szerint tehát nem Canaparius írta a korai Adalbert-életrajzot. Szerinte Notger, Lüttich püspöke lehetett a szerző. Notger többször járt Rómában, útítársa volt Adalbertnek,

⁵¹ HÜFFLER 1891.

⁵² Adalbert halálának történetéről Adalbert testvérétől, Gaudentiustól értesülhetett „Canaparius”. Vita prior (Vita antiquior) 29. cap. A látomás szerint két kendő ereszkedik le az égből. Az egyik Adalbertet viszi fel az égbe, a másik kilétéről hallgat az elbeszélő (rajta kívül csak nagyon kevesen tudják). A látomást Brúnó is elbeszéli. BRÚNÓ: Vita Adalberti 27. cap.

Querfurti Brúnó Adalbertről készített életrajzainak kiadását lásd: Sw. Wojciecha biskupa i męczennika ziwot drugi / napisany przez Brunona z Kwerfurtu; wydała. wstępem i objaśnieniami opatrzyła Jadwiga KARWASIŃSKA. Warszawa: Państwowe Wyd. Naukowe, 1970. Ez a kiadás külön közli a Brúnó által írt első és második Adalbert-életrajzot. A Brúnó féle szöveg 1. változatának 12. századi átírata az ochsenhauseni kolostorban került elő, ma a Bibliothek Metternichiana, Schloss Kynzsvart tulajdona. A querfurti vár múzeumában kiállították Brúnó műveinek kéziratait. Lásd: Der Heilige Brun von Querfurt. Friedensstifter und Missionar in Europa. Die Ausstellung – Exponante. www.heiliger-brun.de/index.php?id=155031000522 (2010.03.06. 21:39) Kézirati hagyományokat lásd még WENSKUS 1956. 13–14.

Brúnóval kapcsolatban bőséges irodalmakat lásd Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters. 2007. www.repfont.badw.de/Bpdf (2009.10.31. 13:59) 65–70.

amikor a cseh püspök Rómából Mainz felé utazott. Notger ismerte Adalbert életének fontosabb szereplőit, megfelelően tájékozott lehetett ahhoz, hogy az életrajzot elkészítse.⁵³ Fried szerint ennek az első életrajznak egy változata szolgálhatott forrásul Querfurti Brúnó számára.⁵⁴

Milyen sajátosságok jellemzik Brúnónak és az első Adalbert-életrajz szerzőjének felfogását? Ezek akkor formálódhatnak ki előttünk, ha műveiket összehasonlítjuk egymással. Az első Adalbert-életrajz valóban Adalbert életének megírását tartja szem előtt. Brúnó azonban időnként elkalandozik, és részletesen ír saját korának eseményeiről, II. Ottó és III. Ottó tetteiről. Az első Adalbert-életrajzon érződik, hogy kevésbé járatos a kelet-európai kérdésekben, mint, Brúnó. A querfurti szerzetes művén ezenfelül érződik, hogy német ember írta.

Brúnó következő nagy műve az Öt remetetestvérről szóló életrajz. Ezt a szöveget a 19. században fedezte fel Reinhard Kade a szülei házában.⁵⁵

Fennmaradt továbbá Brúnótól egy levél, amit II. Henrik királyhoz írt. A kézirat most Kasselben található, Hamburgban is őrzik egy másolatát. Ezen szövegekből bontakozhat ki előttünk Brúnó felfogása arról, hogy mit tartott sajátjának, és mit érzett magától idegennek.⁵⁶

3.2 Németország

Brúnó hazája a Német Birodalom, azon belül a Szász Hercegség. Adalbertről szóló írásai-ban megemlékezik tágabb és szűkebb hazájáról egyaránt: Adalbert, az ifjú Vojtech is Szászországban, Magdeburgban tanult, ott, ahol később Brúnó is végezte tanulmányait. Figyelemre méltó, hogy a szász Brúnó az érseki központot nem szász városnak mondja, hanem teutonnak,

⁵³ Vita Adalberti: Früheste Textüberlieferungen der Lebensgeschichte Adalberts von Prag. Von Jürgen Hoffmann. ESSEN 2005.; FRIED 2002. 235–279., 236–241., 254–259. A korai Adalbert-életrajz (Vita prior) kéziratai különféle csoportokba oszthatók. Az egyik változat III. Ottó császár biztatására készült (A), a másik Rómában (B), a harmadik a montecassinói változat (C). Fried szerint a császár biztatására írt változat készülhetett először, és ennek szerzője lehet Notger, Lüttich püspöke. FRIED 241–254. Az A változat legrégebbi szerkesztése (I) szinte kizárólag Lüttich és Aachen térségében terjedt el. Ez a szerkesztés hozza romlatlan formában a szláv neveket. FRIED 245., 254.

⁵⁴ Fried szerint a császári szerkesztés egyik változata (A II) szolgálhatott Brúnónak forrásul, nem pedig egy itáliai szerkesztés. Karwasínska szerint az A és B változatot használhatta (hivatkozva FRIED 260. 99. jegyzet.) FRIED 259–260.

⁵⁵ Ma a Staatsbibliothek Berlin tulajdona. Der Heilige Brun von Querfurt. Friedensstifter und Missionar in Europa. Die Ausstellung – Exponante. www.heiliger-brun.de/index.php?id=155031000522

⁵⁶ Wilhelm von GIESEBRECHT: Geschichte der deutschen Kaiserzeit. Zweiter Band. Braunschweig 1875. 687. Pertz egy 11. századi kasseli Donatus-kéziratban találta. Ennek a szövegnek a másolata a Hamburger Stadtbibliothek tulajdona. Ezt Hilferding adta ki 1856-ban, Moszkvában, a Zeitschrift Russkaja besedau I.b (1–34.) oldalain.

vagyis németnek.⁵⁷ Brúnó tehát olyan fogalmat használ, mely a különböző német törzseket, tartományokat egységben láttatja.

A szász szerzetes az ingenuus, vagyis nemes kifejezéssel ékesíti az érseki központ nevét. Ezek a gondolatok Adalbert korábbi életírójánál nem szerepelnek. A várost a korai Adalbert-életrajz szerzője és Brúnó egyaránt görög néven nevezik, Parthenopolis. A korai életrajz szerzője az, aki latinul is megmagyarázza a szó értelmét, „Uirginum ciuitas”,⁵⁸ vagyis szűzek városa. Ez a német Magdeburg, (leányvár) megfelelője. Mindketten megemlékeznek róla, hogy a város I. Ottó idején élte dicső korát. A korai életrajz azt is megjegyzi, hogy ma félig romokban heverő ház; a szász szerzetes azonban művének ezen a helyén ezt a megjelölést nem említi meg. Brúnó, aki maga is Magdeburgban tanult, szeretetteljes szavakkal egészíti ki a korai életrajz híradását: I. Ottó az Elba folyó szép partján szép házat emelt Szent Móric számára.⁵⁹ A korai Adalbert-életrajz szent városnak (sacrae urbi) nevezi Magdeburgot. Prágát és Ravenát ez a forrás ugyancsak szent városként említi.⁶⁰ Úgy tűnik, az első életrajz szerzője ezt a kifejezést használja a püspöki, érseki székhelyek megnevezésére.

A korai Adalbert-életrajz és Brúnó egyaránt leírják, hogy Vojtechet Magdeburg érseke, Adalbert bérálta meg, és a saját nevét adta neki. Így lett Vojtechből Adalbert. Ezt Merseburgi Thietmar krónikája is megerősíti.⁶¹ Brúnó mindössze püspökként említi Magdeburg érsekét, Adalbertet (episcopus). Közli, hogy Adalbert immár másodszorra kente fel Vojtechet. Amikor ugyanis az ifjú hazatért Csehországba, édesanyja visszaemlékezett rá, hogy Adalbert már egyszer megkente a fiát a szent olajjal. A német Adalbert, amikor a poroszokhoz ment téríteni, áthaladt az ő földjükön, és akkor első ízben kente meg olajjal Vojtechet.⁶² Brúnó a poroszok püspökeként említi Adalbertet, Vojtech bérálóját, noha a német főpap a ruszok megtérítésére vállalkozott.

A korai életrajzban és Brúnónál egyaránt szerepel, hogy az ifjú Vojtech-Adalbert Magdeburg jeles tudósánál, Othrichnál tanult. Brúnó szerint Othrich tiszta emlékét a mai napig őrzik Szászországban.⁶³ Brúnó egy érdekes nyelvi jelenséget is elbeszél az iskolával kapcsolatban. Otrich iskolájában a tanulók latinul beszéltek, nem mertek „barbár nyelven” megszólalni a

⁵⁷ BRÚNÓ: Vita Adalberti, 4. fej. hosszabb szerk. 5., rövidebb szerk. 46. „ad ingenuam Parthenopolim, Theutonum novam metropolim”. VOIGT 1907. 336.; WERNER 1970. 297.

⁵⁸ Vita prior 3. cap. „sacrę urbi, quę latine Uirginum ciuitas, grece Parhenopolis uocatur”

⁵⁹ BRÚNÓ Vita Adalberti 4. cap. rövidebb szerk. 46. „Ottonum imperator augustus in magnum archipresulatum erexit et, ut hodie cernere est, in pulcro littore Albis fluminis sancto Mauricio pulcherrimam domum prope construxit.” Voigt 336.

⁶⁰ Vita prior 6. cap. „sacrę civitatis Prage”; Vita prior 21. cap. „iuxta sacram urbem Rauennam”

⁶¹ THIETMAR IV. 28.

⁶² BRÚNÓ: Vita Adalberti 4. cap. hosszabb szerkesztés 5., rövidebb szerk. 46–47.; VOIGT 336.

⁶³ BRÚNÓ: Vita Adalberti 5. cap. hosszabb szerk. 6., rövidebb szerk. 47. „cuius memoriale clarum usque nunc intra Saxoniam habetur” VOIGT 337.

tanár előtt. Adalbert egy alkalommal játékkal töltötte el a napot, és amikor olvasni kellett volna a leckét, nem tudott egy szót sem. Erre Othrich verni kezdte Adalbertet, mire a gyerek arra kérte a tanárt: „Hagyj, el fogom olvasni.” És az elbeszélés szerint jól el is olvasta a szöveget. Brúnó hallomás alapján írja le, hogy amikor Othrich Adalbertet megverte, a gyerek három nyelven kért kegyelmet: előbb latinul, majd hol szászul, hol szlávul.⁶⁴ Ha tehát nem is volt szabad anyanyelven megszólalni az iskolában, Adalbert ismerte ezt a három nyelvet. Brúnó nyilván Magdeburgban élő iskolai hagyományt jegyzett le, a korai életrajzban ez az eset nem szerepel. A korai életrajz szerzője olyan történetet beszél el a szentről, mely Adalbertnek a már gyermekkorban megmutatkozó jámborságát szemlélteti. Eszerint Adalbert nem játszott együtt a többi gyerekekkel, hanem szabad idejében a vértanúk ereklyéihez sietett, és ott imádkozott.⁶⁵

Adalbert, miután tanulmányait befejezte, visszatért Prágába. Miután Thietmar, Prága első püspöke meghalt, 982. február 19-én Adalbertet választották püspökké. A választott püspök ezután Veronába ment, ahol Willigis, Mainz érseke püspökké szentelte, II. Ottó császártól pedig megkapta a püspöki pásztorbotot. Erre 983. június 3-án került sor. Brúnó szerint I. Ottó kora volt az aranykor (*aurea tempora*), fia II. Ottó elvesztette az összegyűjtött földkerekséget.⁶⁶ A földkerekség említése a Római Birodalmat idézi, Brúnó felfogásában tehát a német uralkodók nemcsak a német területek urai, hanem egy egyetemes birodalomé. A korai Adalbert-életrajz megemlíti, hogy Ottó a szaracénokkal vívott háborúja után érkezett Veronába. 982. július közepén került sor arra a csatára Dél-Itáliában, melyben II. Ottó seregét a Colonna hegyfoknál tönkreverték az arabok. Ottó, miután kalandos módon megmenekült ellenségei kezéből, Veronába ment, hogy új sereget gyűjtsön.⁶⁷ A korai Adalbert-életrajz szépíti a szaracénokkal vívott csata kimenetelét: Ottó az ő elmondása szerint győztesként és legyőzötként (*uictor et uictus*) érkezett Veronába, hogy sereget gyűjtsön, és bosszút álljon azért a veszteséért, ami győzelmével együtt járt.⁶⁸ A Brúnó-féle Adalbert életrajz nem szépíti ennyire a vereséget. Felsorolja azokat a háborúkat, amelyeket Ottó viselt, a liuticsok, a lengyelek, a frank

⁶⁴ BRÚNÓ: Vita Adalberti 5. cap. hosszabb szerk. 6., rövidebb szerk. 48. „*Auditoribus enim usus erat lacialiter fari, nec ausus est quisquam coram magistro lingua barbara loqui.*” A három nyelvet ezután a hosszabbik változat sorolja fel: „*Unde admotis uerentibus uirgis primum: Mi domine, garrit. Iam cum increscit dolor qui legem non habet, eodem uerbo nunc Saxo, nunc Sclauus misericordiam clamat.*” VOIGT 337. Adalbert egyébként tanulóúttal együtt tanul, akit a szöveg papa (cap. 3) és paedagogus (cap. 5.) kifejezésekkel jelöl. Lásd még GÖRICH 21.

⁶⁵ Vita prior 4. cap. „... *ad sancorum martyrum domicilia confugit.*” Ez utóbbi történet hasonló ahhoz, amit Merseburgi Thietmar a gyermek Querfurti Brúnóról elbeszél.

⁶⁶ BRÚNÓ: Vita Adalberti, 9. cap. hosszabb 8., rövidebb 49. „*collectum orbem amisit*”; „*sensit dormientem aurigam orbis*” VOIGT 339.

⁶⁷ A csata elbeszélését, és a császár kalandos megmenekülés történetét lásd THIETMAR III. 20., 21.

⁶⁸ Vita prior 8. cap.

király és a szaracénok elleni háborúit. Ezeket vesztes háborúkként tünteti föl. A lengyel Mieszko elleni csatában megaláztatott a németek dőlyfőssége (*humiliata Theutonum magnanimitas*). A csatát Hodó örgróf veszttette el, Brúnó azonban ezt a vereséget is általában a németek kudarcaként fogja föl. Megemlékezik a szaracénokkal szemben elesett hősökről, a haza bíbor virágának, a szőke Germánia ékének nevezi az elesetteket.⁶⁹ Amikor II. Ottó kudarcairól szól, megjegyzi, hogy az ő ideje alatt a németek szokásuk ellenére jártak szerencsétlenül. E megfogalmazás egyrészt mentegeti a kudarcokat, másrészt Ottóra hárítja a felelősséget, ezen kívül azt sugallja, hogy a németekre általában a győzelem a jellemző.⁷⁰

Brúnó szeretettel ír hazájáról, Németországról. Ez a remetetestvérekről írt életrajzban is kifejeződik. III. Ottónak bűnéül rója föl, hogy nem akarta látni szülőföldjét, a szeretetreméltó Germániát.⁷¹ A *Germania* földrajzi név használatával egységben láttatja a különböző német törzsek területét. Figyelemre méltó, hogy a *Germania* nevet olyankor használja, amikor az Alpoktól délre eső térséggel vagy néppel állítja szembe a német területet: szaracénokkal, valamint Rómával.⁷²

A nyelv összekötő szerepe is megjelenik Brúnónál. A remetetestvérekről szóló írásában a Romuald-féle Ravenna melletti remeteközösség két tagjáról elárulja, hogy Ottó nyelvét beszélték.⁷³ A közös nyelv tehát összetarthatta a németeket Itália földjén. Brúnó tisztelettel említi a német uralkodókat, de nem fukarkodik a bírálatokban sem. II. Ottó feloszlatta a merseburgi püspökséget, keresztények ellen harcol, ahelyett, hogy a pogányok ellen küzdene; III. Ottó elhagyta Németországot; II. Henrik pedig a keresztény lengyel fejedelem ellen folytat háborút, és pogányokkal köt szövetséget ellene. A német törzsek közül a szász hittérítő egyedül a szászokat nevezi meg. A remetetestvérek életrajzában, amikor a sírjuk felett történt csodákról beszél, megemlékezik a „szászok királyának” hadjáratáról, amit arra a földre vezetett. Itt II. Henriknek Vitéz Boleszláv elleni háborújáról van szó. Henriket ezen a helyen nem nevezi tehát néven Brúnó. Érthető, hogy királynak mondja, hisz Henrik akkor még nem volt császár. Viszont nem német királyként említi, nem is Germánia uralkodójaként, hanem csak szász királyként. Merseburgi Thietmar, akinél igen hangsúlyos a szász öntudat, szintén a szász királyok közé sorolja Henriket, Thietmar azonban az Ottókat is szász királyoknak tartja. Brúnó

⁶⁹ BRÚNÓ: *Vita Adalberti* 10. cap. hosszabb szerk. 9. „*Stratus ferro cecidit flos patrię purpureus decor flauae Germanię*” VOIGT 340.

⁷⁰ BRÚNÓ: *Vita Adalberti* 10. cap. hosszabb szerk. 10. „*Extra Theutonum consuetudinem pugnantis eis secutum est omne infortunium.*” VOIGT 341.

⁷¹ *Vita quinque fratrum* 7. cap. 772. „*Peccatum regis hoc fuit. Terram suae nativitatis delectabilem Germaniam iam nec videre voluit*” VOIGT 393.

⁷² GÖRICH 23.

⁷³ BRÚNÓ: *Vita quinque fratrum* 8. cap 720.; „*suae linguae*” VOIGT 387.

úgy tűnik, az Ottóknak egyetemesebb hatalmat tulajdonít. Görich német történész ugyancsak megállapítja, hogy Brúnó politikai gondolkodásának nem áll középpontjában a szász öntudat.⁷⁴

3.3 Csehország

Csehországot elsősorban az Adalbertről szóló életrajzban mutatja be Brúnó. Forrása, a korai Adalbert-életrajz Szklavóniának nevezi Adalbert szülőföldjét, és Germánia részének tekinti.⁷⁵ Brúnó már pontosabb ismereteket árul el. Adalbertet így említi: „purpureus flos Bohemicis terris”,⁷⁶ vagyis Bohémia földjének bíbor virága. Ő tehát tudja Adalbert szülőföldjének nevét. Később a prágai püspököt is „Boemiae provinciae episcopus” (Bohémia tartományának püspöke) nevezi. Ez is mutatja, hogy Brúnó nagyobb tájékozottságot árul el kelet-európai viszonyokban, mint a korai életrajz szerzője. A korai Adalbert-életrajz hitetleneknek nevezi a szlávokat. Brúnó, amikor Adalbert szüleiről szól, ennél árnyaltabban fogalmaz. Az apát jóra való embernek mutatja be, aki ugyan segítette a szegényeket, azonban ritkán imádkozott, és elhanyagolta a szemérmességet. Brúnó ezekkel a szavakkal is érzékelteti azt a félig pogány állapotot, ami ebben az időben Csehországot jellemezte. Amikor Adalbert anyjáról ekként ír „Mater ex claro genere Sclavorum”,⁷⁷ anyja a szlávok fényes nemzetségéből való. Őt már imádságos, szemérmes asszonyként mutatja be a szerző. Brúnó nemesi szemléletére lehet jellemző, hogy fontosnak tartja kiemelni Adalbert előkelő származását, még II. Henrik királlyal való rokonságára is felhívja a figyelmet.⁷⁸

Az első Adalbert-életrajz írója feljegyezi, hogy a keresztelésnél a Vojtech nevet kapja a gyermek.⁷⁹ Ez a forrás közli ugyan a szláv személynevet, de nem fordítja azt latinra. Brúnó azonban már megadja a latin fordítást: Vojtech neve szerint azt jelenti latinul: „consolatio exercitus”,⁸⁰ azaz a sereg vigasztalása. Brúnó más helyeken is elárulja szláv nyelvtudását. Az öt remetetestvérről írt művében megírja, hogy a rendtársa, a térítőútra induló Benedek testvér

⁷⁴ GÖRICH 22.

⁷⁵ Vita prior 1. cap. „*Est locus in partibus Germaniæ, diues opibus, praepotens armis ferocibusque uiris, qem incole Sclauoniam cognomine dicunt. Huius maxima pars infidelitas errore praeuenta...*”.

⁷⁶ BRÚNÓ: Vita Adalberti 1. cap. hosszabb szerk. 3., rövidebb szerk. 45.; VOIGT 333.

⁷⁷ BRÚNÓ: Vita Adalberti 1. fej. rövidebb (45.) és hosszabb szerkesztés (3.); VOIGT 334.

⁷⁸ BRÚNÓ: Vita Adalberti 1. cap. hosszabb szerk. 3., rövidebb szerk. 45.; VOIGT 334.

⁷⁹ Vita prior 2. cap. „*in sacri baptismatis lauacro datum est nomen Woietech.*” A keresztelés, névadás, védőszentválasztás története szempontjából érdekes, hogy a gyermeket a keresztelőn nem egy korábban élt szent nevének szólítják, hanem „pogány” néven. A korabeli nevezetes emberek közül a magyar Szent István király, illetve apja azok, akiket a keresztelő során egy korábban élt szentről, István első vértanúról neveztek el. A kor más ismert személyiségei közt sok olyat találunk (pl. Konrád, Henrik, Ottó, Mieszko, Vojtech, stb.), akik nem korábban élt szentek nevét viselték. A keresztnemekhez lásd BANGHA 1932. 57.

⁸⁰ BRÚNÓ: Vita Adalberti 1. cap. hosszabb szerk. 3., rövidebb szerk. 45.; VOIGT 334.

hogyan intette őt a szláv nyelv tanulására.⁸¹ Ez mindenesetre azt mutatja, hogy Brúnó a hazájában, Szászországban, az elbai szláv népek közelében még nem tanult meg szlávul, legalábbis nem a megfelelő szinten.

A korai Adalbert-életrajz és Brúnó egyaránt leírják, hogy Adalbert Magdeburgban végzett tanulmányai után visszatért Prágába. Prágában 973-ban alapított püspökséget II. Boleszláv cseh fejedelem. A püspökség a mainzi érsek fennhatósága alatt állt. A térség korábban a regensburgi püspökséghez tartozott. Valószínű, hogy az önálló cseh püspökség alapításával a veszélyes bajor–cseh szövetséget kívánták gyengíteni. A püspökség életre hívásához bizonyára a quedlinbugi találkozón adott beleegyezést I. Ottó császár, hiszen ezen a gyűlésen Boleszláv is megjelent. Prága első püspöke egy Thietmar nevű szász úr volt. (Természetesen nem azonos Merseburg hasonló nevű püspökével.)⁸² Az életrajz szerint a püspök félelemmel telve halt meg. Ez mély hatással lehetett Adalbertre, aki addig zabolátlan életet élt. Thietmar halála után Adalbertet választották meg utódjául, 982. február 19-én. Brúnó a püspöki feladatot területhez kapcsolja: Adalbertet a föld, a térség püspökévé emelik („levatur terrae episcopus”). Jó tulajdonságai mellett azt is megemlíti a szöveg, hogy Adalbert „hazai”, annak a földnek a szülötte (indigenus). Ennek abból a szempontból lehet jelentősége, hogy Prága első püspöke szász volt.⁸³

Az első Adalbert-életrajz szerzője és Brúnó egyaránt leírják a csehek bűneit, amelyek Adalbertet Prágában megbotránkoztatták. Az első Adalbert-életrajz háromféle bűnt említ meg: a többnejűséget, a klerikusok házasságát, valamint azt, hogy a keresztények foglyait és rabszolgáit zsidó kereskedő vette meg. Itt bizonyára keresztény szolgákról van szó.⁸⁴ Az első Adalbert-életrajz még egy látomást is elbeszél. Adalbertnek megjelenik Jézus, és közli vele, hogy ismét eladták őt a zsidóknak.⁸⁵ Krisztus itt azonosítja magát híveivel, hasonlóan Szent Pál jelenéséhez, amit a damaszkuszi úton látott. A Brúnó-féle életrajzban is szó esik arról, hogy keresztényeket adnak el zsidóknak, de a látomást nem említi. Őnála nemcsak zsidók, hanem hitszegők is szerepelnek mint vevők: „perfidii et Iudaeis”. A korai életrajz és Brúnó egyaránt azt emelik ki, hogy Adalbert bűnös nép között, bűnös környezetben él. Emlékeztünk rá: Merseburgi Thietmar krónikájában is esett szó róla, hogy a zsidók foglalkoztak rab-

⁸¹ Vita quinque fratrum 5. cap. 722. „Inter hec admonet, ut linguam Sclavonicam discerem;” VOIGT 391.

⁸² PRAŽÁK 2000. 195.

⁸³ BRÚNÓ 8. cap. hosszabb szerk. 7., rövidebb szerk. 48.; VOIGT 338.

⁸⁴ Vita prior 12. cap. „Prima et uelut principalis causa propter plures uxores unius uiri; secunda propter detestanda coniugia clericorum; tertia propter captiuos et mancipia christianorum, quos mercator Idaeus infelici auro emerat emptosque tot episcopus redimere non potuit” A cölibátusról lásd pl. ERDŐ Péter: Cölibátus. Magyar Katolikus Lexikon. Budapest (év nélkül) 291–294.

⁸⁵ Vita prior 12. cap. „et ecce iterum uendit Iudaeis”

szolga-kereskedelemmel.⁸⁶ Hogy az eladott emberek hová kerültek, arról sem az első Adalbert-életrajz, sem Brúnó nem írnak. A szláv rabszolgák közül sokakat Hispániában adtak el az ottani muszlimoknak.

Brúnó a csehek vétkei között megemlíti egy olyan bűnt is, mely a korai Adalbert-életrajzban nem szerepelt: az ünnepnapokat kevert vallásossággal ünnepelték.⁸⁷ A fiatal cseh kereszténységben ezek szerint előfordult, hogy a kereszténység más vallással, nyilván a kereszténység előtti pogány hiedelmekkel keveredett. A hittérítő Brúnó maga is tapasztalhatta ezt a jelenséget, leginkább Magyarországon, ezért térhetett ki rá Adalbertről szóló írásában is.

Római tartózkodása után Adalbertnek vissza kellett térnie Prágába. Itt újabb szomorú esemény történt. Egy előkelő asszonyt megvádoltak, hogy egy klerikussal házasságtörést követett el. A rokonság behatolt a templomba, hogy megöljék az asszonyt. Adalbert hasztalan próbálta megvédeni őt, az egyik fegyveres fejét vette az asszonynak.⁸⁸ Az elbeszélésből kiválik, mennyire nagy ereje volt a csehek közt az ősi szokásoknak, hiszen kegyetlenül büntették a házasságtörést. A történetben kegyetlennek és szentségtörőnek tűnnek fel az asszony gyilkosai, akik templomban ölnek. Alább látni fogjuk, hogy egy történészi elmélet szerint talán Adalbert fivéreinek sorsára is kihatással volt ez az eset.

A cseh uralkodó embereire sötét árnyékot vet Adalbert nemzetségének, a Slavnikok legyilkolásának története. Erről a csapásról mindkét életrajzíró megemlékezik. 995-ben, II. Boleszláv fejedelem uralkodásának végén ölték meg a Slavnik család tagjait, Adalbert testvéreit. Várukat, Libicét Szent Vencel ünnepének vigíliáján kezdték ostromolni. A harc másnap, Vencel ünnepén (szeptember 28.) is folytatódott. A várbeliek kérték, hadd ünnepelhessék meg ezt a napot. Az ostromlók azonban gúnyosan azt felelték: Ha a tiétek, Vencel, a miénk Boleszláv! Brúnó ezt a gyilkosságot Szent Vencel megöléséhez hasonlítja. Párhuzamot von Vencel gyilkosa – I. Boleszláv – és II. Boleszláv között.⁸⁹ Adalbert öt testvére közül négyen lelték ott halálukat. Az ötödik testvér, Sobieszlav akkor éppen III. Ottó szolgálatában hadakozott a pogányok ellen, szövetségben Boleszláv lengyel fejedelemmel.⁹⁰

⁸⁶ THIETMAR VI. 54. Másik helyen egy törvényre utal, mely megtiltja, hogy keresztényt pogánynak adjanak el. VI. 2.

⁸⁷ BRÚNÓ 11. cap. hosszabb szerk. 12. „*dies festos confusa religione obseruant*” VOIGT 1907. 344.

⁸⁸ Vita prior 19. cap.; BRÚNÓ 16. cap. hosszabb szerk. 18–19., rövidebb szerk. 55–56.; VOIGT 351.

⁸⁹ BRÚNÓ: Vita Adalberti 21. cap. hosszabb szerk. 26–28., rövidebb szerk. 59–60.; VOIGT 359–361.

⁹⁰ ENGELBERT 2002. 31. A legidősebb fiú akkor halt meg, amikor Brúnó az életrajzot írta, 1004-ben. BRÚNÓ: Vita Adalberti 22. hosszabb szerk. 28. „*Hec tunc scilicet fuerunt, sed quando digna indigni scribimus, nunc est mortuus gladio frater maximus.*” VOIGT 361.

A Slavníkok meggyilkolására Pražák cseh történész szerint nem a súlyosan beteg uralkodó adott parancsot, a véres leszámolást kíséretének tagjai kezdeményezhették.⁹¹ Egy újabb elmélet szerint Adalbert fivéreinek legyilkolása összefüggésben van Adalbertnek azzal a kíséretével, amikor megpróbálta megmenteni a házasságtörő asszonyt. Akik a nő életére törtek, a közbeavatkozó Adalbertet és testvéreit is megfenyegették. Adalbert testvéreinek megölése után a Vršovci (Wrschowitzer) család szerezte meg a Slavníkok birtokait. Az újabb elmélet szerint tehát a Vršovci család tagjai végeztek a Slavníkokkal. II. Boleszláv fejedelem az események ideje alatt súlyos betegen feküdt, nem volt képes megvédelmezni a Slavníkokat, ahogy ez, mint uralkodónak, feladata lett volna. A Vršovcik Slavníkoktól elvett birtokait a későbbi cseh fejedelmek sem vették vissza.⁹²

A korai Adalbert-életrajz és Brúnó egyaránt Adalbert franciaországi zarándoklata után írják le, hogy a püspök értesül fivére haláláról. Mivel a libicei mészárlás 995-ben törtét, a püspök pedig 996-ban látogatta meg a francia zarándokhelyeket, könnyen lehet, hogy Adalbert-hez még zarándokútja előtt eljutott a hír fivére meggyilkolásáról. Az életrajzokban azonban nagyobb hatást kelt, ha az eseményről Adalbert Lengyelországban szerez tudomást, és ez befolyásolja őt döntésében, hogy a pogányok közé menjen téríteni.⁹³

Brúnó az öt remetetestvérről írt művében is megemlíti Prágát. Elbeszéli, hogy miután megszerezte a pápai engedélyt a hittérítéshez, Regensburgba utazott. Innen Lengyelország felé vezetett volna az útja, hogy csatlakozzék társaihoz, Benedekhez és Jánoshoz, akik Itáliából már előre mentek Lengyelországba, és várták Brúnót, hogy meg hozza a térítéshez szükséges engedélyt. Prágát ekkor a lengyel Vitéz Boleszláv tartotta megszállva. Brúnó a német–lengyel háború miatt nem juthatott át lengyel uralom alatt álló területre. Benedek erre maga próbált eljutni Brúnóhoz. Brúnó elbeszélése szerint Benedek sikeresen el is érkezett Prágába. A szövegnek ezen a helyén Brúnó múlt időben ír a cseh főváros dicsőségéről: Prágát egykor nemes városnak nevezi.⁹⁴ Tisztelettel szól a csehek vértanú fejedelméről, Vencelről, és a föld királyának (*rex eius terrae*) címzi őt. Felrója a csehek bűneként, hogy Adalbert püspököt a város elhagyására kényszeríthették, és felrója Adalbert fivéreinek meggyilkolását. Azt a földet vétkes Csehországnak (*sontem Boemiam*) nevezi. Brúnó szemléletére jellemző, hogy az ezt követő csehországi eseményekben isteni büntetést lát: a csehek egymás ellen fordulnak, országukat polgárháború sújtja. Miközben Brúnó Regensburgban, Benedek Prágában időzött, csak

⁹¹ PRAŽÁK 2000. 200.

⁹² TREŠTÍK 2007. 13–19. Köszönet M. Wihoda professzornak, aki az elméletet közölte velem, és a cikkeire figyelmem fölhívta.

⁹³ ENGELBERT 1996. 31. 36. 59. jegyzet.

⁹⁴ Vita quinque fratrum, 11. cap. 727. „*quondam nobilem Pragam*” VOIGT 404.

kis távolság választotta el őket egymástól. A Prágát megszállva tartó lengyel fejedelem, Vitéz Boleszláv nem engedte meg Benedeknek, hogy folytassa útját a német területek felé, így Benedeknek vissza kellett fordulnia.⁹⁵

Adalbert és Szent Vencel természetesen tiszteletre méltó alakok Brúnó művében, ugyanígy előnyös színben tűnnek fel Adalbert rokonai. A cseheket, a prágaiakat azonban bűnös, barbár népekként ábrázolja mind a korai életrajz szerzője, mind Brúnó. A cseh Boleslavot és embereit különösen rossz színben tünteti fel a szász életrajzíró.

3.4 Itália, Róma

Brúnó maga is járt Itáliában, saját élménye is benne lehet tehát abban, amit erről a vidékről, az itteni emberekről ír. Adalbertről írt művében először akkor kerül szóba Itália, amikor Adalbert, immár megválasztott püspökként Prágából Veronába utazik, hogy Ottó császártól megkapja a püspöki kinevezést. Itáliát aranylombozatúnak nevezi (*auricoram Italian*).⁹⁶ Veronáról is költői szavakkal emlékezik: a város a birodalom bejáratánál emeli fel szép fejét.⁹⁷ Amikor a kiábrándult Adalbert otthagyta a prágai püspökségét, útnak indult, hogy az Úr sírjához zárándokoljon. Az első Adalbert-életrajz beszámol arról, hogy Adalbert Monte Cassino hegyén, a bencés apátságban időzött. Amikor azonban azt várták tőle, hogy mint püspök, szentelje fel a helyi templomokat, továbbállt.⁹⁸ Brúnónál nem szerepel, hogy templomok felszentelését kérték volna tőle. Brúnó szerint a montecassinói apát és a szerzetesek arra intik Adalbertet, hogy ne vándoroljon haszontalanul, hanem maradjon helyben. Adalbert ezután fordul a tiszteletre méltó Nilus remetéhez. Nilus tanácsára határozza el, hogy belép a római Szent Elek és Bonifác monostorba.⁹⁹

Adalbert tehát Rómába indult. A korai életrajz szerzője és Brúnó egyaránt dicsérő szavakkal emlékeznek meg Rómáról. Az első Adalbert-életrajz arról is beszámol, hogy Rómába érve Adalbert kérdezősködik, hogy melyik monostornak áll az élén Leó apát. A nép pedig elvezeti őt a Szent Elek és Bonifác monostorhoz.¹⁰⁰ Az első Adalbert-életrajz beszámolója tehát jó

⁹⁵ BRÚNÓ: *Vita quinque fratrum* 11. cap. 727–728.; VOIGT 403–406.

⁹⁶ BRÚNÓ: *Vita Adalberti* 9. cap. hosszabb szerk. 7. (rövidebb szerk. 49.); VOIGT 339.

⁹⁷ BRÚNÓ: *Vita Adalberti* 9. cap. „*in fauce regni pulcre lauat caput.*” hosszabb szerk. 7–8., rövidebb szerk. 49.; VOIGT 339.

⁹⁸ *Vita prior* 14., 15. cap. A császári változatban és a római változatban is szerepel Adalbert mérges kifakadása, melyet a kérdés kivált belőle: „Embernek gondolsz vagy számárnak?” A montecassinói változatból ez a kifakadás kimarad. Lásd FRIED 446. Brúnónál sem szerepel a kifakadás, hiszen itt az sincs meg, hogy templomok felszentelését kérnék tőle. BRÚNÓ: *Vita Adalberti* 13. cap. rövidebb szerk. 53., hosszabb szerk. 15–16.; VOIGT 347–348.

⁹⁹ BRÚNÓ: *Vita Adalberti* 13. cap. rövidebb szerk. 53., hosszabb szerk. 15–16.; VOIGT 347–348.

¹⁰⁰ *Vita prior* 16. cap.

benyomást kelthet az olvasóban a római népről, hiszen udvariasan elkalauzolták az idegent. A Brúnó-féle életrajzban ez a jelenet nem olvasható. Megemlítendő, hogy Brúnó rokonának, a szintén szász Merseburgi Thietmarnak a krónikája korántsem mutatja vendégszeretőnek a rómaiakat.¹⁰¹

Itáliával kapcsolatban Brúnó megjegyzi, hogy sokan megbetegszenek és meghalnak ott Ottó emberei közül. Annak, hogy a Pereum mocsaraiból hittérítő útra indulnak, egyik oka szintén az ottani egészségtelen levegő volt. A németek számára veszélyes éghajlatról Thietmar is megemlékezik.¹⁰² Ottó álmát, az egykori Római Birodalom újraélesztését rosszállással szemléli Brúnó. Az antik Rómát megvető szavakkal illeti. Ottó a „megvénült Róma halott dicsőségét” próbálja hiábavaló munkával felújítani.¹⁰³ Merseburgi Thietmar szintén idegenkedve szemléli a római birodalom felújításának kísérletét.¹⁰⁴ A remetetestvérekről írt művében Brúnó Romulus városának nevezi Rómát, ami a testvérgyilkosságra utalhat. Elismeri az itteni vidék szépségét, de ezt házasságtörő szépségnek minősíti, hiszen elcsábította hazájából Ottó császárt.¹⁰⁵ A római népet hátrányos színben tünteti fel. A rómaiak hízelgéssel várják Ottó érkezését. Brúnó hálátlannak (ingrati) nevezi a rómaiakat, akik rosszal fizetnek Ottónak, pedig ő jót akart nekik. Elítéli az Ottó-ellenes lázadásukat.¹⁰⁶ Mindez Róma akkori népére vonatkoztatható. Más helyen Brúnó tisztelettel ír Róma városáról. Mártírok anyjának, apostolok urának, arany Rómának nevezi. Helyteleníti, hogy Ottó a város ellen vonul, és így Szent Péter ellen vétkezik. A tisztelet azonban inkább a vallási központnak szól. Politikai szempontból nem tulajdonít fontosságot Rómának. Míg az első Adalbert-életrajz a világ fejének címzi Rómát (caput mundi), addig Brúnó ezt az elnevezést nem Rómára használja, hanem III. Ottó császárra.¹⁰⁷ Görich után ellentmondást fedezhetünk fel Róma értékelésében. Brúnó menti a római felkelést, mint Róma vallási szerepének jogos védelmét. Ezzel szembe igazságtalannak tartja a rómaiakat, superbia-ra, gögre vezeti vissza az Ottó elleni felkelést, és kétségtelenül elítéli azt. Rómában egyfelől szent Péter városát látja, amit nem szabad világi uralkodónak

¹⁰¹ THIETMAR VII. 2. „*Multae sunt, pro dolor! in Romania atque in Longobardia insidiae. Cunctis huc advenientibus exigua patet caritas; omne, quod ibi hospites exigunt, venale est, ec hoc cum dolo, multique toxico hic pereunt adhibio.*”

¹⁰² THIETMAR VII. 2. II. Henrikről, miután átkelt az Alpokon a német oldalra, így ír: „*nostrae regionis addidit serenitas, quia aeris huius et habitatorum qualitates nostris non concordant partibus.*”

¹⁰³ Vita quinque fratrum 7. 722. „*inveteratae Romae mortuum decorem renovare supervacuo labore insistit.*” VOIGT 393.

¹⁰⁴ THIETMAR IV. 47.

¹⁰⁵ Vita quinque fratrum 7. cap. 722. „*verum Romulea tellus, suorum karorum pasta, adultera pulchritudine adhuc melius placet.*” VOIGT 393.

¹⁰⁶ WENSKUS 1956. 116. Vita quinque fratrum. 2. cap. 718. „*falso gaudio, sed magno tripudio*” VOIGT 382.; Vita quinque fratrum 2., 3., 7. cap. 720., 723.; VOIGT 387., 394.

¹⁰⁷ WENSKUS 1956. 107–108.; Vita prior 16. cap.; BRÚNÓ: Vita Adalberti 18. cap. „*optatum diu caput Latine terrę ostendit*” Hosszabb szerk. 23., rövidebb szerk. 23.; VOIGT 355.; GÖRICH 29.

alávetni, másfelől azt is elismeri, hogy Róma engedelmességgel tartozik a császárnak.¹⁰⁸ Ottót nem nevezi római császárnak. Amikor császárrá választását leírja, kihagyja belőle a római akklamációt, amit viszont az első Adalbert-életrajz leír.¹⁰⁹ A pápaválasztásnál az első Adalbert-életrajz szerint a római előkelők és a király választják a pápát, Brúnó azonban csak a király szerepét említi.¹¹⁰

Adalbert római tartózkodása során elismerően szól a latin tudósokról, a görögökhöz hasonló harcosoknak nevezve őket.¹¹¹ Az itáliaiak körül előnyös színben tűnik föl Leó, III. Ottó káplánja, Vercelli későbbi püspöke: ő az, aki megmagyarázza Adalbert álmát, mely közelgő vértanúságát előrejelzi. Brúnó Szentlélektől megérintett idegennek nevezi az álom megfejtőjét.¹¹²

3.5 Görögök

Névtelen és nevesített görögök egyaránt szerepelnek Brúnó műveiben. Adalbertről írt életrajzaiban egy görög hajó menti meg II. Ottó császár életét, amikor a császár elvesztette a szaracénok elleni csatát, és a tengerbe vetette magát.¹¹³ Az életrajz tekintélyes görög hősnője Theophanu, II. Ottó felesége. A szász író a császárnét okolja a szaracénoktól elszenvedett vereségért: a csatavesztés után Ottó szégyelli magát, amiért asszonyra hallgatott.¹¹⁴ Az első Adalbert-életrajz és Brúnó egyaránt tisztelettel szólnak Theophanu császárnéről, aki II. Ottó özvegye, III. Ottó anyja.¹¹⁵ Brúnó azt is megjegyzi, hogy a császárné férje bűnéért vezekel. Ez a bűn a Szent Lőrinc tiszteletére szentelt merseburgi püspökség felosztatása volt. Brúnó azt is megemlíti, hogy II. Henrik újból életre hívta a püspökséget. Amikor tehát az életrajzot írta, az újraalapítás már végbement. Amikor Adalbert első prágai csalódása után Jeruzsálembe akar

¹⁰⁸ GÖRICH 40.

¹⁰⁹ WENSKUS 1956. 117.

¹¹⁰ WENSKUS 1956. 124.

¹¹¹ BRÚNÓ: Vita Adalberti 17. rövidebb szerk. 56., hosszabb szerk. 19–20. „*Greci, inquam, optimi ueniunt, Latini similes militarunt*” VOIGT 352.

¹¹² BRÚNÓ: Vita Adalberti 20. rövidebb szerk. 58., hosszabb szerk. 25–26. „*Ibi nocte sopora parum molli lecto requiescens, uite sue desiderabilem terminum aspexit, quamuis ipse non nosset quid sibi somnium uellet, donec tactus Spiritu alienigena hoc reuelauit.*” Később néven is nevezi: „*Leo, palatii episcopus*”. 999-től 1026-ig Vercelli püspöke. Lásd S. Adalberti Vita altera, 26. 122. jegyzet.; VOIGT 358.

¹¹³ BRÚNÓ: Vita Adalberti 10. cap.; VOIGT 341.

¹¹⁴ WENSKUS 1956. 127. 240. jegyzet; BRÚNÓ: Vita Adalberti B 2. c. 23. „*tandem pudet quia mulierem audivit, tandem sero penitet, quia infantilia consilia secutus, sententias maiorem proiecit.*”

¹¹⁵ Vita prior 14. cap.

zarándokolni, és átutazik Rómán, Theophanu kéri őt, hogy imádkozzék férjéért.¹¹⁶ Az a felfogás, miszerint a nőnek vezekelnie kell a férjéért, Merseburgi Thietmárnál is megjelenik.¹¹⁷

Az Adalbert életrajz másik fontos görög szereplője Szent Nílus remete, Az első Adalbert-életrajz és Brúnó egyaránt megemlíti, hogy Adalbert találkozott vele. Az első Adalbert-életrajzban Nílus azt mondja magáról: ruháján és szakállán is látszik, hogy nem helybéli, hanem görög.¹¹⁸ Ez az állítás példázza, hogy a görögök egyházi személyeknek más öltözködésük és szakállviselésük volt, mint az itáliaiaknak.¹¹⁹ Nílus Brúnó szövegében is görögnek vallja magát, ám viseletéről ott nem esik szó. A görög bölcs azt javasolja a latin kultúrájú Adalbertnek, menjen inkább a latin szerzetesek közösségébe. Az embernek eszerint saját házanépének közösségét kell keresnie, az ő szokásukat kell gyakorolnia. Eszünkbe juthatnak itt Szent István Intelmei: „Mely görög kormányozta a latinokat görög módra, avagy mely latin kormányozta a görögöket latin módra? Semelyik.”¹²⁰ Nílus tanácsára Adalbert visszatér Rómába, hogy felkeresse azt a monostort, melyet Nílus barátja, Leó apát vezet.¹²¹ A Szent Elek és Bonifác monostorba görög szerzetesek is bejáratosak voltak. Adalbert római tartózkodása kapcsán is szó esik a monostorba látogató derék görögökről.¹²²

A görög nyelv az öt remetéről szóló írásban is megjelenik. Amikor a remeték halálának idejéről van szó, a napot egyrészt Szent Márton halálának, másrészt Szent Mennas halálának napjaként határozza meg a szerző. Mennasról annyit mond, hogy görögül hallatlanul csodásan beszélt.¹²³

3.6 Nyugat

Amikor Brúnó Adalbertről szóló művében megemlékezik II. Ottó császár kudarcairól, szól a *Karoling frankok* (*Karolinis Francis*) elleni harcáról is. Elítéli a keresztények elleni háborút, és vereséggént írja le Ottó hadjáratát.¹²⁴ Ezt a háborút egyébként Lothar frank királlyal (954–

¹¹⁶ BRÚNÓ: Vita Adalberti, 12. cap.; VOIGT 347.

¹¹⁷ THIETMAR I. 21. Ír Mathildnak, I. Henrik özvegyének jótetteiről, ennek kapcsán más özvegyekről is szól. II. 40. Judit, I. Henrik bajor herceg özvegye, könnyekkel és alamizsnával igyekszik férje bűneiért engesztelni.

¹¹⁸ Vita prior 15. cap. „*Et enim ut iste habitus et barbę pili testantur, non indigena sed homo Graecus sum*”

¹¹⁹ A keleti klerikusok hosszú szakállt hordtak, a kereszténység előtti közel-keleti hagyományt követve. A nyugati szerzetesek és papok azonban a római szokást követték, és szakálltalanok voltak. HUNDSBICHLER: 1980. 1490–1491.

¹²⁰ BRÚNÓ: Vita Adalberti 13. cap., rövidebb szerk 15. o.; „*Ast, inquit, homo ego sum Grecus; melius conueniunt cum quibus hæc agas monachi Latini.*” (Hosszabb szerk 53. „*melius conueniunt tibi...*”) VOIGT 348.; Intelmek, ford.: Kurcz Ágnes, 54.

¹²¹ Vita prior 15. cap.

¹²² BRÚNÓ: Vita Adalberti 17. cap. hosszabb szerk. 19., rövidebb szerk. 56. „*Greci, inquam, optimi ueiunt*” VOIGT 352.

¹²³ Vita quinque fratrum 31. cap. 737.; VOIGT 431–432.

¹²⁴ BRÚNÓ, Vita Adalberti 10. cap. hosszabb szerk. 9.; VOIGT 340.

986) szemben vívta a német császár, 978-ban. Brúnó vereségként állítja be a hadjáratot, Merseburgi Thietmar szerint azonban Ottó győztesen tért vissza Párizs alól.¹²⁵

Querfurti Brúnó művében Adalbert nyugati zarándokútja kapcsán is előkerül a francia térség. Megtudhatjuk, hogy minután Prágában botrányos módon megöltek egy asszonyt, Adalbert ismét elhagyta püspöki székhelyét, és Rómába távozott. Annyit sikerült elérnie, hogy ha nem fogadják őt vissza övéi Prágában, térítőpüspökként működhet a pogányok között. Rómából Adalbert az Alpokon túlra zarándokolt, és szentek ereklyéit kereste fel. Meglátogatta Szent Márton földi maradványait Tours-ban, Szent Dénes ereklyéit Párizsban, Szent Benedekét Floriacumban (Fleury).¹²⁶ Sem az első Adalbert-életrajz, sem Brúnó nem említik meg, hogy ezek a városok Franciaországban vannak. Előadásukból mégis kitűnik, hogy ez a térség igen gazdag volt híres szentek földi maradványaiban. Merseburgi Thietmar is feljegyezte krónikájában, hogy a nyugati rész szentek ereklyéiben bővelkedik.¹²⁷ Figyelemre méltó, hogy a leírás szerint Adalbert nem ejtette útba a cluny-i monostort. Sem az első Adalbert-életrajz, sem Brúnó nem emlékeznek meg Clunyról. Meglehet, hogy az ő lelkeségüktől idegen volt a cluny-i szellemiség.¹²⁸

3.7 Magyarok

Miután Brúnó elbeszéli Adalbert visszatérését Rómából Prágába, és előadja a megvádolt asszony megölésének történetét, Adalberttel kapcsolatban egy magyar vonatkozású ismeretet is megoszt olvasóival. „Azt sem szabad elhallgatni, hogy olykor követeit küldte, olykor pedig saját maga ment a közelben elhelyezkedő magyarokhoz, s miután kissé eltávolította őket a bűntől, a kereszténység árnyékát nyomta rájuk.”¹²⁹ Ebből a megfogalmazásból kitűnik, hogy

¹²⁵ THIETMAR III. 8

¹²⁶ Vita prior 25. cap. A Vita prior császári változata megemlíti, hogy Szent Benedek teste Fleury-ben nyugszik, és a mi hitvallónknak nevezi Benedeket: „Nec preterit Floriacum, qui beatissimum corpus confessoris nostri et patris Benedicti suo collocare meruit;” (A. Redactio imperialis vel Ottoniana. KARWASINSKA 37.) Az aventinusi változat nyíltan nem mondja ki, hogy Benedek teste Fleury-ben nyugszik: „Viserat enim hoc tempore Turoniam et Floriacum, et post uenerabilissimi senis Martini semperque iuuenis Benedicti, duorum patrum, dulces confabulationes regreditur ad imperiale domicilium.” (B. Redactio Aventiniensis altera. KARWASINSKA 63.) A monte cassino-i változatban csak arról van szó, hogy meglátogatta Tours-t és Fleury-t. Szent Benedekről itt egyáltalán nincsen szó. „Viserat etiam hoc tempore Turiniam et Floriacum, et post tam uenerabilium duorum locorum usitationem regreditur ad imperiale domicilium.” (C. Redactio Cassinensis. KARWASINSKA 81.) Lásd FRIED 252. Rómában és Montecassinóban vitatták a Fleury-ben levő Benedek-ereklyék valóságát. Így érthető, hogy ezek a változatok nem szólnak róla, hogy Szent Benedek teste Fleury-ben nyugszik. Az Alpoktól északra azonban nem kételkedtek abban, hogy Fleury-ben valóban Benedek ereklyéi nyugszanak. Noger, Lüttich későbbi püspöke eredetileg St. Gallen-i szerzetes volt. Fried ezen érveket is felhasználja annak igazolására, hogy a Vita prior változatai közül a császári szerkesztés (A) készülhetett először. Lásd FRIED 2002. 252. Hogy Párizsba is elmegy, ahol Szent Dénes nyugszik, az a Brúnó-féle életrajzban szerepel. BRÚNÓ: Vita Adalberti 19. cap.

¹²⁷ THIETMAR IV. 14.

¹²⁸ ENGELBERT 1996. 33.

¹²⁹ BRÚNÓ: Vita Adalberti 16. cap. hosszabb szerk. 19.; ÁKÍF 81.

Prága püspöke nem ért el látványos hittérítői eredményeket a magyarok között. Pontosan azt sem tudjuk meg a híradásból, mikor járt Magyarországon Adalbert. Brúnó leírása alapján Adalbert a prágai kiábrándító eset után újra Rómába utazott.¹³⁰ Elképzelhető, hogy Adalbert püspöki küldetésének kezdetétől (983) a prágai püspökség végleges elhagyásáig (994) folyamatosak voltak a fent említett magyarországi látogatások.¹³¹

Brúnó Adalbert életrajzának rövidebb változatában további magyar vonatkozású részt is közöl. Miután a prágaiak elutasítják püspöküket, Adalbert térítő útra készül a pogányok közé. Üzenetet küld a magyar fejedelem udvarában tartózkodó tanítójához, Radlához, hogy siessen hozzá. Radla azonban nem csatlakozott Adalbert hittérítő vállalkozásához.¹³² Ebben a részben Brúnó *senior magnus*-nak (nagyúrnak) nevezi a magyar fejedelmet. Művében más hatalmaságokat is a senior címen említ. Az országot elmondása szerint igazából nem a fejedelem, hanem felesége kormányozza, ő térítette keresztény hitre az országot. Brúnó szerint azonban a barbárságnál is rosszabb kezd lenni ez a bágyadt kereszténység. Itt ismét azzal a jelenséggel találkozunk, melyet a csehországi viszonyok jellemzésénél is láttunk. A fiatal kereszténység pogány elemekkel keveredik, a buzgó térítő pedig helyteleníti ezt.¹³³ Figyelemre méltó, hogy Brúnó nem említi meg sem a magyar fejedelemnek, sem a feleségének a nevét. Más közel kortárs nyugati történetíróknál, így a burgundiai Radulfus Glabernél, az aquitániai Chabannes-i Adémarnál szerepel a magyar uralkodó neve.¹³⁴ Merseburgi Thietmar nemcsak a fejedelemnek, de a fejedelem feleségének nevét is tudja. Márpedig semmi adat nincs rá, hogy ők jártak volna Magyarországon. Brúnó járt hazánkban, valami miatt mégsem jegyzi fel az uralkodópár nevét. Ahogy a fejedelemasszony határozottságát, erejét leírja, az egybevág azzal, ahogy Thietmar jellemzi Deuvix (Géza) feleségét, Belekneginit. Thietmar krónikája és Szent István legendái azonban a fejedelmet is erőskezű uralkodónak ábrázolják. Elképzelhető, hogy a fejedelem egészsége ekkorra már megrendült, és határozott felesége irányította helyette az országot.¹³⁵ Abban, ahogy a fejedelemasszony uralma alatti kereszténységet jellemzi,

¹³⁰ BRÚNÓ: Vita Adalberti 17. cap. hosszabb szerk. 19., rövidebb szerk. 56.

¹³¹ THOROCZKAY ÁKÍF 81. 227. jegyzet.

¹³² BRÚNÓ: Vita Adalberti 23. cap. rövidebb szerk. 61.

¹³³ BRÚNÓ: Vita Adalbert, rövidebb szerkesztés 23. cap. (61.) Persze az is elképzelhető, hogy amikor Saroltnak, az erdélyi gyula lányának befolyása érvényesült, bizánci elemekkel keveredett Magyarországon a nyugati kereszténység, és ez váltotta ki Brúnó nemtetszését. Ebben a korban azonban békésen megfér egymás mellett a keleti és a nyugati kereszténység. A római Szent Elek és Bonifác bencés monostorba bizánci szerzetesek is bejáratosak voltak, márpedig abban a rendházban Adalbert és maga Brúnó is megfordult. Theophanu császárné szintén görög volt. Így valószínűbb, hogy Sarolt befolyása idején inkább pogány elemekkel keveredett a magyarországi kereszténység.

¹³⁴ ADÉMAR: a magyar király Guoz, a kereszttségben nyeri az István nevet. ÁKÍF 167. 520. jegyzet.

¹³⁵ KRISTÓ 2001. 29., 35–37.

Wenskus német kutató Brúnónak a női uralommal szembeni elutasítását érzi.¹³⁶ A magyarországi kereszténység bágyadt volta megintcsak emlékeztet arra, ahogy Thietmar Deuvix vallássosságát leírja.

Brúnó két helyen is megemlékezik a fekete magyarokról. Egy ízben a remetetestvérekről szóló művében, másodszor a Henrik királyhoz írt levelében. Az előbbi helyen elárulja, hogy hajóval utazik hozzájuk az ország keleti részére. A német szakirodalomban találkozunk azzal a nézettel, hogy a fekete magyarok a székelyekkel azonosak. A jóval később kialakult Székelyföldre, vagy Erdélybe azonban aligha juthatott volna el Brúnó hajóval. Valószínűbb az az elmélet, miszerint a fekete magyarok az ország déli részén laktak. Ide Brúnó valóban eljuthatott Regensburgból a Dunán lefelé hajózva. Szent István nagyobbik legendája szintén arról ad hírt, hogy Bonifác az ország alsó részeiben térített, amikor megsebesült, és Asztrik atyának volt az utóda a Vas hegyi apátságban, tehát Pécsváradon. Brúnó a remeték életrajzában és a királyhoz írt levélben is elpanaszolja, hogy nem ért el sikert a magyarok közti igehirdetése. A Henrikhez írt levelének végén azonban a következőkről számol be: „Hallottam a fekete magyarokról is, akikhez Szent Péter első követsége ment – mely sohasem jár hiába –, hogy megtérve keresztényé lettek, jóllehet a mieink – Isten bocsássa meg ezt – némelyeket nagy bűnnel megvakítottak.”¹³⁷ A térítés erőszakkal történt, és Brúnó ellenzi ezt. Amikor Brúnó a levelét megírta, 1008–1009-re, a térítésnek már végbe kellett mennie. Chabannes-i Adémar francia szerzetes arról számol be, hogy Szent István háborúban meghódítja Fekete Magyarországot, és „kiérdemelte részint erővel, részint pedig félelem és szeretet révén azt a földet az igazság hitére téríteni.”¹³⁸ Ezt a népcsoportot tehát részben erőszakkal térítették keresztény hitre, 1008–1009 körül. A fekete magyarok megtérítése minden bizonnyal összekapcsolódik a pécsi püspökség alapításával. Az alapító okirat szerint a püspökség létrehozásánál Azo, pápai legátus is jelen volt. Amikor Brúnó Szent Péter küldöttségéről ír, mely a fekete magyarok közé ment, minden bizonnyal Azo tevékenységét értheti alatta. A pécsi püspökség alapítólevelét 1009. augusztus 23-án állították ki. Az alapítás előkészületei, a térség megtérítése nyilván korábban ment végbe.¹³⁹

¹³⁶ WENSKUS 1956. 127. 240. jegyzet.

¹³⁷ Brúnó levele, 46. „*quamvis nostri*” ÁKÍF 91.

¹³⁸ ADÉMAR, ÁKÍF 168–169.

¹³⁹ KRISTÓ 1985. Kristó a kabarokkal azonosítja a fekete magyarokat, és elfogadja, hogy valóban sötétebb bőrszínük lehetett. Tóth Sándor László szerint „a fekete-fehér kettősség a nyugati és keleti részre osztást jelenthette” a fekete magyarok a Dunától keletre, a Kárpát-medence keleti felében laktak. Szerinte a fehér magyar törzsek voltak az előkelőbbek, ők lakhattak nyugatabbra, egyikük lehetett a fejedelmi törzs. Hogy a fekete magyarok sötét bőrűek lettek volna, Tóth Sándor nem tartja valószínűnek, hisz ezt a Magyarországtól távol élő Adémar jegyzi föl, Brúnó, aki járt a fekete magyarok között, bőrszínükről mit sem ír. A 14. századi *Descriptio Europae Orientalis* is fekete bőrszínűnek tudja a magyarokat. TÓTH 1997. 81–94., 87–88. Lásd még TÓTH 1983.

Magyar szempontból különös, hogy Brúnó egyáltalán nem említi meg Szent István királyt. Ez annál is meglepőbb, hisz más közép-európai uralkodókat név szerint is megnevez, de legalább is megemlíti a címüket. Név szerint említette a cseh Vencelt és a cseh Boleszláv fejedelmeket. Vencelnek még a megtisztelő *király* címet is megadta. A lengyel Boleszláv bevallása szerint jobban szerette, mint az életét. A rusz Vlagyimirnak, ha nem is jegyezte föl a nevét, de *senior Ruzorum*ként (ruszok ura) őt is megemlítette, és rokonszenves képet festett róla. Géza fejedelmet, ha nem is név szerint, de mint seniort, őt is megemlítette, feleségéről úgyszintén írt. Ehhez képest István királynak nemhogy a nevét nem jegyezte föl, de a címét sem említi, a magyar király alakjának nyoma sincs Brúnó műveiben. Amikor a fekete magyarok térítéséről ír, akkor is csak Szent Péter küldöttségét említi, a magyar királyról hallgat. Ha Magyarországra érkezett egy térítőpüspök, aki magától a pápától kapott felhatalmazást, lehetséges, hogy ne fogadta volna a magyar király? Vajon nézeteltérés lehetett Szent István és a hittérítő Szent Brúnó között? A kérdésekre adatok híján csak feltételezésekkel lehet felelni.

A remetéről szóló életrajzban további magyar vonatkozást is találunk. Brúnó megemlékezik benne egy lengyelországi magyar szerzetesről is. Amikor a remeték sírja fölött történt csodákról beszél, megemlít egy novíciust, aki magyar földről érkezett.¹⁴⁰ Az illető fényességet látott a templom fölött és hozsannaéket hallott. Az elbeszélés azt bizonyítja, hogy Magyarországról is érkezett szerzetes a lengyelek földjére, noha ekkor még Magyarországon is fiatal volt a kereszténység.

3.8 Lengyelország

Lengyelország főképp a lengyel uralkodók és a lengyelországi remeték kapcsán kap helyet Brúnó írásaiban. Amikor az Adalbertről szóló életrajzban felsorolja, milyen csapások érték a Német Birodalmat a merseburgi püspökség feloszlata miatt, megemlíti Mieszko fejedelem hadi sikerét a németek felett. Leírása szerint a lengyel uralkodó csellel győzte le Hodót, a német őgróft (*arte uicit*). Ez a győzelem egyébként 972-ben történt, Mieszko fivére mért vereséget a német hadakra.¹⁴¹ Mieszkót dux-nak, hercegnek címzi Brúnó.¹⁴²

3–9.; TÓTH 1987. 23–29. Koszta László Kristó Gyula elméletére építve úgy véli, a pécsi püspökség védőszentjéül azért választották éppen Szent Pétert, mert Querfurti Brúnó korábban azon a területen Szent Péter nevében hirdette az Evangéliumot. KOSZTA 2007. 62–63.

¹⁴⁰ Vita quinque fratrum 29. cap. 736. „Ungrorum de terra veniens quidam novicius”. VOIGT 430.; PRAŽAK 1980. 393–408.; KOSZTA 2008. 42–55.

¹⁴¹ Az Odera partján levő Cedynia (Zehden) mellett volt a csata, 972-ben, Keresztelő Szent János napján. Mieszko fivére, Czibor (Cidebur) győzte le Hodo-t, a Keleti Őgrófság őgrófját és Walbecki Siegfriedet. Az akkor még nőtlen Siegfried lesz később Merseburgi Thietmar apja. SROKA 2000. 173–189., 177.; THIETMAR II. 29.

¹⁴² BRÚNÓ: Vita Adalberti 10. cap. hosszabb szerk. 8. o. „dux eorum Misico” VOIGT 340.

A lengyelek leginkább Boleszláv fejedelem révén szerepelnek Brúnó műveiben. Az Adalbertről írt életrajzban Boleszláv segíti Adalbert térítő útját. Még harcosokat is ad mellé, akik azonban már nem lépnek vele a poroszok földjére. A remetetestvérekről szóló írásában szintén helyet kap Boleszláv. Amikor Benedek remete elhatározza, hogy megkeresi Brúnót, a Prágát megszállva tartó lengyel fejedelem nem engedi őt tovább. Boleszláv útiköltséget is ad Benedeknek, később ez a kincs okozza a remeték vesztét. Leginkább a II. Henrikhez írt levélből fejeződik ki az a szeretet, amit Brúnó Boleszláv iránt érzett: „úgy szeretem őt, mint a saját lelkemet, és jobban, mint az életemet.”¹⁴³ Az Adalbertről írt életrajz első változatában Brúnó *dux*-nak, hercegnek címzi Boleszlávot. A második változatban a *dux* szó mellett megjelenik egy olyan cím is, mely a lengyel uralkodó függetlenségére utal: amikor Adalbert a poroszok előtt beszél, és megemlíti Boleszlávot, Brúnó a „*princeps christianissimus dominus*” szavakat adja Adalbert szájába. Brúnó ezzel a megfogalmazással azt a benyomást kelti, hogy a poroszok közti térítés a német uralkodótól függetlenül történik. A II. Henrikhez írt levélben Boleszlávra és Henrikre egyaránt használja a *senior* megjelölést. Ezzel mintegy azt érezteti, hogy egyenrangú uralkodókról van szó, Henrik köthet szövetséget a lengyel fejedelemmel.¹⁴⁴

Adalbert életrajzaiból a lengyelországi hittérítésbe is bepillantást nyerhetünk. Az első életrajz (*Vita prior*) szerint, amikor Adalbert útra kel a poroszok földé felé, Boleszláv fejedelem hajót, valamint harminc harcost ad Adalbert mellé, hogy békében utazhasson. Adalbert Gdanskban – tehát még lengyel földön – sokakat megkeresztel, és misét mutat be.¹⁴⁵ Brúnó egy keveset változtat a *Vita prior* fenti elbeszélésén. Brúnó szerint Adalbert Gniezno vidékén mutat be misét, ott keresztel meg sokakat, és ezután kap harcosokat a fejedelemtől.¹⁴⁶ Mindkét életrajzváltozat beszámol arról, hogy Adalbert a poroszok földjére hajózik, ám a partraszállás után otthagyja őt a katonai kíséret. A poroszok közti vállalkozást megelőző lengyelországi keresztelés figyelemreméltó. Levonhatjuk belőle azt a következtetést, hogy évtizedekkel Mieszko megkeresztelkedése (966) után sokan még kereszteleetlenek voltak Boleszláv biro-

¹⁴³ Brúnó levele 47. „*Certe diligo eum ut animam meam, et plus quam vitam meam*”; VOIGT 440.

¹⁴⁴ FRIED 1989a. 77., 78. *Mi senior*” – ez II. Henrikre vonatkozik, „*seniorem Boleslawm*” – ez Boleszlávra. Brúnó levele, 46–47.

¹⁴⁵ *Vita prior* (Canaparius) 27. cap. „*Dux vero, cognita voluntate eius, dat ei navem, et ipsam pro pace itineris terdeno milite armat. Ipse vero adiit primo urbem Gyddanyzc, quam ducis latissima regna dirimentem confinia tangunt. Ibi, divina misericordia adventum eius prosperante, baptizabantur hominum multae catervae. Ibi, missarum sollempnia celebrans Patri immolat Christum, cui non post multos illos dies se ipsum pro hostia fuerat oblaturus.*”

¹⁴⁶ BRÚNÓ: Adalberti *Vita*, 24. cap. hosszabb szerk. 29–30. „*Est in parte regni ciuitas magna Gnezne, ubi sacro corpori placuit quiescere,Ibique ergo, quia in uia sua erat, cuius longo tempore silencium exercuit, missam celebrat, sacras hostias oblaturus, uiua mox hostia et ipse Christo futurus. Baptizat populum grande nimis; ide nullas moras neccit, nauem ascendit, quam ne profanus quis tangere presumat, dux sollicitus multo milite armauerat.*” A rövidebb szerkesztés lényegében ugyanezt hozza: 62. o.

dalmának távolabbi részén. A források ellentmondanak egymásnak abban, hogy Adalbert Gdnaskban – az északi kikötővárosban –, vagy délebbre, Gnieznóban keresztelt-e. Egy értelmezés szerint északra vezető útja során előbb Gnieznóba jutott el, majd a Visztulán fölfelé hajózva érkezett Gdanskba.¹⁴⁷ Valószínűbb, hogy az ország távolabbi részén történt a nagyszámú nép keresztelése.

További kérdés: vajon erőszakos ráhatásra járultak-e hozzá a keresztelendők? Eszünkbe juthat Szent Gellért nagyobbik legendája, mely szerint az ispánok kísérték a tömeget, hogy megkeresztelkedjenek. Utalhatunk az Orosz Őskronikára, mely szerint Vlagyimir a Dnyeperben kereszteltette meg Kijev népét. A korai Adalbert életrajz (*Vita prior*) szerint a püspök még a keresztelés előtt kap kíséretet Boleszlávtól biztonsága érdekében, de csak harminc embert. Kérdés, harminc emberrel mennyiben lehet sikeresen erőszakos térítést folytatni. A Brúnó-féle változat már nem beszél a fegyveres kísérők számáról, és a keresztelés utánra teszi, hogy Boleszláv katonákat ad Adalbert mellé. Amennyiben Adalbert el volt rá szánva, hogy fegyvertelenül megy a pogányok közé, vajon beleegyezett volna-e az erőszakos térítésbe a lengyelek földjén? A korai életírás szerint Boleszláv a békés utazás biztosítására adott katonákat Adalbert mellé, tehát nem azért, hogy a pogányokat alá vessék, és erővel térítsék keresztény hitre, hanem, hogy a hittérítőknek védelmet nyújtsanak. A fejedelem számára mindenesetre a püspök útja jó lehetőséget nyújthatott arra, hogy fegyveresei átvonuljanak a püspök kíséretében az északi területeken, hiszen így a térség krisztianizálása által megerősíthette saját hatalmát birodalmának távolabbi részén. Hogy a hajóúton Adalbert mellett vannak a harcosok, arra utalhat, hogy a tengeri rablók miatt nem lehetett veszélytelen a hajózás.¹⁴⁸ Alább látni fogjuk, hogy a poroszok földjén elhagyja Adalbertet a katonai kíséret.

Brúnó remetetestvérekről szóló műve ugyancsak bepillantást enged a korabeli lengyelországi viszonyok közé. Az itáliai remetékhez, Benedekhez és Jánoshoz helybéliek, tehát lengyelek is csatlakoztak: Izsák és Máté, akik vérszerinti testvérek voltak. Bibliai neveket viselnek, ez már a hittérítés hatását mutatja. Kérdés, vajon a keresztségben kapták-e ezeket a neveket, vagy pedig szerzetesként vették-e fel őket. Rajtuk kívül Christinus nevű szakács és más szolgák is a közösséghez tartoztak. Christinus neve szintén a keresztény névadást tükrözi.

A lengyelek nyelvét az öt remetetestvérről szóló életrajz ismeretlennek nevezi. A lengyelországi remetelakban hiába várják Brúnó érkezését a pápai engedélyre. Benedek panaszaiból

¹⁴⁷ HÜFFLER (ford): *Das Leben des Bischoffs Adalberts von Prag*. 4. jegyzet. Hüffler szerint a telet Gnieznóban töltötte, majd 997 tavaszán utazott a Visztulán Gdańskba.

¹⁴⁸ Lásd BRÉMAI ÁDÁM IV. 18.

megtudjuk, hogy ekkorra már értik a szláv nyelvet és elég jól beszélnek is.¹⁴⁹ A remeték tehát tudatosan készülnek térítő feladatukra, és tanulják a helyiek nyelvét. A szöveg megfogalmazása utal a nyelvtanulás fáradságos voltára: túlcserdülő izzadsággal (*superfluo sudore*) tanulják az idegen nyelvet. Benedek elhatározta, hogy útra kel megkeresni Brúnót, aki nem tudott eljutni hozzájuk. Fejét kopaszra borotválják, és világi ruhát ölt magára. Mindezt azért teszi, hogy a sajátos szerzetesi viselet ne keltsen megütközést a pogányokban.¹⁵⁰ A remete tehát külső megjelenésében is igyekezett tekintettel lenni az idegen környezetre. A háborús viszonyok miatt azonban a lengyel fejedelem, Boleszláv nem engedte folytathatni az útját. Miután visszatért a remetelakba, újabb testvér kelt útra, hogy megtalálja Brúnót. Talán ez a testvér lehetett Barnabás. A megjelölt napra, november 11-ére azonban ő sem jött haza. Szent Márton napja előtti éjjel rablók támadták meg a remetéket azért a kincsért, amit Boleszláv fejedelem Benedeknek adott útiköltségül, és megölték őket.¹⁵¹

A levélben kifejeződik Brúnónak az a meggyőződése, hogy Lengyelország szentek által védett föld, így Henrik német királynak nem szabad Boleszláv ellen harcolnia. Lengyelországot védi Szent Péter, akinek Boleszláv hűbérese, valamint Szent Adalbert. Rajtuk kívül ott van még védelmezőül az öt remete vértanú.¹⁵² Figyelemreméltó ez az állítás, hogy Boleszláv Szent Péter hűbérese. Már Mieszko fejedelemről elmondható, hogy Szent Péternek ajánlotta az országát.¹⁵³ Boleszlávról Merseburgi Thietmar krónikájából tudjuk meg, hogy a pápa adófizetője. Thietmar azonban negatív összefüggésben említi ezt: Boleszláv nem fizeti meg a pápának járó adót, arra hivatkozva, hogy a német király csalárdul akadályozza őt ebben.¹⁵⁴ Látható, hogy Thietmar ellenszenvvel szól a lengyel uralkodóról, Querfurti Brúnó azonban

¹⁴⁹ Vita quinque fratrum 10. cap. 727. „*Slavonicam linguam intelligere et satis bene loqui paratum habebat*,” VOIGT 403.

¹⁵⁰ Vita quinque fratrum 10. cap. 727. „...*decrevit sibi tondere totum caput, vestem sumere virilem, qualem seculares gerunt, ut paganorum oculos aspectu mulceret, ne, dum novitat vestium primo cursu exhorrerent*...” VOIGT 403.

¹⁵¹ Vita quinque fratrum 13. cap. 729–734.; VOIGT 407–420.

¹⁵² Brúnó levele, Diplomata 47.; VOIGT 440.

¹⁵³ Erre forrás a „Dagome iudex” felajánlása. A szöveg „egy 12. századi kivonat másolataiban maradt meg; a kivonatot a pápai kancellária könyveiből készítették.” Az eredeti a 10. század végén készülhetett. Eszerint „Dagome iudex” és „Ote senatrix” fiaikkal, Mieszkoval és Lamperttel Szent Péternek ajánlják a gneseni államalakulat magját, melynek neve „civitas Schinesghe”. Dagome iudex I. Mieszko-val azonosítható. SROKA 2000. 173. 179.; STRZELCZYK 2000. 446–457., 449. A kéziratról kép STRZELCZYK 2000. 452., 453. 303–304. kép. Reges aus der Collectio canonum des Kardinals Deusdedit von 1086/87. Citta del’Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 3833, fol. 87r. fol. 87v. – Kat. 19.01.01. Strzelczyk nem tartja valószínűnek, hogy császárellenes szándék állt volna a felajánlás mögött. Elemzése szerint Vitéz Boleszláv apjától, Mieszkótól a dél-lengyelországi területet kapta volna Krakkó központtal, Mieszko és Lampert pedig a gneznói térséget, a „civitas Schinesghe”-t. I. Mieszko ez utóbbi térséget azért ajánlhatta fel a pápának, hogy Boleszláv nehogy rátámadjon testvérei területére. Mieszko halála után Boleszláv valóban elűzte féltestvéreit, és megszerezte az ő területüket is, azonban apja nyomdokait követve vállalta a pápával szembeni kötelezettségeket. STRZELCZYK 2000. 449.

¹⁵⁴ THIETMAR VI. 92. „*Insuper antea domno papae questus est per epistolae portitorem, ut non liceret sibi propter latentes regis insidias, promissum principi apostolorum Petro persolvere census*.”

szeretettel.¹⁵⁵ Brúnó meggyőződése szerint Szent Péteren és Adalberten kívül a remete vértanúk segítségére is számíthat Lengyelország. Közbenjárásuk hathatóságát a róluk szóló életrajzban is kidomborítja a querfurti szerzetes: amikor a szász király – II. Henrik – seregével ahhoz a faluhoz ért, amelyek közelében a remeték temploma állt, a templom fölött egy órán keresztül fénykör ragyogott. Henrik az 1005-ben vezetett hadjárata során közelíthette meg azt a helyet. Thietmar beszámolója szerint Henrik érintette Meseritz (*Mezeritzi*) kolostorát, és intézkedéseket tett, hogy harcosai ne legyenek a szerzetesek ártalmára. Thietmar szerint Henrik serege Posnań előtt akadt el, ezután kötött békét egymással a német király és Boleszláv.¹⁵⁶

3.9 Poroszok, liuticsok

Brúnó, amikor az Adalbertről írt életrajzában leírja Adalbert veronai útját, megemlékezik a 983. évi liutics felkelésről is. Megfogalmazása szerint a liuticsok levetették magukról a *kereszténység igáját*. Ezzel a Bibliából vett fordulattal utal rá, hogy már elindult köztük a keresztény hit terjesztése, de visszatértek a pogánysághoz. Vallásukról nem ad olyan részletes leírást, mint Merseburg püspöke, Thietmar. A pogány vallás isteneit Brúnó Jeremiás prófétától vett kifejezéssel idegen isteneknek (*deos alienos*) nevezi.¹⁵⁷ Elbeszélése szerint sok keresztényt megöltek, akik nem tudtak elmenekülni. A pogány felkelés részleteibe Brúnó nem megy bele annyira, mint Thietmar krónikája. Brúnó soraiból azonban Thietmar leírásánál jobban kitűnik, hogy a felkelést II. Ottó bűne okozta: hiszen Ottó volt az, aki feloszlatta a merseburgi püspökséget.

A liuticsok Brúnó II. Henrikhez írt levelében is felbukkannak. Brúnó helyteleníti, hogy II. Henrik velük köt szövetséget a keresztény Vitéz Boleszlávval szemben. Arra buzdít, hogy kényszerítsék megtérésre ezt a pogány népet. Megnevezi a liutics vallás istenének a nevét:

¹⁵⁵ A 11. század második felében alkotó Petrus Damiani szerint a lengyel uralkodó azért küld követeket a pápához, hogy koronát szerezzenek számára, a német király emberei azonban feltartják a küldötteket. Damiani híradása részben egybevág azzal, amit Thietmar és Brúnó is leírtak, bár az utóbbiak nem írnak koronaküldésről. Ennek alapján elmondható, hogy Boleszláv tetemes pénzösszeget bízott a követre, hogy azt pápai udvarba vigye. Elképzelhető, hogy ezzel a diplomáciai lépéssel akarta magát a pápasághoz közelebb hozni, a német királytól pedig függetlenebbé tenni. Lásd VOIGT 417–418. 4. jegyzet és 423–424. 11. jegyzet.

¹⁵⁶ Vita quinque fratrum 15., 16. cap. 734.; VOIGT 421. 4. jegyzet; THIETMAR VI. 27.

¹⁵⁷ BRÚNÓ: Vita Adalberti 10. cap. hosszabb szerk. 8. o. „*Ea tempestate effrena gens Luttizi pagani iugum christianitatis deponunt et, quo errore adhuc laborant, post deos alienos erecto collo cucurrerunt;*” rövidebb szerk. 49. „*Ea tempestate effrena gens Lutici pagani iugum christianitatis depontunt et cum quo errore adhuc laborant, post deos alienos erecto collo currunt*”. Figyelmet érdemelnek azok a kifejezések, melyekkel keresztény szerzők a pogány vallások isteneit jelölik. Brúnó bibliai fordulatot használ (Jeremiás 76.); Thietmar képzelt isteneknek nevezi azokat, akiket Deuvix (Géza fejedelem) tisztel. Máshol ördögöknek mondják a pogány hitvilág alakjait.

Zuarasiz. A szakirodalom Svantewit, Swarozyc változatokban hozza a nevét. Brúnó soraiból kitűnik, hogy a liuticsok emberáldozatot is végeztek.¹⁵⁸

Miután a prágaiak elutasították Adalbertet, az első Adalbert-életrajz elbeszélése szerint a püspök azon gondolkodott, hogy a poroszokhoz vagy a liuticsokhoz menjen-e téríteni. A szöveg szerint a liuticsok prédálják a keresztényeket, a poroszok istene pedig a has és a fösvényiség.¹⁵⁹ Ez a megfogalmazás a liuticsokat tünteti fel úgy, mint a keresztények ellenségeit. Erre az ítéletre a 983-as pogánylázadás adhatott alapot. A poroszokat Szent Pál leveléből vett fordulattal jellemzi. Ez is ellenszenves beállítást ugyan, de nem tükröz ellenségességet a kereszténységgel szemben. Adalbert végül is úgy dönt, hogy a poroszok térítésére indul, hogy bálványait ledöntse. A poroszok már fentebb is szóba kerültek a Brúnó által írt Adalbert életrajzban: a szerző Vojtech bérnálójáról jegyzi meg, hogy amikor a poroszok püspöke lett, Vojtech apjának országán haladt keresztül. Brúnó azonban téved, hiszen a német Adalbert, Vojtech bérnálója nem a poroszok, hanem a ruszok térítésére indult.¹⁶⁰ Brúnó megfogalmazása szerint a német főpap nem egy város, hanem egy *gens* püspöke lett. A térítőpüspökök feladatkörét volt szokás így meghatározni.

Prágai Adalbert tehát a poroszok térítésére indult. Amíg Lengyelországon keresztül utazik, Boleszláv fegyveresei kísérik. Alább látni fogjuk, hogy a poroszok földjéről visszafordul a katonai kíséret, a poroszok térítésében ők tehát nem vesznek részt. Brúnó a II. Henrikhez írt levelében szól arról, hogy Boleszláv hajlandó volna támogatni a poroszok térítését, a Henrikkel való háború azonban megakadályozza ezt. Elképzelhető, hogy ebben az esetben az erőszakos térítésnek közvetett formájáról lehetett szó: a fegyveresek leverik a hittérítést akadályozó pogány hatalmat, és lehetővé teszik, hogy a térítők békésen működhessenek.¹⁶¹

Egy darabon hajóval utaztak. Az első Adalbert-életrajz és Brúnó egyaránt előadják, hogy miután partra szálltak, a hajó visszafordult. A Vita prior kiemeli, hogy a fegyveresek is visszatértek, Adalbert pedig köszönetet mondott a hajósoknak és vezetőjüknek.¹⁶² Brúnó megfogalmazása szerint a hajósok az éj leple alatt fordultak vissza. Ezt a kifejezést használja: *fugam*

¹⁵⁸ Brúnó levele, 47.; VOIGT 442. Fennmaradt olyan háromfejű szláv bálványszobor, mely szintén Swantewit-et ábrázolhatta. (Wollin). Merseburgi Thietmar részletesen leírja a liuticsok szentélyét, fő bálványukat Zuarasici néven nevezi. THIEMAR VI. 23.

¹⁵⁹ Vita prior 27. cap. „*Liuticenses, quos christianorum preda miserorumque hominum dampna pascunt, an Pruzzorum fines adiret, quorum deus uenter est et auaricia iuncta cum morte*”

¹⁶⁰ BRÚNÓ: Vita Adalberti, 4. cap. rövidebb szerk. 47., hosszabb szerk. 5. „*Pruzis episcopus gentium positus*”

¹⁶¹ Brúnó levele. 47. VOIGT 442.; KAHL 1973. 177–274., 194–220., 187., 199., 198.

¹⁶² Vita prior (Canaparius) 28. cap. „... *et reversa est navis cum armato custode. Ipse autem pro praestitis beneficiis gratiam vectoribus et vectorum domino agens, remansi ibi cum geminis fratribus;*” HÜFFLER, 28. cap.

capiunt, vagyis elmenekültek.¹⁶³ Hajósokról, ír, de nyilván a fegyveresek is visszatértek a tengerészekkel együtt. Kérdés, vajon miért fordultak vissza a harcosok, és mi lehetett Boleszláv fejedelem utasítása, aki a hittérítők mellé adta a fegyvereseket. Gondolhatnánk, hogy Boleszláv csak a lengyelországi területeken való utazás biztosítására adta Adalbert mellé a katonákat, esetleg Lengyelország távolabbi részein akarta előmozdítani a hittérítést azzal, hogy fegyveres kíséretet adott Adalbert mellé. Ez esetben azonban mért szálltak hajóra a katonák a hittérítőkkel együtt, és miért nem fordultak vissza már a kikötőben? Ahogy fentebb megjegyeztem, elképzelhető, hogy a tengeri rablók miatt volt szükség a hajón is a biztosításra. Elképzelhető, hogy Adalbert küldte vissza a harcosokat, mert fegyvertelenül akart a pogányok közé menni. Brúnó szövege azonban menekülésről beszél, *fugam capiunt*. Adalbert mindenesetre fegyveres kíséret nélkül maradt a poroszok földjén. Két társa maradt mellette. Egyikük Adalbert apai féltestvére, Gaudentius volt. A másik társ nevét a Vita prior Benedictusnak nevezi, Brúnó az ő nevét nem jegyezte fel. Egy későbbi életrajz, Adalbert szenvedéstörténete szerint a püspök egyik társát Radimnak, a másikat Bugussának hívták. Ez a forrás tehát az illetők szláv nevét őrizte meg.¹⁶⁴

Hamarosan eljutott a pogányokhoz az idegenek érkezésének híre. Brúnó szövege érezteti, hogy egymástól idegen kultúrák találkozásának lehetünk tanúi: Adalbert és társai ismeretlen viseletűek és sohasem halott kultúrát képviselnek. A rövidebb Adalbert-életrajz azt is hozzáteszi: „másik világból” valók.¹⁶⁵ A viselet említése szintén érdekes lehet Brúnó más szövegrészeivel egybevetve. Eszerint Adalbert és társai nem ügyeltek arra, hogy a helyiek szokásai szerint öltözködjének, megjelenésük idegen módon hatott a poroszok számára.

Nemsokára megjelennek a helybéliek. Brúnó a nyelvükről is szól, szembeállítva a „barbár fogcsikorgatásukat” a „zsoltárok édes szavával”, amit a püspök énekelni készült.¹⁶⁶ Brúnó már ezen a helyen ellenszenvesnek mutatja a poroszokat: egyikük bottal megüti Adalbertet, aki áldja Istent, amiért szenvedhetett. Majd a vásár helyére viszik őket. Ott körülveszik a jö-

¹⁶³ BRÚNÓ: Vita Adalberti 24. cap. rövidebb szerk. 62. „...nauem ascendit, quam ne profanus quis tangere presumant, dux sollicitus multo milite armauerant.Festinantes uero naute sanctum onus deponunt, et nocturno auxilio remeantes, securam fugam capiunt.Ergo miles Dei cum duobus sociis intrauerat paruum locum...” Lásd még rövidebb szerk. 30–31.; VOIGT 364. Gaudentiust, Adalbert féltestvérét a 28. cap. említi: „...Gaudentius, ex parte patris caro et frater suus...”

¹⁶⁴ Vita prior (Canaparius) 28. cap. „remansi ibi cum geminis fratribus; quorum alter presbiter Benedictus, alter dilectus et a puero sibi comes frater Gaudentius erat.” Das Leiden des Heiligen Adalbert. Übersetzt von W. Wattenbach. 2. cap. In: Quellensammlung III.

¹⁶⁵ BRÚNÓ: Vita Adalberti, hosszabb szerk. 24. cap. 31. „fama uolans paganorum auribus adduxit habere se hospites ignoto habitu et inaudito cultu.” Rövidebb szerk. 62. „...hospites ex alio orbe ignoto habitu et inaudito cultu.” VOIGT 426.

¹⁶⁶ BRÚNÓ: Vita Adalberti 25. cap. hosszabb szerk. 31., rövidebb szerk. 62. „barbarum nescio quid frendunt” Szent Jeromos kifejezésével él itt a szerző (Patrologia Latina 23.) Idézi Redactio longior 32. 140. jegyzet. Lásd VOIGT 364–365.

vevényeket, „a kutyafejűek” „a mennyei férfit”, és faggatják őket. Adalbert ezután rövid beszédet intéz hozzájuk.¹⁶⁷ A jelenet emlékeztet arra, ahogyan Brúnó később a besenyőkkel való saját találkozását leírja. Az első Adalbert-életrajzban és Brúnó művében egyaránt szerepel, hogy a poroszok már a térítés kezdetén elutasítják Adalbertet. Az első Adalbert-életrajz szövegében közlik vele, hogy ennek az országnak megvan a törvénye. Ti, aki idegen törvényből valók vagytok, vagy elmentek innen, vagy lefejezünk titeket. Brúnónál azon panaszkodnak a poroszok, hogy ha a hittérítők náluk maradnak, csapások sújtják majd a földjüket.¹⁶⁸ Mindkét szövegből kitűnik, hogy a poroszok komolyan ragaszkodtak saját hitükhöz.

Adalbert a kezdeti kudarc után javasolja társainak, hogy öltsenek világi ruhát, növezzék meg hajukat és szakállukat, éljenek a kezük munkájából az apostolokhoz hasonlóan, éljenek leendő híveik körében, és így legyenek rájuk hatással. Adalbert arra is gondol, hogy a liuticsok közé megy téríteni, akiknek nyelvét ismeri, és akik őt még nem látták. Itt tehát megjelenik az a gondolat, hogy a szláv nyelvek, Adalbert nyelve (a cseh) és a liuticsok nyelve hasonlítanak egymásra.¹⁶⁹

Adalbert és társai visszaindultak a tengerpart felé.¹⁷⁰ Útjuk során lefeküdtek aludni a fűvön. Arra ébredtek, hogy rájuk támadtak a pogányok. Azok megköttették a hittérítőket, és lándzsával leszúrták Adalbertet. A vértanú fejét és testét őrizték, hogy Boleszlávtól váltságdíjat kaphassanak érte. Hogy Gaudentius és a harmadik társuk hogyan szabadult meg, arról nem szól az életírás. Az első Adalbert-életrajz szerint egy Sicco nevű ember volt az, aki lándzsával átdöfte Adalbert szívét. Mivel ő volt a bálványimádók papja, neki kellett először sebet ejteni Adalberten. Brúnó szintén Sicco-nak nevezi a támadók vezérét. Előadása szerint a lengyelek ölték meg az illető bátyját.¹⁷¹ Ez arra utal, hogy került már sor hadi eseményre a lengyelek és a poroszok között. Sicco neve az első porosz szó, amit ismerünk. A 16. századból van adat *signot* szóra, ekként jelölték a pogány porosz papot. Ez a szó *signotta* változatban kapcsolatba hozható *siccó*val. Egyesek szerint az Adalbert-életrajzokban szereplő Sicco valóban tulajdonnév. Más vélemény szerint azonban Sicco neve köznévi eredetű, és járó, lépkedő a jelentése.

¹⁶⁷ BRÚNÓ: Vita Adalberti 25. cap. „ueniunt mercatum, ubi confluerant unda populorum; circumstant subito celicolam uirum longo agmine capita canum.” VOIGT 365.

¹⁶⁸ BRÚNÓ: Vita Adalberti 25. cap.; VOIGT 364–366.

¹⁶⁹ BRÚNÓ: Vita Adalberti 26. cap.; VOIGT 366–367.

¹⁷⁰ BRÚNÓ: Vita Adalberti 29. cap. Gaudentius álmot lát: ő nem ihat az oltáron levő kehelyből, egyedül Adalbert. Az elbeszélés emlékeztet Szent Gellért legendájában olvasható részre, Gellért látomásáról. Eszerint Krisztus megáldoztatta Gellértet és társait, csak Beneta püspöktől vonta meg a szentséget. Másnap mind vértanúk lettek, kivéve Benetát. Szent Gellért püspök nagy legendája, 84.

¹⁷¹ BRÚNÓ: Vita Adalberti, 30–33. cap.; VOIGT 370–376.; Vita prior 30. cap.

Eszerint a faluról falura vándorló papot jelentette volna. Mások is elfogadják, hogy a Sicco papi tisztséget jelent, de a „tudó” jelentésű szóból magyarázzák.¹⁷²

Adalbert vértanúságáról olvasva kialakulhat bennünk egy kép a poroszok vadságáról. Ennek kapcsán érdemes utalni egy későbbi forrásra, Brémai Ádám művére. A 11. század második felében alkotó hamburgi pap szerint a poroszok pogányságuk ellenére emberséges, segítőkész emberek: megmentik azokat, amik a tengeren bajba jutnak, vagy akiket kalózok támadnak meg. Ádám szerint sok jót lehetne elmondani róluk, ha nem utasítanák el a kereszténységet. Ő sem tagadja, hogy a poroszok üldözik a keresztény térítőket, és tud Adalbert vértanúságáról is. Híradása szerint a poroszok távol tartják a keresztényeket szent helyeiktől, forrásaiktól, nehogy a keresztények beszennyezzék azokat. Brémai Ádám gondolatait a 12. századi Bosau Helmold is átveszi.¹⁷³ Adalbert halálának történetét Radulfus Glaber, a 11. század első felében alkotó burgundi szerzetes is elbeszéli. Krónikájából tudjuk, hogy Adalbert utasítására kivágtak egy fát, amit a nép vallásos tiszteletben részesített. Adalbert azon a helyen állított fel oltárt, és mutatott be szentmisét. Közben rátámadtak a pogányok. Glaber leírása szerint, mire befejeződött a mise, a püspök kilehelte lelkét.¹⁷⁴ A poroszok a burgund krónikás elbeszélésében úgy tűnnek fel, mint akik hitük védelmében gyilkolják meg a fegyvertelen hittérítőket. Brémai Ádám szövege is azt a benyomást erősíti, hogy a poroszok amúgy derék emberek, de saját hitüket féltékenyen védik

3.10 Szaracénok

A szaracénok Brúnó művei közül az Adalbertről írt életrajzban tűnnek fel, mint II. Ottó német seregének legyőzői. A távoli szaracénok ellenszenves megítélése tükröződik abban, hogy Brúnó meztelennek nevezi őket. Későbbi német évkönyvek szintén használják ezt a fordulatot Lisszabon keresztény ostromának elbeszélése kapcsán. Lisszabon bevételénél elképzelhető, hogy itt a város fegyvertelen lakosságáról van szó.¹⁷⁵ Brúnó szövegében azonban

¹⁷² BOJTÁR 1997. 118. 161. jegyzet.

¹⁷³ „homines humanissimi” BRÉMAI ÁDÁM IV. 18.; HELMOLD I. 1.; Brémai Ádám és a nyomdokaiban járó Helmold ezen kívül feljegyzik, hogy a poroszok kevésre becsülik az aranyat, az ezüstöt és a szőrmét, aminek bővében vannak. Olyan jellemzők ezek, melyeket toposszerűen szokás volt leírni az északi, vagy északnak tartott népekről, akiket, mint távoli barbárokat, idealizáltan ábrázoltak. Lásd FRAESDORFF 287., 351.

¹⁷⁴ GLABER I. 10.

¹⁷⁵ Köszönet Igaz Leventének a témában nyújtott konzultációért.

BRÚNÓ: Vita Adalberti 10. cap. hosszabb szerk. 9. „cum nudis Sarracenis” VOIGT 340.; MGH Scriptores (in Folio) 17.; Annales Colonienses Maximi A. 1148. 762. „Unde factum est ut Algaida, princeps eorum, hoc pacto cum christianis conveniret, ut exercitus omnem suppellectilem eorum cum auro et argento acciperet, rex autem Hispaniae totam civitatem cum nudis Sarracenis et tota terra obtineret”. UA. 763.; Annales Magdeurgenses A. 1417–1150., 1147. Unde factum est, ut Aichada princeps eorum hoc pacto nobiscum conveniret, ut noster

inkább a könnyűfegyverzetű arabokra utalhat a *nudis Sarracenis* megjelölés. A páncélos német lovasokkal szemben csaknem mezteleneknek tűnhettek a könnyűlovas muszlimok.¹⁷⁶ Brúnó a *paganus* kifejezést használja a szaracénokra, és szembe állítja őket a kereszténységgel. Noha Ottó a pogányok ellen harcolt, Brúnó mégsem helyesli ezt a háborút, mert nem a kereszténység növelése volt a célja, hanem a területszerzés.¹⁷⁷ Brúnó nem árul el semmilyen ismeretet a muszlim vallásról, a szaracénok arctalan, idegen ellenségként tűnnek föl nála.

3.11 Besenyők

A besenyőkről II. Henrikhez írt levelében tesz említést Brúnó, amikor térítő vállalkozásáról számol. Az összes pogányok közül a legkegyetlenebbeknek nevezi őket.¹⁷⁸ Brúnó értékrendjének tehát az alján helyezkednek el a besenyők, és ez növeli a köztük elért eredmény nagyságát. A határ átlépése utáni harmadik napon háromszor is megtámadják Brúnó csapatát, csodás jel hatására azonban megmenekülnek. Brúnó nem fejti ki részletesebben, mi is volt ez a jel. Szentekről szóló elbeszélésekben gyakori fordulat, hogy fegyveres támadók tiszteletet mutatnak a számukra idegen vallást képviselő szent iránt. Brúnó esete is ezen a példák számát gyarapítja.¹⁷⁹

Miután a besenyők táborába érnek ott megostorozzák, majd rémítgetik őket. A leírás emlékeztet arra, ahogyan Brúnó Adalbertnek a poroszok közé való érkezését leírja. Besenyő fejedelmet nem nevez meg Brúnó, sem néven, sem pedig a rangján. Megemlíti azonban az előke-
lőket, a föld nagyjait (*maiores terrae*), akik engedélyt adnak Brúnónak és társainak a hittéri-

exercitus omnem suppellectilem eorum cum auro et argento acciperet, rex autem civitatem cum nudis Sarracenis et totam terram obtineret.” MGH Scriptorum 16. 190.

¹⁷⁶ Riccardus beszámolója Julianus barát útjáról szintén említ hasonló fordulatot: az alánokról írja, hogy vasárnap mindenki biztonságosan kimehet „*sive nudus, sive armatus...*”. Itt a nudus egyértelműen fegyvertelent jelent, hisz a fegyveres jelentésű armatus-szal van szembeállítva. Riccardus 1938. 537.

Egy 1310-es oklevélben említett tatár betörés kapcsán szintén mezteleneknek nevezi a támadókat. „*olim quinto anno post processum seu transitum scilicet nudorum*” kiadása: NAGY Imre – NAGY Gyula: Anjoukori okmánytár I–VII. Budapest 1920. (Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak VII. 146. Román fordítása: Documente privind istoria României. /Comitetul de redactie: Ionașcu, Ion et alii/ Veacul XIV. C. Transilvania. I. (1301–1320) București 1953. 171. („în al cincilea an după năvala sau trecerea anume a celor goi”); vö: Anjou-kori oklevéltár II. 1306–1310. Szerk: Kristó Gyula. Budapest-Szeged 1992. 861. sz. regeszta; JAKÓ Zsigmond /szerk/: Erdélyi okmánytár II. Budapest 2004. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 40.) II. 161. sz. regeszta, ill. 548. A fenti hivatkozásokat lásd: SZÖCS 2010. 34–35., 47. 121. jegyzet.

¹⁷⁷ BRÚNÓ, Vita Adalberti 10. cap. (hosszabb változatban) „*Quod si augende christianitatis gratia non terre causa cecidissent tanti boni...*”

¹⁷⁸ Brúnó levele 45., 46. „*Ad omnium paganorum crudelissimos Pezenegos viam arripuimus.*” „*pessimo et crudelissimo populo, qui sunt super terram, omnium paganorum*”; VOIGT 436–443., 437.

¹⁷⁹ FÓTI 1910. 52–64.; MORAVCSIK 1928. 108–109.

téshez. A *populus* szóval jelöli a besenyők népét. Elmondása szerint három részüknél (törzsiüknél) jártak, a negyediktől csak követeket fogadtak.¹⁸⁰

3.12 Ruszok

A ruszok fejedelmük által vannak képviselve Brúnó levelében. A querfurti hittérítő Senior Ruzorum-ként említi az uralkodót, akit Nagy Vlagyimirral azonosíthatunk. A fejedelemtől barátságos képet fest Brúnó, hisz segítségére volt, és aggódott miatta. A rusz népet azonban nem jellemzi a német hittérítő.¹⁸¹

3.13 Svédok

Brúnó a svédekről is ejt szót a levelében. Egy szerzetessel, Róberttel együtt püspököt küldött a tengeren túlra (*ultra mare*), hogy Svédországban (*Suigis*) hirdessék az evangéliumot. A püspöknek sikerült megkeresztelnie az uralkodót (*seniorem Suigiorum*), akinek keresztény volt a felesége. Számos más forrás is megerősíti, hogy egy uralkodó megtérését gyakran előmozdította, hogy keresztény volt a felesége. A svédországi új keresztényeknek azonban életükre törtek, így menekülniük kellett. Sorsukról követek útján kíván értesülni Brúnó. A svédországi hittérítő vállalkozás mutatja, mennyire messzire elért a német hittérítő figyelme. A svéd király valószínűleg Olaf Eriksson (980–1022) lehetett. Brémai Ádám is megemlékezik róla, hogy Olaf Gotland nyugati részén, Skara-ban püspökséget alapított, míg Uppsalában továbbra is pogány szentély működött.¹⁸²

3.14 Zsidók

Saját korának zsidóságáról Adalbert életrajzában ír Brúnó. A csehek bűneiként emlékezik meg róla, hogy keresztény foglyokat adnak el zsidóknak. A szöveg a keresztények bűnét ítéli el, de a zsidó kereskedőkre is rossz fényt vet az állítása. Ebben a szövegrészben a *Iudeus* kifejezés megfelelő alakját használja. Brúnónál az Izrael, izraelita szavakat is megjelennek, de lelki értelemben. A remetékről szóló életrajzban szent izraelitának nevezi Adalbert vértanút. Krisztus szavait idézi ezzel a Szent János szerinti Evangéliumból. Jézus Nátánáelről mondja a többi apostolnak: „Látjátok, ez egy igaz izraelita. Nincs benne kétszínűség”. Merseburgi Thietmar és az első Adalbert-életrajz is használják az igaz izraelita fordulatot, dicséretképpen;

¹⁸⁰ Brúnó levele, 46. „tres partes circuivimus, quartam non tetigimus, de qua meliorum nuntii ad nos venerunt” VOIGT 438.

¹⁸¹ Brúnó levele, 45.; VOIGT 437., 438., 439.

¹⁸² Brúnó levele. 48.; VOIGT 121., 122., 443.; PADBERG 1998. 123–124.

az első Adalbert-életrajz éppen Adalbertre. Brúnó azonban a bibliai kifejezést *szent izraelitára* módosítja.¹⁸³

Thietmar krónikájának emlékezetes része, amikor Calonimus nevű zsidó önfeláldozása megmenti Ottó császár életét a Colonna hegyfoknál vívott csatában. Brúnó szintén megemlíti a csatát, megvallja a császár vereségét. Azt is elbeszéli, ahogy a menekülő császár lovastól a tenger hullámai közé veti magát, és egy görög hajó veszi fel a fedélzetére. Nem szól azonban arról, hogy Calonimus átadta a lovát Ottó császárnak, hogy az megmenekülhessen.¹⁸⁴

3.15 Általános fejtegetések

Brúnó több helyen is használja a *senior* kifejezést. Többnyire a Német Birodalomtól független uralkodókat tiszteli meg a *senior* címmel: ilyen a magyar és a rusz fejedelem. A remetestvérekről szóló művében és a II. Henrikhez írt levélben Boleszlávot is *seniorként* említi.¹⁸⁵ Ebben a levélben Henriket is *seniornak* nevezi. Ezzel mintegy egyenrangú felekként tünteti fel a két uralkodót. Szent Pétert, akit hűbéruraként tekint, többnyire ugyancsak *seniornak* nevezi, egyszer pedig *duxnak*.

Brúnó szemléletének jellemzője, hogy amikor államalakulatot jellemez, a területiális kifejezőmódot használja. Az előkelők egy térség előkelői (*maiores terrae*), herceg a föld hercege (*dux terrae*), püspök a terület püspöke (*episcopi terrae*). A fejedelmi címeket korábban a népre, a gens-re vonatkoztatták. Püspöki címnek egy térséghez való kapcsolására többnyire olyan esetben van adat, mikor térítőpüspökségről van szó.

A lengyel területet ismeretlen nyelvű földnek (*ignotae linguae terram*) mondja Brúnó. Abban tehát, hogy egy terület idegen, lényeges szerepet játszik, hogy idegen az ottani nyelv. A latin területeket *Latine terrae* –nek nevezi, tehát egy nyelvről nevezi el. Róma Romulus földje (*Romulea tellus*), Magyarország *terra Ungarorum*.¹⁸⁶ Németország *Theutonum tellus*.¹⁸⁷ A területiális kifejezőmód inkább a későbbi korokra lesz majd jellemző, Brúnónál azonban már a 11. század elején jelen van ez a szemlélet.¹⁸⁸

Reinhard Wenskus szerint Brúnónak össznémet tudata lehetett. Vele szemben Görich amellet érvel, hogy Brúnó a *Theutonum tellus* kifejezést az északi és déli birodalomrész

¹⁸³ BRÚNÓ: Vita quinque: „*sanctus Israelita*” 13. cap. 731.; Vita prior 26. cap. „*uerus Israhelita*”; Thietmar Wonlef remetét jellemzi „*verus Israhelita*” szavakkal. THIETMAR VI. 90.; Prágai Kozma a Lengyelországban megölt öt remetére, és társukra, Barnabásra használja a „*veri Israelite*” fordulatot, dicsérően, erényeik felsorolásával együtt. PRÁGAI KOZMA I. 38.

¹⁸⁴ BRÚNÓ, Vita Adalberti 10. cap.; VOIGT 341. Vö. THIETMAR III. 21.

¹⁸⁵ Vita quinque fratri 6. cap.

¹⁸⁶ WENSKUS 1956. 110.

¹⁸⁷ WENSKUS 1956. 115–116.

¹⁸⁸ WENSKUS 1956. 110–111.

szembeállításakor használja. Görich szerint a querfurti hittérítőtől idegen az a szellemiség, hogy a nyelvi egység a politikai egységet is meghatározza. A birodalom egységét az uralkodó személye biztosítja, nem pedig a teutonok politikai egysége. Görich nézetét azzal támasztja alá, hogy Brúnó Henriket szász királynak nevezi, nem pedig teutonnak. Meglátásom szerint Brúnó a németül beszélő népeket egységben láthatta, hisz Magdeburgot is teuton – tehát német – nagyvárosnak nevezte. Uralkodó neve mellé csak egy ízben tette oda azt a jelzőt, hogy szász. Görich arra is figyelmeztet, hogy a Theuton szó használata visszavezethető Brúnó itáliai tartózkodására, hisz a német népnév ott bukkan fel először.¹⁸⁹ Utazásai során különböző népeket, különböző nyelvcsaládokat ismerhetett meg. Élményei megérlelhették benne azt az véleményt, hogy az egyes német törzsek között nincs olyan nagy különbség, lényegében összetartoznak.¹⁹⁰

Ha azt vizsgáljuk, mit érez Brúnó a sajátjának, meg kell említeni a pápával való közösségvállalást. Figyelemre méltó, mennyire fontosnak tartják a hittérítők, hogy a pápa engedélyével kezdjék meg az Evangélium hirdetését. A pereumi remeteségben Benedek ezt külön a lelkére köti Brúnónak. Benedek és János testvér hosszú időt töltenek Lengyelországban, megtanulják a szláv nyelvet is, de nem kezdik el a hittérítést, mert még nem érkezett meg hozzájuk a pápa engedélye. Benedek, majd egy másik remete fáradságos utat is vállalnak magukra, hogy megszerezzék a pápai engedélyt. A pápa tiszteletét talán az is erősíthette Benedekben, hogy a Sorakte hegyen volt remete, ahol korábban Szilveszter, a későbbi pápa is menedéket talált.¹⁹¹ Brúnó II. Henrikhez írt levelében Szent Pétert tekintette hűbérurának (*senior*). Nem valamilyen földi uralkodó szolgálatában végezte tehát térítő munkáját.¹⁹² A pápai hatalom ilyen fokú tisztelete nem volt általános ebben a korban. Merseburgi Thietmar krónikájában inkább a császár hatalmát hangsúlyozza.

Egyházi téren fontos Brúnó számára a merseburgi püspökség. II. Ottó feloszlatta a Szent Lőrinc számára szentelt püspökséget, Brúnó több helyen is kifejezi ezzel szembeni rosszsallását. II. Ottó hadi sikertelenségeit, főképp a szaracénoktól elszenvedett vereséget büntetésnek tudja be, amely a püspökség feloszlata miatt sújtja a császárt. Az Adalbertről szóló életrajzban leírja egy ember látomását: a trónon ülő Ottó császár előtt megjelenik Szent Lőrinc, és elveszi tőle a zsámolyát. Amikor az ifjú császár kifogásolja ezt, Lőrinc kilátásba helyezi, hogy a trónját is elveszi tőle, ha nem teszi jóvá az ellene elkövetett bűnét.¹⁹³

¹⁸⁹ GÖRICH 24–25.

¹⁹⁰ GÖRICH 25.

¹⁹¹ VOIGT 61.

¹⁹² VOIGT 61.

¹⁹³ BRÚNÓ, Vita Adalberti. 12. cap. hosszabb szerk. 13–14., rövidebb szerk. 52.; VOIGT 345–346.

Figyelmet érdemel Brúnó levelében a „mieink” szófordulat. Előbb a besenyők közt végzett missziójáról beszámolva tudatja, hogy a „mieink közül” „püspökké szenteltünk” valakit,¹⁹⁴ akit a rusz fejedelem fiával együtt a besenyőkhöz küldtek. Elképzelhető, hogy Brúnó egyik társát szentelte püspökké, és őt küldték a besenyőkhöz. Az is elképzelhető azonban, hogy egy rusz papot emeltek a püspöki méltóságba. Ebben az esetben a megfogalmazás arra utalna, hogy az egyházszakadás előtti szerző a keresztény ruszokkal is közösséget vállal. Figyelemre méltó a többes szám: *consecravimus*, szenteltünk. A levélben több helyen egyes számban ír magáról a szerző, a besenyők közti térítés során használja a többes szám első személyt, nyilván azért, mert társait is odaérti. A püspökké szentelést legalább három püspök végzi. Kérdés, hogy Brúnó társai között volt-e még két püspök, vagy a ruszok közt szolgáló püspöktársakkal együtt szentelte fel Brúnó a besenyők püspökét.¹⁹⁵

A fekete magyarok kapcsán így ír Brúnó: „a mieink – Isten bocsássa meg ezt – némelyeket nagy bűnnel megvakítottak.” Ebben az esetben kevésbé valószínű, hogy Brúnó az útítársai közül hagyott volna némelyeket Magyarországon, és ők vakították volna meg a megtérni nem akarókat. Valószínűbb, hogy a keresztény magyar állam képviselőit nevezi „mieink”-nek. Ezzel a megfogalmazással a szerző közösséget vállal nemcsak szűk környezetével, hanem külországi hittestvéreivel is.

Brúnó eszménye az, hogy a keresztény országok ne háborúzzanak egymással. Amikor szóba hozza II. Ottó császár hadjáratát a Francia Királyság ellen, rosszallja, hogy a német uralkodó keresztények ellen harcol, ahelyett, hogy a pogányok ellen vonult volna. Néhány sorral följebb a liutics lázadásról írt Brúnó, a pogányok elleni háborún tehát nyilván a liuticsok elleni fellépést érti, akik keresztényeket gyilkoltak meg, és üztek el.¹⁹⁶

Brúnó nemcsak írt a hittérítő Adalbertől, maga is járt a pogányok között hirdetni az Evangéliumot. A hittérítésről való gyakorlati gondolatai kihüvelyezhetők műveiből. Ide tartozik a külső kinézet, a ruha és a hajviselet kérdése, ami fontos szerepet kap a térítés során. Adalbert és társai, mikor a poroszok közé mennek, egyházi viseletet hordanak, szokatlan külsejükkel ellenérzést keltenek a poroszokban magukkal szemben. Adalbert a kezdeti sikertelenség után határozza el, hogy a kinézetükben hasonlítaniuk kell azokhoz, akikhez szólni kívántak. Társainak azt javasolja, hogy növezzék meg hajukat és szakállukat és cseréljék le klerikusi ruháju-

A pápa szerepének fontossága, és a püspökséghez való ragaszkodás kiemelődik Thangmar művében is, melyet Bernwardról, Hildesheim püspökéről írt. Hildesheim püspöke és Mainz érseke (Willigis) azon vizsgálkodtak, kinek a fennhatósága alá tartozik a gandersheimi apácakolostor. Az ügyet a pápa elé terjesztették.

¹⁹⁴ Brúnó levele, 46. „*consecravimusque nos episcopum de nostris*” VOIGT 439.

¹⁹⁵ Lásd RICHTER 1981. 326–327.

¹⁹⁶ BRÚNÓ: Vita Adalberti 10. cap. hosszabb szerk. 8–10.; VOIGT 340.

kat.¹⁹⁷ Az öt remetetestvérről szóló műben Benedek és János szintén világi ruhát öltenek, ám ők leborotválják a fejüket. Az ő hajviseletük tehát különbözik attól, ahogy Adalbert akar kinézni.¹⁹⁸ Ez talán annak tudható be, hogy azon a vidéken, az ottani népek között ez a viselet volt a szokásos. Damjáni Péternél ellenben azt olvashattuk, hogy Brúnó szegényesen, mezít-láb áll a rusz fejedelem elé, aki koldusnak nézi őt. Ezután veszi fel a hittérítő a püspöki díszét. Wibert szövegében szintén püspöki ruhában találkozunk Brúnóval. Ez olyan szemléletet tükröz, miszerint a hittérítő tekintélyes megjelenésével gyakorol hatást a pogány uralkodóra.¹⁹⁹

Szintén fontos kérdés a nyelv szerepe. Adalbert a poroszok közti térítő vállalkozás sikertelen kezdete után a liuticsokhoz akar menni, mert az ő nyelvüket beszéli. Brúnó már a ravennai remeteközösségben tanulhatott szlávul. Vlagyimir fejedelemmel és a lengyel Boleszlávval így szót tudott érteni. Hogy a magyarokkal, a besenyőkkel, és utolsó térítőútján a balti népekkel milyen nyelven beszélt, azt a forrás alapján nem lehet eldönteni. Olvashattuk, hogy első magyarországi útjára azért kerített sort, mert Regensburgból nem tudott tovább utazni Lengyelország felé. Magyarul eszerint nem tanult, mielőtt hazánkba jött volna. Vajon boldogult-e Magyarországon a szláv nyelvtudásával? Tolmács útján térített? Erről Brúnó hallgat. Egy feltételezés szerint Magyarországon tanulhatta meg a besenyők nyelvét. Amikor a besenyők közti útjáról beszámol, nem említi az idegen nyelv kérdését. Vajon tudott besenyőül? Vagy szlávul beszélt velük? Esetleg kapott Vlagyimirtól tolmácsokat? A forrás nem ad ezekre a kérdésekre feleletet.

Fontos kérdés, hogy Brúnó a békés vagy az erőszakos térítést pártolta-e. Láthattuk, hogy véteknek tekintette a fekete magyarok megvakítását. Ez amellet szól, hogy Brúnó ellenezte az erőszakos térítést. Saját példája is ezt igazolja: ő maga fegyvertelenül ment téríteni a magyarok, a besenyők és a poroszok közé is. A magyarok közt megsebesült, a besenyők bántalmazták, a balti törzsek földjén pedig életét áldozta hitéért. Ezek után felmerülhet bennünk a kérdés: ha Brúnó a békés térítés híve volt, a II. Henrikhez írt levelében miért szorgalmazza mégis azt, hogy a liuticsokat erővel kényszerítsék a keresztény hitre? A válasz az lehet, hogy a magyarok, besenyők, poroszok ekkor még pogányok voltak. Az Elbán túli szlávok között azonban I. Henrik és I. Ottó idején már elkezdődött a keresztény hit terjesztése. Sokakat megkereszteltek, sőt püspökségeket is alapítottak azon a földön (Brandenburgot és Havelberget, 948-ban.) Mindezt azonban elsöpörte 983-ban az elbai szlávok nagy felkelése. A liuticsok

¹⁹⁷ BRUNÓ: Vita Adalberti 26. cap. rövidebb szerk 64. „*uestimenta mutemus clericalia, pendentibus capillis, surgere sinamus, tonse barbe truncas comas prodire permittamus*” (hosszabb szerk. 33. „*uestimenta mutemus, cesariem pendentibus capillis crescere sinamus, tonsē et barbē comas prodire non prohibeamus*”) VOIGT 367.

¹⁹⁸ WOOD 2001. 239.

¹⁹⁹ WOOD 2001. 239.

tehát hitehagyóknak számítottak, és erőszakkal léptek fel a kereszténységgel szemben. Úgy tűnik, Brúnó felfogása szerint velük szemben lehet erőszakot alkalmazni. Azokat a területeket, amelyek egykor keresztény kézen voltak, akkor is a kereszténységhez tartozónak tekintették, ha már elfoglalták a pogányok, vagy hitehagyókká váltak az ottani lakosok. Ilyen vissza-szerzendő területnek számított az Elbán túli szlávok földje, és később a Szentföld.²⁰⁰ A poroszok térítésével kapcsolatban szintén felmerült az erőszakos eszköz lehetősége: Brúnónak a II. Henrikhez írt leveléből kiderül, hogy Boleszláv hajlandó lett volna szerepet vállalni a poroszok térítésében, ám a II. Henrikkel való háborúja ezt nem tette lehetővé. Ahogy erre fentebb is utaltam, az erőszakos térítésnek „közvetett” változatáról lehet itt szó: a keresztény világi hatalom leveri a térítést akadályozó pogány hatalmat, és lehetővé teszi a keresztény hittérítők működését. A poroszokkal szemben ennek szükségességét indokolhatta, hogy Adalbertet megölték a poroszok.²⁰¹

Brúnó elsősorban kelet-európai tekintetben tájékozott. Nem csupán hallomás után ad hírt a magyarokról, lengyelekről, ruszokról és besenyőkről, hanem maga is járt közöttük. Itáliáról szintén személyes élmény alapján tudott írni. A nyugati térség kevesebb hangsúlyt kap művében. Figyelemre méltók azok a gondolatok, melyeket gyakorló hittérítőként a térítés módjáról leírt. Ami azonosságvállalását illeti, láthattuk, hogy vallási téren fontos számára a merseburgi püspökség és a magdeburgi érsekség, és a pápához való ragaszkodás. Szerető szavakkal emlékezik Németországról, használja a teuton kifejezést, mellyel egységben láttatja a németül beszélők földjét, a Német Birodalmat. A nem keresztényekkel kapcsolatban helyenként kemény kifejezéseket használ. Láthattuk azonban, hogy saját maga fegyvertelenül ment téríteni, és végül életét is áldozta a hitéért.

A két százsz püspök, Thietmar és Brúnó szemléletének taglalása után tekintsünk nyugatabbra. Ismerkedjünk meg két szerzetes felfogásával, akik a Francia Királyság területén éltek!

²⁰⁰ KAHL 177–274., 189–220.

²⁰¹ KAHL 187., 199.

4. Radulfus Glaber felfogása Európa népeiről

„....*éjjélkor hirtelen észrevette, hogy az a hegy, amelyre megszállni tértek, viszi őket a keleti égtáj felé.*”¹

Radulfus Glaber históriája kedveli a mehökkentő, hatásos elbeszéléseket: égen megjelenő sárkány, cet hátán utazó szerzetesek elevenednek meg krónikája lapjain. Glaber két fontos művet hagyott ránk: az egyik a *Históriák* címet viseli, ebben az ezredik év körüli eseményeknek akart emléket állítani, tehát a számára közelmúltnak számító időszakról írt. Másik műve egykori előjárójának, Vilmos dijoni apátnak az életrajza.² A szerző neve Radulfus Glaber, annyit jelent, mint Kopasz Rudolf. A *Históriáknak* azzal a szándékkal fogott neki, hogy nemcsak egy ország történetét írja meg, hanem világkrónikát alkot az emberek okulására. Ennek ellenére elsősorban a francia területek történéseire összpontosít, de Európa távolabbi pontjai is megjelennek írásában. A krónikában döbbenetes látomásokról, szörnyű éhínségekről is olvashatunk. Mindez érzékelteti azt a feszültséget, mely magában a szerzőben, és bizonyára a kor más emberében is munkálkodhatott.³

4.1 Élete, krónikája

Glaber életéről annyit tudunk, amennyit saját magáról műveiben elárul. Nem volt vezető egyházi méltóság, csupán egyszerű szerzetes. Nem árulja el, kik voltak a szülei, családjá történetéről sem beszél. Arról is hallgat, hogy milyen tartomány szülötte. Krónikájából kiderül, hogy burgundiai monostorokban fordult meg élete során, így valószínű, hogy burgundiai lehetett. Megvallja, hogy szülei bűnben nemzették őt. Ez alapján elképzelhető, hogy házasságon kívüli kapcsolatból született, de lehetséges, hogy az eredendő bűnre gondol.⁴ Tizenkét éves korában adta őt kolostorba a nagybátyja, aki szintén szerzetes volt.⁵ Glaber nem árulja el sem

¹ „...*per noctis conticinium ageret, repente intellexit quoniam illud promuntorium, ad quod scilicet hospituari deuerant, ad orientalem illos eueheret plagam.*” GLABER II. 2. (Munkám során felhasználtam Glaber művének France által készített fordítását, az idézetek fordítását ennek figyelembe vételével közlöm.)

² GLABER *Historiarvm Libri Quinque*. Rodulfus Glaber, *The five books of the histories*. Ed. J. France–N. Bulst. Oxford 1989. Ugyanebben a kötetben Rodulfi Glabri *Vita Domini Willelmi Abbatis*. Rodulfus Glaber, *The life of St William*. Ed. Neithard Bulst. Életéről, műveiről lásd a fenti kiadás bevezetőjét (Introduction) és a jegyzeteket. (Lásd FRANCE 1989a.)

³ Vö. Introduction LXIV.

⁴ GLABER V. 3. „*in peccatis parentum meorum genitum fuisse*”. Introduction XXXiii.

Glaber krónikájának olasz kritikai kiadása is létezik, olasz fordítással: Rodolfo il Glabro, *Cronache dell'anno mille* (Storie). G. Cavallo–G. Orlandi. 1989. ENGELBERT 1995. 473–475., 473. 1. jegyzet; Marianus Scottus (1028–1082) írországi szerzetes krónikájában is hasonló megjegyzés olvasható: „*Ego miser in peccatis fui in hoc anno natus.*” Én nyomorult abban az évben bűnökben születtem. MGH *Scriptores* V. 556. (Cróinín: Marianus Scottus. *Lexikon des Mittelalters* VI./2. 285.)

⁵ GLABER V. 3.

bácsikája nevét, sem azt, hogy melyik monostorba került. Valószínűleg az Auxerre-i Szent Germanus (Saint Germain l'Auxerrois) rendházról van szó. 1003-ban minden bizonnyal Auxerre-ben tartózkodott, mert igen élethűen írja le, hogyan ostromolta meg II. Róbert francia király 1003-ban, a burgundiai háború idején az Auxerre-i a monostort.⁶ Életét azonban nem egyetlen apátság falai közt élte le: összeférhetetlen természete miatt el kellett hagynia eredeti monostorát, és élete során több rendházban is megfordult. Saját bevallása szerint jelenléte teher volt a többiek számára, távolléte pedig megkönnyebbülés.⁷ Amikor első monostorából elűzték, Glaber szerint a szerzetesek tudatában voltak annak, hogy irodalmi képességei révén találni fog magának új monostort, ahol befogadják.⁸ Így is történt. Megfordult a Saint-Léger-de-Champceaux-ban, itt egy ördögi látomást is megtapasztalt. Eljutott a dijoni St Benigne rendházba. Itt Vulpiano-i Vilmos vezetése alatt élt. Azonban összeveszett előljárójával, és olyan monostorba távozott, mely nem állt Vilmos vezetése alatt.⁹ Így elkerült a Cluny-i apátságba (1030–1033/1034/1035). Innen a St-Bèze monostorba távozott (1034–35), majd visszatért kiindulási helyére, az Auxerre-i Szent Germanus rendházba. Krónikájában beszámol arról, hogy a Szűz Mária monostorában (Moutiers-Sainte-Marie) harmadszor is megjelent neki az ördög. A démon azokat a szerzeteseket riogatta, akik hajnalban nem mentek el matutinumot imádkozni, hanem a dormitoriumban, az alvóteremben maradtak. Ez a rendház, a Moutiers-Sainte-Marie az Auxerre-i apátságnak volt alárendelve. Ez alapján úgy tűnik, Glaber Auxerre-ből tett egy rövid látogatást a Moutiers-Sainte-Marie -ba is.¹⁰ Halála 1046–1047 körülre tehető.

Krónikáját valószínűleg a dijoni St-Bénigne apátságban kezdte el írni. Itt születethetett meg a mű első két könyve és a harmadik könyv eleje. Glaber már Cluny-ben tartózkodott, amikor egy látomásban megjelent neki korábbi előljárója, Vulpiano-i Vilmos. A látomás hatására Glaber nekifogott, hogy megírja Vilmos apát életét, és megszakította az ezredforduló körüli események elbeszélését, amelynek „nagy részét” már megírta.¹¹ Ez a megjegyzés igazolja, hogy Vilmos életrajzának megkezdése idején a História jórészét már elkészítette Glaber. A História Cluny apátjának, Odilónak ajánlja. Cluny kapcsolatot tartott az általa megreformált monostorokkal, Hispániából pedig menekült szerzetesek is érkeztek ide. Az apát, Odilo Euró-

⁶ Introduction XXIV–XXV. Az ostromról lásd alább.

⁷ GLABER V. 3. „*mei presentia grauedo erat, leuamen absentia*”

⁸ GLABER V. 3.

⁹ GLABER, Vita Willelmi Xiii

¹⁰ XXXi. GLABER V. 5.; XXXiii

¹¹ GLABER, Vita Willelmi Xiii

pa több uralkodójával levelezésben állt.¹² Ebben a környezetben Glaber is könnyen szerezhette értesüléseket arról, mi történik a nagyvilágban.

Glaber nem vállal közösséget semmilyen püspökséggel, várossal, országgal vagy néppel. Nem találunk nála olyan szenvedélyes szeretetet kifejező mondatokat, mint amilyeneket Thietmar krónikájában olvashattunk Szászországról vagy Németföldről. Minden bizonnyal burgundi volt, hisz burgundiai monostorokban járt élete során. Mégsem vállal közösséget sem Burgundiával, sem tágabb hazájával, a Francia Királysággal, gyakran említi azonban a francia királyt, II. Róbertet. Pártját fogja annak, aki a király oldalán áll, szembehelyezkedik azzal, aki a király ellensége.¹³ Glaber, a szerzetes egyrészt a szerzetesi hivatás iránt fejezi ki ragaszkodását, másrészt azok iránt a monostorok iránt, amelyekben megfordult. Glabernak eszménye volt, hogy aki egyszer szerzetes lesz, az többé nem hagyhatja el a rendet, és ragaszkodnia kell a monostorához. Elbeszél egy esetet, miszerint I. Ottó rossz szerzeteseket el akar kergetni a Szent Pál monostorból. Szent Pál azonban megjelenik neki álmában és megtiltatja neki, hogy elkeresse őket, hisz minden ember aszerint a rend szerint ítéltetik meg, amelyben Istennek szentelte magát, és minden bűnös megjavulhat.¹⁴

Glaber sajátjának érzi az auxerre-i monostort. Így ír vele kapcsolatban: „ugyanazon helyen szolgálók és testvéreink megkértek, újítsam meg az oltárok feliratait, melyeket egykor a skolasztikusok készítettek, de az idő múlásával, mint majdnem minden, már nem voltak olvashatók.”¹⁵ Ez a kijelentés egyrészt azt példázza, hogy az Auxerre-iek megbecsülték Glaber irodalmi képességeit, de az is kiderül belőle, hogy Glaber közösséget vállal az Auxerre-i testvérekkel, övéinek vallja őket. A templomban egyébként huszonkét oltár volt, hexameteres feliratokkal. Glaber azt is megvallja, hogy később jött egy szerzetes közéjük, aki ellene fordította az apátot más testvérekkel együtt. A dolog odáig fajult, hogy a Glaber által készített feliratokat kitörölték.¹⁶ Az illető szerzetes, aki Glabert befeketítette, minden bizonnyal Clunyból érkezett, Glaber korábbi állomáshelyéről, ezért tudott róla rosszat mondani. A „hozzánk jött” fordulat szintén példa az Auxerre-i monostorral való közösségvállalásra. Glaber egy történetet is elmesél, mely az apátság dicsőségét öregbíti. Leírja, hogyan ostromolta meg II. (Jámber) Róbert francia király az Auxerre-i St. Germanus monostort. Az elbeszélés szerint köd borított-

¹² JOTSALDUS, Vita Odilonis. I. 6., 156. Az apát kapcsolatban állt Róberttel, a francia királlyal, Adelhaiddal, Ottó anyjával. Levelezett a magyar Szent István királlyal és a spanyol Sancóval.

¹³ Anjou grófját, a királypárti Fulko Nerrát pártfogolja Glaber, a királlyal szemben fellépő Blois grófjait nem. FRANCE 1989b. 101–112; FRANCE 1992. 45.

¹⁴ GLABER I. 14.

¹⁵ GLABER V. 8. „quondam rogatus a conseruis et fratribus nostris eiusdem loci ut altiorum titulos, qui a scolasticis compositi olim fuerant, sed uetustate, ut pene cuncta, faciente minime comparebant, reformarem.”

¹⁶ GLABER V. 8.; XXX–XXXi.

ta be az épületet, úgy, hogy az ostromlók nem látták, merre hajítsák dárdáikat, a védők ellenben nagy pusztítást végeztek a soraikban. A monostor így megmenekült.¹⁷

A Cluny-i tartózkodás után könnyen lehet, hogy Glaber kényelmetlenül érezte magát a kis Auxerre-i monostorban. Krónikáját is valószínűleg azért ajánlja Odilo apátnak, hogy visszavegyék őt a Cluny-i rendházba. Erre azonban már nem került sor, Glabert minden bizonnyal Auxerre-ben érte a halál. Glaber számára meghatározó élményt jelentett a Cluny-i tartózkodás. Cluny szellemiségének hatását mutatja krónikájában az a rész, amelyben a négyességről elmélkedik. Összefüggésbe hozza a négy evangéliumot, a négy sarkalatos erényt és a négy elemet. Pl. Máté evangéliumában elhangzik: „Boldogok az igazak, mert övék lesz a föld”. Ez alapján összekapcsolható Máté evangéliuma, az igazság erénye, az elemek közül pedig a föld.¹⁸

Glaber történeteket is leír, melyek Cluny dicsőségét öregbítik. Ilyen a marseille-i utazó és az afrikai remete története és Mayolus apát fogságának esete. Ezekkel a történetekkel alább részletesebben foglalkozunk. Meg kell azonban említeni, hogy Glaber nem mindenben értett egyet a cluny-i szellemiséggel. A cluny-i reformmozgalomnak fontos eleme volt, hogy a megújított monostorok kerüljenek Cluny vezetése alá. Glaber ezzel szemben fontosnak tartotta, hogy az egyes monostorok legyenek függetlenek. A cluny-i reformmozgalom másik lényeges eleme volt, hogy Cluny közvetlenül a pápa fennhatósága alatt állt, a megreformált, Clunynek alárendelt monostorok pedig függetlenek voltak a helyi püspöktől. Glaber a krónikájában több helyen bírálja a hivatalban levő pápát a megvesztegethetőség miatt, egy ízben pedig egy érseknek ad igazat a pápával szemben. Ebben a történetben Anjou grófjáról, Fulkóról mesél a krónikás, akinek sok vér tapadt a kezéhez. Ezért vezeklésképpen elzarándokolt Jeruzsálembe, majd monostort alapított a Loches-i vár közelében, hogy ott a szerzetesek lelke üdvéért imádkozzanak. Tours érseke, Hugó azonban megtagadta a Loches-i monostor fölszentelését, mivel Fulkó területet és szolgákat sajátított el az érsekségtől. Fulkó a pápához fordult, aki egy bíborost küldött, hogy szentelje föl a monostort. Glaber az érsek pártjára áll, és kijelenti, egy püspök sem avatkozhat be egy másik püspök egyházmegyéjének ügyeibe. A felszentelés napján beomlott a templom.¹⁹ Ebben az elbeszélésben megjelenik egyrészt a pápa bírálata, másrészt

¹⁷ GLABER II. 15–16. A történetnek az a fordulata, hogy a jókat egy csodálatos természeti esemény, köd segíti a harcban, megjelenik a krónika egy magyar vonatkozású részében is.

¹⁸ GLABER I. 2.; FRANCE 1975. 283–294. A Szt. Hugó idején átépített III. Cluny-i monostor kórusának oszlopfői is mutatják a négyesség szellemiségét: a figurák megjelenítik a 8 (kétszer 4) zenei hangot, a Paradicsom 4 folyóját, valószínűleg a 4 sarkalatos erényt is. Romanesque sculpture. The revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries. M. F. HEARN. 1985. 109., 112.

¹⁹ GLABER V. 5., 6.; FRANCE 1989a. LXi.; FRANCE 1988. 497–508.

a püspök jogainak védelme. Mindez azt mutatja, hogy Glaber a cluny-i eszméket nem fogadta el maradéktalanul.

4.2 Glaber földrajzi világképének néhány fogalma

Glaber földrajzi fogalomhasználatában felfigyelhetünk a tengeren innen (*citramarinus*) és tengeren túl (*transmarinus*) kifejezésekre. Lássuk, milyen összefüggésben említi ezeket a fordulatokat. Említettem már, hogy Glaber világkrónikát akart írni. Históriaja elején két nagy történetíró elődre hivatkozik, Beda Venerabilire és Paulus Diaconusra. Itt fogalmazza meg, hogy Beda csak Britanna, Paulus pedig csak Itália történetét írta meg, pedig sokminden történt a római világban éppúgy, mint a tengeren túli vagy a barbár tartományokban.²⁰ A tengeren túli területeket tehát megkülönbözteti attól, amit római világnak nevez. Amikor a Brit szigetek, illetve a Galliában dúló háborúkról írni kezd, ezekkel a szavakkal vezeti be: *háború tört ki a világ nyugati részén, tudniillik a galliaiak területén és az Óceán tengerentúli szigetein*. Az angolok, britek és skótok földjét sorolja ide.²¹ Glaber azonban nemcsak a nyugati tengeren túli területet nevezi tengerentúlnak. Használja ezt a kifejezést keleti területekre is. A „görögök királyságát”, amin nyilván a Bizánci Birodalmat érti, szintén tengerentúli földként fogja fel. IV. Mihály császárról jegyzi meg, hogy az ördög a tengerentúlon neki adta a görögök királyságát.²² A Bizánci Birodalomnak persze voltak a Boszporuszon innen levő területei is, kérdés, ezeket Glaber vajon hová sorolta. A *tengeren túl* mindenesetre nem olyan fogalom nála, amely egy bizonyos térséget jelöl (mint például a mai felfogásban Amerikát). A Brit szigeteket és a bizánci területet egyaránt *tengerentúli*ként értelmezte a krónikás. Ezzel szemben használja a *tengeren innen* fordulatot. Henrik német király és Róbert francia király meggyőződése szerint a „legkeresztényibb és legnagyobb királyok a mi tengeren inneni világunkban”.²³ Ezzel a térséggel közösséget vállal a krónikás, hisz a *mi világunknak* nevezi.²⁴ Figyelemre méltó, hogy Franciaországgal, vagy a Franciaország valamely tartományával ilyen for-

²⁰ GLABER I. 1. „*tam in orbe Romano quam in transmarinis seu barbaris provinciis*”

²¹ GLABER II. 3. „...*exorsus est bellicus tumultus in uniuersa occidentali orbis plaga, videlicet tam in regionibus Galliarum quam in transmarinis Oceani insulis, videlicet Anglorum atque Brittonum necnon et Scottorum*.” Más szerző művében is olvasható, hogy tengerentúlinak nevezi a Brit szigetet. IV. Lajos Karoling király angliai száműzetésből került Franciaország trónjára, őt is Tengerentúli Lajosként (*Transmarinus*) emlegették.

²² GLABER VI. 5. „*Nonne etiam in transmarinis partibus regnum Grecorum post Basilium Michaheli mihi oboedienti tradidi?*”

²³ GLABER I. 1. „*Isti igitur duo in nostro citramarino orbe tunc christianissimi atque premaximi habebantur*”

²⁴ FRANCE 1989a. 4. 2. jegyzet szerint Glaber Nyugat-Európát, a mediterrán térség nyugati végét érti a *citramarino orbe* kifejezés alatt. Mindenképpen olyan térségről van itt szó, melybe egyaránt bele tartozott a francia és a német király uralma alatt álló terület. Lásd még FRANCE 1988b. 109–110.

mában nem vállal közösséget Glaber. A magáénak vall azonban egy olyan tágabb térséget, melybe a Francia és a Német Királyság egyaránt beletartozott.

Glaber földrajzi világgépének másik fontos fogalma a *római világ* (*orbis Romanus*). A krónikásban él az egykori római birodalom egységének tudata. Idéztem már a krónika bevezető gondolataiban szereplő mondatot: számos esemény történt „*a római világban éppúgy, mint a tengeren túli vagy a barbár tartományokban*”.²⁵ Itt Glaber különválasztja a római világot a tengeren túli és barbár területektől. Amikor beszámol arról a szörnyű éhínségről, mely öt évig tartott és kannibalizmushoz is vezetett, megint csak így fogalmaz, hogy az egész *római világban* terjedt el az éhínség.²⁶ Elbeszéli egy marseilles-i utazó esetét, akinek egy remete (anakoréta) értésére adja: Cluny a *római világ* minden monostorát felülmúlja azon lelkek számában, melyeket a démonok hatalmából megmentettek.²⁷ A krónika másik helyén szerencsétlenségekről készül írni, melyek a *római világot* sújtották. Itáliát érintő szaracén, Galliát érintő normann, illetve magyar támadásról beszél.²⁸ Ezeket a térségeket is a római világhoz sorolta tehát. Mielőtt ezekre a barbár támadásokra rátérne, felidézi az egész világ birodalmának (*totius orbis imperium*) szétesését. A Róma alá tartozó térséget *Latin világnak* nevezi, Konstantinápoly pedig megfogalmazása szerint a görögök és más keleti tengerentúli népek feje lett. Később mindkét birodalom még tovább osztódott, és idegen (*extraneus*) irányítás alá került. Glaber az ezt követő sorokban elítéli a zsarnoki kormányzást, és a jámborságot valamint az örökösödési rendet támogatja.²⁹ Nem vállal közösséget azokkal az idegenekkel, akik a hajdani birodalom területén új államokat alapítottak, pedig a frankok királyságában él, akik egykor idegenként költöztek a birodalomba. Továbbra is él benne az egykori egységes világ eszménye, és sajnálkozik afölött, hogy a zsarnokság és a háborúk miatt a birodalom szétesett.

Glaber a kor szemléletének megfelelően az uralkodókat nem országokhoz, hanem népekhez köti, a Szászok királya, a rómaiak császára, a frankok királya, a magyarok fejedelme stb. Az uralkodói hatalomnak és az alája tartozó területnek az összekapcsolása a későbbi történetírás jellemzője.

²⁵ GLABER I. 1.; FRANCE 1988b. 109–110.

²⁶ GLABER II. 17. „...facta est famas preualida quinquennio in uniuerso Romano orbe....” A IV. 10–13-ban részletesebben ír egy későbbi éhínségről.

²⁷ GLABER V. 13. „...pre cunctis Romani orbis illud ualere precipue in liberatione animarum a demonica dominatione”.

²⁸ GLABER I. 16-ban vezeti be a szerencsétlenségeket, I. 17-ben szaracén, I. 18–20-ban normann, I. 22-ben magyar támadásról ír.

²⁹ GLABER I. 16. „Constat igitur ab anterioribus illud principale totius orbis imperium fuisse diuisum, scilicet út quemadmodum uniuersale latinitatis Roma genere deberet principatum, in Constantinopolis tam Grecorum speciale caput in transmarinis orientis partibus quam ceterorum.”

4.3 Égtájak Glaber felfogásában

A krónika emlékezetes része az, melyben az égtájak fölött elmélkedik a krónikaíró szerzetes. Leírja, ahogy II. Henrik 1014-ben Rómába érkezik, hogy ott császárrá koronázza őt VIII. Benedek pápa (1012–1024). A pápa megajándékozza a német uralkodót egy aranyalmával, aminek kereszt volt a tetején.³⁰ Miután Glaber az ajándékozást elbeszéli – talán a kereszt és a gömb kapcsán – elgondolkodik azon, miért van a kereszténység inkább elterjedve északon és délen, mint keleten és nyugaton. Azt a magyarázatot adja, hogy Krisztus, amikor a kereszten függött, nyugat felé nézett, és észak (*septentrio*) felé volt kinyújtva a jobb keze. Ezeken a tájakon tehát jobban elterjedt Krisztus hite. Kelet a háta mögött volt, dél felé pedig a bal keze mutatott. Ezeken a tájakon tehát kevésbé terjedt el a kereszténység.³¹ Ez a felfogása azért lehet meglepő, mert a korabeli szemléletben a kelet számított szent égtájnak, hiszen ott van Jeruzsálem. A templomokat is kelet felé tájolták. Nyugat ellenben az ördög birodalmának számított. Észak számos korabeli forrásban a pogányságot, barbárságot jelképezi. Glaber felosztása ezzel szemben éppen nyugatot és északot dicsőíti meg.³² Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy ezen a helyen Glaber egy semleges tartalmú kifejezést használ az észak jelölésére (*septentrio*), más helyen ő is a baljóslatú *aquilo* szóval jelöli az északot.³³

Nem Glaber az egyetlen, aki összefüggésbe hozza az égtájakat Krisztus testével. Hasonló összefüggést figyelhetünk meg egy 13. századi észak-német térképen, az ebstorfi világtérképen. Ez az észak-német műalkotás Krisztus fejét, kezeit és lábait is rávetíti a világra. A térkép tetején ábrázolják a keleti égtájat, ahogy ez a római és a középkori térképek többségénél szokásban volt – innen a kelet felé tájékozódik, vagyis *orientálódik* kifejezés. A keleti oldalt jelzi Krisztus feje. Az északi oldalon van a jobb keze, délen a bal. Nyugati oldalon helyezkedik el a lába.³⁴ Ez a felosztás a négy égtáj közül a keletet tiszteli meg leginkább. Glaber is hasonlóképpen hangolja össze Krisztus tagjait a világtájakkal, de más értelmet ad ennek a képnek. Nála éppen kelet és dél tűnik fel előnytelen színben, nyugat és dél pedig megdicsőül.

4.4 Franciaország

A Francia Királyság lényeges változásokon ment át Glaber korában. 987-ben V. Lajos halálával véget ért a Karolingok uralma. Capet Hugó került Franciaország trónjára, vele elkezd-

³⁰ GLABER I. 23

³¹ GLABER I. 24.

³² Lásd FRAESDORFF 2005. 104–129.

³³ Lásd alább az Észak fejezetet.

³⁴ FRAESDORFF 2005. 120.

dődött a Capeting család több mint 300 éves folyamatos uralkodása. Sem az utolsó Karolingok, sem az első Capeting királyok nem tudtak olyan erős hatalmat kiépíteni, mint a Német Királyságban a szász dinasztia, a Liudolfing család tagjai. Franciaországot ezidőtájt a szétagoltság jellemezte. A 10. század közepén a Francia Királyság keretein belül 214 grófságot és öt hercegséget különböztethetünk meg. A hercegségek a következők: Normandia, Bretagne, a Burgund Hercegség, Aquitánia és Gascogne. A grófságok közül ki kell emelni Flandriát, az Anjou és Maine Grófságokat, valamint a Blois-i Grófságot és Champagne-t.³⁵ Franciaország tartományait gazdasági és társadalmi különbségeken túl nyelvi, etnikai és kulturális különbségek választották el egymástól. A 10. században vált külön a langue d'oc és a langue d'oïl. Az előbbi északon, az utóbbit délen beszélték. Ezenkívül délen jobban élt még a római eredetű kultúra és a római jog, míg északon inkább a szokásjog uralkodott. A két térség közti kulturális különbségre jó példa Glaber krónikájának az a része, melyben az aquitániai származású királyné kíséretéről ír.

Franciaországot Galliaként említi a burgund szerzetes, és leírja határait. Északon a Rif-hegyek (*Rifeis montibus*) határolják, délen Hispánia. Balra az óceán, jobbra az Alpok jelentik Gallia határait.³⁶ A Rif-hegyek az antik mítoszokból ismert hegy neve, mely messze északon húzódik. Ahogy a földrajzi ismeretek bővültek, a hegyet is egyre északabbra képzeltek. Glaber művében talán a Vogézeknek feleltethetők meg a Rif-hegyek.³⁷ Hogy Glaber éppen a fenti határokat sorolja fel, érzékelteti, hogy a korabeli ember gondolkodásában meglevő *észak* inkább a mai fogalmaink szerinti *északkeletnek* feleltethető meg.³⁸ A továbbiakban tekintsük át, hogyan jelennek Franciaország különböző területei a burgundiai szerzetes nézőpontjából.

4.4.1 Burgund Hercegség

A burgundok, ez a germán törzs még az 5. században telepedett le Galliában. A 6. században győzték le királyságukat a Meroving frank hódítók. A burgundok romanizálódtak, évszázadok múltán csak a térség neve emlékeztetett az egykori germán törzsre. Korszakunkban a Burgund Hercegség területe a Francia Királyság része, a Burgund Királyság azonban önálló államalakulat. Glabernak Burgund Királyságról való gondolatait későbbi fejezetben elemzem, de már itt érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy azt a térséget Austrasianak néven emlegeti a

³⁵ CSERNUS 2000. 101–122.

³⁶ GLABER, *Historiae* II. 4.

³⁷ A Rif-hegyek (*Rhipaia orē*) Úgy képzeltek, hogy esőben gazdag szelek fújnak ott. Volt olyan vélemény is, hogy onnan fúj a Boreas szél. Nevét is a szélfúvásból vezetik le: *rhíptein* jelentése dob, hajít. Der Neue Pauly 10. 992–993.

³⁸ Lásd FRAESDORFF 82–113

krónikás, és a hercegséget nevezi Burgundiának. Egyházi szempontból a Burgund hercegség különösen fontos, hiszen területén helyezkedett el a Cluny-i apátság.

Glaber minden valószínűség szerint burgundiai volt, hiszen burgundiai monostorokban fordult meg, és sokat ír azokról az eseményekről, melyek a Burgund Hercegségben történtek. A történetíró szerzetes azonban krónikájában sehol sem vallja magát burgundnak. A Burgund Hercegséget (Burgundia) nemcsak területegységként (territóriumként) szerepelteti, hanem lakóit, az ott élő embereket is megemlíti. Nagy Hugó fiát, I. Hugó, Capeting király fivérét, Henriket Burgundia hercegének nevezi (Burgundie dux), nem pedig a burgundiaiak hercegének.³⁹ Megemlékezik egy Lethbaldus nevű burgundiai zarándokról, aki Jeruzsálembe zarándokolt, és ott halt meg a Szentföldön.⁴⁰ Glaber nem burgundnak mondja őt, hanem Burgundiából valónak. Máshol azonban burgundokról is szól a krónikás. Amikor I. Hugó még életében királlyá koronáztatja a fiát, Róbertet, a frank és *burgund* előkelők összehívása után teszi ezt meg.⁴¹ A burgundokat tehát a frankokkal együtt említi a történetíró. Ezzel is kiemeli különbségüket, és a burgundok jelentőségét.

4.4.2 Anjou

Amikor Glaber a térség vezetőjéről ír, *comes Andegauanorum*-ként, andegavánok grófjaként említi. Tehát nem egy terület, hanem egy embercsoport vezetőjét látja benne. Fulkó, Anjou grófja többször is megjelenik a krónikában. Olvashatunk Conannal, a breton fejedelemmel vívott csatájáról, melyben a vitézség győzedelmeskedik a cselvetés fölött. Glaber feljegyzi, hogy Fulko háromszor is járt Jeruzsálemben. Fulko fia, Gozfredus Blois Odo fiaival viselt hadat. A viszály oka az volt, hogy a király Tours városát elvette Odo fiaitól, és Gozfredusnak adta. Gozfredus ostrom alá vette a várost, majd csatát vállalt Odo fiaival, akik felmentő sereget hoztak az ostromlott város megsegítésére. Gozfredus Szent Mártonhoz imádkozott a harc előtt. Glaber elbeszélése szerint a csata csodás módon ment végbe: Odo fiai nem voltak képesek küzdeni. Sokan megszaladtak seregükből, mások fogságba estek. Glaber megemlíti, hogy Godofredus győzelme vérontás nélkül született.⁴² A krónika más pontján is tapasztalhatjuk, hogy a burgundi szerzetes rosszalja a keresztények közti viszálykodást. Ez a békeszeretet jelenhet meg a csodás győzelemről írt soraiban is.

³⁹ GLABER II. 1.

⁴⁰ GLABER IV. 18.

⁴¹ GLABER II. 1.

⁴² GLABER V. 19.

4.4.3 Normandia

A normannokról az Északról szóló fejezetben is megemlékezem, de Franciaország népei közt is meg kell őket említeni. Glaber olyan népként mutatja be őket, akik először ellenségei a kereszténységnek, majd maguk is keresztény hitre térnek. Megemlíti a Hasting által vezetett rablótámadásaikat. Ezeket a támadásokat a *galliai és itáliai királyok és császárok összeomlása, és hatalmuk újbóli megerősödése* közé teszi.⁴³ A történetíró tehát érzi, hogy az erős központi hatalom hiánya lehetővé teszi a kívülről jövő harcias népek számára, hogy sikeresen támadják Európa központi részeit. Glaber tud róla, hogy Burgundia hercege, Richárd legyőzte a normannokat. Itt arról az ütközetéről van szó, melyet Richárd herceg 911-ben, Chartres-nál nyert meg a betolakodókkal szemben. Glaber nem ír Rollóról és az ő legendaszerű megtéréséről, ahogy ezt a normannok gesztáírója, az ezredfordulón élt St-Quentini Dudo teszi. Legenda nélkül, tényként közli a normannok keresztény hitre térését. Feljegyzi, hogy a frankok és burgundiaiak házasságra léptek a normannokkal és egy király uralma alatt egyesültek. Ezután nem a népet, hanem hercegeit jellemzi, és eszményi keresztény uralkodókként mutatja be őket. A hercegek mindenkit felülmúlnak a vitézségben, békeszeretők és bőkezűek. Alattvalóik úgy élnek, mint egy család. A normann hercegek békeszeretete tehát Glabernél is megjelenik. A normannok gestaírójánál, Dudónál is fontos szerepet kap a hercegeknek ez a tulajdonsága.⁴⁴ Richárd támogatja a szegényeket és a zarándokokat. Még a Sínai-félsziget monostorából is jönnek Rouon-ba szerzetesek, akiknek Richárd ajándékokat ad. Segíti azokat is, akik Jeruzsálembe zarándokolnak, és ajándékot küld a Szent Sírhoz.⁴⁵ Jogos párhuzamot vonni a Glaber krónikájában a normannokról és magyarokról rajzolt kép között. A magyarokhoz hasonlóan a normannok is előbb ellenséges népként tűnnek fel, akik kihasználják a nyugaton uralkodó zavaros viszonyokat. Megtérésük után azonban hasznára válnak a kereszténységnek. Richárd herceg és Szent István egyaránt ékeskednek azzal az érdelemmel, hogy segítik a zarándokokat.⁴⁶

4.4.4 Bretonok

A bretonok rossz színben tűnnek fel Glaber krónikájában. A térség Fulkónak, Anjou hercegének Conannal, a breton fejedelemmel való háborúja kapcsán kerül szóba. Bretagne-t Galliához sorolja a krónikás, Gallia szarvának (Cornu Gallię) nevezi. Ugyanakkor az ő szemében

⁴³ GLABER I. 20. „*per interualla defunctorum regum imperatorum tam in Italia quam in Galliis priusquam restaurarentur sepius contigerunt.*”

⁴⁴ PLASSMANN 2006. 255–256., 368.

⁴⁵ GLABER I. 21.

⁴⁶ GYÖRKÖS 2002. 120–125.

Gallia leghitványabb része Bretagne. Lakói gorombák, civilizálatlanok, haragosak és ostobán fecsegők. Glaber szerint jómódjukat egyedül a kincstártól való távolságuknak és a tej bőségének köszönhetik.⁴⁷ Fejedelmüknek nevezi Conant, ő valójában Rennes grófja volt. Őróla is rossz képet rajzol a krónikás: Conan ugyanis pökhendi módon saját magát koronázza meg. Ez az adat példázza, hogy egy uralkodó nemcsak a császártól vagy pápától kérhetett koronát: előfordult, hogy függetlensége érzékeltetése végett saját magát koronázta meg. Glaber az önjelölt Conant zsarnoknak, tyrannusnak nevezi.⁴⁸ Hogy ki méltó a királyi címre, arról nem beszél. A császári címről azonban kimondja, hogy csak az méltó rá, akit a pápa választ ki erre a tisztségre.⁴⁹ Glaber egy fordulatos csatát is leír, amelyben Conan bretonjai vermet ásnak Fulkó harcosainak. A csatában menekülést színlelnek, és az ellenség nagy részét belecsalják a verembe. Fulkó azonban tovább harcolt, és legyőzte Conant.⁵⁰ Az ütközetre 992-ben került sor, helye Conquereuil. Conan valójában elesett a csatában.⁵¹

4.4.5 Neustria

Neustria eredetileg a Merowing királyság egyik részbirodalma volt. I. Chlodvig (511), majd I. Childebert (561) halála után ugyanis részekre osztották a királyságot. Előbb négy, majd három nagy egység alakult ki: Neustria, Austrasia és Burgundia. Neustria volt a nyugati részbirodalom neve. Az elnevezés először 641-ben bukkan fel Szent Columban életrajzában, amit Bobbioi Jónás készített. II. Chlodvig és I. Dagobert idejében ez a térség vezető szerepet játszott a Merowing birodalomban. A 8. században azonban az austrasiai Pipinidák kezébe került a maior domusi tisztség, így Neustria veszített jelentőségéből.⁵² Glaber a fentitől eltérő Neustria-fogalmat használ. Neustria népe (*Neustrie gens*) nála a Francia Királyság északi részének lakóit jelöli.⁵³ A korszak fontos jelensége, az Isten békéje (*treuga Dei*)⁵⁴ mozgalom kapcsán tűnik elő ez a térség, ez a nép a krónikában. Glaber döbbenetesen írja le azt az éhínséget, mely 1030 körül sújtotta Európát. Sok eső esett, ami tönkretette a termést. A súlyos

⁴⁷ GLABER II. 4; Pierre Abélard (1079–1142) hasonlóan vélekedik a bretonokról. Barbár földnek nevezi Bretagne-t, ahol a szerzetesek „gyalázatos” és „zabolátlan” életűek, a nép pedig „durva és műveletlen”. ABAELARDUS 1985. 32.

⁴⁸ GLABER II. 4.; A lengyel Boleszlávról a német évkönyv (*Annales Quedlinburgensis*) jegyezte fel, hogy saját magát koronázta meg 1025-ben.

⁴⁹ GLABER I. 23.

⁵⁰ GLABER II. 4.

⁵¹ FRANCE 1989a. 59. 3. jegyzet; DEVAILLY 1986. 110–111.

⁵² SCHNEIDMÜLLER 1992. 1110–1111.

⁵³ GLABER V. 16. 238. 2. jegyzet.

⁵⁴ GYÖRKÖS 2000. 62–75. A Pax Dei mozgalom még a 10. században indult. Ez a fegyvertelen embereket, egyháziakat, zarándokokat védte. A *treuga Dei* mozgalom későbbi, ez szerda estétől hétfőig mindenkinek védelmet biztosított. Megjegyzendő, hogy a rendelet megszegői ellen „békeharcokat” indítottak. Ezek a későbbi keresztes hadjáratok előzményei közé sorolható. Lásd K. ERDMANN 1935.

évek elmúltával azonban ismét kitisztult az ég. Ezután az emberek nagygyűléseket tartottak a mezőkön, ahová ereklyéket is vittek. Ünnepélyes keretek között leszögezték, hogy szerda estétől hétfő reggelig nem lehet megtámadni senkit. Aki megsérti a békét, az halállal bünhődött, vagy kiközösítéssel és száműzetéssel sújtották.⁵⁵ Glaber szerint csaknem egész Galliában betartották ezt a rendet, Neustria népe azonban megszegte: polgárháború tört ugyanis ki Henrik király és Blois Odo fiai között. Ezt követően járvány sújtotta azt a vidéket.⁵⁶ Ebben a részben is kifejeződik, hogy Glaber fontosnak tartja a keresztények közti békét, és ellenzi a polgárháborút.

4.4.6 Aquitánok

A krónikás a Francia Királyság egy másik népéről is kifejezett ellenérzéssel ír. Jámbor Róbert és Konstancia házassága kapcsán felháborodással szól Konstancia aquitán kíséretéről: a krónikás szavai szerint az aqitánok illetlenül vannak öltözve, „*pojácák módjára borotvált szakállúak*” („*histrionum more barbis rasi*”). Ezekből a sorokból kiérződik az északi és a déli tartományok szokásainak, erkölcsiségének különbözősége. Glaber, a szigorú erkölcsű burgund szerzetes megbotránkozással ír a délies divatról. Megjegyzendő, hogy az aquitánok divatját a királyi udvarban is sokan átvették. A krónikás szerint ők a *Sátán bélyegét* viselik magukon. Ez a fordulat, hogy a gonoszok meg vannak jelölve a Sátán jelével, Szent János jeleineiből, az Apokalipszisből való. Glaber krónikáját áthatja a közeli világvége tudata. A rossz erkölcsök elítélésénél is apokaliptikus fordulatot használ.⁵⁷

4.4.7 Gascogne

Gascogne névadói, a waszkonok a baszkok rokonai voltak. A 6. században vándoroltak az Ebró felső folyásától a Pireneusokon túlra. Területüket 602-ben említi először Ps-Fredegar Wasconia néven. A 8. században a muszlim hódítók és a Karolingok között öröldött Galliának ez a része. A Karolingoknak csak nehezen sikerült birodalmuk szerkezetébe illeszteni a térséget. A waszkonok és a Karolingok harcai lehetővé tették a normannok számára, hogy ezen a földön prédáljanak. Korszakunkban Vilmos Sancho (977–999) volt Gascogne hercege, aki a Taller-i csatában legyőzte a normannokat.⁵⁸

Gascogne neve Fleury-i Abbo kapcsán kerül szóba a Glaber krónikájában. Abbo a korabeli szerzetesreform jeles alakja volt. Oblátusként került a Fleury, más néven Saint-Benoît-sur-

⁵⁵ GLABER V. 15.

⁵⁶ GLABER V. 16. Lásd még GYÖRKÖS 2000. 200., 62–75.

⁵⁷ GLABER III. 40.; Jelenések 13,16.

⁵⁸ CURSENTE 1988. 1126–1129.

Loire monostorba. Itt egészen az apáti tisztségig vitte. Egyik írásában három osztályba sorolja az embereket: vannak laikusok, klerikusok és szerzetesek. A szerzetesek számítanak a legmagasabb osztályba. Glaber elbeszéli, hogy a tekintélyes apát a déli *waszkonok* tartományába ment, hogy a szerzetesi életformát terjessze.⁵⁹ Fentebb említettem, hogy Abbo a Saint-Benoît-sur-Loire monostor élén állt. Ezt a rendházat Odo Cluny apát reformálta meg, de független monostorként működött. Nekik volt alárendelve a Gascogne-i La Réole monostor, ahová Abbo vizitáció céljából utazott.⁶⁰ Glaber elbeszélése szerint ott tisztelettel fogadták. A monostor udvarán azonban veszekedő tömeg verődött össze. Abbo közéjük ment, hogy lecsendesítse őket, de egy feldühödött ember lándzsával leszúrta őt.⁶¹ Ez 1031. november 13-án történt.⁶²

Glaber az elbeszélt történetben nem ad általános jellemzést Gascogne-ról. Mond róluk jót is, hiszen elbeszélése szerint Abbót tisztelettel fogadják ott a szerzetesek. Abbo meggyilkolása azonban mégis negatív benyomást kelt arról a vidékről. A történet a korabeli közösgtudatok egyik megnyilvánulási formáját is példázza: ez a közös reformmozgalomba tartozó monostorok hálózata. Az a monostor, mely más rendházakat megreformált, ellenőröket küld az általa megújított házakba. Az egy hálózatba tartozó szerzetesek együvé tartozónak érezhették egymást.

A krónika egy másik pontján is érezhető Gascogne emléke. Glaber a szaracénok ellen harcoló navarrai herceget Vilmosnak nevezi, akinek mellékneve Sancho (Sanctus). A szaracénok ellen harcoló szóbanforgó uralkodó Nagy Sancho (1000–1035) lehetett, Vilmos Sancho Gascogne hercege volt. Kettejük alakja mosódhatott össze Glaber tudatában.⁶³

4.5 Burgund Királyság

Korszakunkban a Burgund Királyság független államalakulat. A verduni szerződés (843) során a későbbi Burgund Királyság területe a középső birodalomhoz került, a későbbi hercegség területe pedig a nyugati birodalomnak jutott.

Figyelemre méltó, hogy a Burgund Királyságot Austrasia néven említi. Austrasia a Meroving királyság idején a birodalom keleti részének neve volt, a Rajna-Maas-Mosel vidékén

⁵⁹ GLABER III. 11. „...*gratia propagande religionis monastice in prouintiam transiret meridianorum Wasconum.*”

⁶⁰ FRANCE 1989a. 112–113. 2. jegyzet.

⁶¹ GLABER III. 11.

⁶² FRANCE 1989a. 112–113. 2. jegyzet.

⁶³ GLABER II. 18. 82. 2. jegyzet. Erről a háborúról lásd a Kelet és dél, ill. a Hispánia fejezetben.

feküdt. Először Tours-i Gergely említette ezt a nevet a 6. század második felében.⁶⁴ Glaber a Burgund Királyságot nevezi Austrasiának.

4.6 Kelet vagy nyugat?

Glaber ritka tüneményként beszéli el, hogy Berneval közelében feltűnt egy cet, és északról nyugat felé úszott. Ennek igazolásaképpen elmond egy még meghökkentőbb esetet. Eszerint egy Brendan nevű remete társaival együtt partra szállt egy szigeten. A szigetről nem sokkal később kiderült, hogy nem sziget, hanem egy óriási cet. Az állat, hátán a remetékkel elkezdett úszni kelet felé. Messze keleten egy szép szigeten értek partot, ahol szent életű remetékét találtak.⁶⁵ Az elbeszélés a Szent Brendánról szóló történetek egyik változata. A keleti égtáj előnyös színt kap, hiszen a keleti sziget szép fekvésű, és szent életű emberek lakják. Glaber ugyan nem említi, de a Szent Brendan történetekben a szerzetesek azért kelnek útra, hogy megtalálják a boldogok szigetét. Az óriási cethal, amit szigetnek vélnek, más legendaváltozatban is előfordul. Ott azonban nem a teljes utat töltik az ő hátán.⁶⁶ Brendan legendájának ez utóbbi változata alapján a szerzetesek nyugat felé utazhattak. Az a szerzetes, aki Brendannak a szép szigetről beszél, és kedvet ébreszt benne az utazás iránt, nyugatra helyezi a szigetet.⁶⁷ Brendan legendájának vége felé azonban mégis arról olvashatunk, hogy kelet felé hajóznak. A Brendan-legenda magyar kiadója, Majorossy Judit megjegyzi, hogy Sevillai Izidor a Paradicsom helyét keletre teszi. Ennek emléke játszhatott bele abba, hogy a Brendan-legendában útjuk vége felé keletre fordulnak a szerzetesek, hogy a gyönyörű szigetre eljussanak.⁶⁸ Glaber elbeszélésében a tengeri szörny végig kelet felé viszi a szerzeteseket, holott, ha azt feltételezzük, hogy a Brit szigetek tájáról indulnak, az volna az életszerű, ha nyugatra hajóznának. Az elbeszélés elején említett cet is északról nyugat felé úszik.

Figyelemre méltó az az elképzelés, hogy a boldogok, az üdvözültek valahol nyugaton laknak egy szigeten. Már az ókori szövegekben is találunk erre példát. Hésziódosz is az Óceán egy szigetére helyezi azt a helyet, ahol a hősök, a hőroszok élnek.⁶⁹ A lenyugvó, meghaló nap

⁶⁴ ZOTZ 1979. 1258–1259.

⁶⁵ GLABER II. 2. „...ad orientalem illos eueheret plagam.” „... semper tamen semet conspiciebant ad solis ortum tendere.”; Glaber művében szerepet kapó természeti jelenségekről lásd VADAS 2010.

⁶⁶ Navigatio.

⁶⁷ Barrind atya beszél Brendannak saját utazásáról. Fiával, Mernoccal nyugat felé hajóznak a Szenteknek ígért Föld irányába. Navigatio, 1. cap. 24–28.

⁶⁸ Navigatio 28. cap. 80. 3. jegyzet. Izidor: Etymologies XIV. 3,2. Majorossy Judit ebben a jegyzetben megjegyzi: „Vannak későbbi Navigatio kéziratok, amelyekben ezen a helyen már a nyugati irány szerepel.”

⁶⁹ „Ott laknak, s lelkiükhöz nem fér gond s szomorúság, / Mély örvényű Ókeanosz boldog szigetében” HÉSIÓDOSZ 1955. 170–171. sor 46–47.

Görögül μακάρων νησοί, latinul insulae fortunatae, azaz boldogok szigete volt e szigetcsoport neve. A korai görög költészet eszkatologikus várakozásokkal helyezte a messzi nyugatra. Előbb Itáliával, majd Madeirával,

maga után hozhatja azt a képzettársítást, hogy a halottak országa valahol nyugaton kereshető. A halottak országa magával hozhatja azt a gondolatot, hogy az a boldogok lakhelye, mely különbözik a zord alvilági birodalomtól. Az élők országát víz választja el a holtakétól. Ez lehet a halál jelképe. Glabernél cethal viszi át a szerzeteseket a távoli, boldog szigetre. Más mondákban is találkozhatunk azzal a fordulattal, hogy egy állat – gyakran nőstényszarvas – átvezet egy népcsoportot a vízen, a túloldalon pedig egy szép, biztonságos helyen érnek partot. Ez az állat jelképezheti azt a lényt, mely az elhunyt lelkét a túlvilágra vezeti (mint a görögöknél Hermész), illetve kapcsolatot tart az emberi lélek és a túlvilág között (mint a keresztény hitben az angyal).⁷⁰

4.6.1 Brit szigetek

A cet megjelenését jelnek tekintette Glaber, mely a nyugati világban dúló háborúkat jelzett előre. Itt mutatja be az Óceán tengerentúli szigetein, az angolok, britek, skótok lakta területeken lezajlott háborút.⁷¹ A Brit sziget népei közt nem említi a krónikás a szászokat. A krónika bevezető soraiból kiderül, hogy Glaber ismerte Beda Venerabilis munkáját, az Angol nép egyháztörténetét. Beda az *angol* szót használja összefoglaló névként az angolokra, szászokra és jütökre.⁷² Meglehet, az egyháztörténet hatásának tudható be, hogy Glaber angolokról ír, szászokról pedig nem. Érdekes a britek említése. Glaber a bretonokat is ezzel a szóval jelöli. Alább ír a bretonok és Anjou Fulko herceg háborújáról. Az angolok és skótok mellett említett briteken azonban valószínű, hogy a Brit sziget lakóit érti.⁷³

Glaber tudja, hogy Ethelred király (*Adalradus*) Richard normann herceg nőtestvérének volt a férje. Ethelred Glaber szerint Dániában halt meg. Halála után Knut, akit a krónikás a keleti angolok királyának nevez, megtámadta Aethelred egykori országát, majd feleségül vette a normann herceg nőtestvérét, Ethelred özvegyét. A normann kapcsolatok említése valószínűsíti, hogy a burgund történetíró Normandiából szerezhetett ismereteket a Brit szigeten törtétekről. A dánok még Villásszakállú Sven királyuk alatt kezdték el Anglia elfoglalását. Anglia királya, Tanácstalan Ethelred 1013-ban feleségét és fiait sógorához, Richárd normann herceghez küldte. Sven azonban 1014-ben meghalt, így Ethelred visszatérhetett az angol trónra. Sven halála után fia, Knut, folytatta Anglia megszállását. 1016-ban Ethelred is meghalt. Halá-

Porto Santo-val, majd a Kanári-szigetekkel azonosították. Eckart OLSHAUSEN: Makaron Nesoi, In *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart–Weimar. 7. kötet 725.; Trencsényi-Waldapfel Imre: Az aranykor-mítosz és a boldogok szigetei. In: HÉSIODOS: Munkák és napok. 113–136.

⁷⁰ Lásd BERZE NAGY 1927. 65–80., 145–164.

⁷¹ GLABER II. 3.

⁷² PLASSMANN 67–71., 113.

⁷³ FRANCE 1989a. 54. 1. jegyzet.

la után fia, Edmund egy ideig még ellenállt Knutnak, de hamarosan őt is utolérte a halál. Knut így Anglia királya lett. Ethelred fiai, Alfred és Edward közben Normandiában időztek. Knut, hogy megelőzze a néhai Ethelred sógorának, Richard normann hercegnek beavatkozását, feleségül vette Ethelred özvegyét, Emmát.⁷⁴

Glaber beszámol Knut király Skócia ellenes háborújáról is. Krónikája szerint Malcolm, skót király volt az ellenfele. Richárd, normann herceg és nőtestvére közbenjárására és *Isten szerelméért* azonban Knut békét kötött Malcolmmal. Glaber még azt is tudni véli, hogy Malcolm fiát Knut emelte ki a keresztvízből. Az Angolszász krónika az 1031. évnél valóban megemlíti, hogy a skót király megadta magát Knutnak. II. Malcolm Mackkenneth (1005–1034) királyról van szó. Malcolm 1016 és 1018 között, tehát Knut angliai uralmának kezdetén győzelmeket aratott Northumbriában. Valószínű, hogy Knut ezek után meg akarta szilárdítani hatalmát Anglia északi részén. Érdekes az a megjegyzés, hogy Malcolm fiát Knut emelte volna ki a keresztvízből. Malcolmnak nem volt olyan fia, aki követte volna őt a trónon. Halála után lányának fia, I. Duncan (1034–1040) lett az örököse.⁷⁵ Elképzelhető persze, hogy Malcolmnak volt fia, aki nem élte őt túl, és Knut ennek a fiúnak lehetett a keresztapja. Ami a normann herceg közbenjárását illeti, valószínű, hogy ezt Glaber azért említi, mert hangsúlyoznia akarta a normann befolyás szerepét. Knut 1027-ben elment Rómába, és jelen volt Konrád német király császárrá koronázásán. Glaber 1028-ban járt Rómában, elképzelhető, hogy ott hallhatott olyan híreket, amelyek Knut kíséretétől származtak. A burgund krónikás viszonylag keveset ír Európának erről az észak-nyugati részéről, de idáig is kiterjedt látóköre.

4.7 Kelet és dél

Ha Glaber keletről való felfogását elemezzük, látni fogjuk, pozitív és negatív elemek egyaránt találhatók benne. Keleten van a szent város, Jeruzsálem. Ide törekszenek a zarándokok. A zarándoklatok bemutatása azonban nem egyértelműen pozitív Glabernél. Vannak, akik szerint csak azért kelnek útra, hogy aztán eldicsekedhessenek vele: jártak Jeruzsálemben. Azt sem mulasztja el megjegyezni a krónikás, hogy egyes vélemények szerint a keleti zarándoklatok az Antikrisztus eljövételét jelzik előre. Hiszen az Antikrisztusnak keleten kell eljönnie. Akik tehát Jeruzsálembe tartanak, abba az irányba mennek, ahol az Antikrisztusnak el kell jönnie.⁷⁶ A 10. század közepének szerzője, Adso, Montier-en-Der-i szerzetes is megírta nagyhatású

⁷⁴ FRANCE 1989a. 54–55. 2. jegyzet.

⁷⁵ Marianus Scottus: Moelcoluim rex Scotiae obiit 7. Kal. Decemb. Donchad, filius filiae eius, sibi successit annis 5, mensibus 9. MGH S. V. 556. 56–57. jegyzet. Duncan királyt Shakespeare Macbeth-jéből is ismerhetjük.

⁷⁶ GLABER IV. 21.

értekezésében, hogy az Antikrisztus Babilonban fog megszületni, majd Jeruzsálembe megy.⁷⁷ Nem tudhatjuk biztosan, vajon Glaber olvasta-e Adso értekezését, de máshonnan is tudomást szerezhetett hasonló véleményekről. Glabernél tehát a zarándoklatok bemutatása összekapcsolódik a közeli világvége tudatának gondolatával.

Fent már olvashattuk Glaber példázatában, hogy keleten és délen kevésbé van elterjedve a kereszténység. Jeruzsálemet is beárnyékolja a szaracénok jelenléte. Leírja a húsvéti ünnepet, melynek során botrányt okoz egy őrült szaracén – később társai ölik meg őt.⁷⁸ Elbeszéli azt is, hogy Babilon hercege – vagyis a kairói uralkodó, Al-Hākim – leromboltatja a jeruzsálemi Szent Sír templomot.⁷⁹ Az eset 1009-ben történt. A kairói uralkodót a jeruzsálemi papok kegyes csalása bosszanthatta fel. A papok ugyanis egy szerkezettel úgy tudták előidézni a húsvéti lángot, mintha az magától lobbant volna lánggra. Miután erre fény derült, Al-Hākim leromboltatta a templomot. Mivel a korabeli hagyomány szerint az Antikrisztusnak Babilonból kell származnia, a babiloni hercegnek tartott Al-Hākim cselekedete világvégefélelmeket idézhetett elő nyugaton. Európában, Orleans közelében az a hír terjedt el, hogy a zsidók bujtatták fel a szaracénokat a jeruzsálemi templom lerombolására, így Orleans környékén üldözni kezdték a zsidókat.⁸⁰

Szót kell ejtenünk Glaber Afrika-felfogásáról is. Afrika többször is a szaracénokkal kapcsolatban kerül szóba. A burgund krónikás megemlékezik arról, hogy Algalif, a szaracénok királya Hispániából megtámadja Itáliát. A szaracénok a portyázás után Afrikába térnek vissza. Ebben a névben, *Algalif*, talán a muszlim uralkodó címe, a al-halīfa, kalifa kereshető.⁸¹ Más helyen egy Almanzur nevű királyról számol be, akinek a vezetésével a szaracénok Afrikából kiindulva elfoglalják majdnem egész Hispániát, és Gallia határáig jutnak. Navarra hercege, Vilmos azonban, akit Sanctusnak (Sancho) is neveztek, legyőzte a szaracénokat, és azok visszahúzódtak Afrikába. Az Almanzur név mögött Ibn Abi Amir rejtőzik, a cordobai kalifa első minisztere. A keresztényekkel szemben elért sikerei révén kapta az al-Mansūr nevet, ami azt jelenti, Győztes. Legnagyobb győzelme a híres keresztény zarándokhely, Santiago de Compostella elfoglalása volt. Miután meghalt, a keresztények sikeresen visszaszorították a muszlimokat,⁸² a félszigetről azonban nem sikerült Afrikába szorítani őket. Hogy Glaber mű-

⁷⁷ ADSO: Liber de ortu et tempore Antichristi. Migne Patrologia Latina. CI. Glaber művéről és végétételefélelmekről lásd VADAS 2007. 31–49.

⁷⁸ GLABER IV. 19.

⁷⁹ GLABER III. 24.

⁸⁰ Lásd a jelen fejezet zsidókról szóló részét. Chabannes-i Adémar is ír a Szent Sír templomának lerombolásáról III. 47.

⁸¹ GLABER I. 17.

⁸² FRANCE 1989a. 33. 3. jegyzet, 82. 2. jegyzet.

vében Algalif Hispániából támad, Almunzor pedig Afrikából, mutatja a hispániai és az észak-afrikai muszlimok közti kapcsolatot. Sancho esetében itt inkább Gascon hercegéről, Vilmos-Sanchoról lehet szó, aki a 11. század elején részt vett a hispániai harcokban. Glaber őt keverhette össze Vilmostal, Navarra hercegével, akit Nagy Sanchonak is neveztek.⁸³

Hogy Glaber mit tekintett Afrikának, azt érdekes módon példázza a következő történet. Elbeszéli a Vezúv kitörését, majd hozzáteszi, ilyesmi csak Afrikában van. Nem kizárt tehát, hogy Afrika az ő szemében a déli, meleg területeket jelenthette.⁸⁴

A következő jelenet szintén Afrikában játszódik. Glaber itt egy Marseilles-ből való utazóról beszél, aki „Afrikában” egy remetével találkozik. A remete szavai szerint Cluny fölötté áll a római világ többi monostorának, hiszen számos lelket megmentenek ott az ördög karmai közül. Olyan gyakran mutatják be ott a szentmisét, hogy szinte minden nap megszabadítanak egy lelket a démonok hatalmából.⁸⁵ Odilo apát életrajzírója, Jotsaldus szintén elbeszél egy hasonló történetet. Nála egy aquitániai zarándok a történet hőse, aki egy szigeten remetével találkozik. A remete közli vele, hogy azon a szigeten lángok törnek elő, a lángokban pedig emberek lelkei szenvednek, és démonok kínozzák őket. A clunyek imádságai azonban kiszabadíthatják ezeket a lelkeket. A Jotsaldus történetében szereplő zarándok Clunyben elmondja a történetet Odilo apátnak. Az apát ezek után elrendeli, hogy a Mindenszentek utáni nap legyen a halottakért való imádkozás napja.⁸⁶ Glaber és Jotsaldus elbeszélése részletekben ugyan különböznek, de mindkettő kifejezi, mennyire fontos volt Clunyben a halottakért való imádkozás.⁸⁷ Glaber és Jotsaldus a cluny-i apátság dicsőségét is kifejezik. Mindkét történet remetéje távoli vidékeken lakik, Glabernél Afrikában, Jotsaldusnál egy Földközi-tengeri szigeten, de még ott is tud a burgundiai monostorról, és a clunyek imádságát tartja a leghatásosabbnak.

Glaber elbeszélésében érdekes a marseilles-i utazó alakja is. A krónikás szerint azok közé tartozik, akik azért utaznak, hogy lássanak, és tudásukat bővítsék, és soha sincsenek megelégedve. Ő tehát se nem zarándok, se nem kereskedő, mai szóval azt mondhatnánk, turista. Glaber szavaiból úgy tűnik, az ilyen fajta ember nem volt egyedi, hiszen a krónikás azt mond-

⁸³ FRANCE 1989a. 82. 2. jegyzet.

⁸⁴ GLABER II. 13.

⁸⁵ GLABER V.13.

⁸⁶ JOTSALD von Saint-Claude: Vita des Abtes Odilo von Cluny. Herausgegeben von Johannes Staub. Hannover 1999. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi LXVIII. 218–220. II. 15.; Német fordítást lásd EBERL 29

⁸⁷ A két történet példázza, hogy a 10–11. században milyen formában élt a tisztítóhelyben való hit. Más források olyan hitről tanúskodnak, mely szerint a megholtak lelke hal vagy madár formájában él tovább. Ezekben a történetekben is hangot kap, hogy mise mondásával meg lehet szabadítani ezeket a szenvedő lelkeket. Glabernél nincs arról szó, milyen módon szenvednek a lelkek. Jotsaldusnál tisztító tűzben való hittel találkozunk. A feltörő tűz gondolata lehet az, ami miatt a szenvedés helyét a déli égtájon helyezi el a szerző. DINZELBACHER 1981. 101–105.

ja róla, „*azok közé tartozik...*”. Akadtak tehát olyan emberek, akik tudásuk bővítése és a lánivalók kedvéért keltek útra, és az utazást megengedhették maguknak.

Glaber elbeszél egy csatát a keresztények és a szaracénok között, amit állítása szerint Afrikában vívtak. A szaracénokat „*populum perfidia*”, *álnok nép* nevezettel illeti.⁸⁸ Az ütközet minden bizonnyal Hispániában zajlott, ezért a *Hipánia* fejezetben tárgyalom.

A szaracénokról fentebb bemutatott két történet pusztító ellenségként ábrázolja a muszlimokat. A két elbeszélésből megtudhattuk a vezérek nevét, azt is, hogy honnan jöttek, közelebbi ismeretekkel azonban nem gazdagodhattunk. Glaber leír egy olyan esetet is, melyben kedvezőbb képet fest a muszlimokról. A szaracénok ez alkalommal is „Afrikából” érkeztek. Az Alpok hegyei közt támaszpontot foglaltak el, és foglyul ejtették a cluny-i apátot. Az elbeszéléssel részletesebben foglalkozom a más vallású idegennel való találkozást taglaló fejezetben. Itt legyen elég annyi, hogy a szaracénok többsége tiszteletet nyilvánít a fogságba esettapáttal szemben, sőt felfedeznek valamit a keresztény apát hitében, ami saját hitüknek is része: megbecsülik ugyanis Maiolus Bibliáját. Glaber ezt azzal magyarázza, hogy a próféták jövendölései, melyek Krisztusban teljesedtek be, a szaracénok értelmezése szerint Mohamed-re vonatkoznak.⁸⁹ Glabernek ezek a sorai azért értékesek, mert ő az első a Hispániától és Itáliától északabbra eső keresztény szerzők közül 1100 előtt, aki megemlíti Mohamed nevét. Ugyanakkor ez az első adat Cluny és az iszlám kapcsolatára, ami a 12. században Petrus Venerabilisszal teljesedik ki: az ő ösztönzésére fordították latin nyelvre a Koránt.⁹⁰ Glaber leírja, hogy Hispániából érkeztek menekült szerzetesek Clunybe. Ők hozhattak magukkal ismereteket az iszlámról.⁹¹ A burgund szerzetes elbeszélése azért is érdekes, hiszen ez a történet is gyarapítja azon esetek sorát, melyekben a támadók tisztelettel fordulnak a számukra idegen vallás szent embere felé.⁹²

Az apátért utóbb megérkezett a váltságdíj, és kiszabadult. Provance grófja (Arles-i) Vilmos nem sokkal később körülvette a szaracénok tengerparti támaszpontját, Le Garde Freinet-t

⁸⁸ GLABER IV. 22.

⁸⁹ GLABER I. 9.;

⁹⁰ W. SOUTHERN: *Western Views of the Islam Middle Ages* Cambridge 1962. 25. Idézi FRANCE 1989a. 21. 2. jegyzet; BULST 1993. 1985–1987.; Le GOFF 2000. 38–39.

Megjegyzendő, hogy Szent Gellért nagyobbik legendája szintén említi Mohamed nevét, bár a legendaszöveg jelenlegi változata a 14. századból származik. SRH II. 481.

⁹¹ FRANCE 1989a. 22. 1. jegyzet.

⁹² Ebbe a sorba illik bele Heliódóros története a Bibliában (Makkabeusok könyve), Nagy Sándor találkozása a jeruzsálemi főpappal, Attila találkozása Nagy Szent Leó pápával. Lásd FÓTI 1910. 52–64. Ide tartozik Toursi Gergely és Paulus Diaconus elbeszélése Hospitiusról, aki a longobárdok kezéből menekült meg csodálatosan. Thietmárnál is találunk hasonló történetet (VII. 42–43.), de megemlíthetjük Konstantinnak (Cirill) és Metódnak a magyarokkal való találkozása is, és több más bizánci történet. Lásd MORAVCSIK 1928. 108–109.

(Fraxinetumot), és elfoglalta a haramiák fészket. Glaber szerint a szaracénok közül egy sem tért vissza a hazájába.⁹³

4.7.1 Hispánia

A déli keresztény területek közül Hispániáról is tud a burgund krónikás. Fentebb már szóltam al-Mansūr előrenyomulásáról, akit Glaber szerint Vilmos, Navarra hercege szorított vissza.⁹⁴ Hispánia lakóit ezek alapján vitéz embereknek tűnnek föl a krónikában. A hispániai terület kapcsolatban állt Cluny-nyel. Erről tanúskodik egy csata leírása Glaber krónikájában. A szaracénok, a *populum perfidia* betöréséről van itt szó, amit az előző fejezetben is érintettem. Glaber szerint a szemben álló felek kölcsönös vérengzés után egyeztetnek egymással, hogy csatázni fognak – hasonlóan egyébként, amint azt az Anjou Fulkó és a bretonok harcánál is leírja a krónikás. Glaber a szaracénok betörése kapcsán nem nevezi meg, hogy a megtámadott keresztények mely ország fiai, de keresztényeknek mondja őket. Közösséget vállal velük, mieinknek *nostri* nevezi őket. Rávilágít a szaracénok egy érdekes szokására: a csatában arany és ezüst ékszerekkel díszítik magukat. A keresztények a csata előtt Szűz Máriához és Szent Péterhez imádkoznak, s fogadalmat tesznek, hogy győzelem esetén a cluny-i monostornak adományozzák a zsákmányt. A Szent Péterhez való imádkozás említése azért is fontos, mert ő volt az apátság védőszentje. A keresztények, miután legyőzik a szaracénokat, beváltják, amit fogadtak, és elküldik a zsákmányt Cluny-be.⁹⁵ Mindez kedvessé tehetette Hispániát a krónikás szemében. Glaber azt sem hallgatja el, hogy Hispániában eretnek tanok is felütötték a fejüket. A krónikás ezt nem egyedül az ottaniak bűnéül rója fel, hisz a szardíniaiak rontották meg őket. A hispániai igazhitűek azonban ki tudták gyomlálni ezt az eretnekséget.⁹⁶

4.7.2 Itália

Itáliát személyes tapasztalatból is volt alkalma megismerni Glabernek, hisz előjárójával, Vulpianói Vilmoossal maga is járt ott.⁹⁷ Mestere elbeszéléséből is szerezhetett ismereteket erről a vidékről, hisz Vilmos Itáliából származott, és szerzeteseket is hozott onnan magával Dijon-ba.

Az itáliaiakat kevésbé mutatja bátraknak, mint a hispániaiakat. Fentebb már említettem azt a csatát, amit Algalif szaracén vezér nyert meg az itáliai hercegekkel szemben. Glaber gúny-

⁹³ GLABER I. 9. „*ne unus quidem rediret in patriam*”. Vilmos mellett fivére, Rothbald, valamint Turini Arduin gróf vezették az ostromló sereget. COULET 150–151.

⁹⁴ GLABER II. 18.

⁹⁵ GLABER IV. 22.; FRANCE 1989a. 206. 1. jegyzet.

⁹⁶ GLABER II. 23.

⁹⁷ GLABER IV. 7.

nyal említi az itáliai sereg megfutamodását: elmenekülnek, „*ahogy ez a modern itáliaiak gyakori szokása*”.⁹⁸ A kifejezés érezteti, hogy valaha – vélhetően a rómaiak korában – más volt rájuk jellemző, saját kora Itáliájának bátorságát azonban nem dicséri a krónikás.

Egyes konkrét területek lakóiról sincs jobb véleménnyel. Ilyenek a longobárdok. Amikor II. Henriket császárrá avatja Benedek pápa, Glaber szerint a longobárdok „*szokott csalásukkal*” Arduint választották királyukká. Henrik, miután legyőzte az ellenállókat, és bevonult Páviába, arra kényszerítette a longobárdokat, hogy palotát építsenek neki Páviában.⁹⁹ A lombardok valóban fellázadtak Henrik ellen, és Ardunit választották saját uralkodójukká, ez azonban még azelőtt történt, hogy Henriket császárrá koronázták volna.

Nem Henrik volt az egyetlen, akivel szemben a páviaiak ellenálltak. Amikor II. Konrád itáliai útjáról szól, a krónikás elbeszéli, hogy a „*gőgös páviaiak*” lerombolták a városukban levő királyi palotát.¹⁰⁰ Konrádot egyébként különösen rossz színben tünteti fel a krónikában, az ő ellene lázadó páviaiakat mégis ellenszenvesnek ábrázolja Glaber. Korábban II. Henrik ellen is fellázadtak, aki pedig tiszteletre méltó uralkodó volt Glaber szemében.

Más helyen a rómaiak telhetetlenségéről emlékezik meg. Leírja, hogy a görögök a konstantinápolyi egyházat olyan egyetemesnek akarják elfogadtatni a maguk területén, „*mint amilyen Róma az egész világon*”. A görög követek ajándékokat hoznak magukkal Rómába, hogy szándékukat keresztülvigyék. Ennek kapcsán jegyzi meg, hogy Rómában különösen otthon van a telhetetlenség.¹⁰¹

Egy későbbi részben elbizakodottaknak minősíti a rómaiakat.¹⁰² Ezt XIX. János pápa megválasztása kapcsán írja. A pápa eredeti neve Romanus volt. Glaber szerint a rómaiak hetykeségéből fakad az a szokás, hogy megváltoztatják nevüket, ha pápává választják őket. Az új névvel takargatják a bűneiket. Ez a megjegyzés nyilván rossz fényt vet a pápaságra. A krónika más részén Glaber tisztelettel említi VIII. Benedeket, helyesnek tartja a döntést, hogy a császárt a pápának kell kiválasztania. Voltak azonban olyan kortárs pápák, akikről a burgund szerzetes nem tudott jó véleménnyel lenni.

A rómaiak említése kapcsán figyelemre méltó a következő körülmény. Amikor Glaber arról ír, hogy Benedek pápa a rómaiak császárává koronázza Henriket, a rómaiakat *populusként* említi.¹⁰³ Máshol egyszerűen a *Romani* kifejezést használja. Az antik forrásokból átvett

⁹⁸ GLABER I. 17. „*sepius mos est istis modernis Italicis*”

⁹⁹ GLABER III. 1. „*Longobardorum gens consueta fraude*”

¹⁰⁰ GLABER IV. 1. „*Papienses, ceterorum superbissimi*”

¹⁰¹ GLABER IV. 2.

¹⁰² GLABER IV. 4. „*insolentia Romanorum*”

¹⁰³ GLABER IV. 1.

populus Romanorum kifejezés tehát nem egyszerűen a város népére vonatkozik, hanem mindazokra, akik felett a császár uralkodik, tehát a latin világ népére. A szaracénokat és a longobárdokat *gens*nek nevezi a krónikás.

A korabeli eretnek mozgalmakkal kapcsolatban is szóba kerül Itália. Megemlíti egy Vilgardus nevű ravennai embert, aki nagy jártasságra tett szert a grammatika terén. Megjegyezi, hogy az itáliaiak szokását követte, akik minden más tudományt elhanyagolnak a grammatika kedvéért. Éjszaka Vilgardusnak megjelent az ördög Vergilius, Horatius és Juvenalis képében. Ördögi dolgokra tanították a hiszékeny tudóst, aki az „ő csábításukra a szent hit ellen kezdett prédikálni, azt állítva, hogy mindenben a költőknek kell hinni.” Végül Ravenna püspöke eretnekként elítélte Vilgardust. Glaber szerint abban az időben Itáliában sokan estek áldozatául az eretnekségnek, és vagy kard vagy tűz által veszttek el. Itt említi meg, hogy Szardíniából Hispániába is átszivárgott az eretnekség.¹⁰⁴ Később, amikor az orleáns-i eretnekekről ír, megjegyzi, hogy a tévtanokat egy nő hozta be Itáliából.¹⁰⁵ Ez az állítás nem vet jó fényt a női nemre, de az itáliaiakat is hátrányosan érinti.

Fentebb már volt szó a lombardokról, akik gőgös lázadókként jelentek meg Glabernél. Az egyik lombard várost, Montefortét annak kapcsán említi meg, hogy eretnekség kerítette hatalmába. Püspökök és világi előkelők megostromolták az erősséget, és elégették az elfogott eretnekeket.¹⁰⁶

Az itáliaiakról tehát sok rosszat írt a krónikás. Ez a hozzáállás összefügghet azzal, amit Franciaország déli részével szemben tanúsít. A burgund szerzetes távolságtartással, megvetéssel szól azokról a területekről, amelyek a rómaiak örökségét, a világiasabb szellemiséget jobban őrizték. Jót is tud azonban mondani Itáliáról, hiszen mestere, Vulpiánói Vilmos maga is itáliai volt.¹⁰⁷ Glaber több helyen összekapcsolja Itáliát és Galliát, és együtt említi a két földrajzi egységet. Ezzel is érzékelteti a két térség közti kapcsolatokat.

4.7.3 Görögök

A görögök országát, a Bizánci Birodalmat tengerentúli országnak tekinti Glaber. Számon tartja a Római Birodalom emlékét. Ahogy erről már Glaber fogalomhasználatánál írtam, meg-

¹⁰⁴ GLABER II. 23. Merseburgi Thietmárnál is olvashatunk e Brúnóról, Köln érsekéről. Egy Poppo nevű klerikus látomása szerint Krisztus a filozófia hiábavaló alkalmazásával (*inanem philosophiae execucionem*) vádolta Brúnót, de Szent Pál megmentette az érseket. THIETMAR II. 16. Ezek az adatok érdekes példái annak, hogyan álltak hozzá a korabeli egyházi személyek az antik irodalomhoz. Thietmar is, Glaber is idéznek antik szerzőktől. Azt azonban helytelenítik, ha valaki túlságosan átadja magát nekik, annyira, hogy az már a keresztény hit rovására megy.

¹⁰⁵ GLABER III. 8.

¹⁰⁶ GLABER IV. 5.

¹⁰⁷ GLABER III. 16; Vita Willelmi.

emlékezik róla, hogy amikor a Római Birodalom kettészakadt, Konstantinápoly lett a feje a görögöknek és más tengerentúli népeknek.¹⁰⁸ A krónikás ezeket a Konstantinápoly fennhatósága alatt álló területeket itt még nem illeti semmilyen államformával.

Egy másik történetben a burgund krónikás sötét képet fest az egyik bizánci uralkodóról. Amikor leírja a montefortei eretnekvár ostromát, elbeszéli, hogy az igazhitű seregben volt egy beteg lovag. Az eretnekek közül egy előkelő hölgy meglátogatta a lovagot. Amikor a sátorba lépett, úgy tűnt a lovagnak, mintha fekete alakok kísérnék a hölgyet. A nő távozása után a fekete alakok vezére beszélni kezdett a lovaghoz. Gyógyulást ígért neki, és értésére adta, hogy az ő segítségével lett Konrádból császár. Azt is elárulja, hogy a „tengeren túl” (*transmarinis partibus*) ő adta a „görögök királyságát” Mihálynak. A lovag nem engedett a csábításnak, hanem a kereszt jelével elkergette az ördögöt. Glaber itt elmesél egy korabeli hiedelmet. Eszerint Mihály, Basileios testőre megmérgezte urát, és azután elfoglalta a trónját.¹⁰⁹ Glaber tévesen tudja az eseményeket. II. Basileios (976–1025) császárt testvére, VIII. Konstantin (1025–1028) követte. Konstantin lánya, Zóé előbb III. Rómanos felesége lesz, majd miután Rómanos meghal a fürdőkádjában, akkor jegyzi el magát a fiatal Mihállyal, aki IV. Mihály néven emelkedett a császári trónra (1034–1041).¹¹⁰ Hogy a korabeli nyugaton is rossz szemmel nézték a bizánci udvarban folyó cselszövényeket, jól mutatja, hogy Glaber szerint Mihály az ördög segítségével szerezhette meg a koronát. Glaber előbb *regnum Grecorum*ról, görögök királyságáról beszél, később nevezi *imperium*nak, birodalomnak ezt az államot.

Elismeréssel szól a görögök tudományáról és a görög szerzetesek templomi fegyelméről. Megemlékezik egy auxerre-i szerzetestől, aki köpködni szokott imádkozás közben. Az illetőt egy jelenés figyelmeztette erre a hibájára. Attól kezdve nem köpködtek a templomban, kivéve a kihelyezett csészébe. A görögökről azonban feljegyzi Glaber, hogy rendesen viselkedtek a templomban.¹¹¹ Valószínűleg zarándokoktól szerezhette be ezt az ismeretet.

4.8 Észak és kelet

Glaber észak-felfogásának tárgyalásánál érdemes figyelembe venni, milyen kifejezéseket használtak a görög és latin szerzők az „észak” jelölésére, és milyen tartalmuk volt ezeknek a szavaknak.

¹⁰⁸ GLABER I. 16. „Constantinopolis tam Grecorum speciale caput in transmarinis orientis partibus quam ceterorum”

¹⁰⁹ GLABER IV. 5.; FRANCE 1988b. 109–110.

¹¹⁰ OSTROGORSKY 2001. 287–299.

¹¹¹ GLABER I. 2. V. 7.; VADAS 2007. 36.

A görög és latin szerzők egyaránt két fogalompárt használtak az észak jelölésére. Az egyik fogalompárba csillagászati kifejezések tartoznak. Ilyen a görög αρκτος (arktosz), magyarul medve. A szó a Medve csillagképre utal, amit a magyar népnyelv Göncölszekérnek nevez. Latin megfelelője a *septemtrio*, illetve *septentrio* (*septem triones*), ami hét cséplő ökröt jelent. Ez a kifejezés szintén a Göncölszekérre vonatkozik. A másik fogalomcsoportba tartozó szavak az északi, pontosabban északkeleti szélre vonatkoznak. Ilyen a görög βορρην (boreasz) és a latin *aquilo*. A csillagászati északot jelölő kifejezések a forrásokban semleges tartalmúak, az „északi szél” jelentésű kifejezések azonban sötét hangulatúak, hiszen az északi szél hideget, vihart hoz. A Bibliában többnyire negatív jelentésben tűnik fel az észak. Ezeken a helyeken Szent Jeromos fordítása, ma Vulgata az *aquilo* kifejezést használja. Így érthető, hogy a középkori ember számára az *aquilo* negatív kifejezésnek számított.¹¹²

Fentebb utaltam rá, hogy Glabernál tetten érhető a pozitív észak-felfogás. Amikor arról ír, hogy a kereszténység jobban el van terjedve északon és nyugaton, mint keleten és délen, a pozitívabb *septentrio* kifejezéssel él.¹¹³ Amikor azonban a „hagyományos” felfogásnak megfelelően, sötétebb színekkel ecseteli az északiakat, az *aquilo* kifejezést alkalmazza.

Így tesz Glaber abban a fejezetben is, melyben a normannok támadásairól ír. Megmagyarázza a normannok nevét. Azért hívják őket így, mert elhagyták északot, hogy a nyugati területet megtámadják. Le is fordítja a normannok nevét, a *Nort* szót *aquilo*-val, a *Mint* alakot pedig *populus*-szal adja vissza.¹¹⁴ Amikor tehát baljós összefüggésben kerül elő az észak, az *aquilo* szót használja rá a burgund krónikás. Glaber megemlékezik egy Astingus nevű emberről, aki egy Troyes környéki faluból, paraszti sorból származott, majd a normannokhoz pártolt és a vezérük lett. Normann hordák élén saját hazáját pusztította. Erről a vezérről a normannok első krónikása, Saint-Quentini Dudo is beszámol (Hasting). A normann krónikában azonban Hasting eredetileg is normann. Glaber felfogását vizsgálva mindenesetre érdemes megállapítani, hogy nemcsak idegen támadókról emlékezik meg, hanem árulóról is, aki az ellenséghez pártol.¹¹⁵ Később leírja Richardnak, Burgundia hercegének győzelmét a normannok fölött, majd megemlíti a normannok keresztény hitre térítését.¹¹⁶

Az északiak megítélésével kapcsolatban figyelemre méltó, amit Germániáról ír. Germánia nála a Rajnától nem keletre, hanem északra helyezkedik el. Itt is az *aquilo* (észak, vagy in-

¹¹² FRAESDORFF 38–43.

¹¹³ GLABER I. 24.

¹¹⁴ GLABER I. 18.

¹¹⁵ GLABER I. 19.; PLASSMANN 248–255. Dudo ellenszenvesnek ábrázolja Hastingot. Ellenpontját képezi a normannok másik vezérének, Rollónak, aki keresztény hitre tér.

¹¹⁶ GLABER I. 20. 21.

kább északkelet) szót használja a krónikás. A korabeli ember fejében úgy tűnik, más szellemi térkép volt, mint a mostaniéban. Amit ma inkább keletinek mondanánk, azt ők inkább északinak, északkeletinek ítélték.

4.8.1 Germánia

Glaber vad, barbár népekkel népesíti be Germániát. Ez a térség nála nemcsak germán népek hazája, hiszen a térség lakói közé számítja a szláv liuticsokat is. Az a Germánia-felfogás köszön itt vissza, amely már Paulus Diaconus művében is megtalálható: Germánia Paulusnál is számos nép otthona. Egyes területeinek szerint külön nevük is van, összefoglaló néven mégis Germaniának nevezik a térséget. Úgy tűnik, a longobárd történetíró Germánia-fogalma a későbbi észak-fogalom elődjének tekinthető. Az elnevezés értékminősítést hordoz: a térség barbár népek otthona.¹¹⁷ Glaber ismerte Paulus Diaconus művét, krónikája előszavában hivatkozik is a burgund történetíróra. Lehet, hogy tőle vette át Germánia-fogalmát.

Glaber szerint Germánia lakói közül legvadabbak a „második Retia” lakói, a liuticsok. A burgund krónikás azért nevezheti Raetiának ezt az északi vidéket, mert ott volt a szláv redárok hazája.¹¹⁸ A liuticsok nevét is igyekszik megmagyarázni Glaber, akárcsak a normannokét. A normannok nevét a germán nyelvből meg tudta fejteni a burgund krónikás, szlávul azonban nem tudott. A liutics szót a latinból értelmezte. Eszerint ez a nép a lutum, sár szóból kapta volna a nevét, mert mocsárban laknak. A liutics szláv törzsszövetség volt, nevük jelentése *vad*. Névválasztásukban bizonyára a kereszténységgel, illetve a német birodalommal szembeni állásfoglalásukat akarták kifejezni. Láthatjuk, hogy a burgund szerző a távoli szláv népről nem sokat tudott, szellemi szójátékkal igyekezett pótolni ismereteinek hiányát.¹¹⁹

A liuticsok Glaber szerint az Úr szenvedésének milleniumakor támadtak Szászországra és Bajorországra. A burgund szerzetes művében szerepet kap Krisztus születésének ezredik éve, de még fontosabb a szenvedés ezredik évfordulója. Ehhez kapcsolódnak a közeli világvégével összefüggő hiedelmek. A végítélet előtt az istenellenes hatalmak támadást intéznek Isten népe ellen. Thietmar krónikájában már tapasztalhattuk, hogy voltak olyanok, akik a liuticsok 1018-as támadását és az obodritok hitehagyását már a közeli végítélet jeleként értelmezték. Talán Glabert is hasonló gondolatok vezették, amikor a liuticsok támadását 1033-as évre tette.

A pogányok elleni harcot II Konrád császár vezeti, ő az, aki győzelmet arat fölöttük. Konrádot a krónika más pontjain ördögtől valónak mutatja be Glaber, ezen a helyen azonban nem

¹¹⁷ PAULUS DIACONUS 75., 76.; FRAESDORFF 56.

¹¹⁸ GLABER IV. 23. 208–209. 1. jegyzet.

¹¹⁹ GLABER IV. 23.

mond róla rosszat. Konrád itt a keresztény császár, aki győzelemre vezeti népét a pogányokkal szemben.¹²⁰

Attól a Germánia-fogalomtól, melybe különböző barbár népek tartoznak bele, meg kell különböztetnünk a Német-római Birodalom fogalmát. Glaber a német császárt rómaiak császárának (*Imperator Romanorum*) nevezi. Itt is tetten érhető a szerzetes-krónikás nemzetek fölötti eszménye.

A német területekkel kapcsolatban Glaber elsősorban Szászországot ismeri. Az Ottókat szász királyokként tartja számon. Néhányszor megemlíti Bajorországot, de a türingiaiakat, nem látszik ismerni. A svábokról (alemannokról) a krónikában nem ír, másik művében, Vilmos apát életrajzában azonban megemlíti ezt a népet is. Itt arról van szó, hogy Vilmos nagyapja sváb vitéz volt. Honfitársainak bosszújától tartva vándorolt Itáliába.¹²¹ Hogy mit követett el, és pontosan miért kellett menekülnie, azt nem részletezi az életrajz. A nagyapa vitéz volta, a többiek bosszújától való félelem említése harcias benyomást kelt a svábokról Glaber írásában.¹²² Nem említi a Német Birodalmon belüli frankokat sem. A frankok nála a nyugati királyság, tehát Franciaország lakói.

A németeket nem mutatja ellenszenvesnek a francia krónikás. A német uralkodók közül II. Konrád az, akit kifejezetten sötét színekkel ecsetel (a pogány liuticsok elleni harc kivétel). Amikor Glaber leírja a montefortei eretnekvár ostromát, elbeszéli, hogy az igazhitű seregben volt egy beteg lovag. Az eretnekek közül egy előkelő hölgy meglátogatta a lovagot. Amikor a sátorba lépett, úgy tűnt a lovagnak, mint a fekete alakok kísérik a hölgyet. A nő távozása után a fekete alakok vezére beszélni kezdett a lovaghoz. Gyógyulást ígért neki, és értésére adta, hogy az ő segítségével lett Konrádból császár. A lovag a kereszt jelével elkergette a kísértő ördögöt.¹²³ Ebben a történetben tehát úgy jelenik meg Konrád, mint akit az ördög pártfogol. Egy későbbi jelenetben, Konrád fia, III. Henrik szót emel a simónia ellen. Henrik itt kinyilatkoztatja, hogy apja maga is gyakorolta ezt a szokást, ezért aggódik a lelkéért.¹²⁴ Glaber úgy szerkeszti meg a jelenetet, hogy abban maga a fiú ítéli el az apját. A burgund krónikás tehát sötét képet fest Konrád császárról, de meg kell jegyezni, hogy Konrád személyét ítéli el, nem pedig a német népet. Más német uralkodókat rokonszenvvel említ Glaber. Ilyen I. Ottó, II. Henrik és III. Henrik. Miután V. Lajos francia királlyal kihal a Karolingok családja,

¹²⁰ GLABER IV. 23.

¹²¹ GLABER, Vita Willelmi I. „*militari industria clarus, gente Sueuus fuit*”

¹²² A svábok Thietmárnál is harciasnak vannak ábrázolva.

¹²³ GLABER IV. 5. Felfigyelhetünk rá, hogy a démonok éppen egy nő kíséretében jutnak be a lovaghoz. Ez egy újabb adat arra, milyen negatív összefüggésben szerepelteti Glaber a nőket.

¹²⁴ GLABER V. 25.

Glaber kijelenti, hogy a rómaiak birodalma a szász királyokra szállt át.¹²⁵ I. Ottót olyan dicsőnek tartja, mint elődeit, elismeri róla, hogy bőségesen támogatta az egyházat, és bőven osztott alamizsnát.¹²⁶ Vilmos apát életrajzában a császárok legnagyobbikának nevezi Ottót, és elmond egy történetet, miszerint a császár volt Vilmos keresztapja.¹²⁷ Glaber nem titkolja azonban a francia és német uralkodók közti ellentéteket sem. Párizs grófját, Róbertet, Nagy Hugó apját szerinte a szászok ölik meg.¹²⁸ Glaber utal I. Ottó és Lothar francia király viszályára, és beszámol II. Ottó és Lothar harcairól is. Ezen a ponton nem helyteleníti a háborút, amit Lothar Lotharingia visszaszerzéséért folytat.¹²⁹ A krónika másik pontján azonban már kifejezésre juttatja ellenzését a frank és szász király közti viszálytal szemben. Ebben a történetben a keresztények közti háború miatt Isten büntetéseként következik be, hogy Galliát megtámadja a magyarok fejedelme. Ezek után békét köt egymással a frank és a szász uralkodó. Miután a keresztény királyok között megszületik a béke, a magyarok is megtérnek.¹³⁰ A két említett király IV. (Tengerentúli) Lajos és I. Ottó. 938 és 942 között viszálykodtak egymással, lehetőséget adva ezzel a magyaroknak a támadásra.¹³¹ A leírt történet mutatja, hogy Glaber nem tekint ellenségként a németekre, számára az jelenti az eszményt, ha a keresztény uralkodók egymással békében élnek.

II. Henrikről tisztelettel szól a burgund krónikás. A francia királlyal, II. (Jámbor) Róberttel együtt úgy emlékezik meg róla, mint legkeresztényibb királyról. Mindketten békét tartanak az idegenekkel. Henriket is a szászok királyaként tartja számon a krónikás. Abban az értelemben igazat lehet adni neki, hogy Henrik valóban tagja volt a szász királyok családjának, a Liudolfinger dinasztiának. Henrik azonban a bajor hercegség éléről került a Német Királyság élére. Erről Glaber nem látszik tudni.¹³² Megemlékezik róla, hogy Henrik nem küldte el feleségét, miután megbizonyosodott arról, hogy nem lehetnek tőle gyerekei. Ami a gyerekeié lett volna, azt az egyháznak adta, és püspökséget alapított Bambergben. Glaber Bambergét Szászországba helyezi, noha a település a Frank Hercegség területén volt. A krónikás le is fordítja a város nevét: *Bauonis mons*, vagyis Bavo hegye, mivel teutonul „a Berch hegyet

¹²⁵ GLABER I. 8.

¹²⁶ GLABER, I. 8.

¹²⁷ GLABER, Vita I. „*imperatorum maximus*”

¹²⁸ GLABER, I. 6.

¹²⁹ GLABER, I. 7.; France szerint úgy tűnik, hogy Glaber elfogadja ennek a 978-ban vívott háborúnak a jogosságát. FRANCE 1988b. 111. Láthatjuk azonban, hogy a frank-német viszályt nem helyesli minden esetben.

¹³⁰ GLABER, Historiae I. 22.

¹³¹ FRANCE 1989a. 38. 2. jegyzet.

¹³² Merseburgi Thietmar is szász királyként tarja számon II. Henriket.

lent”.¹³³ Glaber ezen a helyen német nyelvtudást is elárul. A teuton szót tehát a nyelv megjelölésére használja a krónikás, a német nép összefoglaló jelölésére nem.

A frank III. Henriket is Szászország királyának tekinti a krónikás.¹³⁴ Láthatjuk tehát, hogy Glaber számára elsősorban Szászország jelentette a Német Királyságot.

Szászországon kívül Bajorországot is megemlíti Glaber. Leír egy betegséget, ami rejtett tűzként tombolt az emberek belsejében. A bajba jutottak leginkább Toursi Mártonhoz, a bajorországi Ulrikhoz és Majolushoz könyörögtek.¹³⁵ A bajorországi Szent Ulrik híre tehát a burgund krónikás füléig is eljutott. Bajorországról másik helyen is szót ejt Glaber. Amikor a liuticsok támadását bemutatja, Szászország mellett Bajorországot is megemlíti.¹³⁶

Egy lotharingiai térségből származó egyházi személy is feltűnik Glabernél, a Vilmos apátról szóló életrajzában. Ő Herbert, kölni kanonok, aki Toul püspöke lett.¹³⁷ Vele kapcsolatban egy nyelvi adat is megemlíthető. Glaber Vilmos apátról jegyzi meg, hogy neveket értelmezett, etimologizált. Amikor Hermann, Toul püspöke bottal vert egy szerzetest, Hermann nevét, *erman* „barbár nyelven” így értelmezte: „*homo errans*”, ’tévedő/tévelygő ember’.¹³⁸ Itt germán nyelvből való értelmezésről lehet szó.

Az Alpok közt élő népről is van véleménye Glabernak. A krónikás itt egy ereklyehamisítóról ír, aki Galliából menekült az Alpok közé. Ott hamisítványával becsapja a hegyi lakókat. Glaber oktalannak nevezi az ottani népeket.¹³⁹ A történet arról is árulkodik, hogy akadt, aki visszaélt azzal a felfokozott ereklyetisztelettel, amely ezt a kort jellemezte.

A poroszok Szent Adalbert kapcsán kerülnek szóba a krónikában. Glaber elbeszéléséből kitűnik, hogy a csehországi hittérítő kivágta azt a fát, ami előtt a poroszok áldozni szoktak, és azon a helyen mutatott be misét. A poroszok ezek után ölték meg a hittérítő püspököt.¹⁴⁰ Adalbert korai életrajza és a Querfurti Brúnó-féle életrajzok nem tudnak a szentély megsemmisítéséről. Kérdés, mennyiben hiteles ez történet, hiszen a szent fa kivágása elterjedt fordulat a hittérítésről szóló elbeszéléseknek. A frank évkönyvekben arról olvashatunk, hogyan vágta ki Nagy Károly a szászok számára szent Irminsult.¹⁴¹ Arra is van példa, hogy a hittérítő

¹³³ GLABER III. 1. „*theutonica berch apellitur*”

¹³⁴ GLABER V. 17.

¹³⁵ GLABER II. 14.

¹³⁶ GLABER IV. 23.

¹³⁷ Kölni kanonok voltát lásd 284–285. 4. jegyzet.

¹³⁸ GLABER, Vita Willelmi XI „*Nam lingua barbara, erman, in nostra, homo errans dicitur.*”

¹³⁹ GLABER IV. 6. „*brute gens*”

¹⁴⁰ GLABER I. 10.

¹⁴¹ Annales regni francorum, 772. év. In: Quellensammlung I. Lásd még jelen dolgozat Thietmarral foglalkozó fejezetének vonatkozó részét.

megkíméli a pusztulásra szánt fát. A 12. századi Bambergi Ottó életrajzában szerepel, hogy a pogány szlávok földjén a nép tisztelettel övezett egy hatalmas tölgyet, melynek tövében forrás fakadt. Ottó püspök ki akarta vágatni a fát, az emberek azonban kérlelték őt, hogy ne bántsa kedves tölgyüket: a jövőben nem imádják majd, csak az árnyékát élvezik. Ottó erre megkímélte a tölgyfát.¹⁴² Az Adalbertről szóló történetre visszatérve nem zárható ki teljesen, hogy Glaber olyasmiről értesülhetett, amiről Adalbert többi életrajzírója nem tudott. Elképzelhető azonban az is, hogy egy szokásos fordulatot épített be művébe, és ezt hozta összefüggésbe a püspök meggyilkolásával.

A Glaber által elbeszélt történet rávilágít arra, hogy a pogány poroszokat saját hitük védelme készteti Adalbert meggyilkolására. Itt érdemes utalni egy későbbi forrásra, Brémai Ádám művére. A 11. század második felében alkotó hamburgi pap szerint a poroszok pogányságuk ellenére emberséges, segítőkész emberek (*homines humanissimi*): megmentik azokat, amik a tengeren bajba jutnak, vagy akiket kalózok támadnak meg. Ádám szerint sok jót lehetne elmondani róluk, ha nem utasítanák el a kereszténységet. Ő sem tagadja, hogy a poroszok üldözik a keresztény térítőket, és tud Adalbert vértanúságáról is. Híradása szerint a poroszok távol tartják a keresztényeket szent helyeiktől, forrásaiktól, nehogy a keresztények beszenyeyezzék azokat. Ádám gondolatait a 12. századi Bosau Helmold is átveszi.¹⁴³ Brémai Ádámnak és a nyomdokaiban járó Helmoldnak ezek a feljegyzései is megerősítik annak hitelét, amit Glabernál olvashatunk: a poroszok féltékenyen védték a maguk vallásának szent helyét.

4.8.2 Csehek

A csehekről keveset tud a burgund krónikás. Szent Adalbert kapcsán említi meg ezt a „tartományt”, amit szerinte „szláv nyelven” úgy neveznek, hogy „*Bethem*” (tárgyesetben idézi ezt az alakot).¹⁴⁴ A szó mögött nyilván *Bohemiát* kell értenünk. *Boemia* a kelta *Boier* szóra vezethető vissza. A szláv megnevezés, a Čechy a 10. századtól adatolható.¹⁴⁵ Glaber a fentiek alapján tisztában volt azzal, hogy a csehek szlávok. Adalbertről tudja, hogy a prágai Szent Vitus egyház püspöke volt, de elhagyta hazáját, hogy a poroszokat térítse. A burgund krónikás számára távoli ország tehát az európai hírnév szent révén válik ismertté.

¹⁴² HERBORD II. 32.

¹⁴³ Lásd a Qurefurti Brúnóról szóló fejezet 173. jegyzete.

¹⁴⁴ GLABER I. 10. „*provincia, que lingua Sclauorum uocatur Bethem*”

¹⁴⁵ GRAUS 1981. 335., 336.

4.8.3 Magyarok

A magyarokról is esik szó Glaber krónikájában. A burgund szerzetes egyrészt a kalandozó hadjáratok kapcsán hozza szóba eleinket. Mindössze egy hadjáratról ad hírt, és erkölcsi tanulságot szűr le a történetből. Fentebb már említettem a frank és a szász király ellentétéről írott sorait. A keresztények közötti viszályt isteni büntetésként követi a magyarok támadása. A magyarokat egy fejedelem – *Hungarorum princeps* – vezetése alá sorolja Glaber. A francia és szász uralkodó békekötése után azonban a magyarok királyukkal együtt katolikus hitre térnek.¹⁴⁶ Ahogyan a francia területet ellen támadó fejedelmet nem nevezte néven Glaber, úgy a megtérő királyt is névtelenségben hagyja ebben a fejezetben.

A harmadik könyv elején azonban már névvel említi a keresztény hitre térő királyt: István-nak nevezi őt.¹⁴⁷ Elképzelhető, hogy itt Szent István apjáról, Gézáról lehet szó. Hiszen megtérésről inkább Géza esetében lehet beszélni, Szent Istvánt már minden bizonnyal kereszténynek nevelték. Hogy Géza a keresztségben az István nevet kapta, arra egy másik francia (aquitán) krónikás, Chabannes-i Ademar művéből lehet következtetni.¹⁴⁸

Glaber a megtérő magyar uralkodót királynak, *rex*nek címzi, míg azt a magyar uralkodót, aki a francia területeket dúlta, csupán *princeps*nek titulálta. Ez a fogalomhasználat is érzékelteti, hogy Glaber megkülönbözteti a pogány és keresztény magyarságot. A megkeresztelt magyar uralkodónak a burgund krónikás helyet ad a keresztény királyok között.

Figyelemre méltó, hogy Glaber azután tereli a szót Istvánra, és a magyarokra, miután előzőleg II. Henrik császárról írt. Ez is mutatja, hogy a „magyar ügy” a burgund krónikás számára a német uralkodókkal függött össze, a németekkel kapcsolatban érkezhettek hozzá a magyarokról szóló hírek.

Glaber tud róla, hogy István felesége Henrik császár testvére volt. Megfogalmazása szerint Henrik feleségül adta hozzá a testvérét. Ez ebben a formában nem állja meg a helyét, hisz Gizella még akkor lett István felesége, amikor Henrik még nem uralkodott, a házasság tényéről azonban tud a burgund krónikás. A magyar király és a Birodalom között tehát ugyanúgy házasság révén jött létre a béke, ahogyan a szász Ottó is házasságok kötésével pecsételte meg a franciákkal kötött békét.¹⁴⁹

Glaber a magyarok megtéréséről szóló fejezetben az Úr születése utáni eseményeket kezdi elbeszélni. Az ezredik évben a krónikás szerint nélkülözte a világ a nagy embereket, később

¹⁴⁶ GLABER I. 22.; ÁKÍF 185.; GYÖRKÖS 2002. 122. Szerinte a Glaber által említett magyar támadások 951-ben és 954-ben történtek.

¹⁴⁷ GLABER III. 2.; ÁKÍF 185.

¹⁴⁸ ADÉMAR III. 31. Lásd az Adémarról szóló fejezetet.

¹⁴⁹ GLABER III. 2.; ÁKÍF 185.; GYÖRKÖS 2002. 122., 124.

azonban Itáliában és Galliában is fölbukkantak olyanok, akiknek élete és munkássága követésre méltó. Ilyen nagy emberekként említi meg a *legkeresztényibb* Róbert és Henrik királyokat. Miután megemlékezik Henrikről, elbeszéli a bambergi püspökség alapítását, akkor tér rá István királyra. A magyar István király is a nagy emberek sorába illeszkedhet tehát Glaber krónikájában.¹⁵⁰ Glabernél fontos szerepet kapnak a megtérő népek. A megtérő pogányok folyamatos megújulást jelentenek a keresztény világ számára. A keresztény hitre térő frankok átveszik a gőgös rómaiak szerepét. A megtérő normannok olyan herceget adnak a kereszténységnek, aki buzgó segítője lesz a zarándokoknak. A magyarság megtérése Glaber krónikájában szintén ajándék a kereszténység számára. A magyar király ugyanúgy segíti a zarándokokat, akárcsak Richárd normann herceg. István királynak köszönhetően megnyílik a szárazföldi zarándokút Jeruzsálem felé.¹⁵¹

A burgund szerzetes elbeszéli, hogy az itáliai és galliai zarándokok, akik a Szent Sír felé tartanak, elhagyják a szokott tengeri útvonalat, és Magyarországon keresztül utaznak, a magyar király pedig biztonságos utat bocsát rendelkezésükre, és megajándékozta őket.¹⁵² Hogy Cluny-ben tudtak Szent István zarándokokat pártfogoló tevékenységéről, azt igazolja Odilo cluny apátnak Istvánhoz írt levele, melyben megdicséri őt a zarándokok segítéséért.¹⁵³ Glaber művében azonban nem egyértelműen pozitív a zarándokok megítélése, hiszen Keleten jön el az Antikrisztus, és mindenki abba az irányba tart. Nem tagadja azonban, hogy az utolsó ítéletkor meg lesz a jutalma a hívők jámbor fáradozásának.¹⁵⁴

A következő magyar vonatkozás III. Henrikhez kapcsolódik.¹⁵⁵ Glaber feljegyzi, hogy a német uralkodó beiktatja a hunok királyságába *Abbót*. Abbo Aba Sámuellel azonosítható, a francia krónikás olyan névvel illeti a magyar uralkodót, mely saját nyelvterületén is szokásos volt.¹⁵⁶ Henrik természetesen nem Abát iktatta be a királyi hatalomba, hanem Orseolo Pétert,

¹⁵⁰ GLABER III. 2.

¹⁵¹ GYÖRKÖS 2002. 121., 12.

¹⁵² GLABER III. 2.; ÁKÍF 185–186.

¹⁵³ Azecho wormsí püspök (1025–1044) egy bizalmasa kedvéért ír levelet Egilbert freisingi püspöknek (1005–1039), és hogy lássa el őt ajánlólevéllel a magyar királyhoz és magyarországi barátaihoz. ÁKÍF 143–144.; Berno reichenau apát (1008–1048) köszönetet mond István királynak, amiért jól bánt a Jeruzsálembé igyekvő szerzetesekkel. ÁKÍF 146–167.

¹⁵⁴ GLABER IV. 21.; ENGELBERT 1995. 482.

¹⁵⁵ Lásd ÁKÍF 186.

¹⁵⁶ GLABER V. 17. A kor jelentős íróegyénisége volt Abbo, Fleury-i szerzetes. Lásd a Gscogne-ról szóló fejezetet.

A nyugati kútfők mind az Aba névalakhoz hasonló névváltozattal illetik a magyar királyt (Obo; Ovo). Berno levele Henrik királyhoz (3) ÁKÍF 152., 154. Berno az asszírok hadvezéréhez, Rapsaceshez hasonlítja Abát, aki Jeruzsálem ellen vonult, de kudarcot vallott.; Altaichi évkönyv MGH SS ÁKÍF 242–255. Itt Obo: Hildesheimi évkönyv MGH SS III. 103. Ovo rex: ÁKÍF 217–218. A magyar 14. századi krónikaszerkesztés is Abának nevezi az uralkodót. A magyar történetírók közül egyedül Anonymus őrizte meg azt az adatot, hogy a királyt

akit korábban Aba Sámuel kergetett ki Magyarországból. Glaber a hunok királyságáról ír. A 11. században már jelen van az a szokás, hogy a hunokkal azonosítják a magyarságot. Az első szövegek, melyek a magyarokról hírt adnak, többnyire Ungri, Hungri néven illetik a magyar népet, sőt a magyarokat említő első források némelyike ismeretlennek tekinti a magyarokat. Hunokkal eleinte csak szórványosan azonosítják a magyarságot. Említésre méltó a 10. század második feléből a szász Widukind, aki azonosnak tekintette a hunokat, avarokat és magyarokat. A 12. századtól egyre inkább elterjed a magyarok és hunok azonosítása. Glaber művében ez az egyetlen hely, ahol a magyarokat hunoknak mondja.¹⁵⁷

Amikor a magyarok második felkelését szóba hozza, leírja Henrik csatáját a magyarok ellen.¹⁵⁸ A csatajelenetet hasonlóképpen beszéli el, mint ahogy az Auxerre-i Szent Germanus monostorának ostromát leírta. Mindkét esetben köd akadályozta a gonoszokat, és segítette győzelemre a jókat. Az Auxerre-i ostromnál azonban a monostort takarta el a köd, úgy, hogy a támadók nem láthatták, merre haladjanak. Amikor Henrik magyarok elleni harcát leírja a krónikás, ott a magyarokat takarja el a köd, nem látnak semmit, és a német király harcosai nagy mészárlást vihetnek végbe közöttük.¹⁵⁹ Glaber elbeszélése szerint a német király serege számban kevesebb volt a magyarokénál. Ez a fordulat is a győzelem csodálatos voltát érzékelteti: a király kisszámú seregével is győzelmet arat, mert bízik az Istenben. Kérdés, hogy hányan lehettek a szemben álló felek. A kortárs német Reichenau-i Berno szerint Henrik 17 hadosztállal győzte le Aba seregét. Hogy ez hány embert jelentett, arról nem ír.¹⁶⁰

Ha azt vizsgáljuk, mennyit tud a burgund krónikás a magyarokról, azt kell mondanunk, hogy nem sokat. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy mennyit ír más közép-kelet-európai népekről, a magyarokról szóló híradások már nem is tűnnek olyan kevésnek. Hiszen a csehek-ről csak Adalbert kapcsán ír a krónikás, a lengyelekről és a Kijevi Rusz népéről pedig nem mond semmit. A magyarokról a burgundi monostorban tehát egyrészt a kalandozások emléke élt – amit saját bőrükön tapasztalhattak – másrészt a német kapcsolatok, illetve a zarándok-utak révén juthatott el információ a magyarokról.

Sámuelnek hívták, és kegyessége miatt nevezték őt Abának. Anonymuson kívül a király pénzein olvasható a Samuel rex elnevezés.

¹⁵⁷ ENGELBERT 1995. 483. 32. jegyzet. Lásd még KULCSÁR 1987–1988. 523–545.; HÓMAN 2003.; KRISTÓ 1983. 313–329; RÓNA-TAS 1997.

¹⁵⁸ Lásd ÁKÍF 186–187.; Glaber megemlíti, hogy püspökök és klerikusok is elkísérik Henriket a hadjáratába, de fegyvertelenül. Az 1044-es hadjáratban két püspöknek tudjuk a nevét: az egyik III. Gebhard, regensburgi püspök, a másik Bruno, würzburgi püspök. ENGELBERT 1995. 487.; PRINZ 171.

¹⁵⁹ GLABER V. 23

¹⁶⁰ BERNO, ÁKÍF 154.; DHA 133.

4.9 Zsidók

A zsidókat több esetben ószövetségi utalások kapcsán említi Glaber. Az egyik ilyen utalásnál *Iudeis*-nek nevezi őket. Itt az ereklyehamisító történetét vezeti be a krónikás egy ószövetségi hivatkozással. Eszerint Isten Mózes által intette a zsidókat („*Iudeis*”), hogy ne higgyenek a hamis prófétáknak.¹⁶¹ Egy másik fejezetben hébereknek, illetve Izrael fiainak („*filii Israhel*”) nevezi Glaber az Ószövetség választott népét. Ebben a részben arról elmélkedik, miért van az, hogy régen sok csoda történt, ma pedig kevés. A bibliai történetet hozza magyarázatul. Amikor a héberek („*populus Hebreorum*”) a pusztában vándoroltak, mannát kaptak eledelül, az Ígéret földjén azonban elapadt a manna. Ezt Glaber úgy értelmezi, hogy a Krisztusban való megkeresztelkedés után már nincs szükség csodajelekre.¹⁶² Mózes, aki megijedt a kígyóvá vált bottól, Glaber szerint a zsidó népet („*Iudaicus populus*”) jelképezi, akik elutasították Jézust. Ahogy azonban Mózes végül mégis megfogta a kígyó farkát, úgy a zsidóság is vissza fog térni Krisztushoz az idők végezetén.¹⁶³

Az ószövetségi próféták érdekes megítélésével találkozunk abban a jelenetben, melyben Mayolus apát fogságba esését írja le Glaber. Miután Mayolust az Alpok hágójánál elfogják a szaracénok, egyikük rálép az apát Bibliájára. A többiek ezen felbőszülnek, mivel – Glaber megjegyzése szerint – „*a szaracénok olvassák a héberek, azaz inkább a keresztények prófétáit*”, és Mohamedre vonatkoztatják azokat a jövődöléseket, melyek Krisztusban teljesedtek be.¹⁶⁴ Glaber tehát inkább a keresztények „tulajdonába” veszi az ószövetségi prófétákat, inkább a keresztényeket érzi a próféták örököseinek. Indoklást azonban nem fűz ehhez. Arra is érdemes figyelni, hogy itt sem a *Judeis*, azaz *zsidó*, hanem a *Hebres*, vagyis *héber* kifejezést használja a szerző.

Krónikája elején Glaber az időszámítással is kapcsolatba hozza az Ószövetséget. Megállapítja, hogy a héber Biblia és a Septuaginta szerint különböző idő telt el a világ teremtése óta.¹⁶⁵ Itt is a héber kifejezést használja tehát az ószövetség népével kapcsolatban.

Az Ószövetség iránti tisztelet fejeződik ki abban a részben, melyben az ereklyék nagyszámú előkerüléséről ír. Sens érseke megtalálta többek „Mózes vesszejének” egy darabját.¹⁶⁶

¹⁶¹ GLABER IV. 6.

¹⁶² GLABER V. 10. „*populus Hebreorum*”; „*filii Israhel*”; „*regnum Israhelitice gentis*”

¹⁶³ GLABER V. 10. „*Per Moysen enim Iudaicus populus, qui cerens Dominum Ihesum uerum Deum et hominem, fugit ab eo incredulus; sed recipiet illum circa finem seculi*” Szent Pál apostol rómaiakhoz írt levele 11,26; Máté evangéliuma 23,39.

¹⁶⁴ GLABER I. 9. „*Sarraceni Hebreorum, quin potius Christianorum, prophetas legunt*”

¹⁶⁵ GLABER I. 1. „*series annorum a mundi origine pernotata secundum Hebreorum istorias a Septuaginta Interpretum translatione discrepet*”

¹⁶⁶ GLABER III. 19.

Az egyik fejezetben a vezető papság fösvenysége fölött elmélkedik a krónikás. Megállapítja, hogy a fösvenység gyakran megfojtja az igazságot. Nyilvánvaló volt ez az izraeliták papjainak és levitáinak körében. Glaber ebben a szövegben is izraelitáknak nevezi az Ószövetség népét. Figyelemreméltó, hogy amikor saját korának bűneiről, a főpapok fösvenységéről ír, a fejezetet a világ végéről szóló jövődöléssel vezeti be: sokakban kihűl a szeretet, és elhatalmasodik a gonoszság.¹⁶⁷

Saját korával kapcsolatban két fontos helyen fordulnak elő a zsidók a krónikában. Sens grófjáról, Raynardról jegyzi meg, hogy a gróf parancsot adott kíséretének, hogy a neve elé tegyék oda a zsidók királya címet. Glaber zsidózónak (*Rainardo iudaizante*) nevezi a gróft. Elképzelhető, hogy Raynard a grófsága területén védelmet nyújtott a zsidóknak. Ez adhatott alapot olyan pletykáknak, amiket Glaber a krónikájába belevett.¹⁶⁸

A jeruzsálemi Szent Sír templom lerombolását olyan formában adja elő Glaber, ami rossz fényt vet a zsidókra. A krónikás szerint az Orleans-i zsidók küldöncöt menesztettek a *Babilon hercegehez*, egy Róbert nevű szökött szerzetest. A küldönccel héber nyelvű levelet juttattak el az uralkodóhoz. Ebben arra biztatták fel őt, hogy rombolja le a jeruzsálemi templomot.¹⁶⁹ Akit Glaber Babilon hercegének nevez, Al-Hākim kairói kalifa, aki 1009-ben valóban leromboltatta a Szent Sír templomot. Amikor a templom lerombolásának híre nyugatra is eljutott és a „római világban” is elkezdtek üldözni a zsidókat. A püspökök megtiltották a zsidókkal való érintkezést, kivéve azokat, akik keresztény hitre tértek. A krónikás szerint volt rá példa, hogy néhányan áttértek a keresztény hitre, de ezt inkább félelemből tették, mint őszinte hitből.¹⁷⁰ Glaber megjegyzi, hogy néhányan el tudtak rejtőzni, és az üldözések elcsendesedése után újra előjöttek. A krónikás magyarázatot ad arra, vajon Isten miért hagyja életben a zsidókat: azért kell élniük, mert tanúskodniuk kell bűnükéről, és tanúskodniuk kell Krisztus véréről, melyet kiontottak.¹⁷¹ Ebben Nagy Szent Gergely véleményét követi a krónikás. Az ezredforduló idején több helyen folyt zsidóüldözés. Talán ez is összefüggésbe hozható a kor világvégét váró hangulatával.¹⁷² Glaber annak a küldönccnek a sorsát sem hagyja említés nélkül, aki elbeszélése szerint a levelet elvitte az emírnek. Miután hazatért, egy zarándoktársa leleplezte őt. A szerzetest elfogták, kínozták, majd miután kivallotta bűnét, a városon kívül máglyán eléget-

¹⁶⁷ GLABER II. 10.; Máté 24,12.

¹⁶⁸ GLABER III. 20; III. 23.

¹⁶⁹ GLABER III. 24.

¹⁷⁰ GLABER, *Historiae* III. 24. A kortársak közül Chabanes-i Adémar tud olyan apátról, aki a zsidóságból tért meg. Adémar tisztelettel szól róla, ez mutatja, hogy az ő felfogása szerint a vallás az, ami számít, nem pedig a származás.

¹⁷¹ GLABER III. 25.

¹⁷² FRIED 1989. 469–470.

ték.¹⁷³ A sensi grófnak, és Róbert szerzetesnek példája nyomán elmondható tehát, hogy Glaber nemcsak saját korának zsidóiról szól ellenszenvvel, hanem azokról is, akik velük barátságot ápolnak.

A következő történetnek nem főszereplői a zsidók, hanem összehasonlításban említi őket a krónikás. A montefortei eretnekség jellemzéséről van szó. Az eretnekek Glaber szerint bálványoknak áldoznak, mind a pogányok, és hiábavaló áldozataik vannak, akár csak a zsidóknak.¹⁷⁴ A krónikás ezen a helyen is a *Iudeis* kifejezést használja.

A fentiek alapján elgondolkodhatunk Glaber szóhasználatán. Az Ószövetség népével kapcsolatban mindössze egyszer említi a *Iudeus* szót, egyébként a *Hebres*, *Israhelitice plebs*, *filii Israhel* kifejezéseket használja. Az Ószövetséget tiszteletben tartja, de a prófétákat kisajátítja: inkább keresztény „tulajdonnak” tekinti őket. Mózes tiszteletben részesíti, hiszen ereklyének tekinti a botját; a kígyóval kapcsolatos helyen azonban mégis hitetlennek mutatja az ószövetség nagy alakját: Mózes eleinte nem meri megfogni a kígyóvá vált bot végét. A Krisztust elutasító népet, illetve saját korának zsidóságát *Iudeis* néven említi a krónikás. Saját korával kapcsolatban mindössze egyszer használja a „héber” megjelölést: a babiloni herceghez írott levél Glaber szerint héber betűkkel volt írva. A burgund szerzetes merőben negatívan mutatja be a zsidókat, eltérően Merseburgi Thietmartól. Még amikor megkeresztelkedett zsidókról ír, akkor is megjegyzi, hogy sokan csak félelemből keresztelkedtek meg. Főntartja azonban azt a meggyőződést, hogy a zsidóság a világ végén megtér Krisztushoz.

Glaber művében találunk olyan utalásokat, melyek helytelenítik a keresztények közötti háborút: elítéli a frank és a szász uralkodó viszályát, Anjou Gózfredus csodálatos módon, vérontás nélkül győzi le Blois Odo fiait. Vannak olyan harcok, amelyeket helyesel: ilyen a szaracénok és a liuticsok elleni küzdelem, ami pogányok elleni harcot jelent; a magyarok III. Henrik korában ugyan keresztények voltak, a német uralkodó magyarok elleni háborúja mégis szinte szent háborúként tűnik fel a burgund krónikásnál. Jónéhány esetben (így a fent említett Gózfredus esetében is) igazságosnak tartja a háborút akár keresztények közt is, ha az az általa igazságosnak tartott rend helyreállítását célozza.¹⁷⁵

¹⁷³ GLABER III. 25.

¹⁷⁴ GLABER IV. 5. „*idola more paganorum ac cum Iudeis inepta sacrificia litare nitebantur*”

¹⁷⁵ FRANCE 1988b. 105–119. Lásd Lothar háborúját, amit Lotharingiáért folytatott GLABER I. 7. Jelen dolgozat 131. jegyzet.

4.10 Összefoglalás

Radulfus Glaber nem töltött be magas egyházi méltóságot: egyszerű szerzetesként írta műveit. Élete során azonban számos apátságban megfordult, többek közt a kor híres kulturális központjában, Cluny-ben is, így megvolt rá a lehetősége, hogy értesüléseket szerezzen a nagyvilágban történt eseményekről. Glaber minden bizonnyal burgundi volt, hisz elsősorban burgundi monostorokról ír. Mégsem vállal közösséget sem Burgundiával, sem tágabb hazájával, a Francia Királysággal. Azok iránt a monostorok iránt fejez ki ragaszkodást, melyekben élete során megfordult. Nem mulaszt el leírni olyan történeteket, melyek Cluny vagy Auxerre dicsőségét öregbíthetik. Glaber fogalomhasználatában felfigyelhetünk a tengerentúl és tengeren innen kifejezésekre. Tengerentúlon nemcsak a nyugati tengeren túli területet – a Brit szigeteket – érti, hanem a Bizánci Birodalmat is. A „tengeren innen” megjelölés a kontinensre vonatkozik. II. Róbert Francia Királyságát és a Német Birodalmat egyaránt ide érti, közösséget vállal egy olyan térséggel, melybe a francia és a német királyság is beletartozik. A „római világ” fogalmat is használja, nosztalgiát érez az egykori, saját korára már felbomlott birodalom iránt. Nemzetek fölötti eszménye abban is megmutatkozik, hogy tisztelettel szól a német császárokról. II. Konrádot ugyan az ördög cimborájaként tünteti fel, ám amikor az uralkodó a pogány liuticsok ellen harcba száll, már pozitívan ír róla, mint a keresztények vezéréről. Glaber azonosságtudatát vizsgálva tehát elmondható, hogy nem egy népcsoporthoz, vagy országhoz, hanem egyrészt apátságokkal – tehát kisközösségekkel – másrészt népcsoportok, országok fölötti tényezőkkel vállal közösséget, mint a szerzetesség, a kereszténység, és az a térség, amely a „római világ” örökösének tekinthető.

Emlékezhethetünk rá, milyen megvetéssel írt a burgundiai Glaber az aquitánok szokásairól. A következő fejezetben menjünk hát gondolatban Aquitániába, és ismerkedjünk meg egy ottani szerzetes szemléletével, Chabannes-i Adémaréval.

5. Chabannes-i Adémar világképe

„Mondjátok meg nyíltan, melyik a tisztább és a jobb: az élő forrás-e, vagy a forrás patakjai, amik messzire futnak?”¹

5.1 Élete, munkássága

Chabannes-i Adémar születésének évét egyik leveléből tudjuk kikövetkeztetni. A levelet 1029-ben írta (bár 1028-ra dátumozta), és a szövegben negyven évesnek nevezi magát. Eszerint Adémar születése 989-re tehető.² Saját írásaiban röviden megismerteti olvasóját családjával, felmenőivel. Nagy művében, a *Históriában* valamint a *Limoges-i apátok történetéről* írt művében egyaránt szól a családjáról. Apja Chabannes-i Rajmund volt, anyjának Aldearda (Hildegard) volt a neve. Püspök is volt a felmenői között.³ A családnak nem voltak ugyan nagy birtokai, de jó összeköttetésekkel rendelkeztek. Adémar nem említi, hogy testvérei lettek volna, elképzelhető, hogy szüleinek ő volt az egyedüli gyermeke. Ebben az esetben még inkább figyelemreméltó, hogy szerzetesi pályára lépett.⁴

Saját feljegyzése szerint legzsengőbb gyermekkorában került monostorba (*ab ipsa tenerrima pueritia*), ami körülbelül 7 életévet jelenthet.⁵ Első állomáshelye az Angoulême-i Szent Cybard monostor. 1005 és 1010 között a Limoges-i Szent Martialis monostorba ment tanulni. 1010-ben mindenképpen itt tartózkodott, hiszen *Históriájában* beszámol róla, hogy a limoges-i rendházban, az 1010. év folyamán látomásban volt része: látomásában éjszaka a kereszten függő Krisztus jelent meg neki, aki a könnyek folyóját sírta.⁶

Adémar lelkes híve volt Martialis apostolságának. Liturgikus szöveget készített, mely a hajdan élt szentet apostoli tiszteletben részesíti. A liturgia ünnepélyes bemutatójára Limoges-

¹ „Dicite palam quis purior est et quis melior, aut fons vivus aut rivuli ejus longe deccurrentes?” ADÉMAR II. 8. 89. o.

² „...revertens ad Egoismam civitatem, ubi ab ipsa tenerrima pueritia hactenus, aetate quadragenarius, vitam monasterio Eparchii transigo.” Ademari Epistola de apostolatu Martialis. *Patrologia Latina*. 141. 89–90. LANDES 1995. 77. 1. jegyzet. Max Manitius még 988-ra teszi Adémar születését. MANITIUS 284., 291.; Migne 141. 95D „usque in praesentem annum, quod loquimur, qui est millesimus vicesimus octavus ab incarnatione domini.”

³ ADÉMAR III. 45. „...genuitque ex ea filium Ademarum Engolismensem monachum, qui haec scripsit.” Commemoratio abbatum Lemovicensium. (Migne 141. 81D) „... S. Turpio episcopus obiit VIII Kalendas Augusti. Ex cuius nepte Officia nomine nati sunt Adalbertus decanus et Rogerio patre Fulcherio in proprio iure hereditario quod vocatur Campanense iuxta castellum Potentiam. Tertius quoque Raimundus iunior natu germanus extitit amborum, cuius ego Ademar filius fui matre Hildegarde.” Lásd még Commemoratio 84.

⁴ LANDES 79–80.

⁵ Sevillai Isidor szerint a gyermekkor (pueritia) héttől tizennégy éves korig tart, tehát Adémar körülbelül 7 évesen kerülhetett az Angoulême-i rendház falai közé. LANDES 80.

⁶ Historia III. 46. „multo flumine lacrimarum inlacrimantem”; LANDES 87. A megfeszített Krisztust korábban győztesként ábrázolták. Bizánci és késő Karoling fészületek kezdték megjeleníteni a haldokló és a halott Krisztust. Az Ottók korának művészetében fejlődött ki a szenvedő Krisztus ábrázolása. LANDES 87–88. 63. jegyzet; MANITIUS 285., 292.

ban, 1029 augusztusában került volna sor. Egy lombardiai szerzetes, Chiusa-i Benedek azonban váratlanul azt kezdte hirdetni a nyilvánosság előtt, hogy Martialis nem volt apostol. Az ünnepség így elmaradt, Adémar pedig kénytelen volt visszatérni kiindulási helyére, Angoulême-be. A limoges-i közösséget elhagyva töretlen híve maradt Martialis apostoli mivoltának. Pápai bullát, zsinati határozatot hamisított, hogy a hajdan élt szent apostolságát alátámassza.⁷

Adémar talán utolsó írása egy imádság, melyben ismételten arra kéri az Urat: „jőjj el!” Majd jeruzsálemi zarándoklatra indult, valószínűleg 1033-ban kelt útra. Itier-i Benedek, a Szent Martialis monostor könyvtárosának feljegyzése szerint Adémar 1034-ben halt meg Jeruzsálemben.⁸

Thietmar, Brúnó és Glaber művei egyaránt a közelmúltat mutatják be. Adémar velük ellentétben a távolabbi múlttól, a frankok őstörténetétől kezdi elbeszélését, onnan halad saját kora felé. Históriaja három könyvből áll.⁹ Az elsőben Kis Pipin haláláig és Nagy Károly trónra kerüléséig jut el. A második könyvet Nagy Károly halála és fiának, Jámbor Lajosnak trónra kerülése zárja. A harmadik egységben Jámbor Lajos uralkodásától saját koráig viszi el az eseményeket. Adémar jelentős részeket emelt át korábbi művekből,¹⁰ így krónikájában önálló értéke leginkább annak a résznek van, amit saját koráról ránk hagyott. Amíg Thietmar püspöktől mindössze egy írásmű – a krónikája – maradt ránk, Glabertől pedig a krónikája mellett Vulpianói Vilmosról írt életrajza, addig Adémartól a krónikáján túl számos levél és prédikáció is fennmaradt. Húsvéttáblázatokot és rajzokat is készített, sőt saját arcképét is az utókorra hagyományozta. A fenti történetírókkal szemben Adémar kétszer is átdolgozta krónikáját, így Alfa, Béta és Gamma változatot is tanulmányozhatnak a kutatók.¹¹

⁷ LANDES 193. 217., 223., 228–250. 1028 körül írhatta meg a Szent Martialis apátság apátjainak történetét is (Commemoratio abbatum sancii Martialis) LANDES 193.

⁸ Bernard Itier, *Chronicon*, ad. An. 1034; *Chroniques de Saint-Martial de Limoges*, ed. Duplé-Agier, 47. Idézi LANDES 320. „*Anno gratie MXXXIII obiit Ademar monachus qui iussit fieri vitam s Martialis cum litteris aureis et multos alios libros et in Jherusalem migravit ad Christum.*” Idézi MANITIUS 292. Adémar versét lásd FRIED 2001. 68.

⁹ ADÉMAR. A *Liber Historiae Francorum*nak megfelelően Adémar is trójai menekültektől származtatja a frankokat, akik a Meotis mocsarai mellől, Pannónia vidékéről költöznek nyugati hazájukba.

¹⁰ *Liber historiae Francorum*, *Continuatio Fredegarii*, *Annales Laurissenses*, stb. LANDES 131–132. *Introduction* LXIII–LXIV.

¹¹ Az első változat, az Alfa töredékben maradt fenn. A Béta változatot 11. század közepén, Angoulême-ben készült másolat tartotta fent. Ez számít hivatalos változatnak, ez képezi a középkori és modern kiadások alapját. A Gamma változatot 12. század végi kézirat őrzi. Ez a harmadik szöveg átfedéseket mutat egy 1159 körül készült alkotással, a „*Historia pontificum et comitum Engolismensium*”-mal, amit egy Angoulême-i szerzetes készített. Felmerült olyan nézet, hogy Adémar krónikájának harmadik átdolgozását a *Historia pontificum* alapján készíthette valaki, tehát ez a harmadik változat a 12. század közepe után keletkezett volna. Olyan vélemény is hangot kapott, hogy a C változat és a *Historia pontificum* közös forrásokból merítettek. Több jelből azonban arra lehet következtetni, hogy a *Historia pontificum* használta fel Adémar művét. Pl. Adémar részletesen kiaknázza angoulême-i Vilmos gróf adománylevelét, melyet a gróf a Szent Cybard monostornak juttatott. Adémar a

5.2. Monostorok

Az aquitániai szerzetes önazonosságát vizsgálva érdemes különválasztani, hogy egyházi és világi téren mit tekintett sajátjának. Szerzetes krónikásként azok a monostorok játszanak nála kiemelt szerepet, amelyekben megfordult: az angoulême-i Szt. Eparchiusról, más néven St. Cybardról elnevezett monostor, valamint a limoges-i Szt. Martialis rendház. A frankok és Aquitánia történetéről írva újra és újra megragadja az alkalmat, hogy az életében szerepet játszó két város és monostor történetéről is szóljon. Adémar önazonosság-tudatában azonban fontos szerep jut monostorok védőszentjeinek is, Eparchiusnak és Martialisnak. Eparchius, az angoulême-i monostor védőszentje a 6. században élt. Foglyok kiváltásában, halálra ítélték megmentésében jeleskedett. A 9. században alakult monostor a tiszteletére. Adémarnak Eparchiushoz való ragaszkodását példázza, hogy a szentről készített rajzán saját önarcképét is megjelenítette. Eparchius tiszteletének másik megnyilvánulása, hogy amikor Angouleme grófja, Vilmos megrendelésére életrajzot készített Szt. Amant-ról, Adémar úgy mutatta be Amant, mint Eparchius tanítványát.¹²

Fontosabb szerepet kap Adémar életében Szent Martialis, Limoges és Aquitánia 3. századi hittérítő püspöke. Kialakult az a hagyomány, miszerint Martialis Krisztus korában élt, és a tizenkét apostolon kívül ő is Krisztus apostola volt. Mindez az úgynevezett Aurelianus-féle életrajz előadására épül. Aurelianus tanítványa és utóda volt Martialisnak a püspöki székből, ám a neki tulajdonított Vita Martialis minden bizonnyal későbbi hamisítvány.¹³ Ahogy fentebb utaltam rá, Adémar lelkes híve volt Martialis apostolságának. Ezt igazolja a liturgikus szöveg is, amit Martialis tiszteletére írt, és a hamisítványok, melyeket a tervezett ünnepség kényszerű elmaradása után készített. Mindez persze nemcsak a Martialishoz való hűséget példázza, hanem saját eredeti elképzeléséhez való ragaszkodást is.¹⁴ Énközpontúsága más műveiben is megmutatkozik.¹⁵

monostor szerzeteseként maga is megismerhette ezt az oklevelet. A *Historia pontificum* ezzel szemben csak röviden ismerteti ezt az adományozást. Adémar továbbá szól egy bizonyos Turpióról, Angoulême grófjáról, akit Jámber Lajos nevezett ki erre a tisztségre. Leírja, hogy Turpio Kopasz Károly idején, miután visszatért a Francia területéről, a normannok elleni harcban elesett. A *Historia Pontificum* lerövidíti a híradást, és az értelmét is megváltoztatja. Lásd WERNER 1963. 297–326.

¹² WOLFF 139–189., 155–156.; LANDES 110–111.

¹³ WOLFF 159–162.; LANDES 53–74. A 6. századi Touri Gergely (I. 30.) szerint Martialis Decius császár idején került Galliába.

¹⁴ LANDES 193. 217., 223., 228–250. 1028 körül írhatta meg a Szent Martialis apátság apátjainak történetét is (*Commemoratio abbatum sancii Martialis*) LANDES 193.

¹⁵ WOLFF 150–156.

5.3. Francia Királyság, Aquitániai Hercegség

Világi téren Adémar krónikájában a szerző tágabb és szűkebb hazája játszik kiemelt szerepet, vagyis a Francia Királyság, és az Aquitániai Hercegség. Nem találunk a krónikában szülőföldje iránti szeretetről árulkodó sorokat, mint amilyenek Merseburgi Thietmar művében előfordulnak. Ilyen érzelmes részeket egyébként a burgund Glaber sem használt. Mindkettőjüknél a monostorokhoz való ragaszkodás mondható erősebbnek a világi kötődésnél.

Adémar históriája elején elsősorban a frankok történetéről ír, később kerül át a hangsúly az aquitániai eseményekre. A királyság népét nem tekinti egységesnek, bár használ olyan kifejezést, amely lehetőséget ad a lakosságának egységben láttatására: ez a gallok (*Galli*) megnevezés. Ennek a népnévnek a használatára látunk példát abban az elbeszélésben, mely a Frank Királyságból valókat egy külső népcsoporttal, a rómaiakkal állítja szembe. Amikor Nagy Károly Rómában ünnepli a húsvétot, énekversenyt rendeznek a színe előtt a római és a gall egyházi énekesek (*cantores Romanorum et Gallorum*). A gallok azt tartották magukról, hogy ők szebben énekelnek, a rómaiak magukról azt, hogy ők tudósabban, mert Nagy Szent Gergely pápától tanulták a művészetet. A gallokat magukkal szemben ostobáknak és parasztoknak nevezték. A frank uralkodó példázattal világítja meg a helyzetet. A forrás tisztább, mint a forrástól messze eső folyó. A rómaiak éneke tehát többet ér, mert ők őrizték meg jobban Nagy Szent Gergely örökségét. A frank király kántorokat kért a pápától, akik megtanították a franciáknak a római éneklés művészetét. Adémar szerint Károly előtt nem foglalkoztak Galliában a szabad művészetekkel.¹⁶ Adémar tehát a hazai énekeseket galloknak nevezi, nem frankoknak. (Az elbeszélés második felében már használja a *Francia*, *Francorum* kifejezéseket.) Az aquitániai krónikás elbeszélése Róma szellemi fölényét domborítja ki Gallia fölött. A néphez, királysághoz való ragaszkodásnál eszerint fontosabb számára a tudomány, a művészet tisztaságához való hűség. Hogy Adémar mit érthetett Gallia alatt, azt érdekesen árnyalja egy másik elbeszélés: ebben Keresztelő Szent János fejének megtalálásáról van szó. Az erekllye állítólag az aquitániai Angély-ben tűnt elő. Megtalálásának hírére Aguitania és Gallia, Hispánia és Itália népe egyaránt megmozdult, és versengve futott a szent földi maradványához.¹⁷ Adémarnak ebből a megfogalmazásából az tűnik ki, hogy külön területegységként kezelte

¹⁶ ADÉMAR II. 8., 89.

¹⁷ ADÉMAR III. 56. „*omnis Aquitania et Gallia, Italia et Hispania ad famam commota, ibi occurrere certatim festinat.*”

Aquitaniát és Galliát.¹⁸ Az énekversenyről szóló részben vegyesen használja a Francia és a Gallia kifejezéseket, így elmondható, hogy a frank térséget tekinthette Galliának.

Emlékezhetünk rá, hogy Glaber szintén ír Galliáról és a 10. század végén alkotó reimsi Richer is használja az antikizáló Gallia megnevezést, amikor egységben akarja láttatni a Francia Királyság népét. Glabernél a Rif-hegyek, Hispánia, az óceán és az Alpok jelentik a határokat, Richer a Rajna, a Pireneusok és a tenger közé helyezi Galliát. Richernél annyiból erősebb az egység tudata, hogy általános tulajdonságokkal is jellemzi Gallia népét, és több ízben használja a „gallok” kifejezést. Mindezt magyarázza, hogy Richer a királyhoz kötődött – apja IV. Lajos szolgálatában harcolt,¹⁹ – Glaber és Adémar azonban távolabbi hercegségekben éltek, ahol az egység tudata csak lazábban létezett.

Adémar a Francia Királyságon belül Bretagne-ról, Gascogne-ról és Normandiáról is szól, kiemelt szerep jut azonban szűkebb hazájának, a királyság déli részén fekvő Aquitániának. Ha szülőföld iránti érzelmnyilvánítást nem is találunk nála, művéből kitűnik az aquitán és a frank hovatartozás-tudat közti különbségtétel. A História harmadik könyvének nagyobb része az aquitániai eseményekről tájékoztat. Tudatában van annak, hogy Jámbor Lajos fia, Pipin Aquitánia királya volt, ennek megfelelően királyságnak nevezi Aquitaniát.²⁰ Amikor a krónikás Capet Hugó francia király és IV. Vilmos, Aquitánia hercege közti viszályt elbeszéli, frankok és aquitánok közti harcként írja le.²¹ Gerbert-et, a későbbi II. Szilveszter pápát aquitán nemzetből valónak (*natione Aquitanus*) nevezi.²² Adémar tehát ahol teheti, független politikai egységként jeleníti meg szűkebb hazáját, sőt, külön nemzetként kezeli annak lakóit. Aquitánia tekintélyét öregbíti hercegének, V. Vilmosnak dicsőítése is, aki a krónika fontos alakja. Adémar szerint inkább király, mint herceg. Évente elzarándokol Rómába, vagy ha nem teheti, Szent Jakab sírját látogatja meg Compostellában. Vilmos számos európai uralkodóval kapcsolatot tart: ajándékot küld Alfonz spanyol királynak, Sanchónak, Navarra királyának, Kanutnak, a dánok és angolok királyának, II. Henrik német császárnak. A pápák Augustusuként

¹⁸ Adémar művének második, majd harmadik átdolgozásában már kételyeit fejezi a Keresztelő fejének Aquitániába kerülésével szemben. A kritikus magatartás abból adódhat, hogy az Angély-i ereklye mintegy vetélytársa lehetett Szent Matialis kultuszának. LANDES 219.

¹⁹ BUR 1994.: 830–831. Galliáról való gondolatait lásd RICHER I. 1., 2., 3., 16. cap., II. 1., 2. cap. Richer Gallia nevét Sevillai Izidor Etimológiája alapján a fehér szóból magyarázza (*Gallia a candore vocatur*), mivel az ottaniak fehérek (*candidioris speciei insigne eius oriundi preferant*). Szerinte a gallok merészek és nem tűrik az ármánykodást. Galliát Caesar szövege alapján Belgiumra, Keltikára és Aquitániára osztja, és ezeket a „népeket” külön jellemzi. I. 2., 3. cap. Ehlers rámutat arra, hogy Richer nem ír a frankok honfoglalásáról, Gallián kívüli hódításaikról, sem Nagy Károly birodalmának széteséséről. Gallia leírásából indul ki, így szövege olyan benyomást kelt, mintha egy egységes királyság folyamatos történelmét mutatná be. EHLERS 577.

²⁰ ADÉMAR III. 16. „*Pipinus rex Aquitaniae*”, „*Qui pro regno Aquitaniae inter se discordantes*”

²¹ ADÉMAR III. 30. „*Ubi in gravi praelio decertantes Francorum et Aquitanorum animositates*”

²² ADÉMAR III. 31. Gerbert életrajzírója, Richer szerint is aquitán volt (*aquitanus genere*) III. 43. Idézi RICHE 16.

fogadják.²³ Vilmos művelt uralkodóként jelenik meg: könyveket tart palotájában, éjszakánként pedig olvas, míg el nem nyomja az álom. A herceg műveltségének felvillantása után uralkodókat sorol föl, akik szintén művelődtek: Jámbor Lajost, Nagy Károlyt, Theodosiust és Augustust.²⁴ A felsorolt példák azt a hatást keltik, hogy Aquitánia herceget is a császárok sorába emeli Adémar. A jog szerinti francia király Róbert egyébként még hercegnek sem titulálta Vilmost, csupán Poitou grófjának. Vilmos semmiképp sem volt király, és ez a hiányosság veszélyeztethette az aquitániai békemozgalom sikerét. Adémar azzal, hogy királyi magasságba emelte Vilmost, mintegy alátámasztotta a békezsínat összehívására való jogát.²⁵ Vilmos dicséretét eszerint inkább egyházpolitikai okok indokolták, ám a herceg szerepének hangsúlyozása a francia királlyal szemben az Aquitániai térség szerepét is kiemeli Franciaország északabbi részének ellenében.

5.4. Normannok

Aquitániával kapcsolatban olyan népcsoportokról is szól Adémar, melyek a dél-francia térséget támadták. Ilyenek a normannok és a szaracénok. Adémar a normannokat Dánia (*Danomrcha*) és Írország (*Iresca*) területéről származtatja. Amikor Aquitániát normann támadás éri, Vilmos herceg a püspökökön keresztül arra inti a népet, hogy böjtökkel és litániákkal kérjék az Isten segítségét.²⁶ A háborúban megmutatkozó idegenfelfogást tárgyaló fejezeten még foglalkozom a félelmet tükröző imádság és litánia kérdésével.

A herceg csapatokat gyűjtött a normannok ellen és megtámadta őket. Adémar leírása szerint a normannok éjszaka gödröket ástak, befedték őket, így próbálva csapdába csalni a herceg lovasait. A herceg lova is megbotlott, de Vilmosnak sikerült megmenekülnie. A küzdelem után a normannok végül is elhajóztak, a herceg pedig ezüstért kiváltotta tőlük a foglyokat. Adémar tapintatos sorai mögül is kitűnik, hogy Vilmos herceg elvesztette a csatát.²⁷ Figyelemre méltó az a hadicsel, hogy az ellenséget előre kiásott gödrökbe csalják bele. Ezt a fortélyt egyes elbeszélések szerint a breton Conan is alkalmazta ebben a korszakban Fulkóval, Anjou grófjával szemben.²⁸

²³ ADÉMAR III. 41.; BACHRACH 1989. 12–13.

²⁴ ADÉMAR III. 54.

²⁵ Adémar egy helyen Aquitánia királyaként tartja számon Istvánt is, aki Martialis életrajza szerint segítette a térítőt, noha korábbi szövegek Istvánt csak dux-ként címzik. BACHRACH 1989. 11–21.

²⁶ ADÉMAR III. 53. „*Willelmus mandat ubique per episcopos, ut suaderent plebem Domini auxilium cum ieiuniis et letaniis implorare.*”

²⁷ ADÉMAR III. 53. Bachrach rámutat arra, hogy Vilmos ebben a csatában és másutt is gyenge hadvezérként szerepelt. A csata 1006-ban történt. BACHRACH 1979. 11–21.

²⁸ GLABER II. 4. A csata 992-ben történt, helye Conquereuil. BACHRACH 1979. 14.

A normannokról szóló krónikarészek közül emlékezetes a Rollo (Roso) vezér kettős vallásosságáról szóló híradás: a keresztény hitre tért normann vezér aranyat ajándékoz a keresztény templomoknak, a pogány istenek számára azonban foglyokat végeztet ki áldozatképpen.²⁹ Ez a fajta „kettős” vallásosság, melynek során az egyén a keresztény vallásnak és a pogány hitnek egyaránt hódolt, nem állt példa nélkül ebben a korban: Merseburgi Thietmar hasonló képen írja le Deuvix (Géza) fejedelem hitét. Beda Venerabilis (†735) pedig Kelet-Anglia királyát jellemzi hasonlóképpen.³⁰ Figyelmet érdemel, hogy Adémar királyként említi Rollót, a francia királlyal, Károllyal 911-ben kötött szerződéséről pedig nem ír.³¹ Ezzel Rollót független uralkodóként tünteti föl, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan aquitániai Vilmos herceget is királyi magasságba emeli. Rolló lánya egyébként Adémar szerint III. (Kócfejű) Vilmos aquitániai herceg anyja volt.³²

A normannok beolvasására is szolgáltat adatot Adémar. Rollo fia, Vilmos elhagyva az eredeti népnyelvet, a „latin”, tehát francia beszédre szokott rá.³³ A következő történet tanúsága szerint azonban a letelepedett normannok megőrizték kapcsolataikat és befolyásukat a még portyázó rokonaik irányában. Adémar elbeszéli, hogy a limoges-i vicomte feleségét, Emmát elrabolták a normann martalócok. Váltásdíjat adtak érte, ám a normannok nem engedték őt el, míg II. Richárd, Rouon grófja tengeren túli követek útján (*per legatos ultramarinos*) el nem érte, hogy az asszonyt szabadon engedjék.³⁴

A normannok esetében írországi, hispániai és itáliai szerepvállalásáról ugyancsak tud a szerző. Ír egy Roger nevű normann vezérről, aki azért utazott Hispániába, hogy az ottani szaracénok ellen hadakozzék. Roger de Tosny-ról van szó. Az ő alakja azért is fontos, mert ő az első ismert normann, aki nem kifejezetten a rablás, hanem egyfajta keresztes elhivatottság, a szaracénok elleni harc szándéka visz Hispániába. Adémar szerint szaracén hadifoglyok testét megfőzette, egyrészt a többi fogollyal etetett meg, más részről azt színlelte, hogy társaival

Hogy lovasrohamot gödrök ásásával igyekeztek meggátolni, arra Bajorország déli részén, Schäftarn közelében is van példa. Ott a 10. században mentsvár épült a magyarokkal szemben. Az erődítmény előtt sakktáblaszerűen kialakított gödröket ástak, bizonyára lovasroham feltartóztatása végett. KELLNER 150–151.

²⁹ ADÉMAR III. 20. „*Et factus christianus a sacerdotibus Francorum, imminente obitus in amentiam versus, christianos captivos centum ante se decollari fecit in honore quae coluerat idolorum, et demum centum auri libras per ecclesias distribuit christianorum in honore veri Dei, in cuius nomine baptismum suscepit.*” Lásd ZETTEL 108.

³⁰ BEDA VENERABILIS II. 15. cap. Lásd bővebben a vallási idegenség fejezet „kettős hitű” fejedelmek alfejezetét.

³¹ Adémar 1999-es kiadásának jegyzete, 267. (III. 20. 33-hoz írt jegyzet.)

³² ADÉMAR III. 32.

³³ ADÉMAR III. 27. „*Roso defuncto... filius ejus Willelmus loco ejus prefuit; hic fuit a pueritia baptizatus, omnisque eorum Nortmannorum, qui juxta Franciam inhabitaverant, multitudo fidem Christi suscepit, et gentilem linguam obmittens, latino sermone assuefacta est.*” ZETTEL 106.

³⁴ ADÉMAR III. 44. Lásd BLOCH 2002. 65–66.

megeszi. Adémar nem minősíti az esetet, ám az elbeszélés visszataszító képet fest a normann vezérről. A normannokat egyébként Fleury Abbo emberevőkként tünteti föl, az ő esetében azonban nyilván antik toposzról van szó. Roger esetében elfogadható, hogy valóban megtörtént eset áll Adémar leírása mögött. Roger az 1020–1030-as években járt Hispániában.³⁵

Adémar egy másik normann harcosnak, Rudolfnak az apuliai harcairól is tud. Elbeszélése szerint a dél-itáliai Apuliára Benedek pápa beleegyezésével támadt a normann vezér, és ott Basileios bizánci császár seregével hadakozott. Háromszor győzték le a normannok a bizánciakat, negyedik alkalommal azonban a császár rusz segédcsapataitól vereséget szenvedtek. Adémar itt egy szólást is beleszó az elbeszélésbe: „ökörfogattal nyulat fogtak a görögök”. A mondásnak görög, török és más balkáni változatai mellett olasz, német és francia változata is van. A normannok apuliai csatája 1018-ra tehető. A hadi eseményről Glaber is beszámol, ő azonban nem tud ruszok szerepvállalásáról a bizánci oldalon. Adémar tehát e tekintetben pontosabb ismeretet szerzett.³⁶ Az aquitán krónikás elbeszéléséből úgy tűnik, a normann támadás a jeruzsálemi zarándokutat is bajba sodorta: a „normannok haragja miatt” a görögök foglyul ejtették a zarándokokat, és bebörtönözték őket.³⁷ A normannokkal való összetűzés után gyanúsak számíthattak a nyugatról jövő zarándokok.

5.5. Szaracénok

A normannok mellett Adémar művében a szaracénok jelentik a kereszténység másik nagy ellenségét. Hispániai és közel-keleti muszlimokról egyaránt tud a krónikás. A hispániai szaracénokat móroknak nevezi (*Cordubenses Mauri*). Leírja, hogyan támadják meg éjszaka hajóhaddal Narbonnet. A keresztények visszaverték a szaracén támadást, foglyokat is ejtettek. Limoges-i vonatkozása is van a történetnek, hiszen a Szent Martialis monostor apátja is kap hús mór foglyot. Adémar a nyelvüket is jellemzi: nem szaracén módra beszéltek, hanem kutyák módjára.³⁸ Kedvelt fordulat volt ez az ismeretlen nyelvű, megvetett idegenek jellemzésére: Sankt-Galleni Ekkehard leírásában a magyarok üvöltöttek kutyaszerűen.³⁹ A hispániai szaracénok esetében a becsmélő jellemzéssel élesen szemben áll az a tény, hogy Bizánc mellett Hispánia muzulmán fennhatóság alatt álló része volt a korabeli Európa legfejlettebb térsége.

³⁵ ADÉMAR III. 55.; VILLEGAS-ARISTIZÁBAL 2007. 66–81.

³⁶ ADÉMAR III. 55. „*Grecus cum carruca leporem capit.*” WOLFF 146–148.; GLABER III. 3.

³⁷ ADÉMAR III. 55. „*nam propter iram Normannorum, quicumque invenirentur peregrini, a Grecis ligati Constantinopolim ducebantur, et ibi carcerati affligebantur.*”

³⁸ ADÉMAR III. 52. „*Loquela eorum nequaquam erat Sarracenisca, sed more catulorum loquentes, glatire videbantur.*”

³⁹ EKKEHARD 4. cap. 254.

Adémar azonban nem a magaskultúrájú muszlim hátszázgot látta, hanem az Aquitániát sújtó martalócokat.

Adémar figyelme a szaracénok egy másik fajtájára, a közel-keletiekre is kiterjed. Jeruzsálem először akkor jelenik meg az aquitán krónikás művében, amikor Hérakleios (610–641) (*Eraclius*) császár tetteiről ejt szót: a császár Jeruzsálembe viteti a II. Khusrō-tól (*Cosdroe*) Perziából (*Perside*) visszaszerzett szent keresztet.⁴⁰ Niképhoros Phókas (963–969) hadjáratának elbeszélésekor a szaracénok királysága (*Sarracenorum regnum*) kifejezést alkalmazza. Ismeri Antiochia és Tripoli nevét.⁴¹ A szaracénokkal kapcsolatban leginkább emlékezetes elbeszélése a jeruzsálemi Szent Sír templom lerombolásáról szóló történetét. Az esetet Radulfus Glaber, burgundi szerzetes is leírta, érdemes a két híradást összehasonlítani egymással. A Szent Sír templomot a kairói kalifa, Al-Hākim (996–1021) romboltatta le,⁴² Adémar és Glaber egyaránt babiloni uralkodónak nevezi őt. Az azonosítás alapja nyilván az a tény, hogy Kairó közelében is volt Babylon (Bābalyūn) nevű város. Az arabok nyelvhasználatából kiveszett ez a városnév, a koptok azonban tovább használták. A megnevezés a nyugati írókhoz is eljutott, akik Babilonnak kezdték nevezni Kairót.⁴³

Adémar néven is nevezi a babiloni uralkodót: Admiratus nevet adja neki, és a jeruzsálemi Templomot leromboló bibliai uralkodó után Nebuchodonosorral azonosítja a szaracén fejedelmet.⁴⁴ Glabernél az európai zsidók levelet küldenek a babiloni hercegnek, amelyben a templom elpusztítására bíztatják. Adémarnál is szó van arról, hogy a nyugati zsidók (*Iudei occidentales*) levelet küldenek a babiloni uralkodónak. Későbbi átdolgozása során nyugati zsidók mellett a hispániai szaracénokat is felbujtókként említi Adémar. Az aquitán krónikásnál nincs szó arról, hogy a levél küldői kifejezetten a templom lerombolására bíztatnák a babiloni királyt. Arra figyelmeztetik, hogy a keresztények sereget készülnek indítani ellene. Ez tehát a keresztes hadjárat gondolatának korai megnyilvánulása. Adémar változata szerint a király a hír vétele után kényszeríti arra a helyi keresztényeket, hogy váljanak szaracénná. Az elbeszélés szerint sokan tényleg át is tértek. A jeruzsálemi pátriárka és egy egyiptomi testvérpár kivételével más nem vállalta a vértanúságot.⁴⁵ A Szent Sír templomának lerombolása után, a betlehemi születés templomát is el akarták pusztítani, ám egy fényjelenség hatására

⁴⁰ ADÉMAR I. 41.

⁴¹ ADÉMAR III. 22.

⁴² CANARD 76–82.

⁴³ BECKER 844–845. Az adatért köszönet Kovács Szilviának. Az egyiptomi uralkodónak a babilonival való azonosítási lehetőségét erősíthette még, hogy a Bibliában Jeruzsálem ellenpontjaként tűnik fel Babilon. A magyar krónikáshagyomány Bábel tornyát Egyiptomba teszi. KÉZAI 144., 249.

⁴⁴ ADÉMAR III. 47. „*Tunc Nabuchodonosor Babiloniae, quem vocant Admiratum*”

⁴⁵ ADÉMAR III. 47. „...*sed morte nemo dignus pro Christo fuit nisi patriarcha Hierosolimorum, qui variis suppliciis occisus est, et duo adolescentes germani in Egypto, qui decollati sunt...*”

felhagytak ezzel a szándékkal. Babilon királya ezután a Sínai-félszigeten levő monostor ellen vonult. A monostor fölött azonban tűz tűnt fel, mely nem ártott az ottani embereknek. A Sínai-félszigeten feltűnt láng emlékeztet a bibliai történetre az égő csipkebokról. A szaracén uralkodó a csoda után bűnbánatot tartott, és elhatározta a Szent Sír templomának újjáépítését.⁴⁶

Glaber nem szól arról, hogy a templom lerombolója megbűnhődött volna. Adémar azonban leírja, mit történt a szaracénokkal a templom lerombolása után. A térséget három éves éhínség sújtotta, sokan meghaltak bele, akik nem, azok kard által veszttek el, a vidéket ugyanis előzölötték az arabok (*gentes Arabie*). A babiloni király hasát kövekkel töltötték meg, nyakába követ kötöttek, és a tengerbe dobták.⁴⁷ A történet szerint Adémar nem tarja azonosnak az arabokat a szaracénokkal, noha a kor történetírói az arabokat, általában véve a muszlimokat nevezték szaracénnak. Talán a szunnita–síita ellentét, vagy a muzulmán világon belüli más hatalmi különbségek tudata jelentkezik ilyen formában a nyugati krónikásnál. Adémarnál az arabok úgy tűnnek fel, mint az isteni igazságszolgáltatás eszközei. A babiloni király halálát szintén bibliai fordulattal írja le a szerző. Az aquitániai történetíró a muszlim vallásról sem árul el semmilyen ismeretet, míg a kortárs Radulfus Glaber feljegyezi Mohamed nevét. Valószínű, hogy Adémar sorai a világvégevárással is kapcsolatba hozhatók. A Szent Sír lerombolóját nyugaton az Antikrisztusnak tarthatták, és fellépésének hírére úgy vélhették, hogy közel az utolsó ítélet.⁴⁸

5.6. Zsidók

A zsidókat már a Dagobert királlyal és Herakleiosz császárral foglalkozó részben is megemlíti. Amikor a bizánci uralkodó ajándékot küld a frank királynak, arra kéri, hogy kényszerítse megkeresztelkedésre királyságban élő összes zsidót. Adémar szerint ez meg is történt.⁴⁹ Fent már említettem, hogy a jeruzsálemi Szent Sír templom pusztulásával is kapcsolatba hozza a nyugati zsidóságot (*Iudei occidentales*), bár műve átdolgozásakor már nemcsak nekik, hanem a hispániai szaracénoknak is tulajdonítja a babiloni királyhoz intézett, nyugati keresztényeket vádoló levelet. Adémar, mielőtt a templom lerombolására rátérne, megemlékezik a Limoges-i zsidókról is. A limoges-i püspök arra kényszerítette őket, hogy keresztelkedjenek

⁴⁶ ADÉMAR III. 47.

⁴⁷ ADÉMAR III. 47. Al-Hākim uralma valóban rejtélyesen ért véget: 1021-ben az uralkodó nem tért vissza egy éjszakai útjáról. CANARD 81.

⁴⁸ FRIED 1989. 418.

⁴⁹ ADÉMAR I. 41. „...rogavit, ut baptizare compelleret omnes Iudeos qui erant in omni regno eius; quod et factum est.”

meg, különben el kell hagyniuk a várost. Adémar elbeszélése nem hozza összefüggésbe a limoges-i zsidók üldözését a keleti keresztények üldözésével. Radulfus Glaber azonban arról tájékoztat, hogy a jeruzsálemi Szent Sír templom lerombolása után Orleans környékén üldözni kezdték a zsidókat. Valószínű, hogy az Adémarnál olvasható limoges-i üldözéseket is a keleten történt események híre válthatta ki. Az aquitániai szerzetes azonban mérsékeltebb fellépésről számol be – vagy tompít a történeteken. Szerinte a limoges-i püspök tudósokat hív, hogy üljenek egy asztalhoz a zsidókkal, vitázzanak velük, és térítsék meg őket. Hárman vagy négyen térnek meg, a többség családjával elhagyni kényszerül a várost. A későbbi változatban Adémar mindezt azzal is kiegészíti, hogy némelyek inkább elvágják saját torkukat, mintsem hogy megkeresztelkedjenek.⁵⁰ Michael Frassetto szerint ebben a korban felüti fejét egy olyan szemlélet, amely kapcsolatba hozza a zsidókat az eretnekekkel és a szaracénokkal. A zsidókat úgy tüntetik fel, mintha a szaracénok szövetségesei volnának. Ez a vélemény eszmei alapot adhatott az üldözésükhöz.⁵¹

Egy további fejezetben Adémar római zsidóüldözésről számol be: Rómában földrengés történt, és ezután VIII. Benedek pápa zsidókat végeztetett ki. Egy káplánról leírja, hogy megütött egy zsidót, ahogy ez húsvétkor ott szokás, és az illető belehalt.⁵² Adémar történeti művének egyik részén azonban megbecsüléssel is tud írni zsidó származású emberről: Theodelint, Maillezais apátját az égi tudományok legerősebb oszlopának nevezi, majd a História harmadik átdolgozásakor hozzáteszi, hogy az illető a zsidó vallásból tért meg.⁵³ Theodelin példája mutatja, hogy a zsidó vallásból megtért keresztények közt akadt olyan, aki magas rangot ért el az Egyházon belül.

Phyllis G. Jestice szerint az európai zsidók hangot adtak ellenvéleményüknek olyan keresztény meggyőződésekkel szemben, amelyek újak számítottak abban a korban, és amelyeket a keresztények körében is többen elleneztek (pl. felfokozott ereklyetisztelet). Ez az ellenvélemény-nyilvánítás szolgálhatott eszmei alapot üldözésükhöz.⁵⁴ Elméletével szemben felhozható: vajon mennyiben hihető a kisebbség részéről a többséggel szemben tanúsított kihívó magatartás? Érdemes rámutatni arra is, hogy a szász krónikásnál, Thietmarnál inkább rokonszenves képet találunk a zsidókról. Szászországban nyilván kevesebb zsidó élt a 10-11. század

⁵⁰ ADÉMAR III. 47. „*Quidam etiam se ipsos ferro iugulaverunt, nolentes baptismum suscipere.*” LANDES 219.

⁵¹ FRASSETTO 2002.

⁵² ADÉMAR III. 52. „*...colaphum Iudeo, sicut illic omni pascha semper moris est, inposuit...*”

⁵³ ADÉMAR III. 41. „*In quibus coenobiis regulares monachos adgregavit plures, qui die noctuque Deo laudes persolverent, eisque ordinavit ferventissimum in sancto proposito et disciplinae celestis fortissimam columpnam ablatem Theodelinum qui ex Iudaeis conversus fuerat.*” LANDES 219.

⁵⁴ JESTICE 2007. 25–42.

fordulóján, mint a nagyobb francia városokban, így a közösségek közti súrlódásra is kevésbé nyílt alkalom.

Németország valamint Közép-Kelet Európa szintén helyet kapott Adémar látókörében. Németekkel szembeni ellenérzésre nem enged következtetni a szövege. Ottó úgy tűnik fölnála, mint Együgyű Károly frank király megmentője – noha Károlynak I. Ottó apja, I. Henrik segített. III. Ottó esetében arról ad hírt Adémar, hogyan szállt le a császár Aachenben Nagy Károly sírjába. II. Henrik császárt a krónika szerint ajándékkal tisztelte meg az aquitán Vilmos herceg. Mindez arra utal, hogy Adémar tisztelettel viszonyult a német uralkodók, és a császárság felé. A teuton kifejezéssel összefogja a különböző német törzseket, a bajorokat és alemannokat azonban külön is említi.⁵⁵

5.7. Kelet- és Közép-Európa

A kelet-közép-európai térségről való ismeretei többnyire hittérítéssel, zarándoklattel kapcsolatosak. A lengyel Boleszláv Szent Adalbert révén kerül szóba. Boleszláv Adalbert kezéből nyeri el a keresztséget, majd a hittérítő vértanúhalála után ő váltja ki Adalbert holttestét, és monostort emel földi maradványai fölé. Boleszlávot királyként (rex Scalanie) szerepelteti Adémar. Michel Rouche elmélete szerint Poznań püspöke, Jordán és társai Aquitániából Lotharingián keresztül juthattak Lengyelországba. Ha az elmélet helyes, akkor arra is sor kerülhetett, hogy Lengyelországból való hírek visszajussanak Aquitániába.⁵⁶

Magyarország Géza (Gouz) megkeresztelkedése,⁵⁷ a magyar uralkodó III. Ottótól kapott lándzsahordási joga,⁵⁸ valamint Fekete és Fehér Magyarország közti háború említése miatt emlékezetes.⁵⁹ Magyar szempontból fontos még az a rész, melyben István megsegíti a Szentföldre tartó francia zarándokokat.⁶⁰

Hogy a keleti területekről való hírek összemosódnak a nyugati történetíró tudatában, arra jó példa Brúnó hittérítő esete: az ő alakjában Adémar valószínűleg három különböző Brúnó személyét mossa össze: Sankt-Galleni Brúnó, Querfurti Brúnó valamint II. Henrik fivérének,

⁵⁵ ADÉMAR III. 22., II. 9. A sír meglátogatásáról lásd VESZPRÉMY 2003. 462–463.

⁵⁶ LANDES 150. 88. jegyzet; VESZPRÉMY 2003. 466.; ROUCH 1985. 40–52. Rouche elméletével szemben lehetnek fenntartásaink, lásd jelen dolgozatban az Idegenek királyi hatalom szolgálatában c. fejezetet.

⁵⁷ ADÉMAR III. 31. A História más helyén egy Erolodus nevű emberről számol be, akinek szintén a császár volt a keresztapja. ADÉMAR III. 11.

⁵⁸ GERICS–LADÁNYI 1995. 43–50. Királyok, császárok valóban vállaltak keresztapai szerepet. ANGENENDT 1984. 307–309. Angenendt tudomásul veszi a magyar uralkodóval kapcsolatos keresztapaságot, megemlítve, hogy szó lehet a bolgárokéhoz hasonló legendás motívumról is. VESZPRÉMY 2003. 464.

⁵⁹ ADÉMAR III. 31. Figyelemre méltó, hogy nem említi meg Adalbertnek a magyarok közti térítő működését. Ez a szöveg korai lejegyzése mellett szól. Lásd VESZPRÉMY 2003. 466. Fekete magyarokról lásd BALOGH 2005. 31–45.; TÓTH 1987. 23–29.; TÓTH 1997. 81–93.; TÓTH 2010. 140–158.; TÓTH 2012. 41–55.

⁶⁰ ADÉMAR III. 65.; SIGAL 1989. 67–68.

Brúnó augsburgi püspöknek alakját. Az ismeretek összemosását példázza Adémarnak a besenyőkről való értesülése is. Az aquitán krónikás szerint Adalbert püspök a besenyők közt lelte halálát. Egyéb forrásokból (Adalbert első életrajza és a Querfurti Brúnó által írt életrajzok, valamint Rodulfus Glaber Adalbertről írt sorai) azonban tudható, hogy a poroszok gyilkolták meg a térítő püspököt. Adémar tévesztése mutatja, hogy a távoli vidékről származó értesülések már összekeveredtek a nyugati ember gondolkodásában.⁶¹

A ruszokat két helyen is megemlíti Adémar. Egyrészt, mint bizánci szolgálatban álló harcosokat, akik Apuliában legyőzik a normannokat. Erről fentebb már szóltam. A kelet-európai hittérítések ismertetésénél ugyancsak szól a ruszokról, ők váltják ki Brúnó hittérítő testét. Ezután görög püspök érkezik hozzájuk, ő téríti meg őket. Figyelemre méltó, hogy Adémarnál a ruszoknak nincs fejedelme, népként, gensként cselekszenek.⁶²

Részletes ismeretei vannak arról, hogyan igázza le II. Basileios Bulgáriát majd Grúziát. Áron és Sámuel bolgár vezéreket királyoknak nevezi. Elbeszélése szerint a Basileios a bolgárokon aratott győzelme után császári ruhája alatt szerzetesi öltözetet hordott. Ez ugyan nem igazolható, annyit azonban állíthatunk, hogy Basileios valóban önmegtartóztató módon élt.⁶³ A fentiek alapján elmondható, hogy kelet-európai ismeretei sok tekintetben alaposabbak, mint amit a kortársa, Radulfus Glaber elárul, hiszen a lengyelekről, ruszokról, besenyőkről, bolgárokról, Grúziáról Glaber egyáltalán nem ír.

Az információáramlásban fontos szerepet töltöttek be a *zarándoklatok*. Vilmos, Angoulême grófja és társai 1026–1027-ben megtették a hosszú szárazföldi utat Jeruzsálembe és vissza. Hazafelé két szerzetes is csatlakozott hozzájuk: Simon és Kozma, a Sínai-félszigeten levő Szent Katalin kolostorból. Simon Trierben fejezte be mozgalmas életét, ott született meg életrajza is Eberwin tollából. Eszerint Simon Szicíliában született, calabriai apától és görög anyától. Apja később Konstantinápolyba vitte a fiút. Simon ott lett figyelmes a Jeruzsálembe tartó nyugati zarándokokra. Maga is a Szentföldre utazott, és a nyugati zarándokok vezetőjeként tevékenykedett. Később a Sínai-félszigeten folytatta tovább életét a Szent Katalin kolostorban. Mivel Normandia hercege, II. Richárd ajándékot ígért a monostornak, a szerzetesek Simont és Kozmát küldték el, hogy az adományt átvegyék. Csatlakoztak a hazafelé tartó Angoulême-i Vilmos grófhhoz, és társaihoz, Belgrádnál azonban nem engedték tovább őket. Róma érintésével utaztak hát tovább Franciaország felé. Angoulême-ben Kozma meghalt. Társa, Simon eljutott ugyan Normandiába, ám ott Richárd herceg haláláról kellett érte-

⁶¹ ADÉMAR III. 31.

⁶² ADÉMAR III. 55., 31.

⁶³ ADÉMAR III. 32.; WOLFF 1978. 143–144.

sülnie. Innen Trier felé folytatta útját. A trieri érsek, Poppo engedélyével a Porta Niger nevezetű kapu egy cellájában, befalazva élt tovább. 1035-ben halt meg. Poppo még abban az évben keresztülvitte a pápánál Simon szentté avatását.⁶⁴ R. L. Wolff szerint Adémar műve négy bizánci vonatkozásához – Niképhoros erőszakos halála; Basileios bulgáriai és grúziai hódítása; a normannok itáliai veresége valamint a Sínai-félszigeten levő monostor elleni szaracén támadás – a Simonnal és Kozmával folytatott beszélgetés során szerezhette az ismereteket. Darius Baronas ehhez hozzáteszi, hogy Adémarnak a ruszokkal, besenyőkkel és Querfurti Brúnóval kapcsolatos ismeretei szintén a Sínai-félszigetről jött szerzetesektől származhatnak, akik görög egyházi személyektől értesülhettek a Rusz területén történt eseményekről.⁶⁵

Adémar királyként említi olyan személyeket, akiket más források másképp említenek. Normandia herceget, Rollót, Vitéz Boleszláv lengyel fejedelmet is királynak tekinti, Vilmos aquitán herceget is királyi magasságba emeli. Babilon királyának nevezi a kairói kalifát, akit Radulfus Glaber csak Babilon hercegeként tart számon. Boleszláv esetében a királyi címnek van létjogosultsága: 1025-ben Boleszláv megkoronázta magát, ám Adémar Adalbert testének kiváltása kapcsán, tehát, 997-ben történ eset kapcsán nevezi őt királynak. Merseburgi Thietmar érthető módon csak dux-nak tekinti Boleszlávot, ezzel érezteti, hogy Boleszláv nem független a német királytól. Adémar nyilván kevésbé tartotta fontosnak a német és lengyel uralkodó közti viszont éreztetni. Királyi címmel nyilván azokat tiszteli meg, akik bizonyos tekintetben független uralkodókként tevékenykedtek. Ezt figyelembe véve feltűnő a normann és az aquitán herceg függetlenségének éreztetése. Ez is azt példázza, hogy Adémarban nem élt erősen a Francia Királyság egységének tudata.

Adémarról Glaberhez hasonlóan elmondható, hogy inkább azon monostorok iránt fejez ki ragaszkodást, amelyekben megfordult, mintsem politikai egységek felé. Adémar világképében ezenfelül fontos szerep jut Limoges-i Martialis tiszteletének, akinek apostoli mivoltát hamisítványok gyártásával is igazolni igyekezett. Egységes „gall” tudat nem tapintható ki a Adémarnál, ahogyan Glabernél sem. Emlékezhetünk rá, hogy Thietmarnál és Querfurti Brúnónál az egyházi hovatartozás-tudaton kívül az egységes németiség gondolata is megjelent. Adémar aquitániai voltával függ össze, hogy figyelmet fordít a szülőföldjét támadó norman-

⁶⁴ WOLFF 1978. 139–189.; LANDES 154–158. A zarándokútról Adémaron kívül beszámol Adémar (Historia III. 65.) Eberwin a Vita s. Symeonis monachi c. írásban AA SS June 1: 91. (1038)-ban, Vita b. Richardi MGH SS. 11. 288–289. (1040–1050) és Flavigny Hugó Chroricon-ja MGH SS 8. 393–398. (1090–1102). Adémar írása született a eseményhez legközelebb, és ő ír róla a legrövidebben. LANDES 156. 14. jegyzet.; Glaber krónikájából is tudható, hogy a normann herceg segítette a Sínai-félszigetről jövő zarándokokat: GLABER I. 21.

⁶⁵ BARONAS 2008.

nok és szaracénok megemlítésére. Korabeli szerző esetében ritkán állapítható meg, hogy pontosan kiktől szerezte be értesüléseit. Adémarnál igen valószínű, hogy a Sínai-félszigeti szerzetesek szolgálhattak neki adatokkal a keleten történt eseményekről. A Lengyelországban törtétekről talán az esetleges aquitániai–lengyel kapcsolatok révén értesült. Adémar műve tehát nemcsak az idegenfelfogás, hanem a hírek áramlásának története szempontjából is hasznos forrásul szolgál.

Konkrét személyek felfogásának vizsgálata után képzeljük magunk elé az élet olyan területeit, melyekben az idegennel találkozhatott a kor embere. Előbb lássunk példát a fegyveres idegennel való találkozásra, majd haladjuk a találkozás békésebb változatai felé az együttműködés irányába.

6. Találkozás az idegennel háborús körülmények között

„A szerzetesek atyját, Benedeket hívják segítségül. Erre Benedek nevét visszhangozzák a völgyek hajlatai...”¹

A háború az idegennel való találkozás szélsőséges formája: a találkozó felek közül legalább az egyik a vele szembenálló elpusztítására törekszik. Érthető, hogy a vizsgált források egy része a félelmet tükrözi. Forrásértékűek azok a könyörgések, amelyekben az idegentől való félelem fejeződik ki. A források nem egyszer tudósítanak minket a harcban résztvevők csatakiáltásairól is. A harci kiáltások összefoghattak egy közösséget, és elválaszthatták a másiktól, így ezeket is érdemes figyelemre méltatni az önazonosság és az idegenség vizsgálata során. Szentekről szóló elbeszélésben azzal is találkozunk, hogy a jó oldalon állók imával az ajkukon vér nélkül aratnak győzelmet a támadókon. Ezek a legendák szépen tükrözik az egyházi szerző békéről való felfogását. A háború arra is lehetőséget adott, hogy a szembenálló felek megismerjék egymást. Hadjáratok során a harcosok messzi vidékre is eljuthattak, és a visszatérők hozták magukkal a híreket, tapasztalatokat. Érdemes vizsgálni, milyen ismeretek juthattak el a háborúk résztvevői útján az általam elemzett szerzőkhöz.

6.1 Félelmet tükröző könyörgések

A 10. század első felében szaracénok, normannok és magyarok egyaránt fenyegették a keresztény Európát. A támadóktól való félelem könyörgésekben is kifejeződött. Látni fogjuk, hogy imádságok nem mindig nevezik nevén a támadókat. Vannak olyan imádságok, melyek korabeli forrásokban is fennmaradtak. Akadnak azonban olyan könyörgések is, amelyek bizonytalannal híven tükrözik a 9-10. századi ember érzéseit, félelmét, ám a korabeli forrásokban nem maradtak ránk. Ilyenkor érdemes elgondolkodni azon, hogy létezett-e az adott szöveg, csak nem maradt korunkra, de régebben élt írók még ismerhették, vagy a későbbi szerzők tollán született meg az adott fordulat.

Dél-Franciaországban, Provence-ban fennmaradt egy hosszabb imaszöveg, amelyből a következő részt ragadom ki: „Sempiterna Trinitas ...libera populum tuum xpistianum de obpressione paganorum....”² „Örökkévaló (Szent)háromság... a pogányok elnyomásától sza-

¹ „Benedictum invocant monachorum patrem; Benedictum resonant tum vallium concava...” *Miracula Sancti Benedicti*, Liber III. Aimoni monachi Floriacensis secundus. 139.

² „Sempiterna Trinitas de cujus est. prosternere forcia et elevar...umilia.....clemenciam tuam supliciter deprecamur.....ecclesi...prestes auxilium sient liberasti filios Israel de manibus Egiptiorum ita libera populum tuum xpistianum de obpressione paganorum et da victoriam servis tuis quatenus ecclesie status erigatur in sublimi egentes perfide dei[ciantur] in infimis et xpistiani gaudeant de reditu et in omnibus [t]ua protegente dextera semper catholica gratuletur hecclesia.

badítsd meg a Te keresztény néped.” A szöveg nem árulja el, kik ezek a pogányok, akiktől az imádkozók félnek. Poupardin, francia kutató szerint a szaracénoktól való félelmet tükrözi a könyörgés. Amennyiben a szöveg Franciaország déli részén maradt fenn, valóban ésszerű a következtetés. Érdekes azonban arra is gondolnunk, hogy a 10. század során magyar csapatok is meglátogatták Franciaország déli részét. (A 942-ben vezetett hadjárat emlékeztet, amelyet Hispániába vezettek, de érintette a dél-francia területeket is.)

Észak-Franciaországban fennmaradt egy antifónáskönyv, amely a normannoktól való félelmet tükrözi. A hosszabb szövegből a következő részeltet érdemes itt idézni „...de gente fera Normannica nos libera, quae nostra vastat, Deus, regna.”³ „Az országainkat pusztító normannok vad népétől ments meg bennünket, Isten!”

Chabannes-i Adémar felfogásának tárgyalásakor utaltam már rá, hogy amikor Aquitániát normann támadás érte, Vilmos herceg a püspökökön keresztül arra intette a népet, hogy böjtökkel és litániákkal kérjék az Isten segítségét.⁴ Fontos ezt megemlíteni, hisz a normannokkal kapcsolatban gyakran idézik, hogy a keresztények így imádkoztak a tőlük való féltükben: „A furore normannorum libera nos Domine.” Ez pedig a Mindenszentek litániájába illő imafordulat. Delisle francia történész szerint azonban olyan forrás, mely a fenti imát tartalmazná, nem maradt fenn a Karoling-korból. Delisle az antifónáskönyv fentebb idézett könyörgésére mutat

Super ob. Omnipotens sempiterna deus nostras indignas suscipe preces. Sanctos sacris libaminibus non quod meren... intende et sicut Moises et Aaron fuisti previus ex Egipto ita preire digneris famulos tuos ut liberentur de tyrannorum iugo eos cum exultatione facias ad propria remeare per A. O. G. P.

Quos celesti dominepresta ut et nostris mundemur oculis et ab ostium liberemur insidiis et servis tuis in adversis fluentibus prebe suffragium ne plebs xpistiana per infidele discrimen ullum possit habere dispendium set te oppitulante mereatur gratulari solacio.”

Missa pro persecutione paganorum. Bibl. Nat., Ms. Lat. 2812, f^o 1, v^o. POUPARDIN 1901. 408. Az Arles-i templom szakramentáriumában maradt fenn ez a liturgikus szöveg. I. m. 1. jegyzet.

<http://www.archive.org/stream/leroyaumedeprove00poupouft#page/408/mode/1up> (2009.08.08. 15:34)

Lásd még Marc BLOCH 2002. 64. (UA. 1989⁶. 75–76.)

³ „Summa gratia nostra conservando corpora et custodita, de gente fera Normannica nos libera, quae nostra vastat, Deus, regna. Senum iugulat et juvenum ac virginum puerorum quoque catervam. Repelle, precamur, cuncta a nobis mala. Convertite, rogamus, Domine, supplices nos ad te, rex gloriae, es qui vera pax, salus pia, spes et firma. Dona nobis pacem atque concordiam. Largire nobis spem integram, fidem simul veram, karitatem continuam concede nobis et perfectam. Sanctorum precibus nos adjuvemur ad haec impetranda, de quorum passione g[r]atulamur modo gloriosa. Sit laus, pax et gloria Trinitati quam maxima cuncta per secula. Amen.”

„fol. 24 du ms. latin 17436 de la Bibliothèque nationale” DELISLE 1890. 17. 18.

<http://www.archive.org/stream/litteraturelati00deligoog#page/n26/mode/1up> (2009.08.08. 15:44)

A sorok fölött pontok jelölik a hangmagasság változását. Az antifónáskönyv Kopasz Károly udvarának iskolájában keletkezhetett, Compiègne-ben vagy Soisson-ban.

<http://www.archive.org/stream/litteraturelati00deligoog#page/n27/mode/1up> (2009.08.08. 15:45)

Lásd még ROSENTHAL /WILSON 1992. Idézi <http://home.netcom.com/~kyamazak/myth/norse/viking-prayer.htm> (2009.08.08. 16:57)

Lásd még BLOCH 2002. 64. (UA. 1989⁶. 76.)

⁴ Ademari Historiarum libri III. Ed. D. G. Waitz. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum (in Folio) IV. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae 1841. 139. III. 53. „Itaque dux fortissimus Willelmus mansunt ubique per episcopos, ut suaderent plebem Domini auxilium cum ieiuniis et lataniis implorare.” (www.dmgh.de) http://bsbmdmgh.bsb.lrz-muenchen.de/dmgh_new/app/web?action=loadBook&bookId=00000871 (2009.08.09. 19:29)

rá, mely valóban fennmaradt, és tükrözi a normannoktól való félelmet.⁵ Adémar sajnos nem jegyezte fel az aquitániai könyörgés szövegét. Amennyiben azonban a nála szereplő „letaniis” kifejezés nem általában véve könyörgésekre, hanem kifejezetten litániára vonatkozik, akkor elmondható: Aquitániában litániában is kifejezésre jutott a normannoktól való félelem. A magyaroktól való félelmet tükröző imák közt is találunk litániaszerű könyörgést.

Az egyik legismertebb ima, amely a magyaroktól való félelmet fejezi ki, a modenai himnusz. Szent Geminianushoz, Modena védőszentjéhez szól. A vers a 900-as évek legelején születhetett.⁶ Az itáliai történész, Ludovico Antonio Muratori adta ki 1738-ban.⁷ A szöveg megemlíti, hogy Szent Geminianus már Attila idején is megmentette a várost. Most azt kéri tőle, hogy „*Ab Ungerorum nos defendas iaculis*”.⁸ Védj meg minket a magyarok nyilaitól.

Egy másik imádságot, mely a magyaroktól való félelmet tükrözheti, a freisingi Mindenszentek litániájában találjuk. Érdeemes néhány szót szólni a litánia műfajáról. A szó görög eredetű: *litaneia* azt jelenti, könyörgés. A litánia az előimádkozó és a hívek párbeszédese könyörgése. Az előimádkozó megszólításokat tesz, könyörgéseket kezd meg, mindig mást. A hívek hosszabb gondolatsoron át ugyanazzal a könyörgéssel felelnek.⁹ A Mindenszentek litániájában a könyörgők megszólítják az égi seregeket: angyalokat, pátriárkákat, prófétákat, apostolokat, vértanúkat, hitvallókat, pl. Szűz Mária, /könyörögj érettünk.....Szent Ágoston, /könyörögj érettünk, Szent Atanáz, /könyörögj érettünk...stb.¹⁰ Viszontagságok elhárítása is szerepel a könyörgésben:*Ab impugnatione diaboli* (Az ördög támadásától/ *libera nos Domine* (Ments meg, Uram, minket!). *Ab omni adversitate* (Minden bajtól)/ *libera nos Domine*

⁵ DELISLE 1890. 17. 18.

⁶ Modenai himnusz: GOMBOS, Tomus II. 843. Gombos itt iaculist ír, Muratorinál jaculis szerepel. GOMBOS 1927. 429–519., 483.; Monumenta Germaniae Historica, Antiquitates, Poetae Latini aevi Carolini. III. Berolini, 1896. Recensui: L. Traube. 702–706.; TÓTH 1901. (2001) 3–4. Tóth munkáját lejjebb bővebben tárgyalom. Ő egy 924-es betöréshez kapcsolja a himnuszt.; Vajay Szabolcs magyarokkal kapcsolatos imát nem idéz, de Modena megtámadását megemlíti, 900. jan. 26-ra teszi. Tiraboschi, Girolamo: Memorie Storiche Modenensi I–V. Modena 1793–1795. I. 48. Lásd: VAJAY 1968. 30.

⁷ MURATORI, Ludovico Antonio: *Antiquitates Italicae medii aevi*, Tomus primus, 1738. 21–22., 21. „*Confessor Christi, pie Dei famule, / O Geminiane, exorando supplica, / Ut hoc flagellum, quod meremur miseri, / Coelorum regis evadamus gratiâ. / (22) Nam doctus eras Attilae temporibus / Portas pandendo liberare subditos. / Nunc te rogamus, licet servi pessimi, / Ab Ungerorum nos defendas jaculis. / Patroni summi exorate jugiter / Servis puris implorantes Dominum.*” A Tóth Bélánál olvasható fordítás (i. m. 4.): „Krisztus hitvallója, isten jámbor szolgája, Geminianus, könyörögve kérjed, hogy a csapástól, melyet mi nyomorultak megérdemlünk, az egek királyának kegyelméből megszabaduljunk. Már Attila idejében a kapukat kitérítve szabadítottad meg az alattvalókat. Most mi, bár rossz szolgák, kérünk, hogy védj meg bennünket a magyarok hajító dárdái-tól. Legfőbb pátrónusok, szüntelenül kérjétek, a tiszta szolgákkal együtt könyörögvén, az Urat.” A iaculum szó ebben az esetben inkább nyílnak fordítható. Lásd: NIERMEYER 2002. A–L 734. iaculum: *flèche – arrow – Pfeil; lásd még KOVÁCS 1996. 94., 98. FINÁLY a jaculus, jaculumnál hajítódárda, kelevéz, kopja szavakat említ.

⁸ KÁLMÁN: 2007. 153. Hozza a szöveg kéziratoss változatát. Lásd még BLOCH 2002. 64. (UA 1989⁶. 76.)

⁹ Magyar Katolikus Lexikon *litánia* szócikke. VII. kötet. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest 2002. 894. <http://lexikon.katolikus.hu/L/litania.html> (2009.08.08. 15:26)

¹⁰ Mindenszentek litániája. Magyar Katolikus lexikon, IX. kötet. Budapest 2004. 177. <http://www.katolikus.hu/mindenszent.html> (2009.08.09. 09:25)

(Ments meg, Uram minket!).¹¹ Az egyik oldalon jelen van tehát a változás, a másikon az állandóság. A litánia lelki békét ad, lehetőséget arra, hogy az ember kilépjen a telő-múló időből, és közelebb kerüljön az Örökkévalósághoz. A freisingi litánia kéziratán látható, hogy egy sort később szúrtak bele: *Ab incursione alienigenarum*.¹² Az idegenek betöréseitől...(libera nos Domine = ments meg Uram minket.) Éppen időszerű veszély esetén ezt a könyörgést fogalmazták be a litániába. A szöveg nem árulja el, kik azok az idegenek, akiktől a freisingiak féltek. Tekintve, hogy Freising Bajorországban van, és a szöveg X. századi lehet, az imádság bizonyára a magyaroktól való félelmet tükrözi.¹³

Felmerülhet a kérdés: a jól ismert fordulat „A magyarok nyilaitól ments meg, Uram, minket!” milyen középkori forrásban fordul elő? Van, aki latinul is idézi: „A sagittis Hungarorum libera nos Domine!” Ez is litániaszerű könyörgésnek tűnik. Kutatásaim alapján arra jutottam, hogy aki ezt az imádságot idézi, vagy nem hivatkozik középkori forrásra, vagy hibásan teszi. Persze elképzelhető, hogy a középkorban is megvolt ez a könyörgés, csak nem maradt fenn, de az is elképzelhető, hogy a középkorban *ebben* a formában nem létezett a fent idézett könyörgés. Elkezdtem hát nyomozni, vajon kinél fordul elő először.¹⁴

Wachsmuth 1833-ban leírja a következő mondatot: In der kirchlichen Litanien Italiens wurde der Himmel um Rettung vor ihren Geschossen angefleht.”¹⁵ „Itália templomi litániáiban az eget kérték, hogy mentse meg őket a lövésektől.” Azok a mozzanatok, hogy az imát Itáliában mondják, hogy a lövésektől félnek, a modenai imára emlékeztetnek. A litániaszerű imádság említése, a lövésektől való félelem a keresett *sagittis*-os változatot juttathatja az olvasó eszébe. Figyelemreméltó, hogy Wachsmuthnál nem egy szenthez könyörögnek, nem is az Istenhez, hanem az „éghez”. Nem kizárt tehát, hogy itt a Geminianushoz szóló modenai imádság pontatlan felidézéséről van szó.

Horváth Mihály, a szentesi születésű ismert paptörténész 1842-ben kiadott könyvében, „A magyarok története” címűben ezt írja az egyik lábjegyzetben: „Olasz s Németország több vidékein olly félelmessékké lőnek e miatt a magyarok, hogy a lytaniákba is beiktattatnék: »A magyaroktól ments meg uram minket.«” Horváth ezen a helyen nem hivatkozik forrásokra, bár könyvében másutt megteszi. Ezen a helyen magyarul idéz, bár másutt idéz latinul is. Nem a magyarok nyilait említi, csak azt, hogy „A magyaroktól”. Idézetét ráadásul feltételes módban

¹¹ Lásd a Freisingi litánia M. G. Kellnernél közölt oldalát. KELLNER 1997. 186.

¹² KELLNER 1997. 186.

¹³ Egyéb imákat is idéz FASOLI 1945. 88–90.

¹⁴ Lásd: HALMÁGYI 2007. 142–147.

¹⁵ WACHSMUTH 1833. 24–26.

vezeti be: „lytaniákba is be - iktattatnék”. Úgy tűnik, Horváth maga is bizonytalan volt, vajon hiteles-e ez az állítás.¹⁶

A könyörgés legkorábbi latin említése, amit kutatásaim jelenlegi állása alapján be tudok mutatni, Horvát István *Über Croatien Unterjochung* című könyvében szerepel. Ezt a művet az 1843-as rendi gyűlésnek ajánlotta Horvát, de 1844-ben jelent meg, külföldön, németül. A 17. oldalon olvasható az ismert latin könyörgés: „A sagittis Ungarorum libera nos domine!”¹⁷ Lehetséges, hogy korábbi előfordulására is bukkanhatunk a sagittis-os könyörgésnek. Nem lehet teljesen kizárni, hogy a keresett imádság mégiscsak megtalálható valamilyen középkori forrásban. Elképzelhető azonban, hogy a modenai imádság pontatlan idézése vezetett a vizsgált könyörgés-változat kialakulásához.

6.2 Csatakiáltások, harc előtti könyörgés

Háború során az azonos oldalon küzdők összetartozását erősíthették a csata előtt közösen elmondott imák, és a közösen harsogott csatakiáltások. Régi szerzők csaták leírásainál gyakran ránk hagyományozták, milyen kiáltásokat hallattak a harcba indul vitézek. A harci kiáltásokkal félelmet kelthettek az ellenségben, de saját félelmüket is leplezték. A közösen harsogott jelszó összefogta a csapatot és elválasztotta őket az ellenségtől. Ennek különösen akkor volt jelentősége, ha különböző nyelvű emberekből állt a sereg. A jelszó közös kiáltása önkívü-

¹⁶ HORVÁTH 1842. 17–18. 2. jegyzet.

Könyve második kiadását 1860-ban jelentette meg „Magyarország történelme” címen. Ebben a következőket írja: „istenhez nyilvános könyörgések intéztettek, mentené meg a népet a magyarok nyilaitól, melyek előtt számra nagyobb hadak sem mertek s birtak megállani.” (HORVÁTH 1860. 58.) Itt tehát már megemlíti a nyilakat. Forrására azonban itt sem hivatkozik. Horváth Mihály 1867-ben cikket jelentetett meg a Századokban „Szent István első összeköttetése az egyetemes keresztény egyházzal” címmel. Asztrik római útjával kapcsolatban írja, hogy a pápa számára a magyar nem lehetett ismeretlen nép: „Hogy egyebet ne mondjak, »ignota gens« volt-e az olaszok előtt az, melyről litániáinkban is könyörgőleg tö-nek említést, hogy mentse meg őket isten a magyarok nyilaitól?” (HORVÁTH 1867. 18–42., 40. 3. jegyzet. Gépi kereséssel a Századok 1867–1880 Arcanum CD-ROM kiadása segítségével.) Láthatjuk tehát, hogy Horváth visszatérő gondolata ez a litániaszerű imádság. Azonban mindhárom esetben magyarul idézi, nem pedig latinul, és egyszer sem említ forrást.

¹⁷ HORVÁT 1844. 17.

PAÚR 1958. a 115. oldalon hozza az idézetet: „A sagittis Ungarorum libera nos Domine”. Paúr cikkében (más helyen) hivatkozik Horvát István fent idézett művére.

Kossuth Lajos *Irataim az emigrációból* című három kötetes művében is olvasható ez a fordulat: „a sagittis hungarorum libera nos Domine”. A szöveg, melyben az idézet szerepel, Horvátország és a panslaviszmus címet viseli, s ez egy hosszabb értekezés része. A szerző hat részes felolvasás-sorozatot dolgozott össze egy értekezéssé. A felolvasásokat 1858 novemberében, Nagy-Britanniában tartotta Kossuth. A „Horvátország és a panslaviszmus” az értekezés harmadik része. Kossuth szerint „... a kereszténység csaknem minden templomaiban felhangzott a félelmetes lythania: »a sagittis hungarorum libera nos Domine« (a magyarok nyilától ments meg, uram, minket).”

Tóth Béla munkájában még Kossuthot idézi. A témáról írt korábbi cikkemben még én sem tudtam Horváth István írásáról, mely Kossuthénál régebbi. Tóth szerint „nem akadunk a régiségekben annak nyomára, hogy akár Olaszországban, akár Svájcban, akár Németországban így könyörögtek volna segítséget a keresztények ...” TÓTH 1901. (2001) 3–4.

leti állapotba hozhatta a harcosokat, hogy félelem nélkül rohanjanak az ellenséges fegyvereknek. A csatakiáltások gyakran imádságok voltak, így megvolt a segélykérő szerepük is.

Tisztán vallásos tartalmú a *Kyrie eleison* csatakiáltás is. A görög szókapcsolat jelentése: *Uram, irgalmazz*. A Bibliában több helyen előfordul, először a 4. századból van rá adat, hogy a keleti keresztény szertartásban is elhangzott. Nyugaton az 5. század vége óta imádkozza az Egyház, a szentmisébe is bekerült.¹⁸ Tudomásom szerint először a 9. századból van rá adat, hogy csata előtti imádságként is használták. Egy ófelnémet vers, a Lajos-ének számol be róla, hogy a normannok megtámadták a frank területeket. III. Lajos, nyugati frank király ellenük vonult, és *Kyrrieleisont* énekelt a csata előtt. Serege vele énekelte ugyanezt, és legyőzték a normannokat. A csatát 881-ben vívták Saucourtnál, Észak-Franciaországban.¹⁹

A *Kyrie eleison* következő előfordulása már jóval ismertebb a magyar olvasó számára. A merseburgi csata leírója, Liudprand örökítette meg, hogy a csata elején a keresztények részéről a *Kyrie eleison* hangzott fel, míg a magyarok a *turpis et diabolica hui hui frequenter auditur* (az ocsmány és ördögi hui, hui-t hallatták gyakran).²⁰ Felmerült az a gondolat, hogy őseink nemcsak egyszerű indulatszóként hallatták a huj-huj kiáltást, hanem ez is egyfajta imádság volt, mint ellenfeleik részéről a *Kyrie eleison*. Rokonnépek *kaj-kaj* kiáltásokkal hívják segítségül az ősök szellemét.²¹

Merseburgi Thietmar krónikájában többször találkozunk a *Kyrie eleison* imádsággal.²² A merseburgi krónikás elmeséli, hogy a pogány liuticsok megostromolták Brandenburg várát. A király (III. Ottó) felmentő sereget küldött a vár megsegítésére, a sereget azonban szétszórták a liuticsok, és csak kevesen jutottak be a várba. A király ezután új sereget gyűjtött, és maga sietett a vár felmentésére. Ahogy a liuticsok az újabb sereget meglátták, elmenekültek. A védők kitörés közben örömeikben „*kirieleison*”-t énekeltek, a felmentő sereg pedig válaszolt nekik.²³ Úgy tűnik, ebben a csatában a *Kyrie eleison* nemcsak segélykérő imádságként és harci kiáltásként működött, hanem egymásnak jelezni is tudtak így az egymástól távol levő csapatok.

¹⁸ Magyar Katolikus Lexikon. 7 kötet. Budapest 2002. 584.; Theologische Realenzyklopädie. Berlin–New York, 1983. 11. kötet. Formeln, Liturgische III.

¹⁹ Ludwigslied 137.; ERDMANN 83.; HAUBRICHS 1991. 2204. A *Kyrie eleison* imát a forrásokban megadott formában idézem.

²⁰ LIUDPRAND: Antapodosis, II. 30. MGH. Tomus V. Scriptorum (in Folio) SS. Annales, chronica et historiae aevi Saxonici. (3.) Scriptorum Tomus III. Ed. G. H. PERTZ. Hannoverae 1839. 294. A *Kyrie eleison* forráshelyet megemlíti: ERDMANN 83. 88. jegyzet.

²¹ PAIS 1957. 133–158. Egyéb irodalmakat sorol még föl ZOLNAY 1977. 40–42.

²² A forráshelyet megemlíti ERDMANN 83. 88. jegyzetben.

²³ THIETMAR IV. 22. cap. „*Nostrī autem in ereptione interius gaudentes kirieleison canunt, et advenientes unanimiter respondent.*”

Az előző három példában pogányokkal szembeni harcban használták a keresztények a *Kyrie eleison* kiáltást. Thietmarnál olyan esetről is olvashatunk, amikor keresztények keresztények elleni csatában kiáltották a *Kyrie eleison*-t. Schweinfuri Henrik 1003-ban föllázadt királya, II. Henrik ellen. A király megostromolta a lázadó várait, közben Schweinfurti Henrik kívülről nyugtalanította a királyi csapatokat. Egy paraszt azonban elárulta, hol van a lázadó gróf tábora. A király csapatai megközelítették a táborn, majd, amikor észrevették a sátrakat, fennhangon *kirieleison*-t kiáltottak, hogy barátaikat összegyűjtsék. Az ellenség erre megfutamodott.²⁴ A csatakiáltással tehát ebben a rajtaütésnél is jeleztek egymásnak a harcosok.

Magyarországi csata előtt is elhangzott a *Kyrie eleison*. Szent Gellért nagyobbik legendájában olvashatjuk, hogy mielőtt Csanád vezér serege Ajtony ellen indult, így kiáltottak: *Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, Pater noster*.²⁵ Nem tartozik ugyan az ezredforduló korához, de érdemes megemlíteni, hogy Kézai Simon szerint Szent László király Kyrieleis hegynél győzte le a besenyőket.²⁶ A XIV. századi krónikaszerkesztés (Képes Krónika) szerint Salamon király, László és Géza hercegek Kyrieleis-nél győzték le a kunokat.²⁷ Újabb kutatás szerint az úzok voltak azok a nomádok, akiket a király és a hercegek abban a csatában legyőztek.²⁸ Antonio Bonfini Cserhalom-hoz hasonló néven említi a csata helyszínét (Cyrihylem).²⁹ Nem tartom kizártnak, hogy Szent László csatájában is elhangozhatott a *Kyrie eleison* könyörgés, és esetleg ennek nyomán kaphatta az a hely a Kerlés nevet.³⁰

Nemcsak a keresztényeknek, de a pogányoknak is megvoltak a vallási jellegű harci kiáltásaik. Brémai Ádámnál olvashatjuk, hogy a svédek, ha a csatában megszorultak, isteneik nevét kiáltották, hogy segítségül hívják őket. A keresztények Istenét is segítségül hívták, és azt tapasztalták, hogy Ő erősebb, mint a többiek, akikben gyakran megcsalatkoztak.³¹

²⁴ THIETMAR V. 34. „... *alta voce per socios kirieleison convocantes*...”

²⁵ Legenda S. Gerardi, 491. Pesty Frigyes szerint „nincs tudomásunk” róla, hogy „magyar részen használtatott volna” a *Kyrie eleison*. PESTY 1868. 113.

²⁶ „...*in monte, qui Kyrieleis dicitur*.” Simonis de Keza Gesta Hungarorum. (Ed. Alexander DOMANOVSKY.) SRH I. 182.

²⁷ „*Est enim ascensus gravissimus montis illius, qui ab incolis vocatur Kyrieleys*.” SRH I. 367.

²⁸ KISS 2004. 3–8.

²⁹ Bonfini szerint: „*Montem accolit Cyrihylem appellant, quia sylvarum quasi dominus esse videntur*.” BONFINI, Decas II. Lib. III. 117. (58.) Más szövegváltozatok Cherhelem, Erdeihely alakokat hoznak. Lásd uo. Annotaciones criticae, 256. Magyar ford.: „A magyarok Kerlésnek nevezik azt a hegyet, mintha az erdők ura volna.” BONFINI 1995. 294.

³⁰ A Kiss Lajos által összeállított Földrajzi nevek etimológiai szótára elfogadja, hogy Kerlés neve a *Kyrie eleison*-ból származik, és szláv közvetítéssel került a magyarba. Azt azonban nem magyarázza meg, mért kaphatta ez a hely erről az imádságról a nevét. Prágai Kozma gesztája szerint Thietmarnak, Prága püspökének beiktatásakor az egyszerű emberek *krlessu*-t kiáltottak (PRÁGAI KOZMA I. 23.). Břetislav fejedelem trónra ültetésekor, 1034-ben pedig a csehek háromszor *krles*-t kiáltottak. „*At illi succlamant ter: Krlessu, quod est Kyrieleison*.” PRÁGAI KOZMA I. 42. (Német ford. I. 41.); KISS 1978. A *Kyrie eleison* egyéb forrásaira lásd még HALMÁGYI 2007. 4–5.

³¹ BRÉMAI ÁDÁM IV. 22.

A fenti csatakiáltások tisztán vallásos tartalmúak voltak. Többnyire keresztény jellegű fohászokról olvashattunk, amelyek a kereszténységhez való tartozást fejezték ki. A felsorolt esetek többségében pogányok elleni harcban használták őket a keresztények (bár előfordult keresztények közti harcban is). Találunk azonban példát olyan jelszóra is, mely a vallásos tartalom mellett egy szűkebb közösséghez, kolostorhoz, országhoz való tartozást is kifejez.

Fleury-i Aimoin Szent Benedek monostorának történetéről írt a 10. század végén. Elbeszél egy küzdelmet, melyben Szent Benedek javait védelmezték. A védők vezetője Benedek nevét kiáltotta, ugyanezt tették a harcosok is. A völgyek és az erdők Benedek nevétől visszhangoztak. „A szerzetesek atyját, Benedeket hívják segítségül. Erre Benedek nevét visszahangozzák a völgyek hajlatai, és Benedek nevét válaszolják a szomszédos erdők rejtekei.” Hasonló esetet olvashatunk Fleury-i Andrásnál és a *Miracula sanctae Fidis*ben is. Szent Benedek segítségül hívása a monostorhoz való tartozást is kifejezte. Andrásnál és a *Miracula sanctae Fidis*ben is.³² Szent Benedek egyik csodás elbeszélése szerint 40 ifjú Benedek zászlajával, Benedek nevének segítségül hívásával meggy 140 ellenséggel szemben. Azok megrémültek és megfutamodtak. Vérontás nélkül sikerült őket megfutamítani.³³ Szent Benedek segítségül hívása a monostorhoz való tartozást is kifejezte.

6.3 Hadi hírek, torzuló emlékezet

A háborúról szóló forrásokat abból a szempontból is érdemes vallatónak fogni, hogy a hírek közvetítésében milyen szerepet kaptak a messze vidékre elkerült harcosok, és adott esetben hogyan mosódnak össze a távolról érkezett ismeretek.

Az Ottók uralma idején a német birodalomban megvolt az az egység, ami képessé tette a birodalmat külföldre vezetett hadjáratokra. Amikor Thietmar távoli népekről, vidékekről ír, sok esetben háborúk kapcsán teszi azt. A Thietmar felfogásával foglalkozó fejezetben tapasztalhatta az olvasó, hogy az elbai szlávokkal és a lengyelekkel főleg a háborúk kapcsán foglalkozik a krónikás. Bizonyára harcosoktól szerezte az ismereteit. A Thietmarról szóló fejezet

³² ERDMANN 83. „...et praemitto praeposito, qui praevius dudum sibi fidus, tunc autem hostiles aggrediens muros, beati Beendicti nomen celsius inclamaret, ipsi, elata in excelsum voce, Benedictum invocant monachorum patrem; Benedictum resonant tum vallium concava, respondentque Benedictum proximae silvae abdita. Quo fragore vicinos consedissee montes infernaque patuisse hostibus visum; et quia montium facta mentio est, non sit audientibus onerosum jam dicti Salensis castris memorare situm.” *Miracula Sancti Benedicti*, Liber III. Aimoni monachi Floriacensis secundus. 139.

Sonderdruck aus Frühmittelalterliche Studien, Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster in Zusammenarbeit mit Hans Belting, Hugo Borger, Dietrich Hofmann, Karl Josef Narr Friedrich Ohly, Karl Schmid, Ruth Schmidt-Wiegand, Rudolf Schütteichel und Joachim Wollasch. Herausgegeben von Karl Hauck. Berlin–New York 1978.

³³ *Miracula Sancti Benedicti*, Liber II. Cap. 15. (118.) Aimoni monachi Floriacensis primus elbeszélése.

életrajzi áttekintőjében említettem, hogy a krónikás ősei részt vettek Elba-vidéki szlávok és lengyelek elleni csatákban. Ezekről a harcokról tehát családi történetekből is értesülhetett a merseburgi püspök. Két alkalommal maga Thietmar is felkerekedett II. Henrik oldalán, amikor az uralkodó Boleszláv lengyel fejedelem ellen vonult, de hamar otthagya a sereget: 1010-ben a megbetegedett királlyal tért haza, 1015-ben és 1017-ben a királynéval fordult vissza a gyülekezőhelyről a sereg indulása előtt.³⁴ Saját tapasztalatot tehát viszonylag keveset szerezhetett a hadjáratokról, de kapcsolatba kerülhetett olyanokkal, akik végigküzdötték ezeket a harcokat.

1018-ban, Boleszláv oldalán a Kijevi Rusz területére is eljutottak német csapatok. A krónikásnak Kijevről való ismeretei bizonyára tőlük származnak. A német királyok számos hadjáratot vezettek Itáliába, főképp azért, hogy császárrá koronáztassák magukat. Olvashattuk, hogy a szaracénokkal elsősorban Itáliában találkozhattak a németek. Thietmar krónikájának vannak olyan görög vonatkozású részei, melyek szintén Itáliához kapcsolódnak. A dánokkal foglalkozó sorok többnyire megintcsak harcokkal kapcsolatosak. Angliáról is főképp egy háború, a dán megszállás kapcsán ír a krónikás. Elmondhatjuk, hogy a háború számos esetben ad témát Thietmarnak. Bizonyos népekről való ismeretei harccal kapcsolatosak, és a távoli vidékeket – Kijev, Itália – hadjáratokból visszatérő vitézekről ismerhette meg a merseburgi püspök környezete.

Thietmar krónikájának vizsgálatakor csak röviden utaltam Mihály regensburgi püspök magyarokkal vívott csatájára. Az ütközet egyfelől hatásos példája az idegennel való találkozásnak, másrészt elgondolkodtat afelől, miként jutottak el a hírek ahhoz, aki azokat lejegyezte. Miként mosódtak össze egymással különböző események emlékei? Mihály csatájáról bizonyára hallomás alapján írt a merseburgi püspök, hiszen más forrás ebben a formában nem számol be a csatáról.

Thietmar, miután megemlíti két regensburgi püspöknek, Isengrimnek, majd Gunthernek halálát, a következőképpen meséli el az eseményeket. I. Ottó király Gunther halálát követően Mihályt tette meg Regensburg püspökévé.³⁵ Az ő püspöksége idején történt, hogy a magyarok ismét (*iterum*) nyugtalanítani kezdték a keleti területeket (*orientales*). Mihály más bajor előkelőkkel együtt a keleti területek segítségére sietett. Alig került sor a csatára, az ellenség legyőzte a németeket. A püspöknek levágták a fülét, egyéb sebeket is kapott, és mintegy holtan rejtőzött el az elesettek között. Mellette egy ellenséges ember feküdt. Amikor észrevette, hogy csak a püspök van életben, lándzsát ragadott, és megpróbálta megölni a püspököt. A püspök-

³⁴ LIPPELT 116.

³⁵ I. Ottó Gunther halála után 941-ben tette püspökké Mihályt. TRILLMICH 63. 117. jegyzet, 64. 120. jegyzet.

nek azonban sikerült legyőznie a magyart, majd, fáradságos út után hazaérkezett. Otthon örömmel fogadták, csonkasága pedig nem szégyenére vált, hanem *inkább dicsőségére*.³⁶

Figyelmesen olvasva észrevehetjük, hogy az esemény pontos idejét nem adja meg a krónika. Ami a helyszínt illeti, Thietmar szövege alapján a keleti területekre, – Bajorország, Ausztria vidékére – képzelhetjük Mihály püspök csatáját. Olyan ütközettről van szó, melyből a magyarok kerültek ki győztesen.

Mihály püspök magyarokkal való harcát egy másik forrás is elbeszéli. Ez a mű Regensburg nagy szentjének, Szent Emmeramnak csodáiról szól, szerzője pedig Arnold, regensburgi szerzetes. Arnold 1000 körül született előkelő bajor családból, és 1050 előtt halt meg, viszonylag fiatalon. Szent Emmeramról szóló munkáját az 1030-as években készítette.³⁷

A Mihály püspök csatájáról szóló részt az első könyv vége felé találjuk. Arnold leírja, hogy amikor a püspök közeledni érezte a halálát, magához hívatta a vitézeit és szolgáit, és beszélni kezdett hozzájuk. Arnold szerint haldokló püspök elbeszélte, hogy a Lech folyónál a szász Ottó császár alatt részt vett egy csatában, melyben a *mieink* (értsd: németek) és a *pogányok* (értsd: magyarok) között kemény küzdelem támadt, és *Krisztus kegyelméből a keresztények legyőzték a pogányokat*. A magyarok levágták a püspök fülét, kardokkal és lándzsákkal a földre terítették. Pártfogója (értsd: Szent Emmerám) azonban megmentette őt reménytelen

³⁶ THIETMAR II. 27. „*Hic audito obitu tanti patris, Michaelis huic succedere fecit. Qui cum commissa sibi optime diu reget, commoventibus iterum orientales Ungri, cum caeteris Bawariorum principibus his ad succurrendum venit. Sed exorto mox inter eos duello, pro dolor! nostri victi ab hostibus atque prostrati sunt. Episcopus autem, abscisa suimet auricula et caeteris sauciatus membris, cum interfectis quasi mortuus latuit. Iuxta quem inimicus homo iacens et hunc vivere solum ab insidiantium laqueis tunc securus cernens hastam sumpsit et necare eundem constus est. Tunc iste confortatus in Domino post longum mutui agonis luctamen victor hostem prostravit et inter multas itineris asperitates incolomis notos pervenit ad fines. Inde gaudium gregi suo exoritur et omni Christum cognoscenti. Excipitur ab omnibus miles bonus in clero et servatur optimus pastor in populo, et fuit eiusdem mutilatio non ad dedecus, sed ad honorem magis.*”

A Leviták könyve szerint az, akinek testi hibája van, nem ajánlhatja fel az áldozatot. Leviták 21.; Josephus Flavius szerint Hyrkanus főpapnak és királynak ellenfele, Antigonos levágatta a füleit, hogy ne tölthesse be a főpapi méltóságot. FLAVIUS XIV. könyv 13. 10. (236.) XV. könyv 2. 2. (258.)

³⁷ A regensburgi Szent Emmeram monostornak volt szerzetese, 1030/31-től jószágigazgatója (praepositus rerum). Arnold ismert egy korábbi művet Szent Emmeramról, melyet Ardeo, freisingi tudós készített. Arnold azonban ezt a művet nem tartotta megfelelőnek. Amikor ki akarta javítani, a regensburgi szerzetesek tiltakoztak ellene, így az apát száműzte őt Szászországba. Arnold a szászországi Magdeburgban rávette a tudós Meginfridet, hogy dolgozza át az Emmeramról szóló életrajzt. Meginfrid 1024 előtt kezdett neki az írásnak. Arnold később visszatért Regensburgba, majd apátja utasítására Magyarországra is elutazott az esztergomi érsekhez. 1030-ban kapta meg az Ardeo-szöveg átdolgozását, amit Meginfrid készített. Arnold folytatást írt ehhez a műhöz, a Liber I. de miraculis beati Emmerami-t, amit 1036-ban fejezett be. Művében megemlékezik Tuto és Mihály regensburgi püspökökről, óv a földi javak utáni vágytól, különösen az egyház vagyonának megkínázásától. 1037-ben elkészítette a Liber II. de memoria beati Emmerami et eius cultorum c. művét. Mindkét munkában olvashatunk magyar vonatkozású részeket.

LANGOSCH: Arnold v. St. Emmeram; Thoroczkay Gábor bevezetője. Regensburgi Arnold (Arnolf) könyvei Szent Emmeramról. Ford., bev., jegyz.: Thoroczkay G. In: ÁKÍF 170–176., 170. Lásd még GALLA 316.; VESZPRÉMY 1985. 137–141.; Regensburgi (de Cham et Vochburg) Arnold tanúsága Günterről c. fejezet utószava. In: A remeteélet iskolájában. Válogatott források és tanulmányok. Szerk.: Baán Izsák OSB, Xeravits Géza. Bakonybél–Budapest 2005. 43–44.; BISCHOFF 1967. 77–115

helyzetéből.³⁸ Hogy pontosan hogyan menekült meg, azt a szöveg nem részletezi. Ezután következik a püspök végrendelete.

Megemlíteném, hogy a 16. század elején alkotó bajor humanista tudós, Aventinus (Johannes Turmair, 1466–1534) Arnoldhoz hasonlóan az augsburgi csatába helyezi a püspök kalandját.³⁹ Kérdés, hogy Aventinus milyen forrás alapján dolgozott. Ismert-e vajon Arnold szövegén kívül más ide vonatkozó forrásokat? Aventinusnál nincs szó a fül sebesüléséről, ahogyan azt Thietmarnál és Arnoldnál olvastuk, Aventinusnál a püspök a kezén sebesül meg. Így valószínű, hogy a tudós humanista nem Arnold szövegét használta. Aventinusnál is szó esik azonban arról, hogy Emmeram segítette meg a püspököt. Így valószínű, hogy Aventinus forrása a regensburgi Emmeram-monostorhoz köthető.

Thietmar szövegét és a másik két forrást összehasonlítva több kérdés is felmerül. Melyik csatában került sor Mihály kalandos megmenekülésére? Az augsburgiban, ahol a magyarok vesztek vagy a német területek keleti részén vívott csatában, ahol a magyarok győztek? A Thietmar által említett, keleti területeken vívott csatát pedig hol és mikor vívhatták? Az emlékek alakulása, hírek folyása szempontjából az is fontos, hogy melyik szerző honnan szerezte be a csatáról való ismereteit?

Thietmar merseburgi, tehát szászországi püspök volt. Krónikájából azonban kiderül, hogy járt Regensburgban. Elbeszéli, hogy amikor püspöki kinevezését megkapta, családi birtokán Rotmerslebenben tartózkodott. Innen előbb Magdeburgba utazott, majd onnan Augsburgba, hogy átvegye II. Henrik királytól a püspöki pásztorbotot. Innen Neuburgba utaztak, ahol a Tagino magdeburgi érsek püspökké szentelte Thietmart. Neuburgból a Dunán Regensburgba hajóztak.⁴⁰ A krónika másik helyén Thietmar azt is elárulja, hogy Merseburg első püspöke, Boso Bajorországból származott, és a Szent Emmeram monostorban nevelkedett. A krónikás

³⁸ Arnoldus De S. Emmerammo Lib. I. 17. 554. Contigit me aliquando secus Licum flumen sub Ottone Saxonigena imperatore primo gravi interfuisse prelio. Ubi cum inter nostros atque paganos acerrime fuisset pugnatum, et Christo propitio a christianis esset triumphatum, Ungri meam absidentes auriculam, gladiis ac spiculis inter ceteros me straverant ac adaequaverant glebis. Ibi insperato raptus, ad salutem sensi beneficiis adesse patronum clementem, quem nunc timeo ob temeritatem peccati mei irascentem. Eia quaeso, fideliter agite quae iniungo.

Galla Ferenc Regensburgi Arnold alapján megemlíti a „német püspök” megmenekülését a „lech-mezei” csatából, az ide vonatkozó más forrásokkal azonban nem veti össze Arnold szövegét. Galla 316.; Hasonlóképp jár el VESZPRÉMY 1985. 141. Galla alapján említi a „német püspök” esetét NYULASSY 1998. 97–108. 98.; G. Fasoli az althaichi, freisingi, és regensburgi évkönyvek idézett adatai mellett utal a regensburgi püspök Thietmarnál olvasható történetére, de a Nekrológiumot és Arnold művét nem említi (183.). Ezt a két művet GIESLER (61.) és LÜTTICH (110–111.) sem említik.

³⁹ AVENTINUS V. könyv, 1. fejezet, 27. Idézi SZABÓ 288. 3. jegyzet.; Michael episcopus Reginoburgensis in manu vulnus accepit, aegre evasit, ope (ut aiunt) divi Haimerani. Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annorum MCCC. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. Tomus I. Nr. 757. Aventinus, 354.

⁴⁰ THIETMAR VI. 39–40.

azt is tudja, hogy a monostor Regensburgtól délre feküdt.⁴¹ A merseburgi püspökséget 968-ban alapította I. Ottó. Boso tehát még Mihály püspök életében került Merseburba. Mihály kalandjának története akár Boso vagy a környezetének egyik tagja révén is eljuthatott a szászországi városba. Thietmarnak voltak kapcsolatai Bajorországgal, így szerezhette hiteles adatokat bajor vonatkozású eseményekkel kapcsolatban.⁴² A merseburgi krónikás 1012 és 1018 között írt. Tehát évtizedekkel Mihály püspök halála után, de még mindig közelebb élt az eseményekhez, mint Regensburgi Arnold. Arra is érdemes odafigyelni, hogy Thietmar és Arnold elbeszélése közül Thietmaré a részletesebb. Ő megemlékezik a püspökök és a magyarnak a párviadaláról is, és szól a püspök hazatéréséről is. Ezek a mozzanatok amellet szólnak, hogy a két változat közül inkább a Thietmaré fogadható el: az a csata, amelyben Mihály püspök fülét levágták a magyarok, magyar szempontból győztes ütközet lehetett a *keleti területen*, tehát Bajorország és a mai Ausztria határvidékén. Egyike lehetett azon utolsó csatáknak, amelyekben a magyarok még le tudták győzni a bajorokat.

Mit mondhatunk Arnold tájékozottságáról? Ahogy fent említettem, Arnold Regensburgban volt szerzetes, tehát Mihály püspök városában. Így sok mindent megtudhatott a néhai püspökről. Arnold azonban 1000 körül született, az 1030-as években írta műveit, tehát jóval a püspök halála után (972). Az eltelt idő elegendő lehetett ahhoz, hogy a részletek összemosódjanak az utódok tudatában. Ez hitelessége ellen szólhat. Megbízhatósága mellett szól azonban az a tény, hogy regensburgi volt, valamint az is, hogy Aventinus hozzá hasonlóan az augsburgi csatába helyezte Mihály sebesülését, de Aventinusnál a karján sebesül meg a püspök, a fül sérüléséről nem ír. Aventinus tehát talán Arnoldtól független forrásból merített, és a két forrás állítása egymást erősítheti. Figyelemre méltó mindamellett, hogy Mihály püspök augsburgi csatában való részvételét a csata más forrásai nem említik.⁴³

Hol és mikor vívhatták azt a csatát, melyről Thietmar beszámol? Jóval az augsburgi csata elbeszélése után ad róla hírt a krónikás.⁴⁴ Fel is merült a szakirodalomban olyan nézet, mely

⁴¹ THIETMAR II. 36.

⁴² Regensburgot többször is említi művében, amikor elbeszéli I. Ottónak és rokonainak harcát.

⁴³ A csata két alapvető elbeszélő forrása Widukind műve, és Udalrik, augsburgi püspöknek GERHARD által írt életrajza. Thietmar is elbeszéli a csata történetét források alapján, olyan mozzanatot is megemlít, melyről Widukind és Udalrik nem írtak – ez Ottó fogadalma a merseburgi püspökség alapítására – Mihály részvételéről azonban nem ír.

⁴⁴ Az augsburgi csata THIETMARNÁL II. 9–10. Figyelemre méltó, hogy Mihály püspök csatájánál Thietmar Ungris (abl.) névvel illeti a magyarokat. Korábban, az augsburgi csata leírásánál és a más kalandozó hadjáratok említésénél avaroknak nevezte a magyarokat. Az avar név használatában valószínűleg Widukindot követi. Widukind ugyanis azonosnak nyilvánítja a hunokat, az avarokat és a magyarokat, ám a kalandozó magyarokra gyakran az avar szót használja. Thietmar a regensburgi püspök csatáját úgy vezeti be, hogy a magyarok ismét (iterum) nyugtalanították a keleti területeket. Korábban az Ungri szót nem használta, így az ismét szó nem vonatkozhat másokra, mint a korábban avar néven emlegetett kalandozó magyarokra. Ezek szerint Thietmar is

szerint Mihály csatájára az augsburgi ütközet után került volna sor. Hiszen határ menti csatározások minden bizonnyal voltak 955 után is bajorok és magyarok között.⁴⁵ Tudnunk kell azonban, hogy a szász történetíró nem követi feltétlenül az időrendet. Magáról is bevallja krónikájában, hogy nem tud minden leírandó dolgot sorrendbe szedni, ezért utólag mesél el történeteket. Vándorhoz hasonlítja magát, aki az egyenes útról időnként mellékutakra tér.⁴⁶ Mihály püspök történetét akkor írja le, amikor a regensburgi püspökökről mesél. Így a regensburgi püspök csatáját érdemes inkább a 955 előtti időben keresni.

949-950 tájáról több német évkönyv is megemlíti egy magyar diadalt. Valószínűleg ugyanarról az eseményről adnak hírt. A Freisingi évkönyv szerint 950-ben *a bajorok közül sokakat megölték a magyarok Luo-nál, és a karantánokat megölték a magyarok*.⁴⁷ A Regensburgi évkönyv szerint 950-ben *a bajorokat megölték Lova-nál*.⁴⁸ Az Altaichi évkönyv szerint 949-ben *csata volt a magyarokkal Loa-nál*.⁴⁹ A Necrologium S. Emmerammi szerint *augusztus 9-én megölték a bajorokat Wels-nél, és Luo-nál és Lech-nél*.⁵⁰ Az évkönyvadatok alapján kialakult a szakirodalomban az a vélemény, hogy Mihály püspök Thietmar által leírt csatája az évkönyvekben megőrzött magyar győzelemmel azonosítható.⁵¹ Holtzmann, Thietmar krónikájának kiadója azt az álláspontot fogadja el, hogy a csata 949. aug. 9-én volt Lova-nál, amely a Traun melletti Laufennel azonosítható.⁵² Trillmichnél, Thietmar krónikájának újabb német

azonosnak tekintette az avarokat a magyarokkal. A II. 34-ben szintén ungarii-nak nevezi a kalandozókat Thietmar.

⁴⁵ HORVÁTH 95. 1. jegyzetben hivatkozik Thietmarra; Vancsa egy helyen szintén 955 utánra teszi Mihály csatáját. A 955 utáni magyar–bajor harcokra lásd pl. GIESLER 1997. 79–80., 462–463.

⁴⁶ THIETMAR IV. 55. Csapongására jó példa a II. 34-ben említett kalandozó hadjárat.

⁴⁷ Annales Frisingenses, 51.; „950 *Multi Baioariorum occisi sunt ab Ungariis ad Luo, et Carantani ab ungariis occisi sunt.*”

⁴⁸ Annales Notae S. Emmerammi Ratisponenses, 583. „950 *Interfectio Bawarorum ad Lova.*”

⁴⁹ Annales Altahenses maiores, 8. „949 *Praedium cum Ungariis in Lõa*”

⁵⁰ Necrologium Monasterii S. Emmerammi Ratisbonensis. 321.; „V. id. Aug. *Occisio Bawariorum apud Wels et Lõ et Lech.*” Ezt a forrást a fenti évkönyvidézetekkel együtt Pauler Gyula idézi. PAULER 1900. 174. 116. jegyzet.; Breit idézi a három évkönyvet, a necrológiumot azonban nem. A Mihály harcáról való forrásokat sem említi. Breit 77.

⁵¹ R. Lüttich 949-re teszi a püspök csatáját. A nekrológiumot és az alább ismertetendő Regensburgi Arnold művét nem említi. Hivatkozik Vancsára, aki 184 Anm. 950-re, 193 A 1 a 955 utáni évekre teszi ezeket a harcokat (Vancsa: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs, Gotha 1905, Allg. Staatengesch. III 6, I. 182 ff.) Lüttich szerint nem lehet megadnia csata pontos helyét, de Vancsára hivatkozva azt írja, hogy bajor területen, Traungauban kell azt keresni. LÜTTICH 1910. 110–111. 31–32. jegyzet; FASOLI 1945. 183.; GIESLER 61.; HOLTZMANN 72–73. 4. jegyzet.; TRILLMICH 64. 121. jegyzet.

Kellner idézi Thietmar sorait a csatáról és Mihály püspök kalandjáról, de más forrást nem említ. Az ütközet Kellner szerint is 949-ben történt a Traun melletti Laufennél. KELLNER 1997. 46. 237. jegyzet, 146. 276. jegyzet.

⁵² HOLTZMANN 72–73. 4. jegyzet. Akikre hivatkozik: DÜMLER, Ernst: Kaiser Otto der Große, begonnen v. Rud. Köpke. 1876 (Jbb. Der Dt. Gesch.). Böhmer, Joh. Friedr: Die Regesten des Kaiserreichs unter den Herrschern aus dem Sächs. Hause, neu bearb. v. E. v. Otenthal. 1. Liefg. 1893. 179a; LÜTTICH 110f. BRESSLAU, Harry: Die ältere Salzburger Annalistik. 1923. (Abh. Der preuß. Ak. Dd. W., Philos. Hist. Kl. 1923 Nr. 2.) 21.

fordítójánál is ez olvasható.⁵³ Ez lehetett az utolsó olyan hadi esemény, melyben a magyarok a 955-ös augsburgi vereség előtt még le tudták győzni a németeket.⁵⁴

A magyarok nyugati kalandozásainak forrásaira jellemző, hogy az eseményekkel közel egy időben született feljegyzések többnyire évkönyvek. Ezek szükségszerűen tesznek említést az eseményekről, és azok idejéről. A bővebb, részletekre is kitérő elbeszélések abból az időből származnak, amikor a magyarok már nem kalandoztak nyugat felé.⁵⁵ Úgy tűnik, Mihály püspök csatájával kapcsolatban is ez a helyzet. Azok a források, melyek az esemény idejét és helyét megadják, évkönyvszerű feljegyzések. Thietmar és Regensburgi Arnold, akik bővebben, anekdotaszerűen beszélnek el a küzdelmet, már az ezredforduló után írtak: Thietmar az 1010-es, Arnold az 1030-as években. Az esemény kései felidézése könnyen eredményezhetett pontatlanságokat.

6.4 *Harc és a béke*

Thietmar művében nem találtam olyan részt, mely kifejezetten elítélné a hadakozás valamilyen formáját. Querfurti Brúnónál és Radulfus Glabernél azonban felfigyelhetünk ilyen gondolatokra. A hittérítő Brúnó műveiben érthető módon kisebb szerepet kapnak a harcok, mint a merseburgi püspök könyvében. Amikor Brúnó a háborút szóba hozza, a vallással kapcsolatban teszi. Megemlékezik II. Ottó szaracénok ellen vezetett hadjáratáról. Rosszalja a vállalkozást, mivel nem a vallás érdekében, hanem területszerzés végett indította az uralkodó. II. Ottónak a francia király elleni hadjáratát azért ítéli el, mert keresztények ellen harcolt. II. Ottó vesztes hadjárait azzal magyarázza, hogy a császár feloszlatta a Szent Lőrincnek szentelt merseburgi püspökséget.⁵⁶ Figyelemre méltó, hogy Brúnó kortársa, Thietmar Brúnótól eltérően világi okot is talál a liuticsok lázadására.

III. Ottó Róma elleni hadjáratát is rosszalja Brúnó, hiszen az uralkodó Róma megtámadásával Szent Péter ellen vétkezik, de a város lázadását is elítéli.⁵⁷ II. Henriknek Vitéz Boleszláv elleni háborúja még súlyosabb lehet a szemében: azért ítéli el, mert Henrik a pogány

⁵³ TRILLMICH 64. 121. jegyzet; Felmerültek más vélemények is: lásd HALMÁGYI 2008.

⁵⁴ Az augsburgi csata utáni (Géza fejedelem korabeli) bajor–magyar harcokkal kapcsolatban a régebbi szakirodalom megemlíti egy olyan nézetet, miszerint Melket egy Gizo nevű úr birtokolta, őtöle vette volna el 976-ban Liutpold osztrák örgróf. Az esetről egy 12. századi melki forrás számol be. Gizót a régebbi irodalmak Gézával azonosítják. Karl Oettinger az eredeti irat alapján állítja, hogy ott Sizo szerepel. Sizo Siegeharddal, a salzburgi érsek testvérével lehet azonos. Liutpold őt verhetette ki Melkből, nem pedig Gézát. Ez a nézet újabban a magyar szakemberek számára sem ismeretlen. Karl Oettinger: *Das Werden Wiens*. Wien 1951. 166. Idézi GIESLER 462–463.

⁵⁵ KELLNER: 21. (16–26.); 26–27. (26–49.) Liudprand, Widukind, a 10. század második felében írtak, Thietmar és Arnold a 11. sz. elején.

⁵⁶ GÖRICH 33.

⁵⁷ WENSKUS 1956. 107–108. Vita prior 16. cap.; BRÚNÓ: Vita Adalberti 12. cap.; GÖRICH 29.

liuticsokkal szövetkezve harcol a keresztény lengyelek ellen. Görich megállapítása szerint Brúnó világi célból indított háborút nem fogad el. A háború csak akkor fogadható el a számára, ha annak a célja a misszió.⁵⁸ Ezt az állítást is érdemes árnyalni. Más fejezetben utaltam már rá Kahl írása nyomán, hogy Brúnó életében fontos szerepet kap a fegyvertelen térítés: elítéli például a fekete magyarok megvakítását. A liuticsokkal szembeni erőszakos fellépést azért hangsúlyozhatta, mert ők visszaesőknek számíthattak. A poroszokkal szemben felvetett térítő hadjárat felvetésének oka elgondolkodtató. Talán azért pártolhatta, hogy a hadjárat lehetővé tegye a térítők ottani működését.

A Glaberről szóló fejezetben több helyen is találkozhattunk a burgund krónikás békéről való gondolataival. A vér nélkül aratott győzelemre is van példa Glaber művében: Anjou Gózfredus csodálatos módon futamítja Blois Odo fiait. Részletesen ír az Isten békéje (*treuga Dei*) mozgalomról. Nemcsak a Francia Királyságon belüli, hanem általában a keresztények közti békét is hangsúlyozza: amikor a frank és a szász uralkodó háborúznak egymással, büntetésként sújtja őket a magyar támadás.⁵⁹ Önazonosság szempontjából is megemlítené a mozgalom, hiszen összefogta egy tágabb térség lakosságát, sőt a kereszténységet. A pogányokkal szembeni háborút azonban Glaber is helyeselte – pl. liuticsok, szaracénok elleni háború. Szent háborúként tünteti fel továbbá III. Henriknek Aba Sámuel elleni hadjáratát.⁶⁰

Az Isten békéje mozgalomról Adémar is ír. Elbeszélése szerint járványos betegség pusztított Limousin tartományban. Limoges püspöke ezután V. Vilmostal, Aquitánia hercegével együtt gyűlést tartott, ahová elhozták a szentek ereklyéit is. Adémar elbeszélése szerint a gyűlésen sokan meggyógyultak, a herceg és az urak pedig egyezséget kötöttek a békéről.⁶¹

Az Isten békéje mozgalom eltorzulását mutatják a „békeharcok”. Fleury-i Andrásnak Szent Benedek csodáiról írt művéből tudható, hogy Aimon, Bourges érseke 1038-ban feleskette a tizenöt éven felülieket, hogy nem vesznek el egyházi javakat, nem támadják meg a szerzeteseket, apácákat, klerikusokat. Arra is felszólította őket, hogy fegyverrel lépjenek fel azok ellen, akik nem esküsznek fel a békére. Meg is támadták azokat, akik nem tették le az esküt. A béke érdekében fellépők közt sokan voltak fegyvertelenek, de voltak fegyveresek is. Eleinte sikerrel küzdöttek. Később már kegyetlenül viselkedtek azokkal szemben, akiket legyőztek.

⁵⁸ GÖRICH 35–36.

⁵⁹ GLABER I. 22.

⁶⁰ FRANCE 1988b. 105–119.

⁶¹ ADÉMAR III. 35. Translation by Richard Lands. In: *The Peace of God*, 1992. 329–330.

Fleury-i András ezek után istenítéletként írja le vesztüket: Déols-i Odo a Cher folyó közelében vereséget mér a békeharcosokra, akik menekülés közben egymást kaszabolják.⁶²

Olvashattunk példát olyan hadi eseményekre, amikor a főszereplők vér nélkül aratnak győzelmet. Ezen történetek számát gyarapítja Szt. Geraldus életrajza, amelyet Odo, Cluny második apátja készített. Geraldus világi volt, de jámbor életet élt. Amikor hadba kellett szállnia, ügyelt rá, hogy ne ontson vért se ő, se az alárendeltjei. Ennek ellenére ellenségei nem tudtak neki ártani: Geraldus mindig győzött. A szerző rövid elmélkedést fűz hozzá, vajon helyes-e hadakozni. Ábrahám és Dávid példájával támasztja alá, hogy igen. „Akiket az egyházi méltóság nem tud alávetni, azokat vagy a háború jogával vagy az ítélkezés erejével zabolázza meg.”⁶³ Odo hangsúlyozza azonban, hogy Gerladus nem a maga hasznát kereste harcaival, és nem sebesített meg senkit. John France a pacifizmus példájaként említi az Odo apát által írt életrajzot.⁶⁴ Gerlad életrajzának ez a fejezete azonban mégiscsak jogszerűsíti a hadakozást, igaz, annak vértelen formáját. A szintén cluny-i szellemiséghez tartozó Glaber és más általam vizsgált szerzők bizonyos esetekben már a véres beavatkozást sem ellenzik.

Geraldus világi ember volt. Figyelemre méltó kérdés, hogy egyházi szerzők hogyan viszonyultak egyházi személyek hadakozásához. Thietmar művében Mihályon kívül más püspökök is feltűnnek fel nála hadakozással kapcsolatban. Thietmar leírja, hogy Ramward, Minden püspöke kereszttel a kezében lovagolt a német sereg előtt a hevellerek elleni harcban, és buzdította a többieket.⁶⁵ Ott volt tehát a csatában, de arról nincs szó, hogy fegyvert viselt volna. Thietmar szól Arnóról, Würzburg püspökéről is, aki elbeszélése szerint vértanúhalált halt a szlávok között. Korábbi forrásokból tudni lehet, hogy Arno 892-ben hadba vonult a szlávok ellen, és harcban esett el.⁶⁶ Thietmar vagy tudatosan szépített, vagy fölhasznált egy már meglévő legendaszerű hagyományt.⁶⁷

Prinz német történész szerint a 9. században, 10. század elején az évkönyvek és hagiografikus művek többnyire rosszállás nélkül említik a püspökök, apátok harcait. A 10.

⁶² Andrew of Fleury: Activities of the peace league of Bourges in 1038. *Mirac. s. Benedicti*, 5. 1–4. Composed 1040–43. Translation by Thomas Head. In *The Peace of God*, 1992. 339–342.; Thomas Head: The judgement of God: Andrew of Fleury of the Peace League of Bourges. In: *The Peace of God*, 1992. 219–238.

A Német Birodalom területén III. Henrik hatalmi szóval törekedett a béketeremtésre, és Magyarországra is igyekezett kiterjeszteni béketeremtő szándékát. Lásd VARGA 2007. 35–57. Érdemesnek tartom hozzátenni: egy uralkodó által életre hívott béke aligha jelenthet mást, mint a saját érdekei szerinti békét. Így a béketeremtés egyúttal érdekövezetének, befolyási területének kiterjesztését is jelenti.

⁶³ „*Et qous ecslesiastica censura subigere nequit, aut bellico iure, aut vi judiciaria compesceret.*” Odo: Vita Gerald cap. 8. In: *Patrologia Latina* 133. 647.

⁶⁴ FRANCE 1988b. 111.

⁶⁵ THIETMAR IV. 29.

⁶⁶ REGINO 892. 140.; *Miracula S. Wigbert c. 11.*, MG SS IV. 225.; PRINZ 140–141.

⁶⁷ PRINZ 140–141.

század második felétől azonban igyekeztek szépíteni az egyházi vezetők harcias voltán, bár püspökök, apátok ebben az időben is vettek részt harcokban.⁶⁸ Jó példa erre Udalrik, augsburgi püspök életrajza, aki a magyarok ellen védte Augsburgot 955-ben. Életrajza szerint püspöki díszben, páncél és sisak nélkül ment az ütközetbe.⁶⁹

Hogy a németországi egyház milyen jelentős szerepet játszott a hadügyben, arra jó bizonyíték az az összeírás, amit *Indiculus loricatorum*nak neveznek. II. Ottó parancsát tartalmazza 981-ből. Az uralkodó utasítja vazallusait, hogy ki hány páncélos lovast (*loricatus*) küldjön utána Itáliába. Több mint 2100 páncélos lovasról van benne szó, ennek majdnem háromnegyedét a püspökségek és apátságok adják.⁷⁰

6.5 Normannok és „*skraeling*”-ek

Az eddig vizsgált szerzők az európai kontinensen alkottak. Az ezredforduló korát vizsgálva fontos szem előtt tartanunk, hogy korszakunk európai embere Grönlandig, sőt Amerikáig is eljutott. A fegyveres idegennel való találkozásról Germánia és Gallia szerzőin kívül tehát tanulságosak azok a skandináv források is, melyek a Vinlandra, vagyis Amerikába látogató vikingekről szólnak. A Grönland-saga és az Erik-saga említhető meg itt. Mindkét alkotás beszámol a nyugati szigeteken kikötő viking hajósok és a bennszülöttek találkozásáról.

A szövegek *skraeling*-eknek nevezik a bennszülötteket, ami a *hitvány* szóval adható vissza.⁷¹ A Grönland-saga szerint Vörös Erik egyik fia, Thorvald Vinland felderítése során már megállapítja, hogy itt szeretne élni. Ám nem sokkal később három csónak tűnik fel a láthatáron, mindegyikben három bennszülött. A vikingek megtámadják és megölik őket, egyet kivéve, aki el tudott menekülni. Nem sok idő múltán számos csónak tűnik fel, tele *skraeling*ekkel, akik lövöldözve támadják a vikingeket, majd gyorsan visszavonulnak. Az egyik nyílvesző halálosan megsebesítette Thorvaldot, aki belehalt a sebébe.⁷² Az első találkozás a bennszülöttekkel tehát gyászos véget ért.

A Grönland-saga további fejezete békésebbnek induló találkozásról is hírt ad, a jól induló kapcsolat azonban hamar véres összetűzésbe torkollott. Ennek a vállalkozásnak Karlsefni a

⁶⁸ PRINZ 171.

⁶⁹ PRINZ 172. Szent Udalrik élete: 12. cap. 241.; Glaber krónikájában III. Henrik magyarországi hadjárata kapcsán szerepel, hogy a püspökök és klerikusok fegyvertelenül kísérik a német királyt. Engelbert 1996. 487. PRINZ 171. Prinz megemlíti Mihály kalandját is Thietmar szövege alapján. Más forrásokat azonban nem említ ezzel a csatával kapcsolatban, és az esemény idejének és helyének kérdésével sem foglalkozik. PRINZ 143. 95. jegyzet. 907-ben, a pozsonyi csatában több püspök és apát esett el a magyarok elleni harcban, köztük Theotmar salzburgi érsek. Erről a csatáról lásd: VESZPRÉMY 2007. 1–17.

⁷⁰ KÖLZER: 1990. 403–404.; KOSZTA 2000. 87.

⁷¹ Nemcsak az észak-amerikai, hanem a grönlandi bennszülötteket is ezzel a kifejezéssel illették. 61. jegyzet.

⁷² Graenlendinga saga. 5. cap. 60–61.

vezére. Az ő emberei és a skraelingek között egyfajta cserekereskedés indult meg. A bennszülöttek fegyvert akartak kapni a vikingektől saját portékáikért. Karlsefni azonban megtiltotta övéinek, hogy a helyiek számára fegyvert adjanak el. Ehelyett tejet kínáltak a skraelingeknek. Az egyik viking azonban megölt egy bennszülöttet, aki állítólag fegyvert akart lopni. Ez követően került sor fegyveres harcra a skraelingek és a skandináv jövevények között. A vikingeknek végül is sikerült visszaverni a támadást.⁷³

Minderről érdemes megemlékezni, hisz a grönlandi és a vinlandi (amerikai) térség ebben a korban az európai kultúra egyfajta peremterületének tekinthető a skandinávok ottani jelenléte folytán. Olyan kultúrák találkozásáról olvashattunk, amelyek közül az egyiket már megérintette a kereszténység, a másik azonban még teljesen pogány. Hittérítésre így nem került sor. Szó esett a forrásban a nyelvi különözöségről: a találkozás azonban túl rövid és ellenséges volt ahhoz, hogy egymás nyelvét megtanulhatták volna. A cserekereskedés során sikerült áthidalni a nyelvi akadályokat, ám nem kellett hozzá sok, hogy a biztató kereskedés ellenségesé fajuljon. Tapasztalhattuk a haditechnikák közti eltérést is: a skandinávok kardjai és bárdjai vonzóak a bennszülöttek számára, ők azonban nyilazásban jobbak. Hogy Vinland skandináv gyarmatosítása végül abban maradt, az nagyrészt a helyiek hatékony fegyveres ellenállásán múlhatott.

A skraelingekkel való találkozásról szóló szövegek mindenesetre érdekes ellentétét jelentik Szent Brendan legendájának, amelyben a nyugat felé hajózó szerzetesek a hosszú tengeri út után a boldogok szigetére lelnek.

Gondolatmenetünk végén megállapíthatjuk, hogy a fegyveres ellenséggel utóbb békés kapcsolatok is szövődhettek. A liuticsokkal való ellenségeség után II. Henrik szövetséget kötött velük Boleszláv ellen. A Boleszláv elleni háborúk végére is pontot tett a bautzeni béke. A magyarok és normannok a keresztény világot sújtó hadjárataik után maguk is a keresztény világ részeivé váltak. A szaracénokkal való együttműködésre vizsgált forrásainkban ugyan nem volt adat, ám Hispániában és Szicíliában volt példa a békés egymás mellett élésre.

Hogy a fegyveres idegennel való találkozás milyen benyomásokat ébresztett a kor emberében, arról különböző forrástípusok tájékoztatnak. A támadóktól való félelem kifejezésre jutott a fennmaradt imádságokban. Normannoktól és magyaroktól való félelmet tükröző imára egyaránt van példa. Maradt fenn olyan könyörgés is, amelyből a szaracénoktól való félelemre lehet következtetni. Tanulságos, hogy nem mindegyik könyörgés tartotta fontosnak nevesíteni azt a

⁷³ Graenlendinga saga 7. cap. 64–67.

támadó népcsoportot, amelytől féltek. Láthattuk, hogy a magyarokkal és a normannokkal kapcsolatban egyaránt létezik olyan közismert imádság, amely nem maradt ránk korabeli forrásból. A csatakiáltások, csaták előtti könyörgések segélykérő szerepükön túl arra is alkalmasak voltak, hogy összefogják a csapatot. Láthattuk, hogy a *Kyrie eleison* népszerű röpima volt a 10-11. században. Említésre méltó, hogy amikor vizsgált szerzőink számukra távoli népekről, vidékekről írtak, nem egyszer háború leírása kapcsán tették ezt. A távoli tájakról hadjáratból hazatért harcosok hoztak magukkal ismereteket. Hogy a harcokról szóló elbeszélések milyen változatokat ölthettek, arra jó példa Mihály püspök és a magyar harcosok csatájának története, amiről Thietmar Regensburgi Arnold és Aventinus is beszámolt. Viking hősmondák-ból értesülhetünk a skandinávok és az amerikai kontinens bennszülötteinek találkozásáról, amely az európai kultúrához tartozó, kereszténységtől épphogy megérintett nép, valamint Európától és a kereszténységtől teljesen távoli népcsoport találkozását jelentette. A vizsgált keresztény szerzők a béke fontosságát is hangsúlyozzák, bár bizonyos esetekben – így Glabernél pogányok ellen, vagy keresztények közt a rend helyreállítása érdekében – megengedhetőnek tartják a háborút.

A 10-11. századi események például szolgálhatnak arra, hogyan lesz az ellenséges pogány népből hittestvér. A más vallású idegennel való találkozással, a keresztény hitre térés folyamatával foglalkozom a következő fejezetben.

7. Az idegennel való találkozás vallási oldala

„Ezért, ha ez az új tanítás valami biztosabbat hozott, méltónak látszik rá, hogy kövessük.”¹

A vallás olyan kötelék, mely egy közösségbe foglal különböző származású, nyelvű és társadalmi helyzetű embereket, különféle népeket. Az eltérő vallások azonban élesen el is választhatnak egymástól embercsoportokat. A 10-11. századi keresztények, amikor idegen vallású népekkel találkoztak, átélhették a fenyegetettség érzetét, különösen, ha az idegenek támadóan léptek fel a keresztényekkel szemben. Tekinthettek azonban rájuk úgy is, mint megtérítésre váró népekre, akikhez el kell vinni Krisztus tanítását. Ahogy a bevezetőben utaltam rá, az ezredforduló idején hatalmas az a térség, amelyben a keresztény vallás és a pogány hitvilág érintkezhetett egymással. A más vallással való szembesülés nemcsak a más vallású emberrel való találkozást jelenti: a szemlélőnek saját lelkébe is be kell tekintenie, hogy magában kialakítsa véleményét az övétől eltérő hitvilágról. A más vallású emberrel, idegen meggyőződéssel való találkozás több kérdést is felvet. Hogyan gondolkodtak a korabeli emberek a másik vallásról? Hogyan hidalták át a hittérítők a nyelvi különbséget, mely köztük és leendő híveik közt fennállt? Mi bírta rá a pogányokat a kereszténységre való áttérésre? Milyen fokozatok figyelhetők meg az áttérés során?² Elgondolkodhatunk az idegenség másik vallási megközelítéséről is: arról a meggyőződésről, mely a földi élet számítja idegennek, és törekszik a mennyei haza felé. Elsőként tekintsünk át a 10-11. századi források azon fordulatait, amelyek fegyveres támadók és számukra idegen vallású szent találkozásáról és támadó megszelídüléséről szólnak.

7.1 A „barbár” támadó megszelídülése

Történeti művekben, legendaszerű elbeszélésekben nemegyszer találkozhatunk azzal a fordulattal, hogy kezdetben támadóan fellépő harcosok tiszteletet nyilvánítanak a számukra idegen vallás szentje iránt. Ha valaki közülük kezdet emel a szentre, azt szerencsétlenség éri. Ezek az elbeszélések érdekes példák a különböző kultúrák, vallások találkozására.³ Ezenfelül azt is példázzák, mekkora ereje lehet a biztos hitű fegyvertelen embernek a fegyveresekkel szemben. A magyar kultúrtörténetből is jól ismerünk ilyen eseteket. Eszünkbe juthat krónikairo-

¹ „Unde si haec nova doctrina certius aliquid attulit, merito esse sequenda videtur.” BEDA II. 13.

² Font Márta logikusan vázolja azokat a fokozatokat, melyeket a magyar, cseh, lengyel terület és a Kijevi Rusz népe a kereszténységgel való első találkozástól a lelkület tényleges átalakulásáig átért. Ez a folyamat a 9. század végétől a 11–12. század fordulójáig tartott. FONT 2005 87–97. Magam a folyamat azon mozzanatait tárgyalom részletesebben, melyek az idenséggel és önazonossággal erősebben összefüggenek.

³ Font Márta rendszerében ez leginkább az első lépcsőfokkal, a megkeresztelkedést megelőző, „információs” szakasszal feleltethető meg. FONT 2005. 93–94.

dalmunk elbeszélése Attila és Leó pápa találkozásáról,⁴ valamint Cirill és Metód találkozásának története a magyarokkal.⁵ A következő gondolatmenetben a 10-11. század fordulójának néhány ide illő elbeszélését vizsgálom. Felmerül a kérdés, vajon megtörténtek-e ezek az események ebben a formában, vagy a legendaíró illesztette ezen fordulatokat az elbeszélésébe. Mi bennük a valóság és mi a legenda? Mi bírta rá a támadókat arra, hogy tiszteletüket fejezzék ki a szent iránt? Mit akar üzeni a szerző az általa leírt elbeszéléssel? Hogy a válaszokhoz közelebb juthassunk, meg kell vizsgálni az ide vonatkozó szövegeket.

A 10. századi magyar hadjáratok korából is említhetünk ide illő történetet. 954-ben a kalandozó magyar csapatok eljutottak a mai Belgium területére. Ott Gembloux közelében találkozott velük egy Wicbert nevű szerzetes. Életrajza szerint készen állt arra, hogy feláldozza életét a testvéreiért. A magyarok azonban nem bántották őt. Wicbert a szavaival megszelídítette őket, és néhányat meg is térített közülük Krisztushoz.⁶ Az elbeszélésben nincs csodás elem. Eszünkbe idézheti Konstantin-Cirillnek és Metódnak az ungrokkal (magyarokkal) való találkozásának történetét.

Ekkehard elbeszélése a magyarok Sankt-Galleni kalandjáról és találkozásuk az együgyű Heribald szerzetessel megítélésem szerint nem sorolható a megszelídülésről és tiszteletnyilvánításról szóló történetek sorába. Igaz, hogy a magyarok nem bántják Heribaldot, de pofozzák, nem nyilvánítanak előtte tiszteletet.⁷ Nem a „szent örültet” látják tehát benne, hanem olyan embert, akin nevetni lehet.

Az ezredforduló korának nagy történetírója, Rodulfus Glaber egyik emlékezetes elbeszélése Maiolus apát és a szaracénok találkozásáról szól. Elbeszélése szerint a szaracénok támaszpontot építettek ki maguknak Dél-Franciaországban, Fraxinetumban. Innen indították rabló hadjárataikat. Állást foglaltak az Alpok egyik hágójában, és kifosztották az arra menő zarándokokat. 972 júliusában, 21. és 22-e közti éjjelen foglyul ejtették Maiolust, a cluny-i apátot is.⁸ Az

⁴ FÓTI 1910. 49–64. Szépen nyomon követhető a legenda fejlődése. Az 5. századi szerző, Prosper Tiro Aquitanus, aki az eseménnyel egy időben élt, csupán arról számol be, hogy az Istenben bízó Leó pápa találkozott Attilával, a hun király pedig ezután megállította előrenyomulását Róma felé, és visszafordult a seregével. Prosper a pápa mellett Trygetius és Avienus római előkelőket is megemlíti, mint a küldöttség tagjait. A pápa és Attila találkozásának későbbi elbeszélői a két római előkelő nevét már nem említik. A 8. századi Paulus Diaconus a *Historia Romana ab Urbe condita* című művében már legendaszerűen írja meg a találkozás történetét. Az ő írásában szerepel, hogy miután Attila enged a pápa kérésének, megkérdezi tőle az emberei, hogy mért tette ezt. Attila azt feleli, hogy a pápa mellett egy tiszteletre méltó férfit látott, aki karddal fenyegette őt.

⁵ TÓTH 2003. 41. 49. ; Konstantin legendája 1978. 33.; Konstantin-legenda 1995. 160.; Metód-legenda 161.; Lásd KIRÁLY 1974. 20.; MORAVCSIK 1928. 108–109.

⁶ Vita s. Wicberti fundatoris coenobii gemblacensis auctore Sigeberto Gemblacensi, 14. cap. MGH Pertz, *Scriptores* (Folio) VIII. 513–514.; KRISTÓ–MAKK 2001. 131.; KRISTÓ 1980. 286–287.

⁷ EKKEHARD 246–256.

⁸ A dátumra nézve lásd BRUCE 2007. 432. Bruce a következő cikkekre hivatkozik: P. A. AMARGIER: 'La capture de saint Maieul de Cluny et l'expulsion des Sarrasins de Provence' *Revue bénédictine* 73 (1963) 316–23.

apát meg is sebesült, amikor egyik társát védte. A szaracénok váltságdíjat kértek Maiolus szabadon bocsátásáért. Glaber elbeszélése szerint a szaracénok jól bántak az apáttal. Az egyik harcos, aki felismerte, hogy tiszteletreméltó emberrel áll szemben, friss kenyeret sütött neki, amikor az apát nem ette meg a szaracénok száraz kenyerét.⁹ Amikor pedig az egyik muszlim harcos ráállt az apát Bibliájára, a többiek rátámadtak, és levágták a lábát. Glaber itt megjegyzi, hogy a szaracénok Mohamedre vonatkoztatják a próféták jövődöléseit, melyek Krisztusban teljesedtek be.¹⁰ Ezért tartották tiszteletben az apát Bibliáját. Ebben a történetben is kifejeződik, hogy a szaracénok a foglyuk hitében, a keresztény hitben felfedeztek valamit, ami az ő hitüknek is része. Glaber egy időben a cluny-i monostor szerzetese volt, így hiteles értesüléseket szerezhetett az apát fogságáról. Idézi Maiolus levelét, melyben az apát a váltságdíj kifizetését kéri övéitől. Glaber ehhez a levélhez is hozzáférhetett Cluny-ben.¹¹ Felfigyelhetünk arra a fordulatra, hogy a szent embert bántó fegyverest szerencsétlenség éri. Az illető azonban itt nem magát a szentet bántja, hanem a Bibliájára lép rá, a büntetés pedig nem csodás eseményként jelentkezik, hanem a saját társai büntetik meg a helytelenül viselkedő haramiát. Glaber egyébként csodás eseményekről is beszámol a históriáiban: pl. szerzetesekről, akik cet hátán utaznak, sárkányról, ami az égen megjelenik, akasztott emberről, aki megmenekül. Maiolus esetében azonban ezekhez hasonló csodáról, (pl. a támadó megbénulásáról) nem szól.¹² Ez a viszonylagos visszafogottság bizalmat ébreszt a történet hitelessége iránt. Meg kell azonban nézni, vannak-e más források az apát fogságba eséséről.

Maiolus fogságának első kortárs forrása magának a foglyul esett apátnak a levele, melyben övéitől a váltságdíj megfizetését kérte. Erre a tényre és a levéllel kapcsolatos más kérdésekre Scott G. Bruce mutat rá egy tanulmányában. A levelet Syrus szerzetes Maiolusról írt életrajza valamint Glaber históriája őrizték meg. A Syrusnál és Glabernél közölt levélszöveg csaknem megegyezik, a különbségek arra utalnak, hogy Glaber nem Syrus szövegét másolta. Mindkét szövegen megvan a „*Torrentes Belial circumdederunt me*”, Bibliából vett fordulat. Belial jelentése héberül értéktelen, haszontalan. (Sámuel második könyve 22. 5–6.)¹³ Bruce bemutatja, hogy a Biblia mely pontjain fordul elő a Belial szó, és a kora középkori szerzők milyen érte-

Bruce jelzi, hogy készít egy munkát a történelmi eseményről és annak irodalmi feldolgozásairól: *Hagiography and the Construction of Islam in Medieval Europe: Cluny and the Muslims of La Garde-Freinet (972–1156)*.

⁹ GLABER I. 8., 9. „*Cernens vero unus illorum uiri Dei reuerentiam, ...*” I. 9.

¹⁰ GLABER I. 9.

¹¹ „*Torrentes Belial circumdederunt me, ...*”. Syrus is idézi ezt a levelet Maiolusról írt művében (Syrus, *Vita Sancti Maioli, Liber tertius*, 767.) A fogság történetét azonban Glaber másként beszéli el. Lásd FRANCE 1989. Introduction XXXVIII. 6. jegyzet; xlviii–xlix.

¹² Glaber csodás eseményeket is leír históriáiban: pl. bálna hátán utazó szerzetesek (II. 2.), sárkány az égen (II. 15.), akasztott ember megmenekülése (III. 21., 22.).

¹³ BRUCE 2007. 426–440.

lemben használták. Kimutatja, hogy a keresztény szerzők többnyire a kereszténységgel ellenségesnek tekintett csoportokat hozták kapcsolatba Beliállal. Maiolus is ilyennek tekintette tehát a szaracénokat. Maiolus első életrajzát (*Vita Brevior Sancti Maioli*) névtelen páviai szerzetes készítette Maiolus halála után, 1000 körül.¹⁴

A fent említett Syrus szerzetes is elbeszéli az apát fogságát Maiolusról készített életrajzában, melyet Odilo apátnak írt. Syrus 1010 körül alkotott.¹⁵ Ebben a szövegben is megvan, hogy az apát megsebesül egyik emberének védelmében. Syrusnál a megkötözött apát csodás álmot lát, majd felébredvén azt tapasztalja, hogy megszabadult kötelékeitől. Amikor a szaracénok látják, mi történt, lecsillapszik a vadságuk, és tiszteletet kezdenek mutatni az apát iránt. A kenyérsütés és a Bibliára rálépő szaracén megbüntetése Syrus leírásában azonban nem szerepel. A szaracénok vallásáról sem árul el ismeretet ez a szöveg.¹⁶ Odilo, Cluny apátja is írt életrajzot elődjéről, Maiolusról, 1031–1033 körül.¹⁷ Ő is beszámol az apát fogságáról. Odilo ellenszenves képet fest a szaracénokról, nem írja, hogy tisztelték volna Maiolust.¹⁸ Glaber *Históriáinak* megírását Bruce az 1040-es évekre teszi. Megemlíti még, hogy a 12. század elején egy Nalgod nevű szerző dolgozta át Syrus munkáját.¹⁹

Az eseménnyel valóban kortárs beszámolóban, Maiolus levelében nincs szó arról, hogy a szaracénok tiszteletet nyilvánítottak volna előtte, ez azonban nem zárja ki a tiszteletnyilvánítás megtörténtét. Syrus a levél közlése előtt említi, hogy a szaracénok tisztelni kezdték az apátot, Glaber a levél közlése után szól erről. Ha Glaber leírását a többi elbeszéléssel összehasonlítjuk, elmondható, hogy Glaber híradása az emberséges szaracénokról nem illeszkedik a szaracénokról alkotott korabeli szokásos felfogásba. A szokatlan ábrázolásmód, a muszlim vallásról elárult ismeret, a sebesülés-történet, a levél, mely Syrusnál és Glabernél csaknem szó

¹⁴ BRUCE 2007. 427. 4. jegyzet; Bruce hivatkozott tanulmányában jelzi az életrajz tervezett kiadását. 'The Earliest life of Abbot Maiolus of Cluny (BHL 5180)' A *Bibliotheca Hagiographica Latina: Antiquae et Mediae Aetatis* (BHL) repertórium a *Vita Brevior* kiadásaként megjelöli az 1614-ben megjelent Martin Marrier et André Duchesne *Bibliotheca Cluniacensis* 1763–1782. kiadást, magam ezt a kiadást használtam. 1769–1771. Ebben az életrajzban is megvan, hogy néhányan csodálták az apát állhatatosságát: „Quod quidam Sarracenorum videntes, minus efficiebanturefferi, ammirantes & stupentes constantiam, & perseuerantiam sancti Patris Maioli.” Az apátot itt is megkötözik, ebben a szövegben is leoldódnak róla a kötelékek. Itt is szerepel, hogy az apát megsebesül egyik embere védelmében. Ebben az elbeszélésben csodálatos módon meg is gyógyul a keze. Syrusnál és Glabernél a foglyuleséskor sebesül meg Maiolus, ebben az életrajzban ez a jelenet később szerepel. A megegyező vagy hasonló jelenetek különböző helyeken történő előfordulásából arra is következtethetünk, hogy a szerzők szóbanelhangzott visszaemlékezések alapján dolgoztak, vagy emlékezetből írtak.

¹⁵ BRUCE 2007. 427. 4. jegyzet.

¹⁶ SYRUS 765., 766–767. „...barbari stupentes miraculo, quod eum cernebant compede divino solutum numine, ulterius ut vinciretur ausi sunt nullomodo preasumere, sed ferocitate paulisper mitigata, venerari deinceps coeperunt quem prius in derisum habuerunt.”

¹⁷ BRUCE 2007. 427–428. 4. jegyzet.

¹⁸ Sancti Odilonis Abbatis Cluniacensis V. De Vita Beati Maioli Abbatis libellus. Migne PL 142. 959–960. www.documentacatholicaomnia.eu (2009.12.13. 13:42)

¹⁹ BRUCE 2007. 428. 4. jegyzet. Glaber *Históriáiról* magyarul lásd VADAS 2007.

szerint egyezik, valamint az a tény, hogy Glaber egy időben a cluny-i rendház tagja volt, bizalmat ébreszt Glaber előadásának hitelessége iránt.²⁰

A szaracénok túl messzire mentek Cluny apátjának túsul ejtésével. Maiolus kiváltása után a keresztény csapatok Provance grófjának, II. (Arles-i) Vilmosnak, fivérének Rothbaldnak, valamint Turini Arduin grófnak vezetésével megostromolták és kifüstölték a szaracénok fraxinetumi támaszpontját.²¹

Magyarokon és szaracénokon kívül skandináv harcosok is átéltek hasonló találkozást. Thietmar krónikájában is olvashatunk erről. A történet az 1010-es években játszódik, abban az időben, amikor Angliát megszállták a dánok. Foglyul ejtették a Canterbury érsekét is, akit Thietmar Dunstannak nevez. Váltásdíjat követeltek tőle, amit az érsek Thietmar szövege szerint nem tudott előteremteni. Erre a dán martalócok nekitámadtak, hogy megöljék. Vezérük, Thurkil meg akarta menteni az érseket. Óvta embereit attól, hogy az „Úr felkentjét” bántásák. Még saját kincseit is felajánlotta az érsek életéért, hajóját kivéve. Mindez azonban mit sem használt: a harcosok megölték az érseket. Az egyik gyilkost ezután utolérte a büntetés: megbénult a keze. Ez az elbeszélés tehát nem a szent megmenekülésével végződik, hanem a vértanúhalálával. Ám ebben a történetben is megjelenik a tisztelet, amely a támadóban felébred az idegen föld szentje iránt.²² Hogy megbénul a karja annak, aki a szentre kezet emel, ugyancsak ismétlődő fordulat a szent és a „barbár” támadók találkozásáról szóló elbeszélésekben.²³ Thietmar egyébként más csodás, sőt hátborzongató eseményt is leír krónikájában: szól égből lenyúló kézről, mely kiment a felgyújtott templomból a szentek ereklyéit. Krónikája más helyén gonosztevő lovagról ír, akit felfalnak az egerek. Beszámol egy Burgund Királyság területén élő püspökről, akit kutyákkal hajszoaltat egy nagyúr, a püspök azonban keresztet vet a nyomára, majd lefekszik, mintha meghalt volna. A kutyák megszagolják a megjelölt helyet, majd visszafordulnak, és nem bántják a püspököt. A rendkívüli események, jelenések száma még szaporítható.²⁴ A dán harcos megbénulásáról szóló híradás tehát nem az egyetlen csodás esemény, melyről Thietmar beszámol.

²⁰ Bruce szerint a Maiolus levele utáni elbeszélések jámbor fikciók, inkább tükrözték szerzőiknek az iszlámmal kapcsolatos féltelmét, mint a történelmi tény. Bruce szerint a Belial szó használata igazolja, hogy ezek az elbeszélések nem teljesen kitalálások, hanem történelmi hagyományt dolgoznak fel. BRUCE 2007. 39.

²¹ COULET 1998. 150–151.

²² THIETMAR VII. 42–43.

²³ Tours-i Gergely majd Paulus Diaconus elbeszélésében egy longobárd harcos keze bénul meg, aki Hospitius remetére kezet emel, majd a szent imájára nyeri vissza egészségét. (TOURS-I GERGELY VI. 6.; PAULUS DIACONUS III. 1–2.) Kaisareiai Prokópios ír egy Iakobos nevű remetéről, akit egy heftalita akart lenyilazni, de megmerevedett a karja, és Iakobos szavára gyógyult meg. MORAVCSIK 1928. 108–109.

²⁴ Kéz nyúl az égből (Thietmar III. 18.); egerek (VI. 58.); burgundiai püspök megmenekülése (VII. 28.). Halottak lelkeinek visszatéréséről is ír, annak bizonyosságaképp, hogy a halállal nincs mindennek vége. I. 11–14. Stb.

A merseburgi krónikás Dunstannak nevezi Canterbury érsekét. Történetünk idején azonban Aelfeah volt a canterbury érsek – 1005-től 1012-ig – őt ejtették foglyul a dánok. Dunstan a 959-től 988-ig élt, tehát jóval az elbeszélte esemény előtt. Dunstan a maga korának híres szentje volt, így érthető, hogy Thietmar, a merseburgi krónikás Dunstant tette meg a történet hőségévé.

A canterbury-i érsek fogságba eséséről és haláláról az Angolszász Évkönyv is beszámol. Ez az elbeszélés bizonyos pontokban eltér Thietmar leírásától. Az évkönyv szerint 1011-ben ejtik foglyul Aelfeah érseket a dánok. E szerint a forrás szerint az érsek megtiltotta, hogy váltságdíjat fizessenek érte, így 1012-ben fogvatartói megölték őt.²⁵ Amíg tehát Thietmarnál az érsek nem tud fizetni, addig az Angolszász Évkönyv szerint megtiltja, hogy fizessenek érte. Az évkönyv arról sem tud, hogy Thurkil, dán vezér meg akarta volna menteni az érseket. Aelfeah érsekről életírás is készült 1080 körül Osbern szerzetes tollából.²⁶ Ebben a szövegben is fontos szerepet kap a dán megszállás. A támadók Osbern művében is foglyul ejtik és bántalmazták az érseket. Ezután betegség üti fel köztük a fejét. A dánok ezt követően bocsánatot kérnek az érsektől, és kivezetik őt börtönéből, ő pedig meggyógyítja a betegeiket. Ezután a martalócok váltságdíjat kérnek az érsektől. Miután a kért összeget nem kapják meg, újra börtönbe vetik Aelfeah-et. Itt megjelenik neki a korábbi érsek, Dunstan. A dánok végül is megölik Aelfeah érseket.²⁷ Láthattuk, hogy ebben az elbeszélésben is jelen van Szent Dunstan, aki Thietmar krónikájában a történet hőseként szerepel. Osbern leírásában is találkozunk azzal a fordulattal, hogy a szent bántalmazóit szerencsétlenség sújtja. Utána bocsánatát kérik, és a szent meggyógyítja betegeiket. Mielőtt azonban a betegség kitörne közöttük, nem mutatnak tiszteletet Aelfeah iránt. Thietmar krónikájában Thurkil, a dán vezér mindenféle intő jel nélkül próbálja megmenteni a fogoly pap életét. Hogy Thurkil meg akarta volna menteni az érseket, arról csak Thietmar krónikája tudósít. Eltéveszti ugyan az érsek nevét, ez mutatja, hogy a kortárs szerzők sem minden esetben megbízhatók. Elbeszélésének más pontjai azonban lehetnek hitelesek.²⁸ Thietmar a forrását is megnevezi: bizonyos *Sewald*tól szerezte ismereteit.²⁹ A harcok megbénulása toposzszerű fordulat Thietmar krónikájában, mely egyébként is bővelkedik a csodás eseményekben. Elképzelhető, hogy ezt a fordulatot Thietmar adatközlője építette

²⁵ Anglo-Saxon Chronicle. 244., 255.

²⁶ ROLLASON 1993. 1491. Osbern († 1093) két életrajzot is írt Aelfeahról, az egyik eltűnt. A szócikk szerzője szerint Osbern művei nem mentesek a tévedésektől.

²⁷ OSBERN 380–384.

²⁸ STENTON 1962. 378. 2. jegyzet. Stenton arra is felhívja a figyelmet, hogy a viking vezér, akitől harcosai megtagadták az engedelmeséget, már nem érezhette magát biztonságban közöttük. Ez magyarázhatja, hogy amikor a dán had többsége elhagyta Angliát, Thorkell negyvenöt hajóval Aethelred angolszász király oldalára állt. STENTON 1962. 378–379.

²⁹ THIETMAR VII. 42.

az elbeszélésbe. Thurkil kísérletéről szóló híradása esetében azonban feltételezhetjük, hogy hitelt érdemel.

Werner Trillmich, Thietmar krónikájának német fordítója Thurkil kísérletének magyarázatát a pogányok a helyi istenségtől való félelmében látja.³⁰ Érdeemes megemlíteni, hogy a dánok körében ekkorra már nem volt ismeretlen a kereszténység. Kékfogú Harald annak idején már megkeresztelkedett, az ő uralmát azonban megdöntötte fia, Villásszakállú Sven. Harald belehalt a harcban kapott sebébe. Kérdés, hogy Harald megdöntésében játszott-e szerepet a pogánymozgalom. Brémai Ádám krónikája szerint a Harald elleni lázadás a kereszténység ellen is irányult. Ádám krónikája vértanúként tünteti fel Haraldot.³¹ Madary Kamill szerint azonban nincs bizonyíték arra, hogy Sven hitehagyó lett volna, sőt, angol hittérítőket támogatott Dániában és Norvégiában.³² Talán nem zárható ki, hogy Sven az apja elleni harc során támaszkodott pogány érzelmű emberekre, hatalma megszilárdulása után azonban hívott hittérítőket királyságaiba, de nem német földről, hanem Angliából. Mindez hasonló volna a magyar András herceg (később I. András király) eljárásához. A XIV. századi krónikakompozíció szerint ő is felhasználta a pogánymozgalmat, amikor Péter királytól át akarta venni a hatalmat. Uralomra kerülése után megszilárdította a keresztény hitet, de nem német földről, hanem francia nyelvterületről hívott papokat.³³ A dánok vallási helyzetére visszatérve: Thietmar az Angliára támadó dánokat *perfidia Nortmannorum*, és *profani*-ként emlegeti, tehát nem a *paganus* kifejezést használja rájuk. Trillmich német fordítása a profanus kifejezést Ungläubig, hitetlen szóval adja vissza.³⁴

Maiolus apát és a canterbury-i érsek esetében egyaránt megfigyelhetjük, hogy a szaracénok, illetve a dánok rangos egyházi embert ejtenek foglyul, akiért váltságdíjat remélnek. A magyar kalandozások korából azonban nincs tudomásom olyan név szerint ismert rangos egyházi emberről, akit a magyarok túszként tartottak volna fogva.³⁵

Querfurti Brúnó szintén átélt egy csodálatos találkozást a pogányokkal. Felfogásáról szóló fejezetben már megemlékeztünk arról a levélről, amit II. Henrik királynak írt. A szász szerzetes ebben a levélben számol be hittérítő tevékenységéről. Elbeszéli, hogyan lépi át a Kijevi

³⁰ TRILLMICH 401. 146. jegyzet. Trillmich a 146. jegyzetben rámutat arra, hogy amikor Turkil megkísérelte megmenteni az érseket, szándékában a helyi istenség (Landesgott) szentje iránti tisztelet nyilvánult meg.

³¹ BRÉMAI ÁDÁM II. 25., 26.

³² MADARY 2000. 162., 163.; MADARY 165.

³³ TÓTH 2007. 31–36.

³⁴ THIETMAR VII. 42–43.

³⁵ Leo Marsicanus († 1115), a Monte Cassino-i monostor krónikása beszámol egy 937-re tehető magyar támadásról Capua közelében. Marsicanus szerint „Mivel ebben az időben embereink közül sokat fogságba ejtettek, ezeknek a kiváltására nem keveset adtunk ki.” Fel is sorolja a váltságdíjat. Hogy kiket váltottak ki, arról nem ír. A magyarok elődeiről... 230. (Ford. Horváth János)

Rusz határát, hogy a besenyők közé menjen. Beszámolója szerint, a harmadik napon, azután hogy a társaival együtt átlépte a határt, három ízben meg akarták őket ölni. Csodás jel hatására azonban megmenekültek a támadók kezéből. Hogy pontosan mi történt, azt Brúnó nem fejt ki részletesen. Amikor a besenyők táborhelyére értek, ott megostorozták és rémítették őket. Végül a besenyő előkelők engedélyezték térítő tevékenységüket. A hittérítők harminc embert kereszteltek meg. Brúnó közbenjárása folytán békekötés jött létre a besenyők és a rusz fejedelem között, bár a béke nem bizonyult tartósnak. Brúnó végül egyik társát püspökké szentelte, és hátrahagyta a besenyők földjén, maga pedig Lengyelországba távozott. Végül a balti törzsek földjén halt vértanúhalált 1009-ben, valószínűleg március 9-én.³⁶ Példáink között Querfurti Brúnó az egyetlen, aki saját magával kapcsolatban ír le ilyen rendkívüli találkozást.³⁷ Ugyanakkor Brúnó műveiben a besenyőkkel való találkozás az egyetlen olyan történet, amelyben Brúnó saját magával kapcsolatban ír le csodás eseményt.

Az 1515-ből való Halberstadti breviárium szerint Brúnó két évet töltött Magyarországon, templomokat alapított, erősítette az egyházszerkezetet. Amikor egy részint keresztény, részint pogány városban szónokolt, az ottani előkelők bottal agyon akarták verni, ám Brúnó csodálatos módon megmenekült. Támadói ezután megtértek. A breviárium szerint a város neve Prago volt. Ez a név első hallásra Prágát juttathatja az olvasó eszébe, de Voigt német kutató szerint kizárható, hogy a cseh Prágával keverték volna össze a település nevét.³⁸ A breviáriumban megőrzött történet igen kései lejegyzésű, ami kételyt ébreszt a történet hitelességével szemben. Más források alapján azonban annyi valószínűsíthető, hogy Brúnót megsebesítették magyarországi térítő útja során.³⁹

Mi bírhatta rá a támadókat a szent tiszteletére? Egyes esetekben adódnak gyakorlatias válszok: Konstantinon a magyarok észrevették, hogy követ, ezért engedhették útjára; a túsul

³⁶ „tribus vicibus – mane, meridie, nona omnes ad occisionem flexa cervice ducebamur; qui totiens ab occurrentibus nobis hostibus – sic dixit Deus et dux noster Petrus – mirabili signo inlaesi exivimus.” Brúnó levele, DHA 45. A támadások az imaórák idején érték őket, tehát akkor, amikor imádkoztak. Voigt szerint mint varázslókat akarhatták őket megölni, ám sorsvetés során megkegyelmeztek nekik. VOIGT 1907. 107–108., 280., 438. Voigt a sorsvetéssel kapcsolatban a liuticsok emberáldozatait és a sorsolás szokását hozza fel példaként. 280. 439. jegyzet. Thietmar írja le, hogy a liuticsok sorsvetéssel döntenek kérdéses esetekben, és megemlíti az emberáldozataikat. THIETMAR VI. 23–25. A liuticsoknál meglevő szokás azonban nem igazolja, hogy a besenyők is ilyen szokást követtek volna. Brúnó térítő útjával kapcsolatban lásd még: GALAMB 2001. 180–185.

³⁷ Maiolus ugyan szól a levelében az elfogatásáról, de a találkozás csodás voltáról nem ír, és arról sem, hogy tiszteletben részesítették volna.

³⁸ A német kutató szerint Brassórol lehet szó. VOIGT 1907. 100., 277. 417. jegyzet. Az azonban nem tűnik igazolhatónak, hogy Brúnó járt volna Erdélyben. Voigt szerint a fekete magyarok földje Ajtony (Achtum) területe volt.

³⁹ Brúnó magyarországi térítéséhez lásd KRISTÓ 1985. 11–17.; TÓTH 1997. 81–94. Újabban TÓTH 2012. 41–55. Szent Dénesről is azt tartja a legendája, hogy amikor a frankok földjére ment téríteni, a bálványimádó papok ellene uszítják a népet, Dénes közelébe jutva azonban az emberek térdre hullanak vagy elmenekülnek. JACOBUS DE VORAGINE: Szent Dénes. 251–252.

ejtett Maiolus apát esetében a váltságdíj reménye is szerepet játszhatott abban, hogy jól bántak vele. Figyelembe kell azonban venni más szempontokat is. A tárgyalt példák többségében a barbár támadók számukra idegen területre nyomulnak be, és ott találkoznak a „szent emberrel”. Az iránta való tiszteletben talán szerepe lehetett egy olyan meggyőződésnek, hogy az idegen földön az ottani törvények az érvényesek, és az ottani Isten uralkodik, akinek hatalma arra a helyre korlátozódik. Ezért kell tisztelni az ő szentjét.⁴⁰ A hunok, germánok, magyarok minden bizonnyal nem tekintették kizárólagosnak a maguk hitét. Brémai Ádám szerint például a svédek isteneik nevét kiáltozták a csatában, de a keresztény Isten nevét is kiabálni kezdték.⁴¹ A keresztény hitet tehát fokozatosan vették át. Ennek a fokozatosságnak lehetett része a keresztény pap tiszteletben tartása is. A kora középkor germán törzsek többségükben keresztények voltak, igaz, ariánusok.⁴² A vikingekről és a magyarokról szintén elmondható, hogy nem hagyta őket érintetlenül a keresztény hit. Ez is magyarázza, hogy tisztelték a keresztény szentet. A támadók elé lépő ember meggyőződéssel teli, tekintélyes fellépésének szintén meg lehetett a maga hatása.⁴³ Vallásos szempontból megemlíthető az isteni kegyelem szerepe.

Felmerülhet az a gondolat, hogy a nyugati szempontból „barbár” nomád népek türelmesek voltak keresztény papokkal szemben, és nem is gondoltak rá, hogy bántalmazzák a hozzájuk érkező papot. A példák azonban azt mutatják, hogy a türelem nem mindig érvényesült. A portyázó magyarok fokossal ölték Szent Wiboradát, a Sankt Gallen közelében élő remeteaszszonyt. Luxeuil apátját megölték, a remiremonti apácákat pedig télvíz idején beledobálták a Mosel folyóba.⁴⁴ Igaz, ezekben az esetekben *nem* a megszentelt életű keresztények érkeztek a maguk mindennapi életét élő nomádok közé, hanem a portyázó harcosok hatoltak arra a földre, ahol a keresztények éltek. Brúnó és társai azonban a nomádok földjére léptek. Az ő történetükben pedig arról olvasunk, hogy a besenyők megostorozták a hittérítőket, és csak később

⁴⁰ Lásd fentebbi hivatkozást Trillmichre. A vallásnak és egy területnek az összekapcsolódására lehet példa Szent Adalbert korai életrajza. (Ezt régebben Canaparius Jánosnak tulajdonították, újabban Lüttich püspöke, Notger neve merült fel szerzőként. Lásd FRIED 2002. 235–279.) A poroszok azzal fogadják Adalbertet, hogy abban az országban közös törvény uralkodik, és a hittérítők, akik idegen törvényt képviselnek, vagy elmennek innen, vagy lefejezik őket. (Vita prior 28. cap.) Az egyistenhitnek és a területhez kötődő hitnek szembenállására jó példát találunk a Bibliában: Benhadad, Arám királya vereséget szenved Izrael királyától, Áchábtól. Szolgái ezután azt javasolják neki, legközelebb síkságon ütközzön meg Izrael fiaival, mert „Istenük hegynek Istene”. Izrael serege azonban ismét legyőzi őket. Eszerint tehát az arámiak saját hitük mellett elfogadták Izrael Istenének létét is, de hatalmát helyhez kötöttnek képzelték. (Királyok első könyve 20,1–20) A Kivonulás könyvében így szól az Úr: „Senki mást ne tekints Istennek, csak engem” (Kiv. 20,3). A Benhadad elleni csata története is azt fejezi ki, hogy Izrael Istene mindenütt Úr, hatalma nincs helyhez kötve.

⁴¹ BRÉMAI ÁDÁM IV. 22. Ádám szerint az északiak azt tapasztalták, hogy a keresztény Isten jobban segíti őket, míg a pogány istenekben gyakran csalódnak.

⁴² Amikor az ariánus vizigótok Alarik vezetésével feldúlták Rómát 410-ben, a keresztény templomokat és az oda menekült embereket megkímélték. Lásd Szent ÁGOSTON: Isten városáról, 62–64.

⁴³ Hasonló eset játszódik le a Szent János szerinti Evangéliumban Jézus elfogásakor. (János 18,4–6) Jézus halálfeleméről Máté 26,36–46.; Márk 14,32–42.; Lukács 22,39–46.

⁴⁴ BÓNA 2000. 48–49.

jutottak a vezérek elé, akik engedélyezték a térítést. Ezeknek az eseteknek a tükrében még inkább elgondolkodtató, miért voltak a „barbárok” más alkalmakkor türelmesek a hithirdetők iránt?

Hosszabb folyamat eredménye, amíg a pogányok elfogadják a keresztény hitet. Ennek a folyamatnak egyik állomását szemléltetik azok a történetek, amelyek a szent és a pogány támadó találkozásáról és az utóbbi megszelídüléséről szólnak. A pogányok és a szentek találkozása nem mindig végződött a szent életben maradásával. Számos példa hozható fel arra, amikor a szent halálával tesz tanúbizonyságot hite mellett. A pogányok tiszteletnyilvánítása a szent ember előtt azonban szintén gyakori fordulat a szentekről szóló elbeszélésekben. A legenda-szerű szövegekben a barbár támadás gyakran úgy tűnik föl, mint Isten büntetése. Amikor a szent ember előtt megszelídül a barbár támadó, ez jelképezi az Isten megbocsátó kegyelmét. A fenti történetek ezen felül azt is példázzák, hogy a biztos hitű fegyvertelen ember milyen erővel bírhat a fegyveres támadókkal szemben.

7.2 Kapcsolattartás, nyelvtudás, egymás megértése

Miután a kereszténységtől eltérő vallású embercsoport nem mutat ellenségességet, a hittérítő megkezdheti igehirdető munkáját. Felmerül a kérdés: hogyan értettek szót a térítők azokkal, akiket téríteni akartak?

Amennyiben nem állt rendelkezésükre a szükséges nyelvtudás, tolmácsokat kellett igénybe venniük. Európa keresztény hitre térésének kora középkori történetéből is találunk erre figyelemre méltó példát. Az angol nép egyháztörténetének szerzője, a 735-ben elhunyt Beda Venerabilis leírja, hogy az angolokhoz induló itáliai hithirdetők féltek attól, hogy olyan nép közé jutnak, melynek nem értik a nyelvét. A frankok földjéről tolmácsokat vittek tehát magukkal.⁴⁵

Korszakunkban Szent Gellért nagyobbik legendájában találunk tolmácsokról szóló adatot. Amikor Gellért beszédet mondott a napba öltözött asszonyról, Konrád, fehervári prépost tolmácsolta a szavait.⁴⁶ A marosi püspökség megalapításakor Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél és Pannonhalma közösségei szerzeteseket küldtek Gellért segítségére. Köztük volt „hét tanult es magyar nyelven avatott tolmácsoló férfi”: Albert, Fülöp, Henrik, Konrád, Krátó, Tászló és István.⁴⁷ Gellért nagy művében, a *Deliberatióban* azt írja, hogy a hitetlenek térítésénél fel-

⁴⁵ BEDA I. 25. (53.)

⁴⁶ Szent Gellért püspök nagy legendája, 73.; SRH II. 488. „... Gerardus indutus assumpto interprete, videlicet Conrado Albense preposito...”

⁴⁷ Uo. 77–78.; SRH II. 494. „... erant septem viri literati et Ungarica lingua (sic) interpretes expediti...”

használja az észérveket.⁴⁸ Tehát Gellért a közvetlen térítésben is részt vett. Ilyenkor minden bizonnyal tolmács fordított neki. Amikor Gellért Aba Samuel királyt húsvétkor a templomban megfeddte, latinul beszélt, a királynak pedig tolmács fordította a püspök szavait.⁴⁹ Ebből úgy tűnik, Gellért ekkorra sem tanult meg annyira magyarul, hogy beszédet tudott volna mondani.

Másik lehetőség, amikor a hittérítő megtanulja a leendő hívei nyelvét. Querfurti Brúnó írja az öt remete testvéréről szóló művében, hogy a testvérek fáradságos munkával tanulták a szlávok nyelvét, hogy téríthessenek. Az öt testvér közül kettő volt itáliai, ők lengyelországi társakkal gyakorolhatták a szlávok nyelvét. A missziót végül is nem kezdhették el, mert nem érkezett meg a szükséges pápai engedély, és időközben rablók ölték meg a remetéket. Az egyik remete, Benedek még Itáliában arra figyelmeztette Brúnót, hogy tanuljon meg szlávul. Erre még Itáliában, Szent Romuald remetái között nyílhatott is számára lehetőség, hisz Boleszláv, lengyel fejedelem fia is tagja volt a közösségnek.⁵⁰ Arról, hogy térítő útjai során ütközött-e nyelvi akadályokba, Brúnó nem ír. Arról sem értesülünk, hogy a magyarok vagy a besenyők földjén milyen nyelv segítségével boldogult a szerzetes. Nem derül ki, hogy elég volt számára a szláv tudása, vagy a magyar és besenyő nyelvvel is meg kellett-e ismerkednie.

Hogy az idegen nyelv használata bonyodalmakkal járhatott, és furcsa helyzeteket eredményezhetett, arra jó példát ad Merseburgi Thietmar krónikája. A krónikás püspök megemlékezik elődjéről, Merseburg első püspökéről, Bosoról. Leírja, hogy Boso tanította a szlávokat a *Kyrie eleison* imádságra. A szavak értelmét is megmagyarázta nekik. A szlávok azonban elferdítették a szavakat, és *Kyrie eleison* helyett azt mondták, *ukrivolsa*, ami az ő nyelvükön annyit jelentett, az éger a bozótban áll.⁵¹ A történetből megtudhatjuk, hogy a hittérítők szlávul szóltak a pogányokhoz, hiszen Boso megmagyarázta nekik a szavak értelmét. Azonban mégis liturgikus nyelven tanította őket erre az imádságra.

Érdeemes megemlékezni a 11. század végén élt merseburgi püspökről, Wernerről is. Róla azt olvashatjuk, hogy nem tudott szlávul. Hogy híveinek prédikálni tudjon, leíratta magának a beszédet szláv nyelven, de latin írásjelekkel, és azt olvasta fel a hívei előtt.⁵²

A térítés során nemcsak a szavak és az érvek hathattak a hallgatóságra, hanem a szertartások, a jelképek ereje is. Beda művében olvashatjuk, hogy a Kentbe érkező hittérítők kereszttel és Krisztus képével közeledtek az uralkodó Ethelbert király elé, és közben litániát énekeltek. Miután a király intett nekik, leültek, és kifejtették nézeteiket. Ezután Ethelbert en-

⁴⁸ Deliberatio, VII. 114. 454–455.; SZEGFÜ 2000. 387–400., 391.

⁴⁹ Szent Gellért püspök nagy legendája 83.; SRH II. 500.

⁵⁰ Brunonis vita quinque fratrum 2–4. cap; VOIGT 68.; KÜRBIS 2000. 317–321., 319.

⁵¹ THIETMAR II. 37.

⁵² MGH SS XII. 246.; RICHTER 1976. 59–60.

gedélyt adott nekik, hogy országában térítsenek. Amikor a város felé közeledtek, keresztet és Krisztus képét vitték maguk előtt, közben pedig énekeltek.⁵³ Felfigyelhettünk rá, hogy a hit-hirdetők gondot fordítottak a szavakkal történő meggyőzésre. A szavak erején túl azonban a jelképek, a szertartások is hatással lehettek a pogányokra. Hasonló módszerek előfordulhattak a 10-11. századi közép- és kelet-európai térítések során is.

A 10. század második feléből, tehát vizsgált korszakunkból találunk ide illő esetet. Az El-múlt idők történései c. orosz forrásban olvasható, hogy a ruszokhoz különféle népek hithirdetői érkeztek, hogy megtérítsék őket. A zsidó vallást Vlagyimir elutasítja, mert nem akarja, hogy az ő népe is szétszóródjék, mint a zsidóké. Az iszlámtól leginkább a szesztilalom riasztja el a Vlagyimirt. A nyugati kereszténységet is elutasítják. Egyedül a görögök hitet nem vetik el. Ezután követeket küldenek mindenfelé, hogy ismerjék meg az egyes vallásokat a maguk hazájában. A követek mindenhol csalódottan érkeznek, egyedül a görögöktől nem. Ott megragadja őket a templomban a tömjén és a papok éneke.⁵⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a szertartások, jelképek ereje is fontos szerepet játszott a pogányok megtérítésében.

A meggyőzés eszköze lehetett az is, hogy a régi vallást nem söpörték el nyom nélkül, hanem átvettek belőle olyan elemeket, amelyek a kereszténység rendszerétől sem idegenek.⁵⁵ Erre példa Nagy Szent Gergely pápa levele Mellitus apátnak, melyben a britanniai hittérítőknak ad tanácsot. Eszerint nem szabad lerombolni a pogány templomokat. A bálványokat ugyan le kell rombolni, a templomot azonban nem. A nép nagyobb kedvvel fog abba a templomba járni, amely régen is szentélye volt. Az áldozatbemutatásról azt írja Gergely pápa, hogy vágjanak le ezután is állatokat. Azonban ne áldozzák fel őket, hanem egyék meg azokat egy ünnepség keretén belül. Így továbbra is megmarad valami a régi ünnepek emlékéből.⁵⁶ Ezt a módszert az egyházi szakirodalom akkomodációnak, inkulturációnak nevezi.⁵⁷ Gergely pápa levelét Beda Venerabilis beépítette az angol nép egyháztörténetéről írt művébe. Ez a szöveg a magyar térítés történetében is érdekes lehet. Pilgrim, Passaui püspök ugyanis ezt írja a magyarok közt végzett missziós tevékenységről: „Amikor hozzájuk a szerzeteseket és a kanonokok közül alkalmas férfiakat, papokat, továbbá minden egyes egyházi rangból klerikusokat küldtem, és életük teljes megtérésük révén úgy rendeztettem, ahogyan azt az angolok történetéből

⁵³ BEDA I. 25.

⁵⁴ The Russian Primary Chronicle, 96–111.; Nyesztor-Krónika. Poveszty vremennyh let. Ford. FERINCZ István. 29–38. (Köszönet Ferincz Istvánnak, amiért használhattam a kéziratot.)

⁵⁵ Font Márta is ír erről a lépcsőfokról, és használja a „szinkretizmus” kifejezést. FONT 2005 97.

⁵⁶ BEDA (A history ...) I. 30. 86–87.

⁵⁷ ORVOS 2000.

ismerem, az isteni kegyelem intézményeivel tüstént meghozta gyümölcsét.”⁵⁸ Elképzelhető, hogy a magyarországi térítés során is alkalmaztak hasonló módszereket, mint amelyek Beda könyvében olvashatók. A skandináv térségből hozhatók ide illő példák. Közép-Svédországban, Frösö szigetén, a templom kórusa alatt elszenesedett nyírfatörzset találtak, körülötte állatcsontokkal. 900 és 1050 között szentként tisztelt fa állhatott ott, melyre áldozati állatokat akasztottak. Később annak helyén épülhetett a templom. A Gutasaga szerint egy Botair nevű ember templomot épített egy „vi” nevű helyen. A „vi” kőrakás, mellyel pogány szentélyt kerítették körül.⁵⁹

Fontosnak érzem a különbségtételt két vallástudományi fogalom, a szinkretizmus és az inkulturáció között. A szinkretizmus szó Plutarkhosznál jelenik meg. Abban az értelemben használja, hogy a krétaiak gyakran háborúskodnak ugyan egymással, de a külső ellenséggel szemben az összes kréta összefog. Rotterdami Erasmus a belső (felekezeti) különbségek ellenére történő összetartásra használja ezt a kifejezést. A 19. századtól alkalmazzák vallástörténeti fogalomként.⁶⁰ Az én meglátásomban a szinkretizmus különböző vallások összemosását jelenti. Eredményképpen olyan hitvilág jön létre, amely egyik alkotóelemével sem azonos. Az inkulturáció esetében az egyik vallás magába épít a másikból olyan elemeket, amelyeket beépíthetőnek tart. Eredményképpen az egyik vallás kerül ki győztesen találkozásból, mely megtartja saját lényegét. Erre példa az az eljárás, amelyet Gergely pápa javasolt a Britannia hittérítőinek.

Alább kitérek majd „kettős” hitű uralkodókra. Az ő hitük nem nevezhető kereszténynek, de a korábbi pogány hitvilággal sem egyezett meg teljesen. A pogány hitvilág ugyan befogadta Krisztust is, de csak mint egy istent a sok közül. Hosszabb folyamat eredménye volt, amíg a kereszténység kizárólagossá válhatott.

7.3 Mi bírta rá pogányokat a megtérésre?

A források alapján érdemes elgondolkodni azon, mennyiben játszott szerepet a pogányok megtérésében a megfontolt érdek, a kényszer és a személyes meggyőződés.

A pogányok számára vonzóvá tehetette a kereszténységet, hogy a tapasztalataik szerint több sikert remélhettek tőle, mint korábbi vallásuktól. Kora középkori esetek is fölhozhatók erre

⁵⁸ PILGRIM 24.

⁵⁹ CAPELLE 36–38. Torsten Capelle könyve, melybe a fenti példák olvashatók, nem a kereszténység elterjedésének folyamatát szándékozik bemutatni, hanem a pogány hitvilág elemeinek középkori továbbélését.

⁶⁰ STOLZ 2001. 527.; Christoph Marksches: Synkretismus V. Kirchengeschichtlich. 539. Lásd még Szinkretizmus. In: Magyar Katolikus Lexikon XIII. Budapest 2008. 300.; Inkulturáció. In: MKL. V. Budapest 2000. 313.; A rítusvita a 17–18. században, a kínai és indiai misszió során merült fel. Rítusvita. In: MKL. XI. Budapest 2006. 634.

példaként,⁶¹ de a 11. század második felében alkotó Brémai Ádám művében is olvasható ide illő történet. A harcban tapasztalt idegenfelfogásról szóló fejezetében már említettem, hogy Ádám szerint a svédek azt tapasztalták: ha a csatában a keresztény Istenhez kiáltanak, jobban segíti őket, mint a pogány vallás istenei.

A sikeren túl áttérésére ösztönözhetette a pogányokat, hogy a kereszténység jobb magyarázatot adott életük nagy kérdéseire, mint saját korábbi hitük. Beda Venerabilis és Toursi Gergely műveiben találunk erre példát.⁶²

További indok, hogy sokan mérceként tekinthettek a nyugati világra, és hasonlítani igyekeztek hozzá. A 9. századtól a szláv fejedelmek a frank urak életmódját akarták átvenni, ehhez hozzátartozott a vallás átvétele is. Nem hagyható figyelmen kívül a politikai szempont sem. A pogány fejedelem a keresztény hitre térés által számíthatott arra, hogy a keresztény uralkodók maguk közé valónak ismerik el. Ezenkívül az egyházszervezetre támaszkodva hatalmát is megerősíthette. Egy államban élő, de különböző nyelvű népcsoportok összekovácsolására is lehetőséget adott a közös vallás. Erre látunk példát Bulgáriában, ahol török nyelvű bolgár hódítók és szlávok éltek.⁶³ A közösen felvett keresztény vallás egységbe foghatta őket. Vlagyimir rusz birodalmában is megvolt a vallásnak ez az összekötő szerepe a különböző népcsoportok között. Az uralkodói hatalom megszilárdításával összefüggésbe hozható, hogy a közép- és kelet-európai térségben az uralkodók viszik keresztül népük krisztianizálását.

A megtérésről szóló történetek bővelkednek a csodák leírásában. Ezek többnyire a hittérítő szent által mennek végbe. Ilyen Poppa tüzesvaspróbája Harald dán király előtt, amiről Widukind, később Thietmar és Brémai Ádám is írnak. Vannak olyan elbeszélések is, melyekben nem a hittérítő műveli a csodát. Ilyet olvashatunk Gallus Anonymus krónikájában Mieszko fejedelemről. Eszerint Mieszko hét éves koráig vak volt, majd a születésnapjára

⁶¹ A gótok egyes kutatók szerint azután tértek át a keresztény hitre, miután királyuk, Fritigern legyőzte vetélytársát, a keresztényüldöző Atanarichot. (HAENDLER 7.) Toursi Gergely is ír hasonló esetről a frankok történetéről szóló művében. Elbeszélése szerint Chlodwig király az alamannokkal vívott csatában fogadalmat tett, hogy felveszi felesége, Chrodichilde hitét, ha győzedelmeskedik (TOURS-I GERGELY II. 30.).

⁶² Beda Venerabilis írja le a következő történetet. Northumbria királyának, Edwinnek egyik főembere beismeri, korábbi hitük nem magyarázta meg, mi van a születés előtt és mi lesz a halál után. Azt javasolja, hogy ha a kereszténység biztosabbat mond ezekről a dolgokról, akkor azt a hitet kell követni (BEDA II. 13.). Toursi Gergely gestájában is olvashatunk hasonló esetről. Eszerint, amikor Chlodwig be akarja jelenteni a frank harcosoknak, hogy megkeresztelkedik, a frankok meg sem várják, amíg királyuk megszólal, és így kiáltanak: „Elhagyjuk a halandó istent, kegyes király, és készek vagyunk azt az Istent követni, akiről Remigius azt hirdeti, hogy halhatatlan.” (TOURS-I GERGELY II. 31.) Miért mondják a harcosok, hogy régi istenük halandó? A germán hitvilágban találunk erre magyarázatot. A germán hit szerint a világ végen meghalnak az istenek. Chlodwig népe inkább a halhatatlan Isten oldalán akart állni, annak az oldalán, akié a végső győzelem lesz. (K. D. SCHMIDT: Germanischer Glaube und Christentum. 1948. 57. Idézi HAENDLER 21. Lásd még: EDDA 7–23. és az 501. oldalon Balogh Anikó utószavát.)

⁶³ NÓTÁRI 2005. 44.

ségen az ujjongás és taps hatására váratlanul meggyógyult.⁶⁴ A krónika szerint gyógyulását úgy tekintették, mint előjelet: Lengyelország addig sötétben járt, Mieszko vezeti majd a hit világosságára. A vakságból való felgyógyulás szerepel a rusz fejedelem, Vlagyimir történetében is. Az Orosz Őskrónika szerint Vlagyimir éppen vakságban szenvedett, amikor megérkezett hozzá Anna, a menyasszonya. Anna tanácsára Vlagyimir megkeresztelkedett. Erre elmúlt a betegsége.⁶⁵ Brémai Ádámnál egy pogány pap vakul meg, majd csodálatos módon visszakapja látását.⁶⁶ A megtérések történetében tehát visszatérő fordulat, hogy egy pogány ember vakságból gyógyul fel, és ez lesz előképe lelki megvilágosodásának. Figyelemre méltó, hogy Merseburgi Thietmar csak a dán király, Harald megtérésénél beszél el csodát, a lengyel Mieszkóval és a rusz Vlagyimirral kapcsolatban ilyesmit nem említ.⁶⁷ Vlagyimirt bűnös embernek ábrázolja Thietmar, és nem írja, hogy a keresztsége után megjavult volna. Arról azonban beszámol, hogy segített a szegényeknek. Az Őskrónika is szól Vlagyimir bűneiről, de csak a keresztsége előtt.

Az uralkodók áttérésében több esetben is szerepe volt a feleségeknek. Korszakunkban Mieszko feleségéről, a cseh Dobraváról írják a források, hogy megtérítette férjét.⁶⁸ A rusz fejedelmet, Vlagyimirt is felesége, Anna inti a megkeresztelkedésre.⁶⁹ Arra is van azonban példa, hogy a vallási különbség eltávolította az asszonyt a férjétől: Grönland viking honfoglalójának, Vörös Eriknek a felesége, Thjodhild keresztény lett. Templomot is épített Grönlandon. Erik azonban megmaradt korábbi hite mellett. Az elbeszélés szerint Thjodhild nem élt együtt pogány férjével. Erik mindenesetre megengedte, hogy felesége templomot építsen. Igaz, a templom olyan helyre épült, ahol Erik nem mindig látta.⁷⁰

Amikor az államhatalom vezényelte le a hittérítést, ez összefonódott az erőszakkal.⁷¹ Hogyan vélekedtek az erőszakos térítésről az egyházi szerzők és maguk a hittérítők?

A kereszténység korai szakaszában a keresztény írók teljesen elvetették a háborút. Tertullianus, Origenes, Lactantius egyházatyák szerint a keresztény ember csak az imáival harcolhat, fegyverrel nem. Szent Ágoston volt az, aki fölújította a rómaiak elméletét az igazságos háborúról, a bellum iustum-ról. Ágoston szerint igazságos a háború, ha annak célja a béke és a

⁶⁴ GALLUS I. 4. 398.

⁶⁵ The Russian Primary Chronicle 113.

⁶⁶ BRÉMAI ÁDÁM IV. 28.

⁶⁷ THIETMAR IV. 55., 56., VII. 72.

⁶⁸ THIETMAR IV. 55.; FONT 2005. 93.

⁶⁹ The Russian Primary Chronicle 113.; FONT 2005. 93.

⁷⁰ Erik's saga 5. cap. 86. Az 1960-as évek elején tárták fel a grönlandi Kagssiarssukban azt a kicsiny templomot, mely Thjodhild templomával lehet azonos 86–87. 3. jegyzet; CAPELLE 24–25.

⁷¹ FONT 2005. 93., 95.

rend helyreállítása.⁷² Helyénvalónak tartja az erőszakot a donatista eretnekekkel szemben, de ebben az esetben is figyelmeztet az emberségre.⁷³ Az eretnekekkel kapcsolatban idézi az Evangélium *cogo intrare* szavait. Az idézet abból az evangéliumi példabeszédből való, melyben a király lakomát rendez, de a meghívottak nem jönnek el. Erre a király megparancsolja szolgálóinak, hogy menjenek ki az utakra, és akit csak ott találnak, azt kényszerítsék bejönni a lakomára. Ágoston ezt azokra vonatkoztatja, akik elpártoltak az igaz hittől: a szakadárokra, eretnekekre. Velük szemben lehet erőszakot alkalmazni. A pogányokat azonban nem lehet rákényszeríteni az áttérésre. Hans-Dietrich Kahl szerint Ágoston alapján a pogányok térítésével kapcsolatban elkülöníthető az erőszakos térítés közvetett és közvetlen fajtája. Ágoston a közvetlen erőszakot elveti, a közvetett erőszakot helyesnek tartja. Eszerint le kell rombolni a pogányok szentélyeit, lehetetlenné kell tenni hitük gyakorlását, hogy így megnyíljon a lehetőség a megterítésükre.⁷⁴ A közvetett erőszakos térítés mellett a pogányok elvileg megtarthatták saját hitüket, de csak titokban, nyilvánosan nem gyakorolhatták.⁷⁵ Nyílt erőszakot először a szászok térítésénél vetettek be. Nagy Károly törvénye, a *Capitulatio de partibus Saxoniae* (782) halálbüntetés terhe mellett tette kötelezővé a megkeresztelkedést. A birodalmi évkönyv szerint 782-ben Verdennel 4500 szászot mészároltak le a király parancsára.⁷⁶ Alkuin, Nagy Károly udvarának tekintélyes teológusa helytelenítette a véres térítést. Ez tűnik ki abból a leveléből, amit Arnnak, Salzburg püspökének írt. „A szászok szálnalmas nemzetsége azért veszítette el annyiszor a hit szentségét, mert sohasem volt meg szíve mélyén a hit alapvetése.”⁷⁷

Az avar kagánátus megdöntése után az avarok és szlávok térítése során már nem folytak ilyen mértékű erőszakhoz. 796-ban egy gyűlésen úgy határoztak: „A pokol rémes

⁷² Lexikon des Mittelalters (LexMa). München–Zürich 1977–1998. 1. 1849–1851.; ERDMANN 5–7.; BOROSY 1987. 199–200.; ANGENENDT 2007. 372–380.

⁷³ Szent Ágoston Marcellinushoz írt levele. Lásd Szent ÁGOSTON: Az Isten városáról 61. 2. jegyzet.

⁷⁴ ERDMANN 5–7.; KAHL 159–160. Kahl Ágostonnal kapcsolatban a következő műre hivatkozik: G. WALTER: Die Heidenmission nach der Lehre des hl. Augustinus. Münster–Wien 1921. A bibliai idézet magyarázatához lásd FRAESDORFF 141. Lc. 14. 23. Baronas is Kahl munkájára hivatkozva írja, hogy Brúnó csak a hitehagyókkal szemben tartja megengedhetőnek a kényszert. BARONAS 2009. 46.

⁷⁵ A közvetett erőszakot javasolja Nagy Szent Gergely pápa is. Egyik levelében megjelenik az a gondolat, hogy a keresztényeknek hatalmuk alá kell vetniük a pogány népeket, hogy így lehetővé tegyék a békés hittérítést. Gergely egy másik levelében azt javasolja, hogy a pogányokra magasabb adót vessenek ki, és így szorítsák rá őket a megtérésre. (Erdmann 8.; Gregorii I. papae Registrum epistolarum I. 73. ep. MG EE. I. 93.; IV. 26. ep. MG EE I. 261. Epistolae.; KAHL 161. 230) Bedánál is találunk ide illő sorokat. Eszerint Ethelbert király azt tanulta, hogy Krisztus szolgálatát szabadon kell elfogadni. Mindazonáltal szívesebben nézett azokra, akik keresztények voltak. (BEDA I. 26., 71.)

⁷⁶ Itt figyelembe kell venni, hogy a szászok többször is felkeltek a frankok ellen, tehát visszaeső bűnösöknek, hitehagyóknak számíthattak. A szász terület meghódítása ugyanakkor nemcsak vallási, hanem politikai esemény is volt. A szászok a frank uralkodó alattvalói lettek, az uralkodó elleni lázadás pedig felségárulásnak számított, és szintén halállal büntették.

⁷⁷ SZADECZKY-KARDOSS 295.; Lásd még ANGENENDT 2007. 403.

kínja keltsen félelmet, ne pedig a véres kardél.”⁷⁸ Hátrányos megkülönböztetést azonban alkalmaztak a pogányokkal szemben, sőt, közemberekkel szemben a verést is.⁷⁹

Hand-Dietrich Kahl, német történész öt fokozatát különíti el az erőszakos térítésnek. A legenyhébb fokozat esetén a világi hatalomnak az volt a célja, hogy a hittérítést akadályozó pogány hatalmat legyőzze, és megadja a biztonságos térítés feltételeit. Az egyes pogányokat ebben az esetben nem kényszerítették arra, hogy áttérjenek.⁸⁰ Erősebb fokozatot jelentett, amikor a pogány lakosság választhatott megkeresztelkedés és a száműzetés között. Erre példa a christburgi szerződés, melyet a balti térségben tevékenykedő Német Lovagrend kötött 1249-ben a poroszokkal. Eszerint a pogányoknak egy ingben kellett átlépniük szülőföldjük határát.⁸¹ Még kíméletlenebb volt az a módszer, amikor halálbüntetés terhe mellett tették kötelezővé a megkeresztelkedést. Erre utasít Nagy Károly törvénye, a *Capitulatio de partibus Saxoniae*.⁸² A térítésre irányuló hadjáratoktól különböznek az egykori keresztény területek visszaszerzésére irányuló hadjáratok, és az ehhez kapcsolódó megtorlás. Ennek nem a térítés volt a célja, hanem a pogányok, hitehagyók kiirtása. Ennek enyhébb változatában megkegyelmeztek azoknak, akik a hajlandók voltak megkeresztelkedni. Kíméletlenebb hadjárat során a kiirtás volt a cél.⁸³

Az erőszakos térítésben nyilván szerepe volt a vallásos buzgalomnak. Ugyanakkor a térítésnek ez a fajtája ürügyet adott a hódításra, és lehetővé tette, hogy a meghódított pogány vidék beépüljön a keresztény államba.⁸⁴ Thietmar Deuvix (Géza) fejedelemről jegyzi meg, hogy sokakat erővel tett kereszténnyé. Ezt Szent István legendái is megerősítik. A kis legenda szerint István apja a katonaság vezetőit az igaz Isten hitére térítette. „Akiket pedig rajtakapott azon, hogy más utat követnek, fenyegetéssel és rémítgetéssel törte igába.”⁸⁵ Ha Szent István harcait szemügyre vesszük, tapasztaljuk, hogy keveredik bennük a vallási és a politikai indíték. Koppány vallását nem ismerjük, de tudjuk, hogy a levirátus szokása szerint akarta feleségül venni István anyját, tehát hódolt az ősi szokásoknak.⁸⁶ Az erdélyi Gyula ortodox keresztény lehetett, népe körében azonban még sokan lehettek pogányok. A hildesheimi évkönyv

⁷⁸ NÓTÁRI 2005.; *Dictatus Paulini patriarchae*. In: SZADECZKY-KARDOSS 291.

⁷⁹ *Ratio de cathecizandis rudibus*. Lásd VAVŘINEK, Vladimír: *Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens. Historica VII*. Praga 1963. 5–56., 11.

⁸⁰ KAHL 223–224.

⁸¹ KAHL 228–231.

⁸² KAHL 231–232.

⁸³ KAHL 224–228.

⁸⁴ Erdmann a szász térítéssel kapcsolatban figyelmeztet arra, hogy keresztség nélkül nem volt lehetséges a terület beépítése a frank államba. ERDMANN 20.

⁸⁵ Szent István király kis legendája, 12. Lásd meg Szent István király nagy legendája, 18.; Szent István legendája Hartvik püspöktől, 28–29.

⁸⁶ SRH I. 64. cap. 313.; *Képes Krónika*. 41.

szerint István erőszakkal térítette keresztény hitre Gyula országát.⁸⁷ A fekete magyarokról tudjuk, hogy pogányok voltak. Az ő térítésüknél is alkalmaztak nyílt erőszakot. Querfurti Bruno szerint némelyeket közülük megvakítottak.⁸⁸ Ajtonyról, Marosvár uráról leírja Szent Gellért legendája, hogy megkeresztelkedett, sőt monostort is alapított. Vallásában azonban nem volt tökéletes, hiszen hét felesége volt.⁸⁹ A törzsfők népe valószínűleg inkább a pogányságra hajlott. Mindez lehet érv a háborúk vallási jellege mellett. Ajtonyról ugyanakkor leírja a Gellért legenda, hogy nem tisztelte István királyt, bitorolta a Maroson leúsztatott sőt, öröket tartott a Maros révhelyein a Tiszáig, és mindent megvámoltatott.⁹⁰ Az erdélyi Gyuláról megjegyzi a krónika, hogy gyakran támadta meg a magyarokat. A Keán elleni háború kapcsán pedig nem említ vallási okot a krónika.⁹¹ A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy István háborúiban a vallási indíték mellett nagyon fontos szerepet játszott a politika is. A győzelmet követő hittérítésre, tömeges keresztelésre egyébként csak Ajtony legyőzése utánról tudunk, illetve a fekete magyarok esetében lehet ezt valószínűsíteni.

Az erőszakos térítéshez sorolhatók a tömeges kereszteltetések. Az Orosz Őskrónika Vlagyimir fejedelemről jegyezte fel, hogy a Dnyeperben kereszteltette meg Kijev népét.⁹² Magyarországon Szent Gellért legendájában olvashatunk hasonlót. Eszerint, miután Ajtonyt legyőzték, Gellért lett a marosi püspök. (A pozsonyi évkönyv szerint 1030-ban szentelték püspökké.) Az emberek özönlöttek hozzá, és kérték a keresztséget. A legenda azt is megjegyzi, hogy sokakat az ispánok hoztak oda. Olyan nagy tömeg gyűlt össze, hogy akik őket keresztelték, csak éjszaka pihenhettek.⁹³

A magyar viszonyokat szemlélve hátrányos megkülönböztetésre hozható példaként, ahogy Vata és János nemzetségéhez viszonyultak. A Képes Krónika a magyarkor régi történetére hivatkozva állítja, hogy a keresztényeknek nem volt szabad feleséget venniük Vata és János rokonságából.⁹⁴ Ez a hír valószínűleg a legrégebb magyar elbeszélő forrásban, az ősgesztában/őskrónikában maradhatott fenn.

A példák mutatják, hogy Közép- és Kelet-Európában is volt példa az erőszakos térítés közvetlen formájára. Arnold Angenendt német egyháztörténész felhívja rá a figyelmet: a közép-

⁸⁷ KRISTÓ 2001. 61.

⁸⁸ KRISTÓ 1985. 11–16.

⁸⁹ Szent Gellért püspök nagy legendája. Ford.: Szabó Flóris. In Árpádkori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk.: Érszegi Géza. Budapest 1999. 74.

⁹⁰ Szent Gellért püspök nagy legendája: 74.

⁹¹ Chronica: SRH I. 66. cap. 315–316.; Képes Krónika: 42–43.

⁹² The Russian Primary Chronicle 117. fejezet. 116–117.

⁹³ Szent Gellért püspök nagy legendája 77–78.

⁹⁴ SRH I. 82. cap. 338.

kori tömeges áttérések mögött az állt, hogy a fontos döntéseket nem az egyén, hanem a közösség hozta. A vallásváltoztatásról az uralkodó és a vezető réteg döntött.⁹⁵

A nyílt vagy mérsékelt erőszakon kívül számos példát lehet hozni olyan hittérítőkre, akik katonai segítség nélkül, az üldöztetést is vállalva mentek a pogányok közé, és ott vértanúságot is szenvedtek. Ilyenek voltak az ír és az angolszász térítők, egyik leghíresebb közülük a wessexi Bonifác(672//75–754).⁹⁶ A 10. század végén a békés térítést gyakorolta a cseh Adalbert püspök is, ahogy ezt egy korábbi fejezetben már taglaltam. Amikor a poroszok közé indult, egy darabon elkísérték őt Boleszláv lengyel fejedelem katonái. A fegyveresek azután hazatértek, Adalbert és társai pedig fegyvertelenül mentek a poroszok közé. Adalbertet 997. április 23-án megölték a poroszok. Hozzá hasonló utat járt be Querfurti Brúnó is, akiről egy korábbi fejezetben már szintén részletesen szóltam. Láthattuk, hogy Brúnó a fekete magyarok, a besenyők és a poroszok közti misszió során is tanúságot tett a békés térítés mellett. A pogányságba visszaeső, keresztények ellen erőszakosan fellépő liuticsokkal szemben a közvetett erőszakot pártolhatta.

Az uralkodók által levezenyelt, erőszaktól sem mentes térítés nemcsak a magányos hittérítők munkájával állítható szembe, hanem az egyeduralkodók nélküli, gyűlés által irányított népek áttéréseivel is. Izlandot az ezredforduló idején népgyűlés irányította, az Althing. 1000-ben Thingvellir-ben a gyűlés döntött arról, hogy áttérnek a keresztény hitre. Először azonban Ljósvatni Thorgeir, a törvénytmondó tanácsát kérték ki. Ő, amikor egyedül maradt, köpennyel takarta be magát, és a köpeny alatt töltött egy napot és egy éjszakát. Utána összehívta a gyűlést, és eléjük terjesztette meggyőződését: a népnek egy törvényt kell követnie, különben nem élhet békében. Ezért át kell térni a keresztény hitre. A gyűlés döntött az áttérésről, bár a csecsemők kitevését és a lóhús evését akkor még megengedték. Később azt is eltörölték. A történetet 1122/1123-ban, Shálholt püspökének kérésére jegyezte le a Bölcs Ari Thorgilsson az Ízlandiak könyvében.⁹⁷ Az áttérést tehát itt elsősorban az egység kialakítása indokolja.

Figyelemre méltó az a mozzanat, hogy a törvénytmondó a köpenye alá bújik. Van olyan értelmezés, hogy Thorgeir végig akarja gondolni a beszédét, belső hangra akar figyelni. Olyan vélemény is létezik azonban, hogy sámánisztikus eljárásról van itt szó.⁹⁸ A döntést tehát a gyűlés hozza meg, de egy személy, a törvénytmondó szava hatására. Amennyiben a törvénytmondó a túlvilággal kapcsolatot tartó személyként szerepel, az izlandi történet kapcsolatba

⁹⁵ Szent Gellért püspök nagy legendája 77–78.

⁹⁶ PADBERG 80–88.

⁹⁷ Íslendingabók, Chap. VII. 9.; PADBERG 1998. 253–254. FOOTE jegyzete. In: SNORRI 97. 2. jegyzet; BROWN 1999. 292., 294–295.

⁹⁸ Íslendingabók 25. 72. jegyzet.

hozható azzal a történettel, amit Beda művében az angolok megtéréséről olvashattunk: ott a korábbi főpap érvelt a keresztény hitre térés mellett.

Izland esetével érdekesen áll szemben a liuticsok példája. Thietmar leírása szerint az ő törzsszövetségüket is gyűlés irányította. Ők azonban ellene szegültek a kereszténységnek. Mivel Közép- és Kelet-Európában többnyire uralkodók tették lehetővé a hittérítést, ezért a liuticsok ellenszegülése, kereszténységtől való távol maradása talán azzal is magyarázható, hogy az ő köreikben nem akadt olyan uralkodó, aki saját hatalma alatt egyesíteni tudta volna az elbai szlávokat.

7.4 „Kettős hitű” fejedelmek

Hosszú folyamat eredménye volt, amíg az újonnan megkeresztelkedett népek lelkiületükben is kereszténnyé váltak. A keresztény hit uralkodóvá válását átmeneti időszak előzte meg. Erre jelentenek példát azokról az uralkodókról szóló feljegyzések, akik keresztény hitük mellett pogány szokásoknak is hódoltak. A következő gondolatmenetben ezekről a „kettős hitű” fejedelmekről szóló adatokat vizsgálom. Az áttekintés magyar művelődéstörténeti szempontból is érdekes, hisz utána járhatunk egy elterjedt tévhit/torzítás eredetének. Arra is kitérek majd, vajon önszántukból vagy kényszer hatására pogánykodtak a szóban forgó uralkodók.

„Kettős hitű” fejedelmekről hallva a magyar olvasó elsősorban Géza fejedelemre gondolhat. Az ő esetében érdemes szem előtt tartani, hogy a köztudatban meglevő ismeretek nem mindig egyeznek meg azzal, ami a forrásokból tudható. Sokhelyütt találkozhatunk ugyanis azzal a fordulattal, hogy Géza *két istennek* áldozott. Pontosabb ismerethez juthatunk, ha elolvassuk a kortárs szerző ide vonatkozó sorait. A magyar fejedelem vallásáról Thietmar, Merseburg püspöke adott hírt. Ahogy a Thietmar szemléletével foglalkozó fejezetben már említettem, a szász krónikás Deuvix (Deviux?) néven említi azt az uralkodót, akit Gézának nevez a magyar történetírás.⁹⁹ Thietmar szerint „*Hic Deo omnipotenti variisque deorum inlusionibus immolans cum ab antiste suo ob hoc accusaretur, divitem se et ad haec facienda satis potentem affirmavit.*”¹⁰⁰ Magyarul: „Ez a mindenható Istennek, de [más] istenségek különféle hiú képzeleteinek is áldozott, s midőn főpapjától szemrehányást kapott ezért, magáról azt állította: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse.”¹⁰¹ A mondatnak más fordításai is vannak,¹⁰² mindegyikben ott van azonban az *istenek* többes számú alak. A fordítások

⁹⁹ CZEGLÉDY 1956. 325–333.

¹⁰⁰ THIETMAR (HOLTZMANN) VIII. 4.

¹⁰¹ THOROCZKAY 1999. 113.

¹⁰² GYÖRFFY 1977. (2000.³) 59.; VESZPRÉMY 2002. 34.

eltéréseik ellenére visszatükrözik azt a gondolatot, melyet Thietmar, a keresztény püspök magának érezhetett: egy Isten van, a rajta kívül való „istenek” a képzelet szülöttei. Thietmar szerint tehát Gézának abban a vallásában, melyet a kereszténység mellett gyakorolt, több isten is helyet kapott.

Honnan van hát az a gondolat, hogy Géza „két istent imád”?¹⁰³ Jókai Mór *A magyar nemzet története* című munkájában számos történelmi mondát feldolgozott. Ezek egyike – Az *amazon* – Saroltról szól. Itt találtam az általam ismert legkorábbi magyar nyelvű felbukkanását a keresett fordultnak. Jókai ekként ír:

„Kupa nem állhatta meg: hogy elő ne hozza a fejedelemnőnek férjét Geizát, *ki két istent imád, a keresztényt is, a pogányt is.*

– *Elég gazdag rá, viszonya tréfásan Sarolta, hogy mind a kettőnek áldozhasson.*”¹⁰⁴ Jókai kalandos elbeszélést farag abból, amit a források alapján a fejedelemtől és feleségéről tudhatunk. Dölten emeli ki a forrásokra visszavezethető szavakat. Hivatkozást is tesz novellája végére: Schneller *Ungarns Schicksal und Thatkraft* című könyvéhez utasítja az olvasót. A grazi professzor ezen művében azonban „két istenről” nincs szó.¹⁰⁵ Ennek alapján úgy tűnik, Jókai elbeszéléseben fogalmazódott meg, hogy Géza „két istent imád”.¹⁰⁶ Korábbi előfordulás sem zárható ki azonban teljesen.

Mire vezethető vissza a torzítás? A 18–19. század számos kutatójában, élt az a meggyőződés, hogy a pogány magyarok egyistenhívők voltak. Elgondolásukat Theophylaktos Simokattés (Theophylaktos Simokattes), 7. századi bizánci történetíró művére tudták építeni, aki szerint a „...a turkok igen nagyon tisztelik a tüzet, megtisztelik a vizet és a levegőt, megéneklik a földet, viszont egyedül imádják, és Istennek nevezik az ég és a föld megteremtőjét.”¹⁰⁷ Ez alapján létezhetett tehát egy felfogás a 18–19. századi kutatók körében a magyarok

¹⁰³ A kérdés részletesebb historiográfiai kifejtése egyelőre kéziratban. Joannes Stillingus (*Vita Sancti Stephani Regis Hungariae*. Jaurini. 41.). PRAY 1761. 381.; KATONA 1778. 683.; ENGEL 1813. 103.; FESSLER 1815. 308.; SZALAY 1852. 43–44.; IPOLYI 1854. 19. Vagy idézik Thietmar sorait, vagy olyan formában mesélik újra, hogy Géza a keresztény hite mellett több pogány istennek is hódolt.

¹⁰⁴ JÓKAI 1854. 48. A Vasárnapi újság c. lap. 1854. 14-i számában, június 4-én is megjelent. 112.

¹⁰⁵ SCHNELLER 1817. 26. „Geysa (972–997) fuhr fort im Jähzorne Graumsamkeiten zu üben, and als man ihn zur Rede stellte, warum er den Götzen der Heiden, und dem Gotte der Christen zugleich Opfer brächte, gab er zur Antwort, weil ich reich genug für beyde bin.”

¹⁰⁶ Hogy az embernek követnie kell meggyőződését, és nem szolgálhat kétfelé, az már a Bibliában is megfogalmazódik. Jézus így tanít: „Senki sem szolgálhat két úrnak” Máté 6,24. Vö. Lukács 16,13. A bibliai idézetek, hivatkozások a Szent István Társulat kiadását követik.

¹⁰⁷ Theophylaktos 260. 7. könyv, 8. cap. Köszönet Szabó Pálnak a fordításért. Lásd még IPOLYI 1854. 6.; Theophylaktos Simokattés 582 és 602 közti időkről írt. RÓNA-TAS 1997. 55. Lásd még Theophylaktos Simokattés VII. 8. fej. 249.

Cornides Dániel is azon a nézeten volt, hogy a régi magyarok egyistenhívők voltak. Lásd VOIGT 2003. 14.; Horváth János figyelj az ellentmondásra, mely az egyistenhit és Thiermarnak (Ditmár) Géza hitéről való állítása közt fennáll. Megfogalmazása szerint „Gejza” „...”az igaz Istenen kívül bálványoknak is áldozott.”

egyistenhitéről. Horváth Mihály szerint Thietmar a „magyarok Istenét nevezhette bálványnak”, Toldy Ferenc szerint Géza „dem Gott der Ungern” a „magyarok istenének” áldozott.¹⁰⁸ Horváth későbbi megfogalmazásában Géza az egy Istennek hódolt keresztény és pogány módra.¹⁰⁹ Hóman Bálintnál szöveg szerint is visszaköszön a „két istent imádhasson” szófordulat.¹¹⁰ A keresett kifejezés kialakulásában bizonyára szerepe volt annak, hogy a kereszténység felvétele előtti magyarokat egyistenhívőknek tartották.

A középkorban több olyan frissen megtért uralkodót ismerünk, akik a híradások szerint Gézához hasonlóan a keresztény hit mellett a pogány szertartásokat is gyakoroltak. Beda Venerabilis († 735) angol szerzőnél hasonló esetet olvashatunk Raedwaldról (Reduald), Kelet-Anglia királyáról. Raedwald Kentben ugyan keresztény lett, de hazájába visszatérve feleségének és rossz tanítóknak a hatása alá került. Ezután rosszabbra fordult a dolga, mint korábban volt. Beda megfogalmazása szerint a szamaritánusok módjára Krisztusnak is szolgált, és az isteneknek is, akiket azelőtt tisztelt. Ugyanabban a szentélyben tartott egy oltárt, hogy a Krisztusnak áldozzanak, és tartott egy oltárocskát a démonoknak szóló áldozatok számára.¹¹¹ Beda a Krisztusnak szóló áldozatot a *sacrificium* szóval fejezi ki, ez a szó a szentséggel (sacramentum) hozható kapcsolatba. A *démonoknak* szóló áldozatra a *victima* kifejezést használja. Nyelvileg is érzékelteti tehát a kétféle áldozat különbségét, és keresztény szertartás magasabbrendűségét. Hogy a bűnbe visszaeső ember rosszabb helyzetbe kerül, mint annak előtte volt, azt az Evangéliumban is szemlélteti egy példabeszéd.¹¹² Beda a démonoknak szóló oltárt

Theophylactos művére hivatkozva vallja, hogy a magyarok csak az egy Istent imádták, a tüzet, eget, levegőt, vizet tisztelték, énekeltek a földnek. Horváth J. szerint ezt értelmezhetette Ditmár bálványimádásnak. HORVÁTH J. 1817. 37–38.; HORVÁTH Mihály (1847a. 87.) szintén Theophylaktos alapján ír egyistenhitről.

¹⁰⁸ HORVÁTH 1847a 89. „Abból, mit egy német író (2) Gejza fejedelemtől mond, hogy a keresztény vallás fölvétele s gyakorlása mellett is áldozott a pogány bálványoknak, semmi módon nem lehet következtetni, hogy a magyarok is bálványokat imádtak volna. Dithmar, mint keresztény s e fölött a magyarok vallásával aligha eléggé ismeretes, vagy a magyarok vallási tiszteletének említett tárgyait, vagy a keresztény religio ellentételében magát a magyarok Istenét nevezhette bálványnak. S ezért midőn mondja, hogy Gejza ezen Istennek áldozott, a keresztény hit által tiltott, pogány módon művelt cselekedetet nevezi bálványozásnak.” 89. 2. jegyzet. Dithmar. Merseb. Leibnitznél: Script. Brunsvic. illustr. 3, 517.; TOLDY 1850. 19. Géza megkeresztelkedik stb. „ohne selbs aufzuhören, dem Gott der Ungern zu opfern;” 12. „Gott der Ungern (magyarok istene)”

¹⁰⁹ HORVÁTH 1860. 108.; HORVÁTH 1862.³ 39.; HORVÁTH 1878. 87. Lásd még ACSÁDY 1903. 63. „Mások ellenben azt állítják, hogy megtérése általában nem volt őszinte, hogy lényegileg pogány maradt s tovább áldozott ősi isteneinek, azt mondván, elég gazdag vagyok, hogy a keresztény és a pogány istennek egyaránt áldozhassak!” TÓTH 1906. 67. „Eleg gazdag a magyarok fejedelme, hogy áldozzon mind a magyarok istenének, mind a keresztények istenének.”

¹¹⁰ HÓMAN 1935. 168. „Mint később mondották, elég gazdagnak tartotta magát, hogy két istent imádhasson.” HÓMAN 1938. 96. «Géza – úgy mondják – „elég gazdagnak tartotta magát, hogy két Istent imádhasson.”»

¹¹¹ BEDA II. 15. 108. „*Et quidem pater eius Reduald iam dudum in Cantia sacramentis Christianae fidei imbutus est, sed frustra; nam rediens domum ab uxore sua et quibusdam perversis doctoribus seductus est, atque a sinceritate fidei depravatus habuit posteriora pejora prioribus; ita ut in morem antiquorum Samaritanorum et Christo servire videretur, et diis quibus antea serviebat, atque in eodem fano altare haberet ad sacrificium Christi, et arulam ad victimas daemoniorum.*” PADBERG 1998. 239.

¹¹² Máté 12,43–45.

kicsinyítőképzős szóval (*arula*) jelöli. Ez azt sugallja, hogy a királyi udvarban mégis a keresztény hagyomány volt az erősebb. Raedwald kettős vallásosságát a szamaritánusok vallásához hasonlítja az angol krónikás: ők a zsidó hitet pogány elemekkel keverték.

A 11. század elején egy franciaországi szerzetes, Chabannes-i Adémar hasonló módon ír a normannok vezéréről. A vezért Roso-nak nevezi, más forrásokban Rollo, eredetileg Hrolf a neve. Az ekkor már megkeresztelkedett Rollo foglyokat fejeztetett le áldozatképpen a pogány istenek tiszteletére, ugyanakkor aranyat ajándékozott a keresztény templomoknak.¹¹³

Az északi történelemben is találunk ide illő esetet, Snorri Sturluson (1179–1241) munkájában. Snorri izlandi költő volt. Heimskringla című művében írta meg a norvég királyok történetét.¹¹⁴ Ebben Jó Håkon, 10. századi norvég uralkodóról (930k–960k) szerepel ide illő történet. Håkon Széphajú Harald fia volt. Angliában nevelkedett, Athelstan angolszász király (924–939) udvarában, ahol meg is keresztelték. Odahaza idősebb fivére, Véresbaltájú Erik vette át az uralmat apjuk, Széphajú Harald halála után. Håkon angol segítséggel tért vissza Norvégiába, elűzte a fivérét, és elfoglalta a trónt.¹¹⁵ Håkon keresztény volt, azt akarta, hogy népe is a keresztény hitet kövesse. A norvégok azonban még többnyire a maguk pogány vallását gyakorolták. Amikor a népgyűlésen (Frosta Thing) a király megkövetelte az egybegyűltektől a keresztény hit felvételét, az emberek morgolódva fogadták a király szavait. Szószólójuk kinyilvánította, hogy a királynak engedelmeskednek ugyan, de lehetetlent ne kérjen tőlük.¹¹⁶ Később Lade-ban egy pogány ünnepen Håkon királynak is jelen kellett lennie. Egy Sigurd nevű pogány előkelő, aki híve volt a királynak, Odin nevében megáldott egy serleget, ivott belőle a királyra, majd Håkon felé nyújtotta. Håkon keresztet vetett a serlegre, mielőtt kiitta volna. Mikor az egyik jelenlevő erre méltatlankodni kezdett, Sigurd megpróbálta a pogányok kedvére magyarázni az esetet: a király Thor jelét, a kalapácsot rajzolta a serleg fölé.¹¹⁷ Håkontól azt is követelték, hogy egyen a lóhúsból, ami szintén pogány szokásnak számított. A

¹¹³ ADÉMAR III. 20. „*Qui factus christianus, captivos plures ante se decollare fecit in honore quos coluerat deorum. Et item infinitum pondus auri per ecclesias distribuit christianorum in honore veri Dei in cuius nomine baptismum susceperat.*” Adémar később átdolgozta krónikáját. Az átdolgozott változat szerint: „*Et factus christianus a sacerdotibus Francorum, imminente obitu in amentiam versus, christianos captivos centum ante se decollari fecit in honore quae coluerat idolorum, et demum centum auri libras per ecclesias distribuit christianorum in honore veri Dei, in cuius nomine baptismum susceperat.*”

Eszerint a normann vezér miután a frankok papjai által kereszténnyé lett, a haláltól fenyegetve megőrült, és száz foglyot fejeztetett le maga előtt az idolk (bálványok) tiszteletére, akiknek hódolt, és száz mérő aranyat adatott a keresztény templomoknak az igaz Isten tiszteletére, akinek a nevében megkeresztelték. RENOUX 1994. 966–967.

¹¹⁴ VOLZ 1995. 2016.

¹¹⁵ MADARY 2000. 163. Előbb Sigurd jarl öntött vizet a gyermek fejére születése után. Később Athelstan udvarában megkeresztelték. SNORRI: Harald the Fairhaired 40., 42., 43. cap. 80–81.

¹¹⁶ SNORRI: Hakon the Good 17. cap. 95–96.

¹¹⁷ SNORRI: Hakon the Good 18. cap. 96–97. Thórnak, a „kalapácsos istennek” jelképét, a T-jelet kardmarkolatokba is vésték, majd ez a jel keresztté alakult át. BÁRÁNY 2008. 126.

király ellenkezett, mire a jelenlevők már-már azon voltak, hogy kezet emelnek rá. Ekkor Sigurd tanácsára a király föléje hajolt a húsos edénynek, bár nem evett belőle. Az elbeszélés szerint ezzel egyik oldal sem volt megelégedve. Később a jarlok egy része szövetséget kötött a kereszténység ellen, Möre közelében templomokat égettek fel, és papokat öltek meg. Miután a király Möre-be érkezett, az összegyűlt emberek rákényszerítették Håkont, hogy egyen a ló májból és igyon a serlegből, amit feléje nyújtanak.¹¹⁸ Håkon rosszkedvűen távozott az áldozati helytől, és elhatározta, hogy harcosaival lesújt a pogányokra. Akkor azonban rátörtek az országra az elűzött Erik fiai Dániából. Håkon király és a pogány urak erre összefogtak egymással, és legyőzték az ellenséget.¹¹⁹ Jó Håkon 961 körül esett el egy újabb csatában, amit testvérérének, Véresbaltájú Eriknek fiaival szemben vívott. Az uralkodó haláláról szól a Håkonarmál (Hakon-ének), Eywind Skaldaspillir szerzeménye. A vers pogány hangulatú: Håkonról megjegyzi, hogy védte a szentélyeket, és mióta eltávozott a pogány istenekhez, azóta sok szenvedés éri az országot.¹²⁰ A svéd jarlokról szintén elmondható, hogy még a XII–XIII. században is kettős-vallásosság jellemezte őket.¹²¹

Håkon történetében felfigyelhetünk a lóhús-evésre, mint pogány skandináv szokásra. Az előző fejezetben, az izlandiak megtéréséről szólva már említettem ezt a szokást. A lóáldozat pogány magyar eleinket is jellemezte, ahogy erről Anonymus is beszámol.¹²²

A kettősségre találunk példát Widukind művében is. Elbeszéli, hogy a dánok keresztények voltak, ugyanakkor bálványimádók is. Elismerték Krisztus istenségét, de úgy tartották, vannak nála nagyobb istenek is. Egy Poppa nevű hittérítő az egy Istent hirdette nekik, aki Atya, Fiú, Szentlélek, és tüzesvaspróbával is tanúságot tett hite mellett. Harald dán király ezután keresztény hitre tért.¹²³ A csatakiáltások fejezetben is szóltam már hasonló kettősségről: a svédek pogány isteneiket és a keresztény Istent is segítségül hívták. Izland felfedezésének

¹¹⁸ SNORRI: Hakon the Good 18. 19. 20. cap. 96–98.

¹¹⁹ SNORRI: Hakon the Good 19., 20. cap. 98–99. Hogy a keresztény Jó Håkon pogány véráldozaton részt vett részt, és „az Odinnak szentelt serlegre keresztet vetett”, megemlíti VÍZKELETY 2008. 30–35., 31–32. Ő Capelle könyvére hivatkozik. CAPELLE 2005. 44. Az esetről szól MAKK 2009. A hivatkozott magyar munkákban azonban nem esik szó arról, hogy a forrás szerint Håkon kényszer hatására cselekedett.

¹²⁰ HAKONSLIED 198–201.; SNORRI: Hakon the Good. 28–32. cap. 104–111. A halálos sebesült Håkon utolsó szavaival kinyilvánítja, hogy ha meghosszabbodna az élete, keresztény földre utazna, hogy vezekeljen az Isten ellen elkövetett vétkeiért. Arra az esetre, ha pogány földön kell meghalnia, arra utasítja embereit, hogy temessék el, ahogy jónak látják. A haldokló király eszerint büntudatot érezhetett a pogánysággal való megalkuvás miatt. Lásd a HAKONSLIED bevezetőjét 198.

¹²¹ BÁRÁNY 2008. 125. „Norvég és svéd jarlok sokáig Thorhoz fohászkodtak háborúba vonulás és tengerre szállás előtt, amellet, hogy Krisztusban hittek.” BÁRÁNY 2008. 126.

¹²² Ond, Ketel és Tarcál áldozatáról ANONYMUS 16. cap.

¹²³ WIDUKIND III. 65.

történetében olvashatunk Helgi-ről, aki hitt ugyan Krisztusban, de a tengeren Thort hívta segítségül. Így tett akkor is, amikor Izland partjait meglátta.¹²⁴

Håkon története annyiban hasonlít Deuvix, Raedwald és Rollo viselkedésére, hogy Håkon is pogány szertartásban vett részt keresztény létére. Rá kell azonban mutatni a különbségre is: Håkon keresztény ember, aki terjeszteni szeretné Krisztus hitét, de ellenállásba ütközik. Nem akar pogánykodni, pogány környezete kényszeríti őt rá a megalkuvásra. Deuvix, Raedwald és Rollo esetében a források nem szólnak arról, hogy kényszer hatására hódoltak volna pogány szokásoknak. Ők bizonyára a saját meggyőződésüket követték.¹²⁵

Az írott forrásokon kívül persze régészeti emlékek is tanúsítják, hogy a frissen megtért keresztény fejedelmek pogány szokásoknak is hódoltak. Bizonyára a fent említett Raedwald király nyughelye lehet a Sutton Hoo-i királysír: az ott pihenő angolszász uralkodót fegyverekkel, jelvényekkel és egy hajóval ellátva helyezték nyugalomra.¹²⁶ A fenti példák igazolják, hogy a kereszténységet viszonylag könnyen befogadták a pogányok, ám mellette saját korábbi hitüket is igyekeztek megőrizni. A kereszténység kizárólagossá válásának útja már rögzesebbnek bizonyult.¹²⁷ Ha összehasonlítjuk az egyes térségek milyen gyorsan tértek meg, elmondható, hogy az angol királyságok területén aránylag gyorsan, néhány évtized alatt elterjedt a kereszténység, Skandinávia területén azonban sokáig tartották magukat a pogány hiedelmek.¹²⁸

A forrásként szolgáló Thietmar szerint Gézának a kereszténység mellett gyakorolt hitében több isten is helyet kapott. Az elterjedt fordulat, miszerint Géza „két istent imádott”, jelenlegi ismereteim szerint Jókainál tűnt fel először, de korábbi előfordulását sem lehet kizárni. A fordulat elterjedésében az játszhatott szerepet, hogy a pogány magyarokat egyistenhívőknek tartották. Tapasztalhattuk, hogy a frissen megtért fejedelmek több esetben pogány szertartásoknak is hódoltak, a keresztény hit uralkodóvá válását tehát átmeneti időszak előzte meg. Az említett uralkodók közül Håkon keresztény király volt, és erőszak kényszerítette arra, hogy pogány szokásnak hódoljon. Deuvix, Raedwald és Rollo esetében azonban nem olvashatunk kényszerről.

¹²⁴ CAPELLE 23.

¹²⁵ Horváth Mihály szerint Gézát a lázadástól való félelem is vezethette abban, hogy hódolt az ősi szertartásoknak. HORVÁTH 1847. 23. A források azonban ezt nem állítják.

¹²⁶ ANGENEDT 1995. 224.

¹²⁷ Koszta László a magyarországi hittérítés kapcsán mutat rá arra, hogy hittérítők eleinte nem törekedtek kizárólagosságra. „A pogány magyarok hitvilágát a sokszínűség jellemezte”, „elfogadók voltak más vallási tanok irányába”. Géza uralmának vége felé azonban már kizárólagosságra törekedtek a német földről jött térítők. KOSZTA 2009. 13–42., 23.

¹²⁸ BÁRÁNY 2008. 125.

7.5 Pogánylázadások

A pogányságból a kereszténységbe való átmenetet visszaesések, pogánylázadások tették röggössé. Ezeknek a lázadásoknak nyilván megvolt a vallási indítékuk, de a vallási okhoz gyakran járultak társadalmi, gazdasági, politikai okok is. Közép- és Észak-Európa keresztény hitre térésének történetében különböző népeknél egyaránt kimutatható ez a jelenség.

Így volt már a 8. században is, amikor Nagy Károly a szászokat törekedett keresztvíz alá hajtani, ám azok fellázadtak hatalma ellen. Alkuin szerint a szászok hitét a tized rontotta meg.¹²⁹ A szászok utolsó pogánylázadása, a Stellinga-felkelés (841/842, 843) az alsóbb néposztályok felkelése volt, és nemcsak a kereszténység és a frank hódítók ellen irányult, hanem a szász előkelők ellen is.¹³⁰

A liuticsok 983-ban kitört felkeléséről Thietmar leírja, hogy Dietrich örgróf dölyfösen viselkedett a szlávokkal, és ez ingerelte őket lázadásra.¹³¹ Brémai Ádám ugyanerről a felkelésről megjegyzi, hogy a keresztény bírák jobban elnyomták a szlávokat, mint kellett volna, így azok fegyverrel védték szabadságukat.¹³² A magyarországi 1046-os pogánylázadásnak is voltak valláson kívüli elemei: az adókat, az egyházi tizedet valamint a király német és itáliai előkelőinek szerepét sokan nehezményezhették.¹³³

A világi okokon kívül persze szerepe volt a lázadásokban a régi hithez, szokásokhoz való ragaszkodásnak. Brémai Ádám leírja, hogy két buzgó térítő el akarta pusztítani a svédok szent helyét, az uppsalai szentélyt. A király azonban lebeszélte erről őket, mert attól tartott, hogy felháborodásukban azok is visszatérnek régi hitükhöz, akik már megkeresztelkedtek.¹³⁴ Ugyancsak Brémai Ádám írja, hogy Olaf norvég király előkelő emberek feleségét gonosz varázslatok miatt száműzette. Ezután felkelés tört ki ellene, és elűzték őt az országból.¹³⁵ Elmondható, hogy a hittérítőknek az a törekvése, hogy kizárólagossá tegyék a kereszténységet, ellenhatást válthatott, váltott ki.

A pogánysághoz való visszatérés gyakran azután következett be, hogy meghalt a kereszténység útját egyengető erőskezű király. A régi hithez való visszatérés történhetett lázadás formájában, például Magyarországon Péter második uralma idején és 1061-ben I. Béla ural-

¹²⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 294. Lásd még NÓTÁRI 2005a. 40., 55.

¹³⁰ LexMa 8. 107–108.; HAENDLER 65.

¹³¹ THIETMAR III. 17.

¹³² BRÉMAI ÁDÁM II. 40.; Lásd FRAESDORFF 341.

¹³³ Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV. In: SRH. I. 323. 338–339.; KRISTÓ 1965. 24., 33.

¹³⁴ BRÉMAI ÁDÁM IV. 29.

¹³⁵ BRÉMAI ÁDÁM II. 59.

kodása alatt, vagy a lengyeleknél az 1030-as évek elején.¹³⁶ Előfordult, hogy a keresztény király utódja tért vissza a pogánysághoz. Beda művében olvashatunk ilyen esetekről.¹³⁷ Van példa arra is, hogy egy pogány nép támadása elsöpri a keresztény uralkodó hatalmát, és pogányságba dönti a frissen keresztény hitre tért népet. Ilyen esetet ír le Thietmar. Krónikája szerint 1018-ban a liuticsok legyőzik az obodritok uralkodóját, Mistizlawot. Ezután az obodritok visszatérnek a pogány hithez.¹³⁸

A liutics lázadás azért figyelemre méltó a pogányságba való visszaesések sorában, mert a sikeres vállalkozás után kb. 200 évig meg tudtak maradni a maguk kereszténységtől idegen vallása mellett. Mindez azért volt lehetséges, mert a német uralkodónak szüksége volt a liutics szövetségesekre a lengyel Boleszláv elleni háborúi során, így elnézte pogányságukat. Úgy tűnik, a pogány hitvilág önazonosságot adó tényezőként kezdett működni a liuticsok számára. Christian Lübke szerint az elbai szláv kultusz a 7–9. században már létezett, de csak a 10. század végén bontakozott ki igazán. Lübke megállapítása szerint 983-as felkelésnek nem voltak túl látványosak a következményei, ám az etnikai identitás a pogányság jegyében szilárdult meg.¹³⁹ A 12. században, III. Konrád idején a németeknek sikerült uralmuk alá hajtani az Elba vidéki szláv területet, és a szlávok többsége lassan elnémetesedett. Figyelemre méltó, hogy amíg az északnyugati szlávok közül az északabbra lakó liuticsok ellene szegültek a kereszténységnek, a délebbre lakó szorbok megőrizték a keresztény hitet. Az északnyugati szlávok közül a keresztény szorbok tudták leginkább megtartani önálló azonosságukat a legújabb időkig, és tudták elkerülni, hogy elnémetesedjenek.¹⁴⁰ A pogányságba visszaeső liuticsok azonban nem maradtak meg, mint önálló nép. Miután meghódították őket, mint nép megszűntek létezni.

A liuticsok történetét érdemes figyelembe venni magyar szempontból is, hiszen gyakran vetődik fel a kérdés: mi történt volna, ha a magyarság nem veszi föl a kereszténységet. Szabados György Koppány lázadásával kapcsolatban azt a nézetet képviseli, hogy ha a somogyi vezér győzött volna István felett, Magyarország sorsa lényegesen nem változott volna: „Nem igazolható az a nézet, hogy Koppány győzelme mindenképpen a magyar állam és a magyar nép megsemmisüléséhez vezetett volna. Logikai lehetőségként fennáll az is hogy” vagy Kop-

¹³⁶ Vitéz Boleszláv halála után Körülményes Mieszko lépett a trónra. Féltestvére, Bezprym azonban megdöntötte őt. Bezprym rövid uralma alatt törtek ki pogányláadások. Lásd SROKA 185–187.; FONT 96.; GALLUS I. 19. 415–416.; GALL NÉVTELEN 131–132.

¹³⁷ BEDA II. 5. 108–109.

¹³⁸ THIETMAR VIII. 5.

¹³⁹ LÜBKE: *Auftstand*. 114–115.

¹⁴⁰ BRÜSKE 1955. 1–2.

pány, vagy leszármazottja felveszi a keresztény hitet.¹⁴¹ Az ötlet abból a szempontból érdekes, hogy megfogalmazója szakítani mer a „történelemben nincs ha” tétellel. Egy rövid eszmefuttatás erejéig csakugyan érdemes elgondolkodni azon, mi történt volna, ha sorsfordító kérdésekben más döntéseket hoztak volna a vezetők, mint amit forrásaink szerint valóban hoztak. Ezáltal értékelhetjük a döntés helyességét, és tapasztalatokat szerezhetünk a jövőre nézve.¹⁴² Hogy merre haladt volna a történelem szekere egy másik döntés eredményeképpen, azt leginkább hasonló helyzetek, párhuzamok alapján képzelhetjük magunk elé. A 10. század végi magyar és liutics helyzetet nemcsak azért érdemes összehasonlítani, mert ugyanabból a korból valók, hanem mert politika-földrajzi helyzetük is hasonlított egymáshoz: mindkét népcsoport szállásterülete keresztény államok között feküdt. A magyarok a Bizánci Birodalom és a Német Császárság, az Elba vidéki szlávok a német és a lengyel hatalom közé szorultak. A liuticsok pogány törzsszövetségének sorsa azt mutatja, hogy egy pogány politikai szervezet sikeres pogánylázadás után, sajátos politikai körülmények együttállása révén képes volt fennmaradni hosszabb ideig keresztény hatalmak közé ékelődve. Előbb-utóbb azonban megsemmisült, és nemcsak régi hitvilágát volt kénytelen feladni, hanem elvesztette politikai önállóságát, sőt a népesség is beolvadt a hódítók közé. A magyarokra is bizonyára hasonló sor várhatott volna hosszabb távon, ha nem alapítanak keresztény államot.

Balogh Albin megállapítása szerint forrásaink nem írják, hogy Koppány lázadása során a „keresztények ellen történt volna valami”.¹⁴³ Szerinte a felkelés pusztán István ellen irányult, nem a kereszténység ellen. Pannonhalmát sem támadták, hanem Veszprémet, a király városát. A források valóban nem szólnak egyházi személyek, templomok, kolostorok elleni támadásokról. Arra azonban utalnak a legendák, hogy a lázadás szellemi háttereként jelen volt a pogányság: A nagyobbik legenda szerint az ördög „sugallatára vonakodott a pogány nép nyakát a keresztény hit igájába hajtani, s azon mesterkedett, hogy főembereivel együtt kivonja magát uralma alól.”¹⁴⁴ A kisebbik legenda szerint „ördögi sugallatra elvetették a király meggyőződését, és a korábbi élvezetekre adva lelküket, fegyvert ragadtak ellene.”¹⁴⁵ Összehasonlításuként érdemes figyelni arra, hogy a Nagy Károly ellen harcoló pogány szászok 772-ben a fritzlari kolostort és a büraburgi püspöki székhelyt is támadták, 778-ban pedig Fulda ellen is

¹⁴¹ SZABADOS 2011. 278.

¹⁴² Ennek fontosságára Makk Ferenc figyelmeztetett. Lásd még Bálint Csanád írását, aki az „utopia” mintájára használja az „uchronia” kifejezést elképzelt eseménysor megnevezésére. BÁLINT 2000. 14.

¹⁴³ BALOGH 1915. 844–850., 846.

¹⁴⁴ Szent István király nagy legendája, 20.

¹⁴⁵ Szent István király kis legendája, 13.

indultak.¹⁴⁶ A 983-as liutics lázadásról, majd az 1018-as pogánylázadásról szóló források úgyszintén tudnak a keresztény szent helyek elleni támadásról. Az 1046-os magyarországi eseményekről szóló források is szólnak püspökök, klerikusok és templomok elleni támadás szándékáról, és gyilkosságok tényéről.¹⁴⁷ A Koppány felkeléséről szóló források ilyesmiről csakis ugyan nem adnak hírt, a kereszténység elutasításának vádja azonban jelen van a legendákban.

Az 1046-ban vívott úgynevezett pogánylázadás felvet egy figyelemre méltó kérdést: Hogyan sikerült I. Andrásnak oly gyorsan véget vetni a pogánymozgalomnak? A krónika szerint törvénnyel tiltotta a pogánykodást, fővesztés terhe mellett.¹⁴⁸ Nem tudunk azonban arról, hogy trónra kerülése után fegyveresen harcolt volna a pogányok ellen. Arról sem értesülünk, hogy mi történt Vataival, a lázadás egyetlen név szerint ismert alakjával. Tömegmozgalmak esetén általában az tapasztalható, hogy a lázadó tömeg sok különféle nézetű embert egyesít magában, akik rövid időre összefognak közös célért, közös ellenfél ellen. Miután elérik céljukat, egymás ellen fordulnak. A Péter király ellen lázadók között is bizonyára sokféle csoport lehetett jelen. A pogánysághoz visszatérők, az eretnekek¹⁴⁹, a keresztény és pogány hitvilágot vegyítők mellett sokan lehettek köztük olyan keresztények, akik ugyanazon a valláson voltak, mint Péter király, de ellenezték a politikáját. Akik számára a pogány hitvilág annyira fontos volt, hogy harcoltak volna érte, nem lehettek sokan. Miután Pétert megbuktatták, András uralomra került, a tömegmozgalom véget ért, és a felkelők hazatértek. Andrásnak ezután elég volt törvényt kiadnia ahhoz, hogy a keresztény rendet helyreállítsa. A többség bizonyára élni akart, és legalább hallgatólagosan elfogadta az erősnek mutatkozók uralmát.

Vata kiléte azért is figyelemre méltó, mert a korszak más pogánylázadásai – a 983-as liutics lázadás, a 1030 körüli lengyel mozgalmak – történetében nem olvasunk nevesített személyekről. Uhrman Iván meggyőzően vonta kétségbe azokat a nézeteket, miszerint Vata volt az 1046-os felkelés vezére, Békés várából származott volna és, hogy a Csolt nemzetség tagja lett volna.¹⁵⁰ Az a felfogást azonban, hogy az 1046-os felkelésben csak eretnekek vettek részt,

¹⁴⁶ PADBERG 1998. A szerzetesek elmenekültek Fuldából Szent Bonifác vértanú maradványival együtt. 94.

¹⁴⁷ A krónika szerint a magyarok csoportosan kérik, hogy legyilkolhassák a püspököket és klerikusokat, lerombolhassák a templomokat. A Péter király táborába behatoló kikiáltók is erre bujtogatnak. A krónika elbeszéli Gellért, Buldi és Besztrik püspök halálát. András koronázásánál pedig kijelenti, hogy három püspök koronázta, akik megmenekültek a keresztényeket ért mészárlásból. SRH I. 82. cap. 337–338.; 83–86. cap. 339–344.

¹⁴⁸ „Precepit itaque universe genti sue sub pena capitalis sententie, ut deposito ritu paganismo prius eis concessio ad veram Christi fidem reverterentur...” SRH I. 344.

¹⁴⁹ Eretnekek ejlenlétéről lásd SZEGFÜ 1980. 11–18.

¹⁵⁰ UHRMAN 2010. 64–71. A krónikaszöveg nem nevezi Vátát a felkelés vezérének, a Selus, és Belus szavak nem feltétlenül jelentenek Békést-t, a Csolt nemzetségben a 13. században voltak ugyan Vata nevű személyek, és volt Vata nevű birtokuk, de más nemzetségekben is előfordultak Vaták.

nem pedig pogányok, nem tartom valószínűnek.¹⁵¹ Láthattuk, hogy Géza fejedelem hitében még jelen volt a pogányság. Egy-két nemzedék alatt, az unokák korára aligha tűnik el az ilyesmi teljesen. 1061-ben ismét sor került egy nagyarányú pogány tömegmozgalomra, László királynak pedig még mindig tiltania kellett a pogány szokásokat. A pogány szellemiség tehát az 1046-os felkelésben is jelen lehetett.

7.6 Keresztény szerző a pogány vallásról

Ha arra keresünk választ, hogyan ítél meg egy szerző valamely nem keresztény népet, érdemes megvizsgálni, milyen kifejezést használ rájuk. Az egyik lehetséges szó a *paganus*. Ez a latin *pagus* – mező – szóra vezethető vissza. Egyes értelmezések szerint ezt a szót a seregen kívülre, civilekre, majd általában a közösségen kívül állóra használták korábban.¹⁵² Figyelemre méltó, hogy Szent Jeromos latin bibliafordításában, a Vulgatában a *paganus* szó nem fordul elő.¹⁵³ A másik lehetőség a *gens*, *gentes* kifejezés. Ahogy a bevezetőben is rámutattam, a szó a nemzéssel áll kapcsolatban, tehát eredetileg azonos származású emberekre érthették. A Vulgata a görög *ethné* megfelelőjeként hozza a *gentes* szót, tehát pogány jelentésben.¹⁵⁴ Van olyan középkori szöveg, mely fokozatbeli különbséget tesz a *paganus* és a *gentes* kifejezések között: a *gentes* azokra használja, akik azért nem keresztények, mert még nem ismerték meg Krisztus hitét, a *paganus* azokra, akik ellenségesen lépnek föl a kereszténységgel szemben. Ezt a különbségtételt használta a 9. században Rimbart, aki Ansgar hittérítőnek a skandinávok között végzett munkájáról írt.¹⁵⁵ Thietmar krónikájában is találkozunk a *gens* szóval, és valószínű, hogy ennek a kifejezésnek az az értelme lehet nála, hogy pogány. Krónikája elején a rómaiakat is *gens*nek nevezi, majd a lázadó *liuticsok*at is.¹⁵⁶ Mivel a kereszténység ellen fellépő *liuticsok*ra is használja ezt a szót, nem mondható el, hogy ez nála szelídebb kifejezés volna a nem keresztények jelölésére. A *paganus* kifejezést a hamburgi száműzetésben levő V. Benedek pápa szájába adja Thietmar: Benedek megjövendőli, hogy azon a vidéken kell meghalnia, halála után pedig a pogányok kardja által (*gentili gladio*) pusztul el az a vidék. Amíg haza nem viszik a testét, nem is számíthatnak nyugalomra a lakosok. Ha azonban otthon nyu-

¹⁵¹ UHRMAN 2010. 99–100, Uhrman szerint a pogányság „1046-ban már csak külsőséges, üres gesztusokban merült ki.”

¹⁵² FRAESDORFF 190–191.

¹⁵³ Gépi kereséssel csak a *pagi* szóra találtam adatot.

¹⁵⁴ Az *ethné* a görögöknél a poliszközösségen kívülállókra volt használatos. A Biblia a választott népen kívüliekre, tehát pogányokra használja. Pl. Lukács 21,24; Apostolok cselekdetei 9,15; Rómaiakhoz írt levél 1,13, 2,14. Az Újszövetség néhány helyén a Vulgata is megtartja az *ethnikosz* szó fordításaként az *ethnicus*-t. Máté 5,47, 6,7, 18,17.

¹⁵⁵ FRAEDORFF 191–194., 213–215.; KAHL 204–207.

¹⁵⁶ THIETMAR I. 2., „*Romulea ex gentes*” THIETMAR III. 17.; ŠEDIVÝ 1995. 32., 33.; WEINRICH 1988. 79.

godhat – mármint Rómában – abban, bízunk, hogy közbenjárásával le tudja csillapítani a pogányokat (*apostolica intercessione paganos quiescere spero*).¹⁵⁷ A fenti szövegkörnyezetben a *gentilis* és a *paganus* egymás helyett használható, azonos jelentésű szavakként tűnnek fel. A csehek esetében az *execrando ritui* kifejezéssel utal pogány szokásaikra.¹⁵⁸ A canterbury-i érseket megölő dán martalócokat a *profani* szóval jellemzi.

A Querfurti Brúnó felfogásáról szóló fejezetben láthattuk, hogy Brúnó többször is használja a *paganus* kifejezést különféle népekre. Ezek a népek az adott szövegösszefüggésben többnyire fenyegetést jelentenek a keresztények számára. Szaracénok, besenyők, liuticsok, poroszok és meg nem nevezett szláv népeket egyaránt a *paganus* kifejezéssel illet.¹⁵⁹ *Paganus*-ként jellemzi azonban a régi római uralkodókat is, amikor arról ír, hogy III. Ottó az ő erkölceik szerint él, és a régi Róma szokásait akarja feleleveníteni.¹⁶⁰

Brúnó a *gens* megnevezést is használja, egy esetben a liuticsokra is. Elmondható, hogy a pogányokkal kapcsolatot kereső hittérítőnél gyakori kifejezés a *paganus*. Radulfus Glaber a montafortei eretnekeket bélyegezte meg azzal, hogy pogányok módjára (*more paganorum*) bálványoknak áldoznak.¹⁶¹ A *gens* szót azonban keresztény embercsoportra használja (Neustrie *gens*)¹⁶²

Figyelmet érdemel, hogyan nevezi a keresztény szerző a pogány vallás isteneit. Thietmar, amikor Géza pogány áldozatairól hírt ad, „istenek különböző hiú képzelei”-ről, – más fordításban képzeletbeli (illúzióbeli) istenekről –ír. A merseburgi püspököt az a meggyőződés hatja át, hogy egy Isten van, rajta kívül nincs más. Thietmar a magyar fejedelem pogány vallásáról nem árul el többet. Részletesebben ír azonban a dánok és a szláv liuticsok hitéről, szertartásairól. Elbeszélése szerint a dánok a Ledurun (Leire) nevű helyen, a Selon (Seeland) vidékén jönnek össze minden 9. évben, az Úr megjelenésének ünnepe (Vízkereszt, jan. 6.) után. Isteneiknek 99 embert, ugyanennyi lovat és – sólymok helyett – kakasokat áldoznak, hogy a földalatti hatalmaknál segítségükre legyenek. I. Henrik német király tiltotta be ezt a szertartást.¹⁶³ Thietmar nem nevezi meg a dán vallás isteneit, tud azonban a szertartás idejéről, he-

¹⁵⁷ THIETMAR IV. 62. „*Quandocumque vero domi resideo, apostolica intercessione paganos quiescere spero.*”

¹⁵⁸ THIETMAR V. 29.

¹⁵⁹ Brúnó levele, 45–48.; BRÚNÓ: Vita quinque fratrum 10. cap; BRÚNÓ: Vita Adalberti, hosszabb 24. cap.

¹⁶⁰ BRÚNÓ: Vita fratrum 7. cap. 722.; VOIGT 393.

¹⁶¹ GLABER IV. 5.

¹⁶² GLABER V. 16.

¹⁶³ THIETMAR (Trillmich) I. 17. „*Est unus in his partibus locus, caput istius / regni, Lederun nomine, in pago, qui Selon dicitur, ubi post VIII annos mense Ianuario, post hoc tempus, quo nos theophaniam Domini celebramus, omnes convenerunt, et ibi diis suimet LXXXX et VIII homines et tidem equos, cum canibus et gallis pro accipitribus oblatis, immolant, pro certo, ut predixi, putantes hos eisdem erga inferos servituros et*

lyéről, és arról is, hogy mit áldoztak. Az Elba és Odera közt élő szláv törzsszövetség, a liuticsok vallásának szent helyéről részletesebben számol be a merseburgi püspök. Megnevezi hitük főistenét: *Zuarasici*. Leírja, hogyan jósolnak, emberáldozatról is szól. A szentélyek kapcsán használja az *idol* – vagyis bálvány –, a *deorum dearumque imagines mirifice insculptae*; valamint az *idolum* és *simulacra demonum* kifejezéseket.¹⁶⁴ Máshol a liuticsok hadi jelvényeit nevezi Thietmar az ő isteneiknek.¹⁶⁵ Ezek a fordulatok mind a tárgy formájában, kézzelfogható alakban megjelenített istenségekre utalnak. Ha mindezt összevetjük azzal, amit Géza hitéről ránk hagyott, szembetűnő, hogy a merseburgi püspök a dánok és a szlávok hitéhez képest keveset tudott a magyar fejedelem vallásáról. Thietmar több pogány isten hívének tartja a fejedelmet, de hogy a Géza által tisztelt *képzelt istenségeket* megjelenítették-e tárgyi formában, azt szövege nem árulja el.¹⁶⁶ A „*képzeltbeli istenek*” kifejezés mindenesetre egyedülállóan látszik Thietmar krónikájában.

Beda Venerabilis a pogány vallás isteneit ördögöknek nevezi. Ez a szemlélet a pogány hitvilág alakjait próbálja beilleszteni a keresztény vallás rendszerébe. A pogány vallás isteneit olyan lényekkel azonosítja, amelyek a kereszténység rendszerében is megvannak: az ördögökkel. Ezt a felfogást példázza a szász keresztségi fogadalom szövege is. Ez a forrás 780 körül íródott, korabeli szász nyelven. Abba az időszakba enged bepillantást, amikor a frankok keresztény hitre térítették a szászokat. A keresztség felvételét kérő, fogadalmat tevő személy ellene kell, hogy mondjon a Gonosznak. A szász fogadalom szövegében néven nevezve szerepelnek a germán hitvilág istenei: Thor, Wodan és Saxnot.¹⁶⁷ A pogányságból megtérő szász őket is meg kellett, hogy tagadja.

commissa crimina apud eopdem placaturos.” Felfigyelhetünk a fogalmazásbeli hasonlóságra: a dánok „*diis...immolant*”; a magyar fejedelem „*variisque deorum inlusionibus immolans*”.

¹⁶⁴ THIETMAR (Trillmich) VI. 23., 24., 25. Jóslásnál szerepet kap a ló. VI. 24., 25. A Zuarasici nevet Trillmich fordítása Swarożyc alakban hozza. VI. 23.

¹⁶⁵ THIETMAR (Trillmich) VI. 22., VII. 64. Thietmar Riedegost (Redigonsc) néven említi a szentélyt. Brémai Ádám a helyi vallás egyik istenét nevezi hasonlóképpen (Redigast), a hely neve nála Rethre. Valószínűleg a Redari törzsnév félreértése lehet. Megoszlanak a vélemények abban a tekintetben, hogy hol lehetett ez a szentély. Egyesek a volt Mecklenburg–Sterlitz területére helyezik. A Mecklenburgtól keletre levő Tollensesee vidékére tette Bernhard Schmeidler, más a Schloßberg am Luzinsee vidékére tette. Lásd SCHMIDT 1974. 366–393.

¹⁶⁶ Szegfű László rámutat arra, hogy „ösmagyar bálvány” eddig még nem került elő, és korabeli írott források sem tudnak ilyenekről. (SZEGFÜ 1996. 16.) Mit érthetett Thietmar azokon, amiket isteneknek nevez? Lehet, hogy általános fordulattal kívánt utalni Géza pogány voltára, mert hitvilágát nem ismerte pontosan. Amennyiben Géza az ősök szellemét tisztelte, rájuk is vonatkozhat a német püspök művében az „istenek” megjelölés. Napjainkban is van olyan nézet, hogy a magyarok kereszténység előtti hitében jelen volt az Ég-isten, de kívülről más létezőket is tisztelhetek, ahogy Ibn Fadlán szerint tették a baskírok (lásd RÓNA-TAS 1997. 126–127.). Ezekre is vonatkozhat Thietmar többes számú megfogalmazása. A szellemösökről lásd SZEGFÜ 1996. Ekkehard a Sankt Gallen-i kaland leírója szerint a magyarok „...félelmetesen kiáltoztak isteneikhez...” EKKEHARD 250.

¹⁶⁷ „Thuner ende woden ende saxnote” Interrogationes.... 222.; BROWN 1999. 301.

Querfurti Brúnó is feljegyezi a liutics vallás istenének nevét: Thietmarhoz hasonló alakot találunk nála: *Zuarasi*. Ami a minősítést is tartalmazó megnevezéseket illeti, más megoldással él, mint Beda vagy Thietmar. Brúnó a pogány vallás isteneit Jeremiás prófétától vett kifejezéssel idegen isteneknek (*deos alienos*) nevezi.¹⁶⁸ Brémai Ádám krónikájában a 11. század második felében újabb megközelítést találunk. Miután leírja a svédek szentélyét, benne Thor, Wodan és Fricco szobraival, megjegyzi, hogy a svédek isteneknek tartott embereket is tiszteltek, és kiemelkedő tetteik miatt halhatatlanoknak tekintették őket.¹⁶⁹

Elképzelhető még egy megközelítési mód a hittérítő részéről. Szent Pál apostol az athéni Areuspaguson az „ismeretlen istennek” emelt oltárra hivatkozva így beszél „*Nos, én azt hirdetem nektek, akit ti ismeretlenül tiszteltek.*”¹⁷⁰ Az apostol olyan kiindulási alapot talál, amit várhatóan a hallgatósága is elfogad. Ezután tér rá tanítására.¹⁷¹ Visszaemlékezhetünk itt Horváth Mihály műveire: ő is arról írt, hogy „a magyarok csak egy lényt imádtak”, az Ő tisztább ismeretét hozta el a kereszténység.¹⁷² Horváth szerint Géza az egy Istent tisztelte keresztény és pogány módra. Fentebb tapasztalhattuk, hogy a liuticsok és a skandináv vallás istenei emberáldozatot is követeltek. Ez érthető módon kiváltotta a hittérítők komoly ellenállását. Aligha volt tehát lehetőség részükről olyan hozzáállásra, mint amilyent Pál apostolnál láttunk: azt hirdetem nektek, akit ismeretlenül tiszteltek.

A középkori keresztény szerzők különféleképpen szóltak a pogány vallások isteneiről (bálványok, ördögök, idegen istenek, isteneknek tartott emberek). Abból ahogy Thietmar a magyar fejedelem pogány hitét minősíti – istenségek különféle képzeiteinek áldozott – nem következik, hogy Géza kézzelfogható tárgyak előtt hódolt volna.

7.7 A saját nép pogány múltja keresztény szerző tollából

További kérdés, hogyan viszonyulnak a korszak keresztény szerzői saját népük pogány múltjához. Vállalják-e a közösséget pogány őseikkel, vagy elhallgatják? Bevallják az ősök pogány voltát, vagy pedig szépíteni igyekeznek rajta? A 10. században élt Widukind, corvey-i szerzetes szász volt, olyan nép fia tehát, amelyet Nagy Károly alatt a frankok leigáztak, és erővel terjesztették köztük a keresztény hitet. Widukind műve őstörténeti részében a szászok

¹⁶⁸ BRÚNÓ: Vita Adalbert 10. cap. Ea tempestate effrena gens Luttizi pagani iugum christianitatis deponunt et, quo errore adhuc laborant, post deos alienos erecto collo cucurrerunt;” A hosszabb szerkesztést idéztem, (8.) a rövidebb ezzel lényegében egyezik (49.). Jeremiás 76. Lásd KARWASIŃSKA jegyzetét Brúnó kiadásához.

¹⁶⁹ BRÉMAI ÁDÁM IV. 26.

¹⁷⁰ Apostolok cselekedetei 17,23. 22–34. jegyzet.

¹⁷¹ Lásd 1Kor 9,19–22 „Mindenkinek mindene lettem, hogy mindenkit üdvözítsek.” Lásd még I. (Nagy Szent) Gergely pápa Mellitus apáthoz írt levelét, melyre korábban hivatkoztam. BEDA (A history...) I. 30.; ORVOS 2000.

¹⁷² HORVÁTH 1847a. 87.

vallását, hiedelmeit sem hagyja említés nélkül. Ír Irmen oszlopáról, amit a szászok tiszteltek. Megvallja azonban fenntartásait. A régi szászok hitét atyáik tévelygésének nevezi.¹⁷³ Nem tagadja meg tehát az ősoket, de hitükkel nem azonosul. Megemlíti a tejút eredetének mondáját, ami szintén szép példa az ősi hiedelmek felhasználására. Egy Iring nevű harcos ösvényének nevezik, aki előbb megöli, majd megbosszulja urát.¹⁷⁴ A frankokat, akik népét legyőzték és keresztény hitre térítették, nem állítja be negatívan a szász krónikás. Ahogy fentebb utaltam rá, megfogalmazása szerint Nagy Károly részint rábeszéléssel, részint erővel térítette meg a szászokat. Frankok és szászok „szinte egy néppé váltak” a keresztény hitben.¹⁷⁵ Widukind tehát a térítőt látja Nagy Károlyban és népében, nem a leigázót. Később leírja, hogyan kerül át Szent Vitus ereklyéje frank területről a szászországi Corveybe. Ettől kezdve a szászok szerencséje növekszik, a frankoké hanyatlik.¹⁷⁶ Widukind leírásában tehát a szászok előbb egy szintre emelkednek a frankokkal, majd föléjük kerekednek.

Merseburgi Thietmar krónikájának elemzése során rámutattam már arra, hogy a krónikás püspök elsősorban a merseburgi püspökség és a szász királyok történetére összpontosít. Főképp a közelmúltról, ill. számára kortárs eseményekről ad hírt, a szászok őstörténetéről keveset szól. Említettem két rövid történetet is, amelyekben mégis föl villan az ősi múlt emléke. Amikor egy Szent Péter tiszteletére emelt templomról említést tesz, megjegyzi, hogy a régiek azon a helyen tisztelték Irminsult. Nem magyarázza meg, mi az az Irminsul, a régieket (antiques) pedig nem mondja őseinek. A pogánysággal tehát nem vállal közösséget Thietmar. A krónika egy másik helyén elbeszéli, hogyan győzték le a szászok egy ízben Nagy Károlyt és a frankokat. A menekülőknél egy nőstényszarvas mutatta meg a gázlót a Majnán. Azt a helyet nevezték el a frankok gázlójának, vagyis Frankfurtnak. Ebben a történetben Thietmar közösséget vállal a Nagy Károlyt legyőző ősökkel, de nem mondja róluk, hogy pogányok. A

¹⁷³ WIDUKIND I. 12. „*secundum errorem paternum sacra sua propria veneratione venerati sunt*”. A magyar krónikáshagyományból a Kajászószentpéter közelében állt kő említhető meg párhuzamként mint kereszténység előtti emlékhely. Ez ugyan római oltárkö, mégis bekerült a hun-történetbe mint hunok által emelt sírhely. Az 1308-ban keletkezett Kelet-Európa-leírásban is szó van róla mint magyar győzelmi emlékműről, amelyet a pannónok tíz királya feletti győzelem után emeltek a hunokkal azonosnak vélt magyarok. Vö. ECKHARDT 1928. 626–627; 1940. 196.; HORVÁTH 1963. 467; Descriptio 13–27., 22. A mű részleteit lásd Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest 2000. 191–194., 192.

¹⁷⁴ WIDUKIND I. 13. Sebestyén Gyula is megemlíti ezt a Widukindnál levő mondát, amikor a Csabamondakört, a magyar mondavilág tejútját tárgyalja. SEBESTYÉN (1904) 2001. 243. Ipolyi Arnold Lugossy József közlése alapján írja le a Csaba csillagösvényének mondáját. IPOLYI 1854. 354., 581. Lásd még GREXA 1922.

¹⁷⁵ WIDUKIND I. 15.

¹⁷⁶ WIDUKIND I. 33., 34.

vitéz múlttal közösséget vállal Thietmar, a pogánysággal nem. Nagy Károlyról tisztelettel emlékezik a krónikás, és megemlíti az általa alapított püspökségeket.¹⁷⁷

A normannok krónikása, a 11. század elején alkotó St-Quentin-i Dudo két lépcsőben írja le a főhősként szereplő nép honfoglalását. A kettős honszerzés elbeszélése lehetőséget ad a pogányság és a kereszténység ellentétének hangsúlyozására. Hasting, dán vezér a keleti őshazából, a szkíták szomszédságából költözik a normannok későbbi hazájába. Hastingot barbár, pogány vezérként ábrázolja a krónikás, ezáltal még inkább kihangsúlyozódik a későbbi keresztény fejedelem, Rollo érdeme. Rollo szintén a keleti őshazából érkezik, ő már áttér a keresztény hitre.¹⁷⁸

A magyar krónika- és gestairodalom kezdete kívül esik az ezredforduló korán, érdemes azonban röviden utalni rá, hogy a kettős honszerzés fordulata a magyar szerzőknél is jelen van. Náluk előbb Attila hódítja meg Pannóniát, majd Árpád népe. Pogányság és kereszténység szembeállítására azonban magyar szerzők többnyire nem alkalmazták ezt a kettősséget. Tömör formában viszont megvalósult ez a szembeállítás Szent István király verses historiájában, mely 1280 és 1290 között születhetett. Az officium megemlíti Attilát mint magyar királyt, de kegyetlen zsarnokként ábrázolja. Vele szemben István a hívő, szent király, aki megfékezi a pogányságot.¹⁷⁹

A lengyel történetírás kialakulása szintén későbbi korszak eredménye, mint az ezredforduló, így itt csak röviden utalok rá, hogy a lengyeleknél is jelen volt a pogány múlttól való elhatárolódás. A lengyelek 12. század eleji gestaírója, a Névtelen Gall leírása szerint a pogány

¹⁷⁷ THIETMAR II. 2., VII. 75. Thietmar szarvastörténete és a magyar szarvasmonda hasonlóságára felfigyelt HORVÁTH 1928. 22–56., 161–181., 49.; BERZE NAGY 1927. 65 –80., 145–164., 70. Berze Nagy Thietmar nevét nem említi, csak a forráshelyre utal.

¹⁷⁸ PLASSMANN 248–255.; BAUDUIN 2001. 79–91., 80–81.

¹⁷⁹ MEZEY 1948.; DÉR 2004. Az officium Kun László udvarának szellemiségével szemben született, amit Kézai Simon gestája képviselt, hisz ő részletesen tárgyalja a kereszténység felvétele előtti múltat, és különösen kiemeli Attila szerepét. Ezzel szemben a fenti officium költője Szent Istvánt állítja példaként a pogány Attila ellenében.

Az előző gondolatmenetben szóltam a *paganus* és *gentes* fogalmak használatáról. Érdemes megvizsgálni, hogy a magyarországi legendaíró miként használja ezeket a kifejezéseket a pogány magyarokra. Szent István nagyobbik legendája Géza fejedelem életét a *paganismi* szóval jellemzi, a kereszténység előtti magyarságot a kárhozat fiainak vallja. Az István ellen lázadókat *plebs gentilis*nek nevezi; „*ritu paganismi licet obvolutus*”, *Legenda S. Stephani regis*, *Legenda maior* 2. cap. 379; „*filios perditionis*” 1. cap. 378; „*plebs gentilis*” 6. cap. 381. A kisebbik legenda *gentilis*nek mondja Géza fejedelmet, a régi magyarságra a barbár és a *gentilis* kifejezést használja; „*barbarica gens Hungarorum*”, „*ritu gentiliū*”; „*Pater eius rex quidem, sed primum gentilis fuit*”; *Legenda minor*, 2. cap., SRH II. 394. Gézára és a magyarságra tehát egyaránt használja a *gentilis* és a *paganus* kifejezéseket is mint azonos jelentésű szavakat, a két kifejezés közti különbséget nem használja föl arra, hogy egyes személyeket jobb színben, másokat sötétebben ábrázoljon.

A „kárhozat fiai” fordulat mutatja, hogy a legenda írója igen élesen határolódik el a pogány múlttól. Veszprémy László rámutat arra, hogy a legenda szerint a magyarok Isten rendeléséből támadják a bűnös nyugatiakat. Ez a fordulat viszont annak a jele, hogy a szerző mégis közösséget vállal a kereszténység előtti magyarokkal. Lásd VESZPRÉMY 2000. 96.

fejedelmet, Popielt, aki nem fogadja be a szállást kérő vándorokat, felfalják az egerek. A szántóvető Piast ellenben szállást ad a jövevényeknek. Az ő családjából származik majd Mieszko fejedelem, aki a népét keresztény hitre téríti.¹⁸⁰

Az ezredforduló korában alkotó szerzők számára túl közeli még a megénekelte nép pogány múltjának emléke. A korabeli szerzők tehát élesen elhatárolódnak az illető nép pogányságától. Ennek egyik eszköze, hogy nem vállalnak közösséget a hajdani pogány néppel. Más esetben együtt szerepel az ősök felvállalása és a pogányságtól való elhatárolódás. Hatásos megoldás a pogányság és kereszténység szembeállítására a kettős honszerzés fordulata. Azok a szerzők, akik a gesztában szereplő nép pogány múltjától már távolabbi időben alkottak, bátrabban eleveníthették fel az illető nép múltjának dicső fejezeteit.

7.8 A böjti fegyelem és a közösségtudat

A vallási önazonosság kialakításában és a másoktól való megkülönböztetésben szertartások, vallási gyakorlatok is szerepet kaphattak. Ide tartozik a bizonyos ételektől való tartózkodás és a koplalás gyakorlata. A böjt a hívó ember számára a testi-lelki megtisztulás, önmegtartóztatás és bűnbánat ideje: felkészülés az Istennel való találkozásra. Más böjti fegyelem jellemzi azonban a keleti és a nyugati kereszténységet, sőt, a középkori nyugati világon belül is felfigyelhetünk különbségekre a böjt tekintetében. Lehetséges, hogy a böjti gyakorlat a középkorban nemcsak egyes térségekre, hanem politikai egységekre is jellemző lehetett: összefoghatta egy ország lakosságát, és megkülönböztette őket másoktól. Roman Michałowski lengyel történész ezzel összefüggésbe vizsgálta Thietmar krónikájának egyik híradását.

A szász krónikás a legyelek szokásai közt említi meg, hogy akit a Septuagesima után húsvévesen érnek, annak kiverik a fogát. Thietmar nem írja, hogy ezt a szokást valamelyik uralkodó vezette volna be, Michałowski azonban Vitéz Boleszláv törvényeként értelmezi.¹⁸¹

A sajátos böjti fegyelem meglétéről Szent Adalbert 12. századi legendája is tájékoztat. A legenda szerint, amikor Adalbert Lengyelországban járt, kinevették őt szokatlan öltözete és beszéde miatt. A büntetés nem maradt el: akik a szentet kinevették, megnémultak. Később visszanyerték beszédképességüket, és arra kérték a szentet, szabjon ki rájuk vezeklést. Adalbert arra utasította őket, hogy böjtöljenek hosszabb ideig, mint ahogy ez másutt szokás: tartson a böjtjük húsvét előtt 9 héten keresztül.¹⁸²

¹⁸⁰ GALL NÉVTELEN 75–83.

¹⁸¹ MICHAŁOWSKI 2004. 6. 44–49. Bak János elképzelhetőnek tartja, hogy a törvény hasonló pogány szokás átvétele lehet. BAK 2000. 117. 8. jegyzet. MICHAŁOWSKI 2004. 6. 6. jegyzet.

¹⁸² MICHAŁOWSKI 2004. 7–8.

Lengyelországban 1248-ig érvényben maradt a Septuagesimától kezdődő hústilalom. 1248-ban Boroszlóban (Wrocław) zsinatot tartott a pápai legátus, Jacques Pantaléon. A lengyelországi német telepesek panasszal fordultak hozzá. A püspökök ugyanis kiközösítés terhe mellett rá akarták őket kényszeríteni a Septuagesimától tartó, kilenc hetes hústilalomra, mivel ez az ottani szokás. A pápai legátus végül úgy rendelkezett, hogy nem kötelező a Septuagesimától kezdődő húsmegvonás.¹⁸³

Felmerülhet az a gondolat is, hogy a bizánci böjti fegyelem lehetett hatással a lengyelekre. A bizánci gyakorlatban azonban nem a húsvét előtti kilencedik, hanem a 8. vasárnapon hagyták el a húst.¹⁸⁴

Michałowski rámutat a lengyel szokás és a nyugati keresztény világ böjti fegyelme közti különbségre. A nyugaton hamvazószerdával kezdődik a nagyböjt. A Septuagesima a húsvét előtti hetvenedik nap. A lengyel területen tehát két héttel korábban kezdődött a hústilalom. A Karoling kortól a Septuagesimával már elkezdődött az önmegtartóztatás, tilos volt pl. a házasság. A húsevést azonban ettől az időponttól még nem tiltották. Jámbor emberek megtartóztatták magukat a hústól: Thietmartól tudjuk, hogy II. Henrik király a Septuagesimával már felhagyott a húsevással. Hivatalosan azonban ekkor még nem volt tilos húst enni. Michałowski felveti a következő lehetőséget: Vitéz Boleszláv azért hozta ezt a törvényt, hogy soknemzetiségű birodalmát ezáltal egységessé tegye. Az azonos böjti fegyelem összefogja a népet, és megkülönbözteti őket másoktól. Saját népe ugyanakkor a szigorúbb fegyelem révén vallásosabbnak is tűnik fel másoknál.¹⁸⁵ Hasonló hatása lehetett Magyarországon Szent László törvényének is, amelyet 1092-ben a szabolcsi zsinat során hoztak. László utasítása szerint hamvazószerda előtti hétfőtől kell megkezdeni a böjtöt. Azokat a latinokat, akik ezt nem voltak hajlandók követni, a törvény kiutasítja az országból.¹⁸⁶ Magyarországon a 12. század végén

¹⁸³ MICHAŁOWSKI 2004. 8–9.

¹⁸⁴ MICHAŁOWSKI 2004. 33–34. A húsvét előtti böjt ideje a keletieknél összesen 10 hét. Első vasárnap a Vámos és Farizeus Vasárnapja, ezután még fogyaszthatnak húst. Második a Tékozló Fiú Vasárnapja. A harmadik vasárnap hagyják el a húsevést – tehát a nyugati rítus szerinti hatvanadvasárnapon (Sexagesima). A következő vasárnaptól már tejet, tojást sem ehetnek – ez a Vajhagyó Vasárnap. A konstantinápolyi egyetemes Patriarchátus Magyarországi Exarchátusának honlapja. <http://www.patriarchatus.hu/boe.html>; Hamvazószerda. In: Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/H/hamvaz%C3%B3szerda.html>

¹⁸⁵ MICHAŁOWSKI 2004. 5–50.

¹⁸⁶ Szent László király első törvénykönyve (A szabolcsi zsinat határozatai). 31. cap. 156.

Moravcsik Gyula bizantinológus László király törvényének bizánci vonatkozására figyelmeztet. Véleménye szerint a magyarországi böjti gyakorlat nemcsak a nyugati rendtartástól, hanem a korabeli bizánci fegyelemtől is eltért, és egy régebbi bizánci gyakorlattal egyezett. Moravcsik feltételezi, hogy a magyarok még a honfoglalás előtt ismerték meg ezt a szokást. (MORAVCSIK 1953. 63–64.) Kevésbé látszik azonban életszerűnek, hogy a korai időszakban megismert gyakorlat, amit bizonyára csak a népesség egy része tett magáévá, évszázadokkal később törvényerővé emelkedjék a nyugati és korabeli bizánci gyakorlattal szemben.

Knauz Nándor és Michałowski egyaránt leszögezik, hogy a klerikusok Quadragesima vasárnapján, tehát a hamvazószerda előtti vasárnap ehettek utoljára húst. Knauz elgondolása szerint a magyarok hittérítőiktől átvették

keletkezett Pray-kódex őrizte meg a legrégebb hamvazószerdai liturgiát.¹⁸⁷ A böjti fegyelem tehát érezhető különbséget tudott tenni népcsoportok között, szerepe volt az önazonosság és idegenfelfogás kialakításában.¹⁸⁸

7.9 Imaközösségek

A böjti fegyelem esetében olyan tényezőről szóltam, amely összeköthetett, de el is választ-hatott. Az imaközösségek esetében az összekötő szerepet hangsúlyozhatjuk ki. Ide sorolhatók a Francia Királyság területén lezajlott békemozgalmak is, amelynek során a tömegek ereklék jelenlétében esküdtek fel arra, hogy betartják a békét. Az idegennel háborús találkozásról szó-ló fejezetben már szóltam a békemozgalmak szerepéről és ezzel kapcsolatos visszaélésről is. Radulfus Glaber művét vizsgálva felhívtam a figyelmet a cluny-i szerzetesek halottakért vég-zett imáira is, és arra is, hogy az ő közbenjáró szerepük messze földön híres volt. Az imakö-zösségre a Német Birodalom területéről is hozhatunk példát. Érdeemes megemlíteni a dort-mundi zsinat határozatát 1005 júliusából. II. Henrik király, felesége Kunigunda számos püs-pökkel együtt elhatározták, hogy ha valamelyikük meghal, a többiek miként áhítatoskodjanak a lelki üdvéért. A püspökök és papok miséket mondanak, a diakónusok és az alsóbb egyházi rendek képviselői zsoltárt imádkoznak, a püspökök, a király a királyné, valamint Burchard herceg szegények élelmezését vállalták. A résztvevők vállalták meghatározott ünnepek előtti

ezt a böjti fegyelmet. I. Miklós pápa (858–867) egyébként a laikusokra is ki akarta terjeszteni a Quadagesimától kötelező hústilalmat, de kezdeményezését nem fogadták el. (MICHALOWSKI 40–41.) Knausz Nándorral arra is rámutathatunk, hogy a dél-franciaországi Beziers-ben 1368-ban rendezett zsinaton a klerikusok és világiak számára egyaránt előírták a hamvazószerdai előtti hétfőtől kezdődő hústilalmat. A 2. századi Telesphorus pápa a Liber pontificalis szerint bevezette a 7 hetes böjtöt, ami még abban az esetben is igazolja az említett böjti szokás nyugati meglétét, ha a Liber pontificalis adata 6. századi kitalálást tartalmaz. (KNAUZ 184. 186.; SZALÁGYI 200.; Statuta synodalia ecclesiae Biterrensis 629.; HALL–CREHAN 52.; KNAUZ 184.; SZALÁGYI 193. 194.; TALLEY 220.) A nyugati párhuzamok megléte nem teszi feltétlenül szükségessé a Bizáncból való átvételt.

¹⁸⁷ BÁLINT 1989. 186.; A húshagyás áthelyezését egy kedves moldvai legenda magyarázza. 1504-ből fennmaradt krónika őrizte meg, egyházi szláv nyelven. Eszerint László király hadat viselt a tatárok (!) ellen. Miután legyőzte őket, hadjáratából húshagyás napján érkezett haza. Engedélyt kért püspökeitől, „hogy még három napot mulathasson a királynővel és az urakkal. Megáldották, hogy egész udvarával kedden hagyjon húst. Az ő hitükön máig tartják ezt a szokást, hogy nagyböjt hetében hagynak húst.”¹⁸⁷ Fegyelemre méltó fordulat, hogy a szent király a tatárok ellen hadakozik. Emögött nyilván egy Nagy Lajos kori hadjárat emléke húzódik. Nagy Lajosról ugyanis fennmaradt egy névtelen szerző tollából írt geszta. Előadása szerint a székelyek és magyarok Szent Lászlót hívták segítségül, és így győzték le a Moldvába betörő tatárokat. Egy tatár fogoly úgy beszélt el az esetet, hogy egy csatabárdos, koronás lovas harcolt ellenük. A csatát 1345-ben vívták, és Szent László „utolsó csatájaként” ismeretes. LÜKÖ 51–52.; Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról 8–9. cap. 50–51.

¹⁸⁸ Kristó Gyula a latinok és magyarok böjti fegyelme közti különbség kapcsán megjegyzi, hogy társadalmi méretű idegenellenességről aligha szólhatunk. Véleménye szerint „sokadrangú kérdésben feszülő ellentmondásról” volt szó. (KRISTÓ 1990. 428.) Mai szemlélő számára valóban apró eltérésnek tűnhet, hogy hétfőtől kezdődjön a böjt, vagy szerdától. A külsőségek azonban lényeges elválasztó szerepet tudnak betölteni embercsoportok között. A száműzetés lehetősége ugyancsak arra mutat, hogy a törvény kibocsátója számára nem volt lényegtelen a kérdés.

böjtök végzését is.¹⁸⁹ Arra is van adatunk, hogy nyugat-európai imaközösségbe magyarok is bekapcsolódtak. A salzburgi St-Péter bencés monostor halottas könyve megemlíti István király és Kysla (Gizella) királyné nevét.¹⁹⁰ Reichenau Berno levelében olvashatjuk, hogy felvette István királyt és Gizella királynét az Élet Könyvébe (in Librum Vitae), és ünnepi misét tartott értük.¹⁹¹ A reichenau halottaskönyvben valóban ott olvasható a királyi pár neve.¹⁹² Orseolo Péter királyt és feleségét a regensburgi St. Emmeram monostor martyrologium-necrologiumába jegyezték föl: Iudita reg(ina), Petrus rex Vangarior(um).¹⁹³ A regensburgi halottaskönyv számos világi előkelő, uralkodó nevét feltünteti. A 10. sz. végéről, 11. sz. első feléből ott találjuk pl. I. és III. Ottót, a száli uralkodók közül II. Konrád császárt, a cseh Přemysl dinasztiából I. Břetislav fejedelmet stb.¹⁹⁴ Mindez a monostor széleskörű kapcsolatrendszerét mutatja. Nemegyszer olyanok neve kerül ugyanabba a halottaskönyvbe, akik életük bizonyos időszakában hadban álltak egymással (pl. Szent István, II. Konrád). Egyazon valláshoz tartoztak azonban, és ugyanannak a szerzetesközösségnek az imáit kérték. Az imaközösség olyanok között jelentett kapcsolatot, akik térben nem voltak ugyan egymás közelében, de lelkileg közösségben voltak egymással.

7.10 Végítéletvárás és idegenfelfogás

Az idegenhez való viszonyulást és az önazonosságot befolyásolta a közelgő végítéletről való meggyőződés is. Vitatott dolog, hogy az első ezredforduló korában milyen mértékben volt jelen a végítéletvárás, a világvégétől való félelem. Érdekes tehát a kérdés áttekintésére néhány gondolatot szánni.

A keresztény tanítás része, hogy nemcsak az emberi élet ér egyszer véget, hanem a világ története is. Az idő beteljesedik, és eljön az utolsó ítélet. A középkoron keresztül lényegében folyamatosan jelen volt a végítélet számontartása, bizonyos időszakokban azonban fokozottan jelentkezett a világvége-félelem. Krisztus az evangéliumban azt tanította az utolsó ítélet idejé-

¹⁸⁹ THIETMAR VI. 18.

¹⁹⁰ „Stephanus rex ungarorum, Kysla regina eiusdem uxor” In: Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg. Graz 1974. Hermann, Karl-Friedrich: Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg: Frühgeschichte 696–1193. Salzburg 1996. 129–131. Hivatkozta KOSZTA 2008. 45–46.; KOSZTA 2008a. 71.

Az agaune-i Szent Móric monostor halottaskönyvében is ott áll az uralkodópár neve: „Stephanus rex Ungariorum, Kisila regina” Libri confraternitatum Sancti Galli, Augiensis, Fabariensis. Berolini 347. 668. oszlop, 12. sor. Lásd TÓTH 1997. 32.

¹⁹¹ Berno levele, ford. Thoroczkay Gábor. ÁKÍF 147.; DHA 112. A könyv, az élet könyve kifejezés a Biblia különböző pontjain is olvasható. Azok üdvözülnek, akiknek neve fel van jegyezve az élet könyvébe. (Dán 12,1; Fil 4,3; Jel 20,11–15.) Lásd GYÖRFFY 2003. 299.; THOROCZKAY ÁKÍF 147.

¹⁹² Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau, 158. C3. „Stephanus rex Ungarioru(m) kisila reg(ina)”. Lásd még GYÖRFFY 2003. 299.

¹⁹³ Martyrolog-Necrolog von St. Emmeram zu Regensburg, 205. Lásd KOSZTA 2008, 45.; KOSZTA 2008a. 71.

¹⁹⁴ Martyrolog-Necrolog von St. Emmeram zu Regensburg, 204–205.

ről: „Azt a napot és órát azonban nem tudja senki, még az ég angyalai sem, csak az Atya.”¹⁹⁵ Ennek ellenére mégis akadtak, akik igyekeztek meghatározni az ítélet pontosabb idejét. Az egyik számítási lehetőséget a következő bibliai helyek adták: a Teremtés könyve szerint Isten hat nap alatt teremtette a világot, a hetedik napon megpihent.¹⁹⁶ A zsoltár és Péter apostol levele szerint pedig „egy nap az Úr előtt annyi, mint ezer év, ezer év pedig annyi, mint egy nap.”¹⁹⁷ A két biblia hely összeegyeztetése érhető tetten a 2. századi elejéről való Barnabás-levéiben: e szerint a világ története 6000 évig tart.¹⁹⁸ Tudós komputisták igyekeztek kiszámolni a Bibliában levő évszámok és a világtörténelmi adatok összeegyeztetésével, hogy a világ teremtése után hányadik évben volt Krisztus születése, és hányadik évben vannak ők maguk. Amennyiben 6000 évnél vették a világ történetét, a teremtés kiszámolásából következtethettek rá, mennyi idő van még hátra az ítéletig.¹⁹⁹ Ennek megfelelően Kr. u. 500 körül, majd 800 előtt is várták az utolsó ítéletet.²⁰⁰

Másik fontos bibliai támpontot ad a Jelenések könyve. János jelenései szerint 1000 évig fog majd tartani Krisztus országa. Utána az istenellenes hatalmak – Góg és Magóg – támadnak majd a szent város ellen, de Isten legyőzi ellenségeit. Ezután jön el a mennyei Jeruzsálem. Az ezer évet Szent Ágoston úgy értelmezte, hogy itt a Krisztus utáni időszakról van szó. Krisztus ezer éves uralma az Egyház földi története. Az ezer évet, mint számot azonban jelképesen értelmezte Hippó püspöke. Magyarázata szerint az ezer a teljességet jelképezi.²⁰¹ A 10. században azonban Thietland, Einsiedeln apátja szó szerint értelmezte a Jelenések könyvében olvasható 1000-es számot. Eszerint a Krisztus szenvedése utáni ezredik évre, 1033-ra várható az utolsó ítélet.²⁰²

¹⁹⁵ Máté 24,36; Márk 13,32; Lukács 12,40.

¹⁹⁶ Teremtés 1,1–2,4.

¹⁹⁷ 2Pt 3,8 „Mert ezer év előtted annyi, mint a tegnapi nap.” Zsolt 90(89.), 4.

¹⁹⁸ Barnabás levele, 240. „A mindenség tehát, gyermekeim, hat nap alatt, azaz hatezer év alatt fog beteljesedni.” 240–241. „A nyolcadik nap kezdetét hozom létre, azaz egy másik világ kezdetét. Ünnepeljük ezért örömmel a nyolcadik napot, melyen Jézus is feltámadt halottaiból, és megjelent, és felment a mennybe.”

¹⁹⁹ A 200 körül alkotó Hyppolitus szerint a teremtés után 5500-ban volt Krisztus megtestesülése. Eszerint Kr. u. 500-ra várható az ítélet. In: Daniele 4.23–24.; LANDES 111. 54. jegyzet. A 303 körül alkotó Eusebius szerint a teremtés után 5199-ben testesült meg Krisztus. Eszerint a teremtés utáni 6000. év Kr. u. 801-re várható. LANDES 111.

²⁰⁰ A hispániai Liébanai Beatus (776–786) 800-ra várta az ítéletet. Értelmezést írt a Jelenések könyvéhez Tychonius kommentárjának felhasználásával. Beatus kommentárja leginkább azért nevezetes, mert gazdag illusztrációk készültek hozzá a 9–12. századokban (pl. urgelli, silosi, saint-severi). Az illusztrációk tanúskodnak róla, hogy a 10–11. században is foglalkoztatta az embereket a végítélet. SÁGHY 2008. 17.

²⁰¹ LANDES 105. 32. jegyzet; De civitate Dei 20. 7–9.; SÁGHY 2008. 17.

²⁰² CARTWRIGHT 93–108. A Jelenések könyvét kombinálja Szent Pál apostolnak a thesszalonikiakhoz írt második levelével.

Egyes kutatók arra mutatnak rá, hogy kevés adatunk van az 1000 körüli végítélet-félelmekre.²⁰³ Johannes Fried ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a végítélet-várással kapcsolatos adatok vizsgálatakor nem szorítkozhatunk a Kr. u. 1000. évre. A korabeli komputisták is tudatában voltak annak, hogy Dionysius Exiguus a 6. században hibásan számította ki Krisztus születését. A 10-11. században újabb számítások készültek. Ezen kívül Krisztus megtestesülésének és szenvedésének milléniuma egyaránt várakozással tölthette el az akkori embereket. A kevés egyértelmű adatot Fried azzal magyarázza, hogy a végítélettől való félelmekről nem illett írni. Ez annak a jele lett volna, hogy az illető szerző bűnös, és túlzottan ragaszkodik az anyagi világhoz. Fried ezért számos közvetett adatot gyűjtött össze tanulmányában, amelyek elmélete szerint a végítéletre való készülődésről tanúskodnak. Elmélete szerint a végítélet-várás nem bénító félelmet jelentett. Inkább hajtóerőt adott a korabeli embernek, amely felszabadította az energiákat, hogy használják fel az időt, és minél több jót tegyenek.²⁰⁴

A világvégéről való gondolkodást összekapcsolják az idegenfelfogással a Gógról és Magógról való nézetek. A Teremtés könyve szerint Jáfet fia volt Gómer és Magóg. A szöveg itt még nem társít hozzájuk semmi negatívumot.²⁰⁵ Ezekiel próféta könyvében azonban erre szólítja föl az Úr a látnokot: „fordulj Góg felé és Magóg földje felé, Rós, Mesek és Tubál fejedelmei felé.” Ezek a fejedelmek istenellenes hatalmakként tűnnek fel.²⁰⁶ A Jelenések könyvében Góg és Magóg népéről olvashatunk, ők testesítik meg az istenellenes hatalmakat.²⁰⁷ A történelem során különböző népeket azonosítottak Góg és Magóg népével. Olyan népeket véltetek velük azonosnak, melyek a „civilizált” világ peremén éltek, és veszélyt jelentettek a keresztény világra.²⁰⁸ Az Ezékiel könyvében említett Rós azonosítható volt a Konstantinápolyt fenyegető ruszokkal. Egy 10. században keletkezett levél arról tanúskodik, hogy abban az időben Nyugat-Európában volt olyan nézet, amely a magyarokat tekintette Góg és Magóg népeinek.

²⁰³ Abbo, Fleury apátja (994–1004) *Apologeticus* c. művében számol be arról, hogy egy párizsi hitszónok szerint az 1000. év eltelte után jön el az antikrisztus, utána pedig a végítélet. Abbo vitába szállt a szónokkal. Thüringiában 960 körül Bernát remete azt hirdette: a világvége akkor jön el, amikor Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe (Krisztus fogantatásának napja, márc. 25.) nagypéntekre esik. SÁGHY 2008. 18.; GYÖRFFY 1977. 150.

²⁰⁴ FRIED 1989. 45., 381–473.

²⁰⁵ Teremtés 10,2.

²⁰⁶ Ezekiel 38.

²⁰⁷ Jelenések, 20,7–10.

²⁰⁸ A 13. századi ebstorfi TO formában kialakított, feliratokkal is ellátott világtérkép emberevökként mutatja be Góg és Magóg népét, akiket Nagy Sándor elzárta, és majd az Antikrisztus kísérei lesznek.

A levelet Verdun püspökének, D-nek írja egy szerzetes. A püspök kérdésére válaszolva kifejti, hogy a magyarok nem Góg és Magóg népe, a Bibliában említett nép az eretnekeket jelképezi. A magyarokról (Hungri) eddig azért nem lehetett hallani, mert megváltoztatták a nevüket. A kutatásban különböző nézetek merültek fel arról, mikor keletkezhetett ez a levél. Volt olyan elmélet, mely szerint 960 körül írhatták. Ebben az esetben a szöveg alátámaszthatná a közeledő ezredfordulóhoz kapcsolódó félelmeket. Valószínűbb azonban Németh András elmélete. Megállapítása szerint a levelet Dado-nak, Verdun püspökének írta egy szerzetes, aki Szt. Germanus közösségéhez tartozott. Dado 923-ban halt meg, a levél valamivel előtte, 920 körül keletkezhetett.²⁰⁹ Ezzel a szöveggel aligha támaszthatók alá az ezredforduló körüli félelmeket. Ezek a félelmek nem feltétlenül kötődtek időpontokhoz. Más rendkívüli események, például egy idegen nép támadása is kiválthatott hasonló rettegést.

A fentebb bemutatott forrásokból tudunk azonban olyan eseményről is, mely valóban az ezredforduló idején játszódott, és amelynek során idegen támadás váltott ki végítélet-félelmet. Merseburgi Thietmar krónikája szerint 1018 februárjában a liuticsok megtámadták a szomszédos obodritok keresztény uralkodóját, Mistizlawot. Mistizlaw feleségét és menyét elűzték, őt magát előbb Schwerin várába szorították, majd az ország elhagyására kényszerítették. A nép a király vereségének hatására visszaesett a pogányságba. Thietmar azon van, hogy a világvége-félelmeket eloszlassa. Szent Pál apostolnak a tesszalonikiakhoz írt második levelére hivatkozik.²¹⁰ A szerencsétlenség miatt senki ne gondolja, hogy az ítélet már a küszöbön áll. Előbb be kell következnie az elpártolásnak, és el kell, hogy jöjjön az Antikrisztus. Figyelmeztet rá, hogy az utolsó ítéletben nem szabad kételkedni, de attól is óvja olvasóit, hogy a közeli jövőt várják, *hisz borzalmas lesz az az igazak számára is, sokkal inkább a bűnösök számára*. Szavai azt mutatják, hogy a pogány támadás világvége-félelmeket idézett elő.²¹¹ A szövegből azonban nem következik, hogy Góg és Magóg népének nézték volna a lázadó és hitehagyó szlávokat. A félelmet inkább maga a megdöbbentő eset válthatta ki. Erősíthette a félelmet egy evangéliumi szöveghely: a végső időkben „sok szívben kihűl a szeretet.”²¹²

²⁰⁹ NÉMETH 2001. 113–161. Németh felhívja rá a figyelmet, hogy a szóban forgó levélnek nyugaton az R. Huygens féle kiadását ismerik (Un témoin de la crainte de l'an 1000: la lettre sur les Hongrois. Latomus 15. (1956) 225–239). Huygens 960 körülre teszi a levél keletkezését. A magyar szakirodalom K. J. Heilig kiadását használja (Der Brief des Remigius von Auxerre um 900 über die Ungarn. A gróf Klebelsberg Kunó Bécsi magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 3. (1933) 7–30.) Heilig Dadót tartja a levél címzett-jének. Németh mindkét kiadást ismeri, új kéziratot is felhasznál, és arra jut, hogy a levelet egy ismeretlen, Szent Germanus-közösséghez tartozó szerzetes írta Dado verduni püspöknek 917 és 923 között.

²¹⁰ 2Tesz 2.

²¹¹ THIETMAR, VIII. 5., 6.; FRIED 1989. 432.

²¹² Máté 24,12

Az idegenfelfogással összefüggésbe hozható a végső időkkel foglalkozó szövegek másik alakja, az antikrisztus. Pál apostol fent idézett levélében említi, hogy a végső idők előtt be kell következnie az elpártolásnak, majd eljön a bűn embere, a kárhozat fia. János apostol levele arra inti a híveket: „eljön az antikrisztus”.²¹³ A 10. században Adso, Motier-en-Der apátja értekezést írt IV. Lajos nyugati-frank király felesége, Gerberga számára az Antikrisztus eredetéről. Adso Krisztus ellentétéként mutatja be az antikrisztust. Dán törzséből származik majd, és Babilonban fog megszületni. Az elpártolás – amiről Pál apostol beszél – a Római Birodalom széthullását jelenti. Mások véleményére hivatkozva írja, hogy a frankok birodalma fenn tartja a Római Birodalom dicsőségét. Egy frank király majd újra egyesíti a Római Birodalmat, majd elmegy Jeruzsálembe, és ott az Olajfák hegyén leteszi a koronáját. Ezután jön el az Antikrisztus.²¹⁴

A fenti gondolatok a korabeli önazonosság-tudatot is befolyásolhatták, hisz az Adso által lejegyzett nézet kiemelt szerepet adott a frank birodalomnak. Querfurti Brúnó feljegyezte a remetetestvérekről írt művében, hogy III. Ottó német császár, miután elhagyni kényszerült Rómát, azt tervezte, hogy lemond a trónról, és elzarándokol Jeruzsálembe. Elképzelhető, hogy az ifjú uralkodót befolyásolta a végső idők császáráról való elgondolás. Az antikrisztus kifejezés alkalmazható volt azokkal szemben, akiktől a beszélő el akart határolódni.²¹⁵ Mivel Adso értelmezése szerint is keletről jön az Antikrisztus, így alkalmazható volt keleti ellenség jellemzésére is. Ezzel a szemlélettel találkozunk Chabannes-i Adémar és Radulfus Glaber műveiben.

A Szent Sír templomának lerombolása 1009-ben szintén kelthetett végítélet-félelmeket Nyugaton. Al-Hakim egyiptomi kalifát az Antikrisztussal azonosíthatták. Johannes Fried rámutat arra, hogy Adémar egyfajta elégtétellel írja le „Babilon királyának”, a Szent Sír temploma lerombolójának halálát, mintha megnyugodna: nem a szaracén uralkodó az Antikrisztus. Tény, hogy az Antikrisztust kelet felől várták. Radulfus Glaber művében is megjelenik ez a nézet, amikor fenntartást fogalmaz meg a jeruzsálemi zarándoklatokkal szemben: a zarándo-

²¹³ Szent János apostol első levele 2,18.

²¹⁴ A végső idők császáráról való elképzelés régi keletű. Először a 7. században jelenik meg Pszeudo-Methodiosznál, és az úgynevezett Sybilla iratok későbbi változatai is szólnak róla. (MCGINN 1995. 102.) A Tiburtiumi Sybilla című szövegnek leginkább „tizenegyedik századi latin változatai ismertek, azonban valamikor a negyedik században keletkezhetett”. MCGINN 102.

²¹⁵ Arnulf (Arnoul) Reims érsekének lemondatása körüli vitában nagy szerepet kapott egyfelől a pápák támadása, más részről a pápák védelme. Arnulf, reimsi érsek vádlója, Orléan püspöke, akit szintén Arnulfnak hívtak, állást foglalt a Római Egyház tisztelete mellett, és örök érvényűnek vallotta az isteni sugalmazásra kihirdetett kánoni törvényeket, saját korának pápáit azonban támadta: „Ha hiányzik belőle a szeretet, és csak tudományában pöffeszkedik, akkor ő maga az Antikrisztus, aki befészkelte magát isten templomába, s el akarja hitetni, hogy ő maga az Isten.” A római Szent Elek és Bonifác monostor apátja, Leó a pápát támadókat nevezte Antikrisztusoknak. Lásd RICHÉ 1999. 120–122., 147–148.

kok abba az irányba mennek, ahonnan az Antikrisztus eljön. Hogy a szaracén uralkodót ténylegesen azonosították-e a végítélet ezen baljós előhírnökével, az történeti feltételezés, a források erről hallgatnak. Szent István és Gizella által készíttetett miseruhán – a későbbi koronázási paláston, – Györffy György ugyancsak észrevenni véli a templom lerombolásának és újjáépítésének jelenetét. Értelmezése szerint az apostolok körüli árkádok felett forgolódó emberek egy része a templom rombolóit szemléltetik, mások azonban a zárándokokat, akik a templom újjáépítés után Jeruzsálembé zárándokoltak.²¹⁶ Kovács Éva kétségbe vonja az elmélet helyességét, Tóth Endre felvállalja, hogy nem tud állást foglalni a kérdésben.²¹⁷ Marosi Ernő összehasonlító elemzése alapján azonban elképzelhetőnek látszik ez az értelmezés.²¹⁸

A Máté szerinti Evangéliumban azt olvashatjuk: „Isten országának ezt az evangéliumát hirdetni fogják az egész világon, bizonyságul minden népnek. Csak ekkor jön el a vég.”²¹⁹ A korszak hittérítői talán azzal a tudattal munkálkodtak, hogy térítő tevékenységük közelebb hozza az idők beteljesedését.²²⁰ A korabeli szövegek azonban nem állítják, hogy a térítők ezzel a beállítottsággal keltek volna útra.

A fentiek alapján elmondható, hogy egy-egy pogány támadás, mint 1018-ban az Elba vidékén vagy 1009-ben a jeruzsálemi templom lerombolása felidézhetett világvége-félelmet. Az idegenről való felfogás tehát összekapcsolódhatott a végítéletéről, a világvégéről való meggyőződéssel.

7.11 A földi élet mint idegen világ

A vallási jellegű idegenségnek a fentiektől különböző változata, amikor a szerző a földi életet tekinti idegennek, és a halálra gondol úgy, mint hazatérésre.²²¹ A Bibliában is találunk hasonló gondolatokat: Pál apostol a korinthusiakhoz írt második levelében így szól: „... ha földi sátrunk összedől, Istentől kapunk lakást: örök otthont a mennyben”²²² A Zsidókhöz írt levél szerzője, miután felidézi az ószövetségi igazak hitét, így ír: „Mind hitben hunytak el, de anélkül, hogy az ígélet teljesedését megérték volna; csak messziről látták és üdvözölték, elismerve, hogy vándorok és jövevények a földön. Akik így beszélnek, megvallják, hogy hazát keresnek. Ha arra a földre gondoltak volna, ahonnan kijöttek, lett volna alkalmuk a vissza-

²¹⁶ GYÖRFFY 353–354.

²¹⁷ TÓTH 1997. 40. Hivatkozik KOVÁCS Éva–LOVAG Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1980. 66.

²¹⁸ MAROSI 2003. 21–33.

²¹⁹ Máté 24,14

²²⁰ SPELLENBERG 1999.; Máté 24,14.

²²¹ Eichenberger a 1–12. századig tekinti át a patria szó jelentéseit. A szó egyebek mellett a mennyországot is jelenthette. EICHENBERGER 1991. 12., 236–237.

²²² 2Kor 5,1.

térésre. De egy jobb haza után vágyódtak, a mennyei után. Ezért az Isten sem szégyelli, hogy Istenüknek hívják, hiszen hazát készített nekik.”²²³

A vándorlás - mint a földi élet jelképe - a középkor szellemiségében is jelen maradt. Ír szerzetesek közül sokan a hazátlan életet választották, és a kontinensen zarándokolva, térítve jelenítették meg a mennyei haza iránti vágyat.²²⁴ Merseburgi Thietmar krónikájában is kimutatható ez a szellemiség. Jeles személyek halálának leírásakor a halált a száműzetésből való kiszabadulással azonosítja. Így tesz abban a részben, melyben I. Henrik feleségének, Matildnak halálát leírja: „elköltözött ebből a száműzetésből”.²²⁵ Ezt a fordulatot használja Mieszko, lengyel fejedelem halálának leírásakor is: „Ebből a száműzetésből hazatért”.²²⁶ A canterbury-i érsek a vikingek foglyaként halálára készülve ugyancsak száműzetésnek nevezi a földi életet.²²⁷ A földi élettel szemben az örök boldogság jelenti a hazát. Amikor V. Benedek pápa halálát – amely a hamburgi száműzetésében érte őt – ezzel a fordulattal írja le Thietmar: „elzarándokolt a mennyei hazába”.²²⁸ Egy magdeburgi nővér halálát a következőképp beszéli el: „átment a mindig óhajtott hazába”.²²⁹ Amikor a felkent uralkodók jelentőségéről ír, a zarándoklat (peregrinatio) metaforájával szemlélteti az élet folyamatát.²³⁰

A fentiek során olyan forrásokat tekintettünk át, melyek különböző vallások, eltérő vallási szokások találkozásáról adnak hírt. A pogányok körében a kereszténység elfogadásának egyik korai lépcsőfoka a szent hithirdető tisztelete volt. Ezt példázzák azok az elbeszélések, melyekben a támadóan fellépő fegyveresek tiszteletet nyilvánítanak a számunkra idegen vallást képviselő szent ember iránt. Amikor elkezdődött a hittérítői munka, alapvető feladat volt, hogy a hithirdető szót értsen a néppel. A források alapján tudunk tolmácsok alkalmazásáról és idegen nyelvet tanuló hittérítőkről, a misszionáriusok azonban az érveken túl jelképek erejével is hatással tudtak lenni leendő híveikre. Tapasztalhattuk, hogy a kereszténységre való áttérést átmeneti időszak előzte meg. Magyarok és más európai népek körében is olvashattunk

²²³ Zsidókhöz írt levél 11,13–16.

²²⁴ A 6. századból Szt. Columban említhető meg. Az ír zarándok szellemiségről lásd WALZ 1989. 80. Walz hivatkozza: Arnold Angenendt: Die irische Peregrinatio und ihre Auswirkung auf den Kontinent vor der Jahre 800. In: Die Iren und Europa im frühen Mittelalter. Ed. Löwe, Heinz. 1982. Bd. 1. 52–79., valamint T. M. Charles-Edwards: The Social Background to Irish Peregrinatio. In: Celtica 11. (1976) 46ff

²²⁵ THIETMAR II. 18. „... *migravit ab hoc exilio...*”

²²⁶ THIETMAR IV. 58. „*ab exilio hoc ad patriam transit*”

²²⁷ THIETMAR VII. 42.

²²⁸ THIETMAR VI. 88. „*ad caelestem pergeret ad patriam*”; Lásd EICHENBERGER 1991. 237.

²²⁹ THIETMAR VII. 55. „*ad patriam semper optatam ... transiit*” EICHENBERGER 1991. 237.

²³⁰ THIETMAR I. 26. „... *reges nostri et imperatores, summi rectoris vice in hac peregrinatione prepositi...*”, „...királyaink és a császár a legfőbb Irányító által helyettesként állítottak ebben a zarándokútban...” Lásd GUREVICS 1987. 44–45.

példát arra, hogy egyesek a pogány és a keresztény vallásnak egyaránt hódoltak. A megtérés folyamatát visszaesések, pogánylázadások nehezítették. Ezekben a vallási alap mellett egyéb gazdasági, társadalmi, politikai szempontok is szerepet játszottak. A pogánysággal szemben természetesen határolódnak el a keresztény szerzők. Saját népük pogány múltjától szintén elhatárolódnak, hiszen az ezredforduló idején még túl közeli az adott népek történetíróinál a pogány múlt emléke. A két szellemiség szembeállítására érdekes megoldás a kettős honszerzés története. Az idegenről való gondolkodással helyenként végítéletvárással kapcsolatos szövegek is összekapcsolódnak, mivel egy-egy pogány támadás felidézhetett világvége-félelmet. A keresztény világon belüli különbségekre láthattunk példát az egyes térségek eltérő böjti fegyelmét vizsgálva. A sajátos böjti szokás összetarhatta egy ország népét, és elkülöníthette őket másoktól. Végezetül arról is olvashattunk, hogy a forrásainkban nemegyszer a földi élet tűnik fel száműzetésnek, a túlvilág pedig égi hazaképpen.

8 Az idegen és a hazai hölgyek

„Derék asszonyt ki talál? Értéke a gyöngyét messze meghaladja....”

Az idegenekkel való találkozás egyik lehetősége volt a távolról érkezett menyasszonnyal való házasság. Az előkelő menyasszonnyal együtt kíséret is érkezett, melynek tagjai magukkal hozták szülőföldjük szokásait. Felmerülhet a kérdés: miért volt fontos távoli országból menyasszonyt hozatni? Kézenfekvőnek tűnik a válasz: Az uralkodócsalád ilyen módon törekedett kiemelkedni saját országa előkelői közül, és igyekezett elfogadtatni magát más országok hatalmasai előtt. Látni fogjuk azonban, hogy nem minden fejedelem házasodott másik ország uralkodócsaládjából. Némely forrásunk nemcsak a jövevény, hanem a távoli országokban élő hölgyekről is megemlékezik. Ezekből a beszámolókból következtethetünk a különböző tájak szokásaira, erkölcsére. A soron következő fejezetben azt vizsgálom, hogyan vélekedtek az ezredforduló idején alkotó szerzők a messziről jött, a távoli vidéken élő és a hazai hölgyekről. Ebből a szempontból elsősorban Thietmar krónikája használható.

Távoli uralkodóházak közötti házassági kapcsolatra példa Thietmar művében Ottó királyfi és a Brit szigetről származó Edit királylány története. I. Ottó még apja életében vette feleségül Athelstane Wessex királyának testvérét, Editet. Thietmar Athelstane nevét nem említi, Editet Edmund király lányaként nevezi,¹ ám a házasságkötés idején már Athelstane volt a király.

Az egyik legjellegzetesebb példa távoli vidékeket összekötő házassági kapcsolatra a görög Theophanu és II. Ottó házassága. Thietmar krónikájából megtudhatjuk, hogy I. Ottó eredetileg a konstantinápolyi császártól kért feleséget a fia számára. Elbeszélése szerint a bizánciak cselével megtámadták, megölték vagy foglyul ejtették a német követeket. Thietmar szerint az ezt követő calabriai megtorló hadjárat után hatalomátvételre került sor Konstantinápolyban. Az új császár már küldött menyasszonyt a németek földjére, de nem azt a lányt küldte el, akit a császár fia számára eredetileg feleségül kért, hanem saját unokahúgát, Theophanu-t. Thietmar szerint akadtak, akik vissza akarták őt küldeni, I. Ottó azonban hozzáadta a fiához a görög lányt.²

Theophanu alakjának tisztelettel adózik a krónikás, bár megjegyzi, hogy nemére nézve gyöngye volt (*sexu fragilis*) és hogy a görögöknél ritka a jó tulajdonság. A görögök iránt való általános rossz véleményével állítja tehát szembe Theophanut. Megállapítja, hogy férfi módra

¹ THIETMAR II. 1.

² THIETMAR II. 15.

örizte fia birodalmát.³ Érdekes odafigyelnünk erre a mozzanatra, mert férfias, harcias hölgy másutt is feltűnik Thietmar krónikájába. Theophanu fia, III. Ottó rajongott az antik Róma iránt, és görögül is tanult. Elképzelhető, hogy rajongása az antikvitás iránt görög édesanyja hatásával is magyarázható.⁴

Dobrava, a cseh fejedelem testvére Mieszko lengyel fejedelemhez ment feleségül. Olvashattuk, hogy ő térítette meg férjét a keresztény hitre.⁵

Skandináv–lengyel kapcsolatokra világít rá Thietmar krónikájának az a része, melyben Villásszakállú Sven feleségéről, Mieszko lányáról szól. A név nélkül említett hölgyet Thietmar szövege alapján Knut anyjának tarthatjuk.⁶ Erről a hölgyről a 13. századi ízlandi szerző, Snorri Sturlusson is ír. Snorri művében a hölgy neve Gunhild, *Burizlaf, vend* uralkodó lánya, Nagy Knut anyja. Burizlaf a lengyel Boleszlávval azonosítható. Az emlékezet nyilván összekeverte a lengyel uralkodókat, és Mieszko lánya, Boleszláv testvére helyett Boleszláv lányáról kezdett szólni a monda.⁷ A sagák szerint Gunhild halála után Sven újra nősült, és Gögös Sigridet, a svéd Harcias Toste (Skögul Toste) lányát vette el. A sagák szerint Sigrid korábban Győzelmes Erik svéd királynak volt a felesége: tőle született Olaf svéd király. Erik halála után ment hozzá a dán Villásszakállú Svenhez. Nagy Magnus sagája szerint egy Astrid nevű nő testvére Nagy Knutnak apai részről, – mert Sven az apjuk –, és testvére Olaf svéd királynak anyai részről, Sigrid révén. Ez a saga tehát arra is rámutat, hogy Knutnak nem Sigrid volt az anyja.⁸ A 11. század második felében alkotó Brémai Ádám szintén megemlíti, hogy Sven feleségül veszi Erik svéd király özvegyét. Az asszony Erik királynak szülte Olafot, a későbbi svéd királyt, Svennek pedig Knutot. Brémai Ádám azonban nem árulja el sem az asszony nevét, sem a származását.⁹ Ádámnál mintha összemosódna Gunhild és Sigrid alakja. Felmerült az a gondolat, hogy Sigrid csak a képzelet szülötte. Amennyiben valóban létezett,

³ THIEMTAR IV. 10. „*Haec, quamvis sexu fragilis, modestae tamen fiduciae et, quod in Grecia rarum est, egregiae conversationis fuit regnumque filii eius custodia servabat virili, demulcens in omnibus pios terrensque ac superans erectos.*” Az idézet magyar fordítását lásd RICHÉ 1999. 135.

⁴ Létezik olyan felfogás, mely szerint Géza fejedelem nyugat felé irányuló politikájában szerepe volt Theophanu és II. Ottó házasságának: a bizánci császár rokona és a nyugati császár fia közti frigy „harapófogóba” fogta volna Magyarországot, és Gézának lépnie kellett valamelyik irányba. (GYÖRFFY 2003. 68.) Makk Ferenc a Bizánc részéről megnyilvánuló katonai fenyegetést is hangsúlyozza. (MAKK 1996. 29–30., 36.) Más nézet szerint a nyugati irányultságban a földrajzi helyzetnek volt szerepe, hiszen Géza törzsterülete a Kárpát-medence nyugati részén feküdt. (BÁLINT 2000.) Varga Gábor Brúnó püspök szerepét hangsúlyozza, aki eléri, hogy Géza nemcsak a békére lesz fogékony, hanem népe keresztény hitre térítésére is. (VARGA 2003. 47–49.) Bóna helyteleníti a bizánci fenyegetettség elméletét (BÓNA 2000. 66–71.)

⁵ THIETMAR IV. 55.

⁶ THIETMAR VII. 39

⁷ King Olaf Trygvesson's saga. 38. cap. In: SNORRI 34–35., 80. 3. jegyzet.

⁸ King Olaf Trygvesson's saga, 98. cap. In: SNORRI 80.; Earl Hakon. VI. cap. In: SNORRI 122.; Magnus the Good. XXII. cap. In: SNORRI 143.

⁹ BRÉAMI ÁDÁM II. 37

mondabeli megformálására hatással lehetett a harcias Brunhilda mondája, akit a Nibelung-ének is megénekel.¹⁰ Sven házasságáról (házasságairól) való források ellentmondása emlékeztet Géza fejedelem házasságáról (házasságairól) való vitás helyzetre, amiről majd alább szövegek.

A lengyel Vitéz Boleszláv házasságai az uralkodó különböző irányokba nyúló politikai kapcsolatra is rámutatnak. Boleszláv első felesége Rigdag, meißeni örgróf lánya volt. Figyelemre méltó, hogy a fejedelem nem uralkodó lányát vette el, csak egy grófét. Ez a házasság a közeli német térség meghatározó személyével való szövetséget jelenítette meg. Rigdag lányát hamarosan eltaszította Boleszláv. Másodszorra vett feleségül egy magyarországi nőt, akinek Thietmar sem a nevét, sem a származását nem említi.¹¹ A XV. századi lengyel krónikás, Jan Długosz szerint az illető Géza fejedelem lánya volt, és Juditnak hívták.¹² A XIX. századi lengyel kutató, Balzer szerint azonban Długosz a XI. század második felében élt Ulászló-Hermann fejedelem Judit nevű feleségével keverhette össze Vitéz Boleszláv nejét.¹³ Vajay Szabolcs ennek megfelelően elutasítja, hogy a magyar asszonyt Juditnak hívták volna, ám elfogadja, hogy a hölgy Géza fejedelem lánya lehetett. Thietmar szövege azonban a magyar nő származását sem említi, így nem zárható ki, hogy Boleszláv más magyar nagyúr lányát vette feleségül.¹⁴ A kérdés abból a szempontból is érdekes, hogy elsődleges szempont volt-e a fejedelem számára, hogy magával egyenrangú ember lányát vegye feleségül, és ha igen, ki számított Boleszlávval egyenrangú félnek. Láthattuk, hogy Boleszláv első felesége „csupán” egy örgróf lánya volt.

Thietmartól tudjuk, hogy a magyar asszonytól született Boleszlávnak Beszprim nevű fia. Ő később fontos szerepet játszott a lengyelországi trónharcokban. Boleszláv magyar feleségét is eltaszította magától. Harmadik házasságára 987-ben került sor. Ekkor szláv nőt vett el, egy Dobromir nevű fejedelem lányát, Emnildát.¹⁵ Boleszláv negyedik alkalommal is megházasodott: ezúttal Meisseni Ekkehard lányát, Odát választotta.¹⁶ Láthatjuk, hogy Boleszláv apósai között több olyan urat is találunk, aki nem volt fejedelem, vagy csak helyi hatalmasságnak

¹⁰ Lásd King Olaf Trygvesson's saga, In SNORRI 80. 2. jegyzet. Az ízlandi és a kontinentális hagyomány különbségeire lásd uo. 1. jegyzet.

¹¹ „*ab Ungaria sumpsit uxorem*” THIETMAR IV. 58

¹² „*Boleslaus filius Myeczislai Judith virginem, Geisae Hungariae ducis filiam accepit in uxorem.*” (Johannes Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae Libri XII. 1. Krakow. 1873. lásd a hivatkozást: VAJAY 1967. 65. 10. jegyzet.

¹³ VAJAY 1967. 65. 10. jegyzet.

¹⁴ KRISTÓ 2001. 28–29.

¹⁵ THIETMAR IV. 58

¹⁶ THIETMAR VIII. 1

számított. Ez alapot ad annak a feltételezésnek, hogy magyar felesége sem volt feltétlenül Géza fejedelem lánya.

Vlagyimir, kijevi nagyfejedelem bíborbanszületett hercegnőt kapott Konstantinápolyból. A hercegnő hatására Vlagyimir megkeresztelkedett. Az ezzel kapcsolatos hagyományt a hittérítésről szóló fejezetben taglalom.

A merseburgi püspök könyvének magyar szempontból is emlékezetes alakja Beleknegini, a magyar fejedelemasszony. Személyével és nevével kapcsolatban számos tanulmány látott már napvilágot, köztük Szegfű László érdekes elmélete.¹⁷ Igyekszem a Beleknegini-vel kapcsolatos főbb véleményeket áttekinteni, majd összevetem Belekneginit a krónika más nőalakjaival. Választ keresek rá, miben hasonlít a magyar fejedelemasszony a krónika egyéb nőalakjaihoz, és miben különbözik tőlük. Lássuk azonban először a magyar fejedelemnőről szóló krónikarészt és annak szövegkörnyezetét.

Thietmar a krónika vége felé megemlékezik a pannóniai király kegyességéről. Nem nevezi őt nevén, de nyilván Szent Istvánról van itt szó. Annál sötétebb képet fest a király apjáról, Deuvixről,¹⁸ és annak feleségéről. Róla ekként ír: „Felesége Beleknegini, azaz szlávul mondva szép úrasszony pedig mértéktelenül ivott, és katona módjára ülve meg a lovat egy embert hirtelen haragjának túlzott hevességében megölt. Jobban tenné e beszennyezett kéz, ha orsót forgatna, és őrzőgő lelkét türelemmel megfékezne.”¹⁹

A magyar források Szent István anyját Saroltnak nevezik.²⁰ Karácsonyi János szerint azonban Saroltot csak a magyar krónikások találták ki. Szerinte I. Mieszko lengyel fejedelem nőrokona, Adelheid volt Szent István anyja. XIII. századi lengyel források ugyanis ezt állítják. Karácsonyi érvelésében szerepet kapnak a *Proci* és a *Waic* névalakok is. Thietmar a pannóniai király anyai nagybátyját nevezi Proci-nak. (Őt a magyar krónikáshagyományban

¹⁷ SZEGFÜ 1974. 239–251.

¹⁸ Deuvix a magyar forrásokból ismert Géza fejedelemmel azonosítható. Lásd a Thietmar szemléletéről szóló fejezetet.

¹⁹ THIETMAR VIII. 4. „*Uxor autem eius Beleknegini, id est pulchra domina Sclavonice dicta, supra modum bibebat et in equo more militis iter agens quendam virum iracundiae nimio fervore occidit. Manus haec polluta fusum melius tangeret et mentem vesaniem pacientia refrenaret.*” Magyarul: THOROCZKAY GÁBOR: Merseburgi Thietmar: Krónika. In: ÁKÍF 113. Theitmar (HOLTZMANN). Berlin 1935.

A domina és a knegini magyar megfelelőjének tekinthetjük az alán eredetű asszony szót, mely eredetileg úrnőt, fejedelemnőt jelentett. Lásd A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I. Budapest 1984.² 189.

A kortárs Querfurti Brúnó szintén erőskezü asszonyként írja le a magyar fejedelem feleségét, bár Brúnó nem adja meg sem az asszony, sem a fejedelem nevét. Szent Adalbert prágai püspök és vértanú második életrajza. Querfurti Brúnó: Rövidebb szerkesztés. 23. cap. Ford., bev, jegyz. THOROCZKAY GÁBOR. In: ÁKÍF 83. Sarolt és Gizella alakja közti párhuzamról lásd MAKK 2011. 141. 178. jegyzet.

²⁰ Saroltu, Sarolt, ANONYMUS 69.; Sarolth, Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV, 312.: Lásd még: MELICH 1929. 48–50.

szereplő Gyulával szokás azonosítani.) Belekneginihez hasonlóan Procui is szláv szóalak. Szintén Thietmar művéből ismerjük Waic nevét, amit Szent István pogány neveként tartunk számon.²¹ Karácsonyi nyomós érvek tekintik, hogy a *Beleknegini* és a *Procui* szláv alakok, és a *Waic* nevet is szlávnak tartja. Elmélete szerint a lengyel herceglányt eredetileg Beleknegininek hívták, és a keresztségben kapta az Adelheid nevet. Szerinte Procui is lengyel előkelő lehetett.²²

Wertner Mór szerint Gézának két felesége volt, előbb Sarolt, majd az ő halála után Adelheid.²³ Vajay Szabolcs szerint Géza politikai okokból eltaszította első feleségét, Saroltot, hogy aztán a lengyel Adelheiddal köthessen házasságot.²⁴ Vannak azonban olyan elméletek is, melyek a Beleknegini és Sarolt neveket próbálják megfeleltetni egymással.

A török *Şary aldy* szókapcsolat jelentése fehér vad, fehér menyét.²⁵ A *Beleknegini* nevet szláv nyelvek alapján *fehér úrnő*-nek lehetne fordítani. Tehát mindkét név magában hordja a fehér szót. Ez alapján már egymás megfelelőjének lehetne tekinteni a két nevet. Melich János szerint azonban a *běla* szó az óoroszban mókust jelentett. Így szerinte a *Beleknegini* név *mókusúrnő*t jelent, ami megfelel a fehér menyét jelentésű *Sarolt* szónak.²⁶ Thietmar

²¹ Vajk valószínűleg a török bay szóból ered, mely gazdagot, hőst jelent. Ehhez járult a -k kicsinyítő képző. NÉMETH 1991.² 281–282.

²² Továbbiakban KARÁCSONYI 1906. „*Mesko habuit sororem momine Atleyden, quam Jesse rex Ungarie accepit in uxorem. Quae, cum esset christiana, virum suum Jesse convertit ad fidem Christi. Ista post visionem per beatum Stephanum protomartyrem sibi revelatam concepit et genuit Stephanum regem Ungarie.*” Karácsonyi szerint a soror ebben az esetben unokatestvérként jelent. A források, az Annales Kamenses, Annales Silesiaci compilati, Annales Heinrichovienses szerzői szerinte korábbi, hiteles munkából merítettek.

²³ WERTNER 1885. 151.; WERTNER 1892. Saroltról 25–27., Adelheidről 27–31.

²⁴ VAJAY 1967. 71–81.; FEHÉR 1974. 135–152. Elfogadja egyrészt, hogy Beleknegini a lengyel forrás Adelheidjával azonos, másrészt, hogy első férje Géza testvére, Mihály volt. Ehhez kapcsol egy másik elméletet, miszerint Beleknegini anyja viking származású. (H. JÄNICHEN: Die Wikinger im Weichsel- und Odergebiet. Leipzig 1938. 89. és köv.-re hivatkozik.) Ennek alapja Adelheid testvérének, Mieszko fejedelemnek állítólagos viking származása lehet. A 11. század 2. felében készült másolatban fennmaradt ugyanis egy 10. századi oklevél, melyben Dagome iudex felajánlja az országát Szent Péternek, vagyis a pápaságnak. Dagome iudex -et Mieszko fejedelemmel lehet azonosítani. Felmerült olyan nézet, hogy a fejedelemnek kettős neve volt – Mieszko és Dagome, – a Dagome pedig a Dagobert rövidítése. Erre építhető az az elmélet, miszerint a fejedelem nem szláv, hanem viking lett volna. Ha Mieszko viking, akkor testvére is az, ha Beleknegini Mieszko testvére, akkor Beleknegini viking. Érezhető, hogy Beleknegini viking származásának elmélete feltevések láncolatára épül. Fehér M. Jenő Beleknegini harcias jellemét, nevének „fehér” jelentését és az Árpád-családban előforduló szókeletet is említi, mindez azonban nem csak skandináv származással magyarázható. A tanulmány nagyobb része amazonokkal foglalkozik. Dagome iudexhez lásd GALL NÉVTELEN I. 4. cap. 96. Vikingek élhettek a korai Lengyel állam területén, (lásd JUREK 2003. 243–276.) ez azonban még nem jelenti, hogy a lengyel uralkodócsalád is skandináv lett volna.

Bogyay Tamás nem cáfolja azt a nézetet, hogy a fejedelem eltaszíthatta Saroltot, és Adelheidet vette el, sőt hozzáteszi, hogy ilyen eltaszítások akkoriban „szokásosak voltak keresztény uralkodók körében is.” BOGYAY 1988.² 20–21.

²⁵ Lásd MELICH 1929. 45–50. Települések is őrzik ezt a régi nevet. A Küküllő vidékén Sarold falu, Hevesben Sarud, Sopron környékén Sarród. GYÖRFFY 2000.³ 60.

²⁶ MELICH 1927. 493. Belekneginiről való gondolatait MELICH 1929-es könyvében is kifejti: 247–253.

Benkő Lóránd szerint a Procui és a Beleknegini nevek egyaránt Thietmar alkotásai. Arra is rámutat, hogy Thietmar nem tudhatott törökről, így nem lehetett tisztában a Sarolt névben benne rejlő „fehér asszony” jelentéssel. (BENKŐ 2001. 7–68., 18.) Thietmar nyilván tudott szlávul, de magam nem tartom életszerűnek, hogy

egyébként a *bele* szót következetesen fordítja szépnek. A Belegora helynevet így adja vissza: *pulcher mons*, azaz *szép hegy*. Thietmar német monográfusa, Lippelt szerint a püspök nem tudott jól szlávul, és a fehér jelentésű *bele* szláv szót az újlatin *bellus* hatására fordította *szépnek*.²⁷ Valószínűbbnek tűnik azonban Melich elgondolása: szerinte létezhetett olyan szorb nyelv, amelyen a *bele* szépet jelentett.²⁸

Magam nem tartom elképzelhetetlennek,²⁹ hogy Gézának lehetett Adelheid nevű felesége. A Thietmarnál szereplő *Beleknegini* és a magyar források *Saroltja* azonban nyelvileg meggyőzően azonosíthatók egymással, így Sarolt és Beleknegini minden bizonnyal ugyanaz a személy.

Beleknegini és Sarolt alakját a fentiektől eltérő módon azonosította Szegfű László. Ő arra mutat rá, hogy Thietmar *szép úrnőnek* fordítja a *Beleknegini* szót. Szegfű László a *pulchra domina*, szép úrnő megnevezést a magyar hitvilág bűbájos alakjával, a szépasszonnyal hozza kapcsolatba. Arra is rámutat, hogy a szépasszony és a menyét a hiedelemben gyakran ugyanazt jelentette. Elméletében szerepet kap az orsó említése is. Thietmar szövegéből az derül ki, hogy Beleknegini nem forgatta az orsót. A magyar néphagyományban pedig orsót tesznek az ól köré, hogy a menyétet távol tartsák, vélvén, hogy a menyét nem szeret fonni. Szegfű László elméletében tehát a Beleknegini (szép úrnő) és a Sarolt (fehér menyét) alakok tartalmilag ugyanazt jelentették.³⁰ A néprajzi adatokkal alátámasztott ötletes elmélet megérdemli az alaposabb vizsgálatot. Szegfű ugyan nem Thietmar szemléltetését elemzi, elméletének kortárs forrása azonban mégis Thietmar. Ezért érdemesnek tartom áttekinteni, hogy a krónika egésze alapján hogyan vélekedik a merseburgi krónikás a menyétről, az orsóról és a boszorkányokról.

a latinul író szász püspök szláv neveket alkotott volna. Azt elképzelhetőnek tartom, hogy a „Proci” ragadványnév lehet, amit Thietmar fölhasznált a krónikájában. Beleknegini esetében Melich alapján azt tartom valószínűnek, hogy Magyarországon lehetettek olyan – szlávul és törökül egyaránt tudó – emberek, akik a török nevet lefordították szlávra. Ez a szláv alak kerülhetett aztán a merseburgi krónikás fülébe. Benkő szerint a Proci neve mellett álló senior szó Proci életkorára vonatkozik (idősebb). Thietmar művében azonban a senior urat jelent (Pl. egy szláv uralkodót így említ: „*Mistizlavum seniore*”. VIII. 5.).

²⁷ LIPPELT 1973. 86.

²⁸ MELICH 1927. 493.; KARÁCSONYI 1906.

²⁹ BOGYAY 1988.² 20–21. Kristó Gyula szerint Gézának valamennyi gyermeke Sarolttól született. „A kései, 12. század második fele utáni lengyel forrásokon alapuló azon feltételezések, hogy Gézának Saroltot követően második felesége lett volna Adelheid, Mieszko lengyel fejedelem nővére, és ő térítette volna keresztény hitre Gézát. nem állják ki a történeti kritika próbáját.” Azt azonban nem tartja kizártnak, hogy Sarolt nem az első felesége volt Gézának. KRISTÓ 2001. 29. Más vélemények tagadják Gézának Adelheiddel való házasságát. Pl. Pauler Gyula, Nagy Géza, Hóman Bálint, Döry Ferenc. Lásd SZEGFŰ 1974. 240–245. Györffy sem említi Adelheidot. GYÖRFFY 2000. 61. Makk Ferenc sem fogadja el Géza és Adelheid házasságának meglétét. KRISTÓ –MAKK 2001. 188–189.

³⁰ SZEGFŰ 1974. 245–249.

Thietmar számos állatot szerepeltet a krónikájában,³¹ menyétről viszont nem ír. Különbőféle európai népek régi hitvilágában azonban fontos szerepet kapott a menyét. A II. századi Apuleiusnál is megjelenik egy boszorkánytörténetben. Több nyelvben nőként becézik.³² Egy finn rege az orsóval is kapcsolatba hozza: három lány fonásának eredményeképpen keletkezik a menyét.³³ Hogy Thietmar ismerte volna a magyar hitvilágot, kevésbé valószínű. A fenti párhuzamok alapján azonban elképzelhető, hogy valamely más forrásból a szász krónikás is tudott a menyét bűbajos szerepéről való hiedelmekről. Az a tény, hogy Thietmar nem említi a menyétet, nem cáfolja Szegfű elméletét, de nem is erősíti.

Szegfű László elméletének másik fontos pontja a nő és az orsó kapcsolata. Beleknegini történetén kívül Thietmar krónikájának másik pontján is feltűnik a nő és az orsó. Miután leírja Liudgardnak, I. Ottó lányának halálát, megemlíti, hogy a Mainzban eltemetett asszony sírja fölé felakasztották az ezüstorsóját.³⁴ Eszünkbe juthatnak a Példabeszédek könyvének sorai a derék asszonyról: „Derék asszonyt ki talál? Értéke a gyöngyét messze meghaladja.”..... „Kinyújtja a karját a guzsaly után, és a kezével megfogja az orsót.”³⁵ A német felfogásban a férfiodalról való rokonságot kard- vagy lándzsarokonságnak mondták (Schwert- oder Speermagen), a nőoldalról valót orsó- vagy guzsalyrokonságnak (Spindel- oder Kunkelmagen).³⁶ A német gondolkodás számára tehát – amíg a kard és a lándzsa a férfi ismertetőjele – addig a nőé az orsó és guzsaly. Liudgard sírja fölé tett orsóra persze más magyarázat is elképzelhető. Wormsi Burchard Dekrétumában elítéli azt a szokást, hogy karóval átszúrják a születésben elhunyt asszony és a halva született gyermek holttestét, „nehogy visszajárjanak”.³⁷ Nem kizárt, hogy az orsó felakasztása a sír fölé hasonló célzatúnak tekinthető, csak

³¹SCHRÖDER 1974. 95–106

³²Több nyelvben tabuneve van a menyétnek: olaszban bella donna (szépasszony), törökben pelinvgik (fiatal asszony), szerbül kuma (keresztanya), portugálban papalva (papo=nyak, albo=fehér). „A finnek, észtek a háziállatok védőszellemének tartják a menyétet.” Lásd Magyar néprajz II. 51.; Magyar néprajz VII. 540.; HAIKO 1956. Nevek: 20–23. Varázslás: 52–55.; MUNKÁCSI 45–47.; APULEIUS 48. Középkori egyházi előírások tiltották az olyan főzet evését, melyben egér vagy menyét volt HEFELE 1877² 511. REGINO, DE SYNODALIBUS Lib. II. cap. 377., 339.; Szegfű László hivatkozik rá, hogy magyar krónikáshagyomány elbeszélése szerint a mogyoródi csatában (1074) is megjelent a menyét (SZEGFÜ 1974. 249–250.). Thietmar gondolatvilágát azonban ez aligha befolyásolta. A csata állatkájához lásd BOLLÓK 2001. 193–198. Képes Krónika. 205. 520. jegyzet. (Vonatkozó jegyz. VESZPRÉMY László.) Bollók J. mutatott rá, hogy Izidór Etymologiarum librijében (XII. 7.) sárkánykígyó legyőzője a menyét.

³³HAIKO 1956. 82–92.

³⁴THIETMAR II. 39. „Cum autem vitam hanc finiret, in aeclesia Christi martiris Albani in Mogoncia flebiliter est sepulta; cuius fusum argentum in eius memoria ibidem est suspensum.”

³⁵Példabeszédek könyve 31,10, 31,19 (BibliaTéka CD-ROM)

³⁶BRUNNER–HEYMANN 9. Meyers 1908⁶. 62. Mage.; A mesékben is gyakran találkozunk az orsóval és a fonással. A Csipkerózsika meséjében ott az álomba ejtő szúrás fordulata. KERKOFF–HADER 2005. 1057–1060.

³⁷BURCHARD 974–975. A 9. századi Reimsi Hincmar és a 10. századi Regino prümi apát is beszámolnak hasonló szokásokról. Lásd DUBY 2000. 111–112. A grönlandi vikingeknél is szokás volt karót szúrni a sírba. Amikor a szigetre keresztény papok érkeztek, a karót kivették, és a helyére szentelt vizet öntöttek, majd elvégezték a temetési szertartást. Erik-saga 6. cap. 90. o. Lásd PETZOLDT–HAID 167.

szelídebb formában.³⁸ Mainz, Liudgard nyughelye a Birodalom nyugati részén feküdt, Worms szintén. Hogy éppen orsót tettek hölgy sírja fölé, az mindenesetre abból adódhat, hogy az orsót a nőiség jelképének tarthatták. Ide illő párhuzamot Hérodotosznál is találunk. A görög történetíró elbeszélése szerint egy északi nép – a hüperboreusz – szüzeket küldött Délosz szigetére, hogy áldozatot vigyenek oda, ám a lányok meghaltak a szigeten. A déloszi lányok, mielőtt férjhez mennének, Hérodotosz szerint „levágott és orsóra csavart hajfürtöt tesznek a hüperboreusz sírja...”.³⁹ Itt is jelen van tehát a sírra tett orsó, ráadásul nők sírjával kapcsolatban. Maga az orsó azonban ebben az esetben nem az elhunyt nőiségére, hanem a halott előtt tisztelgő lányokra utalhat, hiszen az ifjak inda köré tekert hajfürtjüket tették a sírra.

Thietmar megemlíti a Liudgard sírja fölé akasztott orsót, de a jelenséget nem értelmezi. A krónikájában feltűnő orsókkal kapcsolatban mindenesetre elmondható: Beleknegini úgy jelenik meg, mint aki nem forgatja az orsót, Liudgardnak ezzel szemben ismertetőjegyeként tűnik fel ez a tárgy, hisz sírja fölé orsót akasztanak. Az orsó tehát Thietmar gondolkodásában valószínűleg a nőhöz illő életforma megjelenítője lehetett.

Lássuk, hogyan gondolkodott Thietmar a varázshatalommal bíró asszonyokról, boszorkányokról. A krónikában egy olyan részt ismerek, amelyben a boszorkányság lehetősége felmerül. Egy napfogyatkozás leírásakor megjegyzi, hogy ezt nem rossz nők okozzák, hanem a Hold.⁴⁰ A cáfolat nyilván árulkodik mások elképzeléseiről, akik szerint asszonyok – boszorkányok – okozzák a napfogyatkozást. Thietmar ezt tudós módon cáfolja, Macrobiusra és „más bölcsekre” hivatkozva.⁴¹ A varázslásban, rontásban való hit jelen volt Thietmar korában. Jó példa erre a 10. század elejéről Regino, prümi apát munkája,⁴² a 11. század elejéről pedig Burchard wormsi püspök Dekrétuma.⁴³ Elbeszélő források közül megemlíthető a 10. századi

³⁸ Erre a lehetőségre Szegfű László szóban figyelmeztetett.

³⁹ „... a déloszi ifjak pedig egy növényindára tekerik rá egy levágott hajfürtjüket, s azt teszik a sírra.” HÉRODOTOSZ IV. 33. 34. cap. 277. A 21. jegyzet szerint (731.) általános szokás a görögöknél, hogy a lányok férjhez menetelük, fiúk nagykorúságuk előtt hajfürtöt áldoznak.

⁴⁰ THIETMAR IV. 15. Theophanu halála. „Anno dominicae incarnationis DCCCCLXXXVIII sol defecit XII. Kal. Novembris et V. diei hora. Sed cunctis persuadeo christicolis, ut veraciter credant, hoc non aliqua malarum incantatione mulierum vel esu fieri vel huic aliquo modo seculariter adiuvari posse, sed Macrobius testatur caeterique sapientes fieri asserunt, et id de lune.” Ráolvasás és megevés tehát egyaránt szerepelt a hiedelmekben a nap eltűntetésének lehetőségei közt.

⁴¹ Macrobius: Comment. in Ciceronis Somnium Scipionis I, 15.; TRILLMICH 131. 63. jegyzet.

⁴² REGINO, de synodibus: Lib. II. cap. 371. 334–336. Egyesek azt képzelték magukról, hogy éjszaka Dianával és más asszonyokkal különféle állatok hátán lovagolnak. Regino szerint a papoknak prédikálniuk kell, hogy mindez ördög sugallta képzelődés. Lásd KLANICZAY 2005. 7–8.

⁴³ BURCHARD, Cap. 1. 831. „Illud etiam non omittendum, quod quaedam sceleratae mulieres retro post Satanam conversae, daemonum illusionibus, et phanasmatibus seductae, credunt se et profitentur nocturnis horis, cum Diana paganorum dea, vel cum Herodiade et innumera multitudine equitare super quasdam bestias...” A jószokat, jósnőket utasítása szerint megalázó módon ki kell vetni az egyházközsegből.

Liudprand Antapodosisában szereplő varázsló,⁴⁴ vagy éppen a 11. század első felében alkotó Chabannes-i Adémar krónikájának boszorkányhistóriája.⁴⁵ Thietmar művében számos csodás jelenséggel találkozunk, mérgezési esetről is tudósít, boszorkánysággal kapcsolatos dologról azonban csak abban az esetben ír, amikor a napfogyatkozás említésénél a nők közreműködését *cáfolja*. Ettől persze még hihetett Thietmar bűbájos asszonyokban, a krónika alapján azonban bennük való hite nem igazolható.

A krónika tágabb összefüggése alapján nem tartom igazolhatónak, hogy Thietmar a magyar hitvilág szépasszonyával azonosította volna Belekneginit. Nem igazolható, hogy ismerte volna a menyét hitvilágban betöltött szerepét, sem az, hogy hitt volna a boszorkányokban. Az orsó pedig inkább a helyénvaló női viselkedés jelképe lehet Thietmar művében. Más kérdés persze, hogy Thietmar adatközlői miként gondolkodtak a fejedelemnőről. A merseburgi püspök mindenesetre véreskezű, iszákos, ellenszenves nőként szerepelteti Belekneginit.⁴⁶ A következő gondolatmenetben azt vizsgálom, mennyiben különbözik a magyar fejedelemnő a krónika többi nőalakjától.

Belekneginit ellenszenvesnek mutatja a szászországi krónikás. Más nőalakok is feltűnnek a művében, akiket a szerző kifejezetten sötét színekkel ábrázolt. Ilyen a konstantinápolyi császárné. Thietmar „cselszövő császárné”-nak nevezi, akinek tanácsára egy katona megöli a császárt, majd a gyilkos katona emelkedik a birodalom élére.⁴⁷ A név nélkül említett asszony Theophanu. (Természetesen nem azonos II. Ottó német császár feleségével.) Előbb II. Romanos (959–963) császár felesége volt, majd annak halála után a sikeres idős hadvezért, Niképhoros Phókast (963–969) választotta férjéül. Később egy fiatalabb hadvezérrel, Ióánnész Tzimiskésszel szövetekezett össze Niképhoros ellen. Tzimiskés emberei megölték

⁴⁴ LIUDPRAND: Antapodosis. III. 29. cap. 404. Liudprand szerint Simeon bolgár uralkodó egyik fia, „Baianus állítólag oly igen megtanulta a varázslást, hogy emberből hirtelen farkassá vagy akármi egyéb vadállattá látták átváltozni.” Liudprand adata azért is figyelemre méltó, mert ő is püspök volt, akárcsak a néhány évtizeddel később alkotó Wormsi Burchard és Merseburgi Thietmar.

⁴⁵ BLÖCKER 1979. 533–555.; ADEMARI III. 66. (1999) 185–187. Vilmos, Angoulême grófja, miután 1028-ban hazatért jeruzsálemi zarándoklatáról, rosszul lett. Egy asszonyt megvádoltak, hogy elvarázsolta Vilmost. Istenítéletserű párbaj következett. Vilmos gróf lovagja legyőzte az asszony bajnokát. Az asszony ellen más nők is tanúskodtak, így elítélték. Vilmos gróf nem engedte bántani a szerencsétlent. A gróf azonban nemsokára meghalt, utóda pedig máglyán elégettette az asszonyt.

⁴⁶ Lovagoló, nyilazó steppei nőkről lásd: CARPINI IV. cap. Jó és rossz tulajdonságaikról, szokásaikról, ételeikről stb. 11. bekezdés, 112. Tatár nők italozásáról lásd Rubruk II. 7. cap. 210. Tatár nők férfimódra való lovaglásáról Rubruktól lásd VI. 4. 218. Lásd még BOGYAY 1988.² 19. Harcias nőkkel a viking mondák világában is találkozunk. Kérdés, mennyiben adnak hiteles képet ezek a mondák a viking hölgyekről. Sawyer rámutat arra, hogy ezek a nők a társadalom felsőbb rétegéhez tartoznak, kivételes jelenségnek tekinthetők, a mondákat pedig irodalmi hatás és propaganda jellemzi. SAWYER 860–861. A keresztény Nyugat-Európa mondáiban szintén feltűnnek harcias hölgyek, ám elmondható, hogy nyugaton nem a szilaj amazon jelentette a nőről való eszményt. DUBY 2000. 138.

⁴⁷ THIETMAR II. 15. „*dolosaeque imperatricis*”

Niképhorost, és a hadvezér elfoglalhatta a császári trónt.⁴⁸ Kérdés, miért nem említ neveket a krónikás az esemény elbeszélése során. Lehetséges, hogy ismeretei voltak hiányosak.

Érdemes megemlékezni azokról a hölgyekről is, aki Thietmar számára hazainak számítottak. Külföldi származás ellenére hazaivá vált Theophanu, II. Ottó felesége, őróla már szoltunk. A róla írt gondolatsorban felidéztem, hogy Thietmar férfias jelleműnek ábrázolja. Most szólnunk olyan – német területen élt – hölgyekről, akikről ugyancsak elmondható a határozott helytállás. Ez a történet Vitéz Boleszláv és II. Henrik háborúinak korába visz minket.

Ahogy erről már korábbi fejezetben szoltam, a Boleszláv és Henrik három ízben is háborúzott egymással (1003–1005, 1007–1013, 1015–1018). A harmadik háborúban Boleszláv fia, Mieszkó megostromolta a német kézen levő Meissen várát. Az ellenség már két helyen felgyújtotta a várat. Thietmar leírása szerint a védelmet irányító Hermann gróf ekkor Krisztushoz, és Donatus vértanúhoz imádkozott, majd a nőket is segítségül hívta: az asszonyok fölmentek a bástyákra, köveket hordtak a férfiaknak, és víz híján méhsörrel oltották a tüzet.⁴⁹ A krónikás a védők, tehát a németek oldalán áll. Hálát ad Istennek, amiért sikerült lecsillapítani az ellenség haragját. Míg az erőszakos, gyilkos Belekneginiről elmarasztalóan ír, a Meissen védelemben részt vevő nők harciasságát nem rosszallja Thietmar. Igaz ezek az asszonyok nem támadásban, hanem védelemben serénykedtek. Arról sincs szó a szövegben, hogy megöltek volna valakit, a krónikás annyit ír, hogy a nők a férfiak segítésére vitték a köveket.⁵⁰

Thietmar elbeszélése szerint a határozottság visszataszító formája is megjelenik a német birodalomban élő nők körében. A krónikás ellenszenvesnek mutatja az alsó-lotharingiai Balderich gróf feleségét, akit második Heródiásnak nevez. Akárcsak a bizánci császárné – Theophanu – esetében, a német grófnénak sem említi a valódi nevét. Más forrásból tudható, hogy az illető asszonyt Adélnak hívták.⁵¹ Szász származású volt,⁵² tehát abból a térségből származott, mint Thietmar. Az elbeszélés szerint férje, Balderich viszályba keveredett a vesztfáliai Wichmann gróffal. Wichmann készen mutatkozott a megbékélésre, és meghívta magá-

⁴⁸ A pátriárka azonban ragaszkodott hozzá, hogy Tzimiskés száműzze a palotából Theophanut, és büntesse meg a gyilkosokat. Ióannész Tzimiskész (969–976) csak ezután léphetett be a templomba, hogy a pátriárka császárrá koronázza őt. OSTROGORSKY 2001. 243–249.

⁴⁹ THIETMAR VII. 23. „*Hirimannus vero comes videns auxiliares suos admodum paucos iam defecisse, Christi pietatem et eius incliti martyris Donati intercessionem sanctam prostratus postulans mulieres ad succurrendum hortatur. Quae propugnacula attingentes lapidibus viros adiuvant, ignem inpositum, quia defecit aqua, medone extinguunt et, Deo gratias! Inimici furorem et audaciam minuunt.*”

⁵⁰ A meissenai nők joggal emlékeztetik a magyar olvasót Eger hős asszonyaira. Róluk lásd TINÓDI: Eger vár viadaljáról való ének, Egri históriának summája. 279. 307–308. Harccal kapcsolatban említi Thietmar a „szaracén királynét”, akit a Luna közelében aratott győzelem után (1016) keresztény harcosok elfognak és lefejeznek. THIETMAR VII. 45.

⁵¹ Vita Meinwerki. Imed és Adél (Athela) házasságából született Meinwerk. Adél második férje volt Balderich. Adélról és Balderichről lásd HOLTZMANN 1955. 461–467.

⁵² HOLTZMANN 1955. 461.

hoz korábbi haragosát, Balderichet. Balderich később visszahívta Wichmannt, ám – a történet szerint – felesége sugallatára csapdába csalta a vendégét. Wichmannt megmérgezték, majd, miután eltávozott, harcosait visszatartották, és Balderich egyik szolgája megölte a magára hagyott Wichmannt.⁵³ Balderich feleségének ellenszenves ábrázolása azt példázza, hogy Thietmar nemcsak külföldi nőt tud ellenszenvesnek ábrázolni, hanem a birodalom területén élő asszonyt is. Eszerint nem idegenellenesség mozgatta az ítéletét, hanem inkább erkölcsi elvek. Figyelemre méltó, hogy a negatívan ábrázolt asszonyok közül a görög császárnét (Theophanut) és Balderich feleségét (Adélt) Thietmar nem nevezi néven, Belekenginit azonban igen.

Szólunk a Thietmar által ellenszenvesnek ábrázolt nőkről, említsük meg azokat is, akiket példaértékűnek mutat be. Nőkről alkotott eszményképének azok a hölgyek feleltek meg, akik férjükért imádkoznak, és jótettekkel ékeskednek.⁵⁴ Közéjük tartozik Matild, I. Henrik német király második felesége. (Henrik első feleségét Hatheburgh-nak hívták.) Matild királyné Thietmar szerint nemcsak a szegényeknek adott alamizsnát, hanem a madarakat is etette.⁵⁵ A krónika szerint Mathild Henrik halála után, férje lelki üdvéért jótékonykodott.⁵⁶ Férje lelki üdvéért hozott áldozatot Judit, I. Henrik bajor herceg özvegye is. Henriket, – I. Ottó fivérét – kegyetlen emberként mutatja be Thietmar. Judit könnyekkel és alamizsnákkal vezekelt férje bűneiért.⁵⁷ A példák sora gyarapítható.⁵⁸ Ezek az esetek érzékeltetik Thietmar szemléletét: illő, hogy a nőknek gondjuk legyen megholt férfitestek üdvösségére. Külön megemlítendő még az az eset, amikor az ellenséggel szemben gyakorol irgalmasságot egy asszony. Thietmar szól Villásszakállú Sven dán király Anglia elleni hadjáratáról. Svent Anglia földjén érte a halál. Thietmar elbeszélése szerint Aethelred, angol király el akarta pusztítani a dán uralkodó holttestét, egy helybéli asszony azonban elmenekítette Sven földi maradványait a dánok északi hazájába.⁵⁹ A halottak testének megmosása, a gyászszertartás megszervezése a középkori

⁵³ THIETMAR VII. 47. Az alsóbb néposztály lenézése jelenik meg abban a megfogalmazásban, hogy Wichmannt szolga öli meg (*miserabiter servili presumptione*). SCHNEIDER 1962. 68.; HOLTZMANN 1955. 464.

⁵⁴ LIPPELT 1973. 129.

⁵⁵ THIETMAR I. 21. „*non solum pauperibus, verum etiam avibus subministrans.*” SCHNEIDER 1962. 69.; SCHRÖDER 1974. 99.

⁵⁶ Egy történetet is elbeszél, mely szerint egy asszony halottnak hitt férje üdvéért miséket mutatott be. A férj végül élve hazakerült. THIETMAR I. 21.; LIPPELT 1973. 130.; Sancti Gregori Magni, Dialogorum Libri IV. De Vita et Miraculis Patrum Italicorum. Lib. IV. Cap. 57. MIGNE, Patrologia Latina 77. 424.

⁵⁷ THIETMAR II. 40.

⁵⁸ Gero gróf emlékére a gróf lánytestvére Tetta és a gróf felesége alapítanak kolostort. Az alapítást más forrás szerint még maga Gero tette. A szöveg mindenestre példázza Thietmar szemléletét. THIETMAR III. 10.; LIPPELT 1962. 130. Lásd még THIETMAR VI. 43., VI. 86., VI. 75.

⁵⁹ THIETMAR VII. 37. Az *Encomium Emmae reginae* című, 1041–1042 körül keletkezett forrás szerint a haldokló Sven arra kéri fiát, Knutot, hogy amint visszatér a szülőföldjére, vigye magával az ő testét is. „...*pater*

szellemiség szerint a nők dolga volt.⁶⁰ Georges Duby megfogalmazása alapján mondhatjuk, hogy a nő úgy tűnik fel a korabeli felfogásban, mint az anyaföld: „a termékeny talajhoz hasonlóan belőlük fakad az élet, és amikor az élet kialszik, hozzájuk tér vissza, a befogadó földhöz.” Az „anyai szerep és a gyász”, az újszülöttekkel és a halottak testével való törődés egyaránt a nő feladatkörébe tartozott.⁶¹ A Thietmar történetében szereplő asszony az ellenséges vezér holttestével gyakorol irgalmasságot, amikor Sven már nem árthat senkinek.

Zarándok nőkről,⁶² remetenőről,⁶³ szent életű asszonyról,⁶⁴ derék apátnőről⁶⁵ és tanult hölgyekről⁶⁶ egyaránt hírt ad a krónikás. Tiszteletre méltó hölgyek halálával kapcsolatban Thietmar megemlékezik a korabeli modern nőkről is, akik szerinte illetlenül öltözködnek, a lengyelek szokásainak bemutatásakor pedig szól a házasságtörés büntetéséről.⁶⁷ Összességében azonban elmondható, hogy a krónika bővelkedik a példaértékű hölgyek ábrázolásában, bár úgy tűnik, a krónika pozitív nőalakjai inkább a múltban éltek, mintsem Thietmar jelenében.

Érthető, hogy a krónikás elsősorban uralkodók és más előkelők asszonyairól ír. Rajtuk kívül azonban egyszerűbb sorból való nőket is megismerhetünk Thietmar művéből. Egyikük egy magdeburgi polgárnak, Uffo-nak felesége, Gelsusa.⁶⁸ A másik Willigis mainzi érsek

orat filium, ut si quando nativitatis suae rediret ad terram, corpus paternum reportaret secum...” Cnutonis regis gesta I. 5. 514.

⁶⁰ DUBY 2000. 111., 112.

⁶¹ DUBY 2000. 112.

⁶² THIETMAR II. 25. Hidda útját említi, aki Jeruzsálemben halt meg.

⁶³ THIETMAR VIII. 8.; SCHRÖDER 1974. 99. Sisu, aki I. Ottó idejében vonult a Harz hegységbe remetének, ahol önmegtartóztató életet élt.

⁶⁴ Ansfried felesége, Hereswind. THIETMAR IV. 34.; SCHRÖDER 1974. 97. Ansfried felesége halála után szerzetes lett, majd Utrecht püspökévé emelkedett.

⁶⁵ Ansfried, utrecht püspök holtteste fölött viszálykodás támadt, hogy kié legyen az ereklye. Az apátnő – Ansfried lánya – a szemben álló felek közé vetve magát megakadályozta a harcot. THIETMAR IV. 35., 36., 37.; SCHNEIDER 1962. 69.; SCHRÖDER 1974. 99.

⁶⁶ Thietmart eredetileg nagynénje, Emnilda nevelte, aki apáca volt Quedlinburgban. THIETMAR IV. 16. A krónikás rokona, Lidgard (nem azonos Ottó császár hasonló nevű lányával) halála előtt zsoldárt imádkozott. Úgy jellemzi, mint férje életének és lelkének örét. Imádkozott, böjtölt, alamizsnát osztott érte. THIETMAR VI. 84–85.

Liudgard halálának említése egyébként azért is fontos, mert ennek segítségével határozható meg, mikor kezdhette írni Thietmar a krónikáját. A Merseburgi Necrologium (halottaskönyv) szerint Liudgard 1012-ben hunyt el. Thietmar ugyan részletesebben csak a krónika hatodik könyvében említi meg Liudgard halálát, de rövidebben már az első könyvben utal rá. Tehát 1012-ben kezdhette írni (diktálni) krónikáját, amin 1018-ig, halála évéig dolgozott. Liudgard első említése: I. 13. A krónika datálásáról lásd HOLTZMANN 1935. Einleitung XXVIII.

⁶⁷ THIETMAR IV. 63., VIII. 2. 3.

⁶⁸ A Szentírásra hivatkozva a törvényes házastársi együttélést nem tarja bűnnek, a tiltott napokon való együttélést azonban elítéli. Két elbeszélést is felhoz ennek szemléltetésére: I. Henrik király és Matild, valamint Uffo magdeburgi polgár és felesége, Gelsusa történetét. Mindkét történetben a kezdeményező részeg férj szerepel bűnösként. A büntetés és a kegyelem egyaránt szerepel ezekben az elbeszélésekben: Henrik és Matild fiát, Henriket születése után megkeresztelik, így nem hal meg, ám lázadó ember lesz belőle. Az ő családjából származik azonban a szent életű II. Henrik király. (THIETMAR I. 24.; WEINFURTER 2000. 7–16., 7–8.) Uffo aprószentek ünnepén van együtt feleségével. Nyomorék gyerekük született, aki azonban a keresztelő után otthagya a földi világot, és az ártatlan gyermekek (aprószentek) egyike lett. Uffot megfeddi a felesége. Thietmar

édesanyja. Őt szegény asszonyként (*paupercula*) mutatja be Thietmar, a nevét sem említi meg. Némi előítéletet tükröz minősítése: szegény, de jó (*qaumvis paupercula, tamen ... bona*). A leendő érsek születését a krónikás elbeszélése szerint csodajelek előzték meg. Az asszony azt álmodta, hogy napot szül, majd, miután világra hozta a fiát, házában minden marhának kölyke született. Thietmar úgy látszik, szükségét érzi csodával ellensúlyozni az asszony alacsony társadalmi helyzetét, az Apostolok cselekedeteit idézve megjegyzi azonban, hogy Isten nem személyválogató.⁶⁹ A várandós asszony látomása arról, hogy napot szül, más életrajzokban is megjelenik: Bobbioi Jónás hasonlóképpen beszélt el Szent Columban születésének előzményét.⁷⁰ Annak említése, hogy az asszony házában állatok vannak, arra utal, hogy a leendő érsek anyja nem élt mélyszegénységben.

Az eddigiek során elsősorban Thietmar munkájára építettem. Ahogy Franz-Joseph Schröder, német történész is megállapította, a 10–11. századi szerzőkkel összevetve Thietmar nagy teret enged nők bemutatásának.⁷¹ Querfurti Brúnó munkáiban megjelenő hölgyek közül kettőről Thietmar is ír: ők Theophanu és a magyar fejedelemasszony. Brúnó idegenfelfogásáról szóló fejezetben már tárgyaltam, hogy a szász szerzetes pozitív és negatív jellemzést egyaránt hoz a császárnéről, bár inkább pozitívnak mutatja be, mint negatívnak: egyfelől Theophanut okolja azért a vereségért, amit a németek a szaracénoktól szenvedtek el a Colonna hegyfoknál. Másfelől tiszteletre méltónak ábrázolja, mint olyan nőt, aki férje bűneiért vezekel.⁷² A magyar fejedelem feleségét nem nevezi nevén. Az ő jellemzése is kettős, bár inkább negatív, mint pozitív: a fejedelemasszony keresztény hitre téríti ugyan az országot, de ez a kereszténység pogánysággal vegyes.⁷³ A két fejedelemasszonyon kívül Adalbert püspök anyjáról is megemlékezik Brúnó, őt egyértelműen erényes asszonyként mutatja be, nem ír róla negatív jellemzőt.⁷⁴ Brúnó írásaiban tehát német szemszögből nézve mind a három nőalak külföldinek számít. A házasságtörésért megölt prágai nő az adott szövegekörnyezetben inkább szánalomra méltónak tűnik fel, a templomban történt gyilkosság pedig a prágaiak bűnös voltát szemlélteti. Megemlítendő még, hogy annál a résznél, amikor Adalbert Prágából Rómába utazik, új állomáshelyét a szeretett Rachelhez hasonlítja, akit a főhős magához ölel, az elhagyott város pe-

nemcsak azt tarja helyesnek, ha a feleség imádkozik férjéért, hanem azt is, ha fegyelemre inti. (THIETMAR I. 25.) Az arisztokratikus szemléleten való felülemelkedést érhetjük tetten abban, hogy a királyi család történetét a polgárcsaládéval állítja párba a krónikás (SCHNEIDER 1962. 68.).

⁶⁹ THIETMAR III. 5.; SCHNEIDER 1962. 69., 66–67.; SCHRÖDER 1974. 97–98.

⁷⁰ ROSSIGNOL 2006. 63, 99. jegyzet.

⁷¹ SCHRÖDER 1974. 60.

⁷² BRÚNÓ: Vita Adalberti B 2. c. 23.; Vita Adalberti, 12. cap

⁷³ BRÚNÓ Vita Adalbert, rövidebb szerkesztés 23. fej. (61.)

⁷⁴ BRÚNÓ Vita Adalbert, rövidebb szerkesztés 23. fej. (61.)

dig Leával azonosítható, akit elfelejt.⁷⁵ Germániát és Itáliát ugyancsak nőkként tünteti fel: III. Ottó Itália kedvéért hagyja el a hazáját. Prágával szemben Rómát dicsőíti meg az összehasonlítás, Itáliával szemben azonban Germániát. A földrajzi térségek nőkként való megjelenítése felidézi a Liuthar-evangélium Ottó előtt hódoló figuráit.

Radulfus Glaber művében is van példa az idegen területről érkezett feleségre, bár itt jobbra egymáshoz közel eső nyugat-európai területekről van szó. Emlékezetes rész az aquitániaiak jellemzése, akik II. Róbert feleségének kíséretében érkeztek. Fontos hangsúlyozni, hogy itt nem a királynét, hanem kíséretét mutatja be visszatetszőnek a krónikás.⁷⁶ Röviden szól Gerbergáról, Gunzelin, lotharingiai herceg özvegyéről, aki IV. Lajos francia király felesége lesz, és fiuk, Lajos aquitániainak nevezett feleséről.⁷⁷ Glaber elbeszélésében rossz fényt vet a női nemre, hogy az eretnekséget egy nő hozza be Itáliából a galliai térségbe.⁷⁸

Vizsgált szerzőink elsősorban nem az alapján dicsérték meg vagy marasztaltak el hölgyeket, hogy azok külföldiek voltak vagy hazaiak, hanem erkölcsi szempontok alapján. Thietmar nemcsak Belekneginit és a görög császárnét mutatja be elmarasztalóan, hanem Balderich gróf feleségét is, aki a német birodalmon belül él, ráadásul szász származású. Querfurti Brúnó az általa megemlített három külföldi hölgy közül Adalbert anyját egyértelműen dicséri. Theophanut és a magyar fejedelemnőt pozitív és negatív jellemzőkkel egyaránt illeti, bár a magyar fejedelemnő inkább negatív színben tűnik föl, Thephanuról pedig inkább az elismerés hangján szól.

⁷⁵ BRÚNÓ: Vita Adalberti, hosszabb szerk. 17. fej. (19.) „*Amplexus pulchram Rachel, obliuiscitur laboriosam Liam.*” VOIGT 352.

⁷⁶ GLABER III. 40.

⁷⁷ GLABER I. 7. Lajos felesége Adelaide, másként Blanche, II. Fulkónak, Anjou grófjának lánya volt. FRANCE 1989a. 17. 6. jegyzet.

⁷⁸ GLABER III. 8.

9. Idegenek a királyi hatalom szolgálatában

„A vendég és a jövevény férfiakban olyan nagy haszon rejlik...”

Különböző kultúrák erkölcsi tanulságot hordozó történeteiben visszatérő fordulat, hogy a vendéglátás erényes dolog. Emellett arra is számos példa hozható, hogy az uralkodónak hasznára váltak a jövevények. A továbbiakban először a vendéglátás erényes voltát hangsúlyozó szövegekre hozok néhány rövid példát, amelyek a régi ember szellemiségét érzékeltethetik. Ezután a jövevények hasznos voltát hangsúlyozó királytükör, az Intelmek néhány vitás kérdését járom körül, amelyek az önazonossággal és idegenséggel kapcsolatosak. Végezetül arra keresek választ, milyen csoportokra különíthetők azok a jövevények, akik az ezredforduló korában az európai uralkodók szolgálatában álltak.

9.1 Vendéglátás mint erény

A vendéglátás fontosságát a Biblia is hangsúlyozza. A Teremtés könyvéből felidézhető Ábrahám és Lót példája, Józsue könyvéből Rácháb története. Az Evangéliumban Krisztus az irgalmasság egyéb cselekedetei mellett az idegen befogadását is elvárja.¹ A pogány mitológiából Philemon és Baucis históriája állítja elénk példaként a vendégszeretet fontosságát, a bibliai Lót történetéhez hasonló formában. Később az egyházatyák is folytatták a vendégszeretetre intés hagyományát, és Szent Benedek is írt egy fejezetet Regulájában a vendégfogadásról.²

Középkori történetek, életrajzok szintén hangsúlyozzák az idegen gyámolításának erényét. Einhard szerint Nagy Károly szerette a jövevényeket.³ Hasonlóképp ír II. Boleszláv cseh fejedelemről a 12. század elején alkotó Prágai Kozma.⁴ A lengyel mondavilágból ide sorolható a szántóvető Piast példája.⁵ Elbeszélő műveken kívül utasításokat tartalmazó művek – a Karoling királytükrök, sőt törvények – is felszólítanak a vendégszeretetre. Megemlítendő a 7. századi Pseudo-Cyprianus De XII. abusivis saeculi (A világ 12. visszaélése) c. intelme, amely

¹ Teremtés könyve 18,1–15, 19,1–29.; Józsue 2,1–21, 6,17–25; Máté 25,35. A Biblia idegenfelfogását vizsgálva egyaránt találkozunk az elutasítás és a befogadás gondolatával is. A vallás tisztaságának, az egyistenhitnek a megőrzése érdekében az Ószövetség elkülönülést követel a kívülállókkal szemben. Kivonulás 20,5; Másodtörvénykönyv 1–6. Az idegenekkel szembeni nyitottabb szemlélet is jelen van azonban az Ószövetségben: „A veletek lakó idegen olyan legyen számotokra, mint a közületek való, és szeresd úgy, mint saját magadat, hiszen ti is idegenek voltatok Egyiptom földjén.” Leviták 19,34. Lásd még pl. Ámosz 9,7.; Királyok második könyve 5; Jónás könyve.

² BALOGH 1927. 5.; Szent Benedek Regulája, 53. cap. 83–84.

³ „Amabat peregrinos.” EINHARD

⁴ PRÁGAI KOZMA II. Boleszlávról.

⁵ NÉVTELEN GAL 90–98.

előírja az özvegyek, árvák és jövevények védelmét.⁶ Hasonlóképp szólnak a 9. századi királytükörök is. Smaragdus, verduni apát 820 körül írt tükre, a *Via regia* Nagy Károly fiát, Pipint, Aquitánia királyát oktatta. Ugyancsak neki szólt Orleans püspöke, Jonas által 831-ben írt királytükör, a *De institutiones regia*. Ezek a szövegek is előírják a királynak a jövevények védelmét.⁷ Karoling kapitulárék konkrétabb kérdésben is állást foglaltak: utasítottak a normannok elől menekülőket befogadására.⁸

A nemzetségtől távolra került jövevény könnyen juthatott kilátástalan helyzetbe. Jól példázza ezt a német nyelv egyik szava: Elend a mai németben nyomort jelent. Jelentése azonban összefügg az idegent jelentő középkori szóval „ellende”.⁹ Az idegenbe szakadt ember rászorult az intézményes védelemre és az emberek jóakarására.¹⁰ Amikor azonban az uralkodók jövevényeket fogadtak be, tettük nem pusztán jótékony cselekedetként értékelendő: adott esetben az állam számára hasznot hajtó politikai lépés is lehetett.¹¹ Az első ezredforduló korában emlékezetesen fogalmazza meg ezt a gondolatot az a „könyvecske” melyet Intelmek (*Admonitiones*) címen tartanak számon.¹²

9.2 Jövevény tartóztatása hasznos: Intelmek

A szövegben Szent István látja el tanácsokkal fiát és örökösét. István nagyobbik legendája ezt a művet Erkölcsstanító könyvecskének nevezi, ám a vallási-erkölcsi mondanivalón túl államelméleti szöveggént is tárgyalható. Tíz fejezete közül a hatodikban foglalkozik részletesen a vendégfogadással: „A vendég és a jövevény férfiakban olyan nagy haszon rejlik, hogy méltán lehet számon tartani a Királyi méltóság hatodik helyén.”¹³ Az Intelmek tehát egyebek mellett abban mond újat a korábbi királytükörökhöz képest, hogy rámutat a jövevények támogatá-

⁶ A De XII. abusivis saeculi c. munkát nem a 3. századi észak-afrikai Cyprianus írta, hanem egy 7. századi, ír szerző (ezért Pseudo-, vagyis Ál-Cyprianus.); BALOGH 1927. 2., 5.; BALOGH 1930. 150–151.; BALOGH 1931. 41–42.; SZÜCS 1988. 32–58., 37., 51., 85. jegyzet.

⁷ SZÜCS 1988. 37., 51. 85. jegyzet; BALOGH 1927. 5.

⁸ BÉKEFI 1901. 959.

⁹ „Ich setze den Fuß in die Luft und sie trug.” Umgang mit Fremde und Heimat in Gedichten Hilde Domins. Würzburg 2003. 16–17.

¹⁰ BALOGH 1927. 1–10., 5.

¹¹ A fent említett bibliai Rácháb történetében is jelen van az érdek: a rossz hírű jerikói nő menedéket ad Józsué kémeinek, de megesketi őket, hogy ha majd Izrael fiai elfoglalják a várost, megkímélik a családját. Miután Józsué emberei elfoglalják Jerikót, mindenkit legyilkolnak, Rácháb házanépét azonban megkímélik. Az asszony története megelőlegezi az evangéliumi kijelentést: A vámosok és az utcanők megelőznek titeket az Isten országában. Máté 21,31–32.

¹² Szent István nagyobbik legendája szerint a király fia számára erkölcsstanító könyvecskét állított össze – „libellum de institutione morum constituit”. A legendszöveg a „verbis eum admonitionis spiritualis alloquitur” – „lelki intelmek szavaival bízta őt”- szófordulatot is használja, ennek alapján szokás *Admonitiones*, vagyis Intelmek néven is illetni a szóban forgó királytükört. Legendae S. Stephani regis, Legenda maior, 15. cap. SRH I. 391.; HAVAS VII.

¹³ Intelmek, 6. cap. /35. Másik fontos sajátossága a világi előkelők megbecsülésére való felszólítás.

sában rejlő politikai *haszonra*.¹⁴ Röviden a 10. fejezet is kitér a külföldiek iránti jóindulatra,¹⁵ ám itt nincs szó a hasznosság elvéről.

9.3 Mit értünk a „*regnum*” szó alatt?

A 6. fejezet sokat idézett mondata: „Nam unius linguae uniusque moris Regnum inbecille est et fragile.”¹⁶ Régebbi fordításban így olvassuk: „Mert az egynyelvű és megszokású ország gyöngye és törékeny”.¹⁷ Újabb fordításokban a *regnum* kifejezést a *királyság* szóval adják vissza.¹⁸ Olyan értelmezéssel is találkozunk, mely szerint ebben az esetben királyi kíséret, királyi udvar volna a *regnum* megfelelője. Szörszálhasogató ez a különbségtétel? Vagy lényeges eltérést rejtenek maguk mögött a különböző fordítások és értelmezések? Az utóbbi évtizedek során többen foglalkoztak a *regnum* értelmezésével, és eltérő eredményekre jutottak. Fejtegetésem első részében ezért ezeket az értelmezési lehetőségeket vizsgálom. Az alábbiak során látni fogjuk, hogy további kérdések függnek ezzel össze: milyen mennyiségben, milyen eloszlásban beszélhetünk István királyságában külföldi jövevényekről?

Mályusz Elemér mutatott rá arra, hogy a *regnum* szó királyi kíséretként értelmezendő. A király tehát *nem* arra utasít, hogy külföldiek tömegeit kellene az országba hozni. Azt hangsúlyozza, hogy kíséretében tartson maga mellett külföldi lovagokat, papokat, akiknek ebben az országban nincs rokonságuk, így rá vannak utalva a királyra, mindenben tőle függenek.¹⁹ Szűcs Jenő ugyancsak ezt a gondolatot viszi tovább. Figyelmeztet a Rómával példálózó szövegrész *nobiles et sapientes* (nemesek és bölcsek) fordulatra: vagyis külföldi lovagok és pa-

¹⁴ Balogh József fent idézett munkájában erre még nem mutatott rá. Deér József hangsúlyozta, hogy az Intelmek keresztény szemlélettel összhangban „gyakorlati politikai” gondolatokat is megfogalmaz a VI. VII. VIII. fejezetekben. Századok 1942. 440–441.; Guoth Kálmán 1943-ban írt munkájában különbséget tesz az Intelmek 6. fejezetében és a 10. fejezetben levő vendégszeretetről szóló gondolat között: a 6. fejezet a hasznosságot emeli ki, a 10. az irgalmat.; Szűcs Jenő ugyancsak rámutat arra, hogy az Intelmek 6. fejezetében jelen van a vendég befogadásához kapcsolódó politikai haszon gondolata. SZÜCS 1988. 42. 43.; Lásd még BAGI 2005. 208.

¹⁵ Intelmek 10. cap. 48/49.

¹⁶ Intelmek 6. cap. 36.

¹⁷ BALOGH 1927. 5. Békefi Remig és Kurcz Ágnes szintén „ország” szóval adták vissza a *regnum*-ot. BÉKEFI 928.

¹⁸ „Az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törékeny.” Erkölcsoke oktató könyvecske. Ford. Bollók János. In Szent István király Intelmei és Törvényei. Budapest 2002.³. 29.¹ „Az egy nyelvű és csak egyetlen szokásmódra épülő Királyság ugyanis gyenge és törékeny.” HAVAS 37.

¹⁹ MÁLYUSZ 1941. 113–139. Mályusz szerint István után a 11–12. században a magyar uralkodók magyarosítani igyekeztek a külföldi betelepülőket, a zsidókat kivéve. Szétszórtan telepítették le őket, hogy hamarabb beolvadjanak. A 13. században változott a telepítési politika. Akkor azért telepítették őket tömbökben (pl. Erdélyben a szászokat), hogy a nagybirtok ne szerezhesse meg ezeket a területeket.

Szekfű Gyula szerint az Árpád-házi uralkodók nem törekedtek az idegenek beolvasztására. Eleinte azért telepítették őket külön, mert kis csoportokban jöttek az országa. Szekfű Gyula a magyar királyság idegenekkel szemben barátságos jellegét hangsúlyozta szemben Mályusszal, aki szerint az Árpád-házi uralkodók a 11–12. században a külföldi jövevények beolvasztására törekedtek, a zsidókat kivéve. A Szekfű–Mályusz vitát tágabb összefüggéséhez lásd ERŐS 2000.

pok támogatására számított a király.²⁰ Vekerdi József is hasonló véleményt fogalmaz a Bollók János által készített fordítást mélató cikkében: hangsúlyozza, hogy a *regnum* nem fordítható országgént, ehelyett a királyi udvar, királyi kíséret kifejezések alkalmazandók.²¹

Mályusz elméletét a maga korában sem fogadta el mindenki. Guoth Kálmán mellett szállt síkra, hogy *regnum* országgént értelmezendő, hiszen István nem csak egy szűk körnek, hanem „az egész országnak volt a királya”. Az 5. fejezet attól óvja a trónörökös, hogy másoknak adatik a *regnum*. Guoth szerint itt nem lehet szó csupán a kíséretéről: a kifejezés magára az országra vonatkozik. Azon a véleményen van, hogy a 6. fejezet a telepések beköltözésének fontosságát hangsúlyozza, akik tömegesen özönlöttek az országba. Mivel István idejében nem beszélhetünk telepesszomzalomról, Guoth arra a következtetésre jut, hogy az Intelmek abban a formában, amelyben előttünk áll, nem készülhetett Szent István idején.²²

A közelmúlt szakirodalmában közül sem fogadta el mindenki maradék nélkül a *regnum* = királyi kíséret elvet. Kubinyi András csak részben ad igazat Mályusz értelmezésének. Szerinte az Intelmek bizonyos pontján királysággént értelmezhető a *regnum*. Ilyen szövegösszefüggés a „sine dubio maximum detrimentum tuum patitur regnum” = kétségtelenül igen nagy kárt szenved a te királyságod. Az „auge regum” fordulatban viszont Kubinyi szerint is királyi kíséretet jelent a *regnum*, hiszen a béke pártján álló István nem kívánhatta az ország területi növekedését.²³ A „tuum ... auge Regnum” ellenben így is fordítható: „gyarapítsd királyságodat”²⁴. Nem területi növelésre utasít tehát a szöveg, hanem a jólét növelésére. A *regnum* ebben az esetben *királyság* szóval is visszaadható.

9.4 Hiteles-e a szöveg?

Mielőtt tovább folytatom a *regnum*-királyság körüli fejtegetést, nem mehetünk el szó nélkül Guoth felvetése mellett: vajon Szent István korában keletkezett-e az Intelmek szövege? A fennmaradt kéziratok a 15–16. századból valók. Ez tápot ad azok gyanújának, akik a szöveg hitelében kételkednek. Tekintve, hogy a fejezetek rövid kivonatai Szent István nagyobbik legendájában is olvashatók, a legendaszöveg megírása előtt valamilyen formában léteznie

²⁰ SZÜCS 1988.

²¹ VEKERDI 2004. 495–499.

²² GUOTH 1942. 43–64.

²³ KUBINYI 1999. 123–138., 126. Kubinyi idézi Holub József gondolatait: szerinte a *regnum* földrajzi egységet, királyi hatalmat, királyságot és a 11–12. században azokat a nemeseket, aki elkísérik a királyt a hadjáratokba. La Représentation politique en Hongrie au Moyen Age. In: Études présentées à la Commission Internationale pour l’Histoire des Assemblées d’États 18. (1958) 80. Idézi KUBINYI 126. Harald Zimmerannra is hivatkozik, aki szintén felvetette, hogy a *regnum* szót „királysággént, és nem királyi kíséretként kell azonosítani.”

²⁴ Intelmek 38–39.

kellett az Intelmek szövegének. Ezt Guoth sem tagadja. Hogy abban a formában, amelyben ma előttünk áll, létezhette-e Szent István korában, már képezheti vita tárgyát. Formája, a rímes próza a 11. században volt divatban,²⁵ de ehhez hozzátehetjük: a 13. század elejére helyezett Anonymus gestájában is felcsendülnek a rímek. Önmagában a rímes próza tehát még nem bizonyítja a 11. századi keletkezést. A kérdés nem könnyű voltát mutatja, hogy Deér József 1942-ben még tagadta az interpoláció lehetőségét, később azonban már pártolta.²⁶ Guoth az Intelmek szellemisége alapján érvel amellett, hogy későbbi betoldások lehetnek benne. Az erények hangsúlyozása azonban a Karoling idők szellemiségében volt jelen, a király mellett álló tanácsadók szerepére pedig a 10. század végéről lehet példát hozni.²⁷ Szent István korára jellemző a szöveg azon megállapítása is, hogy Magyarországon még fiatal a kereszténység. Az idegenek hasznosságáról való gondolat ugyancsak beleillik István korába, hiszen István országába érkeztek külföldi vendégek, és a király épített a munkájukra. Az Intelmek azonban helyenként annyira egyedi gondolatokat tartalmaz, hogy pusztán gondolatai alapján nem lehet egyértelműen egy korszak divatirányzatába beilleszteni.

9.5 A Magyarországra érkezett jövevények eloszlása és mennyisége

Elfogadható az a nézet, hogy a király nem telepes tömegeket akart az országba hívni.²⁸ Ehhez azonban érdemesnek tartom hozzátenni: a királyságba hívott papok és lovagok közül nyilván nem tartózkodott mindenki folyamatosan a király közelében. Valószínűbb, hogy az uralkodó hű embereinek egy részét kinevezte a fontosabb püspökségek, apátságok, ispánságok élére. Jó példa erre Szent Gellért pályafutása. Bizonyos ideig a király közelében élt, mint a trónörökös nevelője, majd remeteségbe vonult, később azonban megkapta a marosi püspökséget. Azt mondhatjuk: az a személyi kör, amely az uralkodótól függött, valószínűleg lefedte azt a területet, amely fölött az uralkodó hatalmat gyakorolt. Vagyis a kíséret lefedte az országot.²⁹

Ha arra vagyunk kíváncsiak, mekkora szerepet szánt Szent István a jövevényeknek, az Intelmeken kívül érdemes István király törvényére is odafigyelni. A törvény szerint nem szabad más hospeseit elvenni. „Ha valaki jóakarattal vendéget fogad fel, és neki tisztességes ellátást nyújt, (a vendég) ne hagyja el mindaddig kenyéradóját, s ne álljon be más valakihez vendégül,

²⁵ Az Intelmek stílusát, rímes prózáját Horváth János vizsgálta (HORVÁTH 1954.)

²⁶ Az interpoláció gondolatát Deér József először tagadta, és a szöveg eredetisége mellett szállt síkra. (DEÉR 1942. 435–452.) 1971-ben azonban azt vallotta, hogy a 11. században nem jöttek idegenek Magyarországra „*ex diversis partibus et provinciis*”, tehát a szöveg nem származhat a 11. századból. KUBINYI 1999. 126.

²⁷ SZÜCS 1988. 42–43.

²⁸ SZABADOS 2011. 289.

²⁹ Lásd http://laudator.blog.hu/2009/05/23/egynyelvu_oroszag_vagy_egynyelvu_udvar hozzászólását.

még ez a megállapodás szerint ellátja.”³⁰ Egy törvény szövegét vizsgálva mindig kérdés lehet, mennyiben valósult az meg a maga korában. A törvényalkotó szándéka és a helyzet, amely őt a törvény kiadására bírta, azonban kihüvelyezhető a szövegből. Eszerint pedig nemcsak az uralkodó tarthatott magánál külföldről jött embereket, hanem más előkelők szűkebb-tágabb környezetében is jelen lehettek vendégek.³¹ Ezt figyelembe véve több jövevénnel számolhatunk, mint amennyire Mályusz Elemér és Szűcs Jenő írásai alapján következtethetnénk.

9.6 Mit érthettek régen a „regnum” szó alatt?

Vizsgáltuk a *regnum* szó fordítási, értelmezési lehetőségeit; érdemes azt is végiggondolni, mit érthettek a korabeli magyarok a *regnum* szó alatt. *Királyság* szavunk a Schlägeli szójegyzékben bukkan fel először az 1400-as évek elején.³² Maga a szó nyilván korábban is létezhetett. *Ország* szavunk korai előfordulását a Halotti beszédben, 1195 körül találjuk: *munhi uruzag*.³³ Madas Edit prédikációirodalomról szóló könyvében olvashatunk egy latin szövegváltozatot, mely a legközelebb állhat a Halotti beszéd vonatkozó részéhez. Ez a Hartvik-féle Agenda pontificalisban található. A magyar könyörgés így végződik: „adjon neki mennyei országba utat”. Az Agenda szövegében ezt találjuk: *perducere dignetur ad regnum celorum*.³⁴ Eszerint 12. század végi magyarban a *regnum* megfelelője az *uruszág*, *ország* volt. A 1466-ból való Müncheni Kódex a Máté szerinti Evangélium *regnum caelorum* fordulátát így adja vissza: „mennyei országa.” A *regnum* országgént való fordítása tehát hagyomány volt a magyar nyelvben.³⁵ Az *uruszág* egy úr-hoz való kapcsolódást, tehát egyeduralmat fejez ki, akár csak a görög *basileia* vagy a latin *regnum*. Györffy György az *úr* szót törzsfőnökként értelmezi, *ország* szavunkat pedig a latin *ducatus*, hercegség megfelelőjének tartja.³⁶ A fenti párhuzam alapján azonban az *uruszág* *regnum*ot is jelenthet. Ezért pontosabbnak érzem, ha az országot – *uruszág*ot – az úr-hoz tartozó politikai egységként értelmezzük. Ennek nagysága attól

³⁰ Szent István törvényeinek XII. századi kézírata az Admonti kódexben. Ford. Bartoniek Emma. István törvénye. 24. cap. „De his, qui hospites alterius sibi tollunt. Si quis hospitem cum benivolentia accipit et nutrimentum sibi honeste inpendit, quamdiu secundum propositum nutritur, non deserat suum nutritorem, nec ad aliquem alium suam deferat hospitalitatem.” In: ZÁVODSZKY Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege. (Pápa 2002). Budapest 1904.

³¹ GYÖRFFY 2003. 510.; Guoth szerint a vonatkozó törvénycikk „jelentéktelennek tünteti fel” a „telepesek” szerepét. GUOTH 1943. 31. Én azt tartom fontosnak, hogy a törvény egyáltalán megemlíti a jövevényeket.

³² TESZ, II. 471.

³³ Először személynévként fordul elő: „In villa Kuceu ... vrsag” 1138/1329.; Ezt követi a halotti beszédben való előfordulás (1195). TESZ II. 1095.; „oggun neki munhi uruzagbele utot.” Ó-magyar olvasókönyv. 70.

³⁴ MADAS 2002. 101–102. A Pray-kódexben, a Halotti Beszéd és Könyörgés után következik egy hasonló tartalmú és felépítésű Sermo. Ebben azonban nincs meg a fenti munhi uruzag párhuzama, arra az Agenda pontificalis-ban található párhuzam. 83–102.

³⁵ Müncheni Kódex, 103.; Müncheni Kódex (1466). A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján Szabó T. Ádám. Budapest. 1985. 23.

³⁶ GYÖRFFY 1958. 585.

függött, mekkora hatalommal bírt a fölötte rendelkező *úr*. Az ország szó mai jelentése nyilván más: ma nem érezzük bele az egyeduralom jelentést, hanem földrajzi egységként értjük az országot. A regnum korabeli megfelelőjeként azonban elfogadhatónak érzem az uruszág kifejezést.

Ha fellapozzuk Niermayer tekintélyes latin szótárában a regnum szócikket, kilenc különféle jelentést találunk benne: a fenség, fiskus, a királyság nagyjai, korona, gyertyatartó, trón, törzsterület, hercegség, grófság egyaránt szerepel a lehetséges jelentések között.³⁷ A számos eltérő értelem arra figyelmeztet, hogy amikor a szó jelentése fölött töprengünk, nem hagyható figyelmen kívül az adott szövegekörnyezet.³⁸

Az Intelmek bevezetőjében a Regna a konzulság, hercegség, ispánság, püspökség és egyéb méltóság sorába kerül.³⁹ A Regnum tehát itt méltósággként, királyi méltósággként van jelen. A későbbiek során többször jelenik meg olyan szövegekörnyezetben a Regnum szó, mely megengedi a királyi méltósággként való értelmezést.

Találunk azonban olyan szövegösszefüggést is, amelyben a Regnum már kevésbé fordítható királyi méltósággként: „*te ipsum sine dubio sanas tuumque Regnum honorifice gubernas,*”⁴⁰ vagyis saját magadat kétségkívül meggyógyítod és királyságotat tisztességgel kormányzod. A Regnum itt olyasvalami, amit kormányozni lehet: embercsoportot, államot, királyságot érthetünk rajta. A tanács fontosságát hangsúlyozó 7. fejezet szerint a tanács – *consilium* – ... *determinantur Regna*...⁴¹ Kurcz Ágnes fordításában „dönt el királyi sorsokat”⁴² Bollók Jánosnál „szabja meg az ország határait”,⁴³ Havas László szerint „szabja meg a Királyságok határait”.⁴⁴ Amennyiben a determino szót a határok meghúzására vonatkoztatjuk, a Regnum ebben a

³⁷ NIERMEYER 1177.

³⁸ Számomra különösen érdekes, hogy a regnum gyertyatartót is jelenthetett. Ez az értelmezés onnan eredhet, hogy a regnumot koronaként értelmezték, a gyertyatartó pedig korona alakú volt. Ezzel kapcsolatban érdemes emlékeznünk arra, hogy a 11. századi csillárokat koronának is nevezték. „Meinwerk paderborni püspök (1009–1036) korából származó összeírás az általa alapított bencés kolostor leltáránál” gyertyatartót nevez koronának. „Coronam argenteam ante principale altare continens in festis precipuis XII candelas in honorem omnium apostolorum.” Corona néven tartják számon a hildesheimi Szűz Mária székesegyház csillárát, amit Hezilo hildesheimi püspök (1055–1065) a 11. század második felében készíttetett. A műtárgy a Mennyei Jeruzsálem jelképe. Tizenkét magasabb és tizenkét alacsonyabb kaputorony díszítette. A magasabbakra az apostolok nevét írták fel. TÓTH 1997. 17. A hildesheimi csillár esetében tehát összekapcsolódik a város és a korona jelentése.

³⁹ „*Regna, consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus caeteresque dignitates*”, Intelmek, Prologus, 6.

⁴⁰ Intelmek II. fej. 26.

⁴¹ Intelmek VII. fej. 38.

⁴² KURCZ 53. Megemlítendő, hogy Kurcz Ágnes fordítása adja vissza legjobban az eredeti rímes prózát.

⁴³ BOLLÓK 29.

⁴⁴ HAVAS 39.

szövegösszefüggésben területegységként értelmezendő, amelynek határai vannak.⁴⁵ Hangsúlyozandó, hogy Bollók János a 6. fejezetben királyságként fordítja a *Regnum* szót, ebben az esetben azonban ország-ként adja vissza.

Figyelemre méltóak a *Regnum* azon előfordulásai, amelyek a mennyországra vonatkoznak. A katolikus hit megtartására intő első fejezet szerint, akik a hitet nem tartják meg, sem itt nem uralkodnak tisztességgel „sem az örök királyságban vagy koronában nem lesz részük”⁴⁶: „nec hic honeste regnant nec aeterno Regno uel Corona participantur”⁴⁷ Az utolsó fejezet fontos erények felsorolása után ugyancsak egy mondatban kapcsolja össze a földi uralmat és az örök boldogságot. „...sine quibus ualeat hic regnare nec ad aeternum pertingere *Regnum*”⁴⁸ „...ezek nélkül sem itt nem uralkodhat senki, és az örök királyságba sem juthat.”⁴⁹ Figyelmet érdemel az „örök korona” említése. Az Újszövetség több helyén korona jelképezi az üdvösséget.⁵⁰

A *Regnum* többi előfordulása az *Intelme*kben véleményem szerint királyi méltósággént és királyságként – mint államalakulat – is értelmezhető.⁵¹

Vekerdi József kigyűjti az *Intelme*k szövegében azokat a fordulatokat, amelyeket a *regnum* szimonímájaként értelmez: *regalis dignitas*, *regia dignitas*, *regalis corona*, *corona regum*, *regale palatium*, *regia*, *regium solium*, *régimen*, *tröhni honor*, *aula*, *tribunalia regum*. Értelmezése szerint ezek a „királyi udvarra vonatkoznak, nem az országra.” A területre szerinte a

⁴⁵ Érdemes ezzel összevetni a főemberekről és vitézekekről szóló 7. fejezetet, melyben ők a királyságnak 9 ... *augmentatores marciarum* (*Intelme*k VII. fej. 30.) = határok növelői (HAVAS I. fordításában: „gyarapítják a határmenti területeket (vagy: a királyságok – monarchiarum – megerősítői).” HAVAS 31.; Bollók fordításában: „a határtartományok erősségei” BOLLÓK 26.

⁴⁶ HAVAS 17.

⁴⁷ *Intelme*k I. fej. 16.

⁴⁸ *Intelme*k X. 50.

⁴⁹ BOLLÓK 33.

⁵⁰ Apo 2:10. *coronam vitae*, ton stephanon tész zóész (Légy hű mindhalálig, és neked adom az élet koronáját.) Apo 3:11. *venio cito tene quod habes, ut nemo accipiat coronam tuam* (Ragaszkodj ahhoz, amid van, hogy senki el ne vegye koronádat.)

⁵¹ „*multa mala passus est in Regno*” (*Intelme*k, Prologus, 10. „...sok bajt kellett kiállnia országlása idején”, Havas L. fordításában.

„*si uis beatus vivere et tuum Regnum honestare*” (*Intelme*k III. fej. 28.) = ha boldogan akarsz élni és a királyságodnak tisztességet szerezni

„*Illi enim sunt Regni propugnaculum*” (VII. fej. 30.) = ők a királyság sáncai

„*Inobedientia enim totius Regni pestilentia*” (VIII. 42.) = engedetlenség az egész királyság pestise

„*huius climatis tenere Regnum*” VIII. 44.) = ezen a klímán, (a földnek ezen az égővén) megtartani a te királyságod

„*alienis tuum tradetur Regnum*” = idegeneknek adatik a te királyságod

„*ut tuum Regnum per omnia pacificum*” (32.) = a te királyságodat mindenben békés legyen

„*si uis Regni habere honorem*” (32.) = ha akarod, hogy a királyságodnak tisztessége legyen

„*omnia Regna ornant et magnificant aulam*” (VI. 36.) = mind királyságokat ékesítik és nagygyá teszik az udvarokat

„*unius linguae uniusque moris Regnum*” (VI. 36.) = az egy nyelvű és egy szokású királyság

„*maximum detrimentum tuum patietur Regnum*” (VI. 38.) = igen nagy romlást szenved a te királyságod

monarchia kifejezés utal.⁵² Fentebb azonban láttuk, hogy felmerültek más értelmezések is. Szűcs Jenő szerint a királyi hatalmat fejezi ki szinonímákkal a szöveg: palota, trón, regalis dignitas, regimen, korona. Ezek a kifejezések az egyes fejezetek elején fordulnak elő: ezek azok a dolgok, melyeket az adott fejezetben tárgyalt helyes magatartás ékesít. Elképzelhetőnek tartom, hogy a korabeli ember fejében nem különültek el olyan élesen a királyi hatalom, királyság, ország és királyi udvar fogalma, mint a mai gondolkodásban.⁵³ Az Intelmekben a regnum nemcsak az uralkodó szűkebb kíséretére utalhatott, hanem a tágabbra is: az uralkodó hatalma alatt álló politikai egysége, vagyis a királyságra, az országra.⁵⁴

A fentiekhez hozzátehetjük: az Intelmek szerzője a Római Birodalmat hozza fel példaként, amikor a vendégek fontosságáról ír. A Birodalommal nem annyira a szűk udvari közösség állítható párhuzamba, inkább egy tágabb politikai egység.

9.7 A jövevények mennyiségéről

Amíg Mályusz, Szűcs és Vekerdi értelmezése szerint István idejében a jövevények aránylag szűk csoportja, papok és lovagok jöttek a királyságba, addig Györffy György nézete némileg eltér ettől. Szerinte Géza fejedelem idején papok és fegyveresek költöztek az országba, István uralma alatt azonban „országos mozgalommá” növekedett „minden rendű-rangú hospesek bevándorlása”. Hangsúlyozza, hogy nem a lakatlan területek benépesítése volt a cél, hanem a „királyi udvar gazdasági termelésének sokoldalúvá” tétele.⁵⁵ Településeket is megjelenl, ahová szerinte még a 11. század elején költöztek németek. Szatmárnémeti 1230-ban kiadott kiváltságlevele azt állítja, hogy Gizella királyné „hitével” települtek oda a németek.⁵⁶ Kristó Gyula ellene veti, hogy a csekély számú közösség bizonyára elmagyarosodott volna a 13. századig.⁵⁷ Györffy azonban más településeket is említ, amelyeket 11. századi német településeknek vél. Ilyen az erdélyi Besztercétől délre fekvő Királynémeti. Azok a vallon telepe-
sek, akik a 12. századtól arra a vidékre települtek, Bayersdorfnak nevezték. Györffy szerint a bajorok még Gizella és I. András közötti időben települtek oda. A később odatelepültek megkülönböztették maguktól az ott talált németeket. Kristó idézett művében Bayersdorfort is 12. századi telepítésnek tartja. Érvet nem hoz a 11. századi telepítés ellen, nyilván hasonló indo-

⁵² VEKERDI 495–496.

⁵³ Közel kerül egymáshoz a corona és a regnum, noha Európában csak 12–13. században fejlődött ki a koronaszimbolika. SZÜCS 43–44.

⁵⁴ Az Intelmekben egyébként nem szerepel a magyar népnév, sem a gens szó. SZÜCS 39.

⁵⁵ GYÖRFFY 2003. 508–509., 511.

⁵⁶ GYÖRFFY 2003. 512.

⁵⁷ KRISTÓ 2003. 122.

kot említhetne, mint Szatmárnémeti Gizella-kori telepítésével szemben.⁵⁸ Györffy hasonlóan korai telepítésnek tartja a Veszprém megyei Nempti-t is, melyet elsőként az 1086-i évi bakonybéli összeírás említ.⁵⁹ Kristó szerint csak a 12. század elejétől számolhatunk német bevándorlással. Megfogalmazásával – „Magam úgy vélem” – azonban ő is érezteti, hogy feltételezésről van szó. Természetes jelenség, hogy a német közösségek igyekeztek minél régebbre visszavezetni magyarországi jelenlétüket. Véleményem szerint a Györffy által hozott érvek alapján nem lehet teljesen kizárni, hogy már a 11. század elején létrejött néhány németek által lakott település, és azok a 12–13. századig meg is őrizték azonosságtudatukat.⁶⁰

Kristó Gyula rámutat arra, hogy „az -i képzős helynevek keletkezésének fénykora nem a XI–XII. század volt..., hanem a XIII–XIV. század.”⁶¹ Ez tehát kétségesse teszi, hogy az említett település lakói Gizella idejében települtek volna hazánkba. Györffy sorai alapján tömegmozgalom képe elevenedhet meg előttünk. Idegenek tömeges bevándorlásáról a források alapján nem beszélhetünk, annyit azonban valószínűsíthetünk, hogy nemcsak főrangú idegenek érkeztek István királyságába, hanem közrendűekkel is számolnunk kell, elsősorban az előkelőbb jövevények kíséretében. Az is valószínűsíthető, hogy a vendégek nemcsak a király szűk környezetében fordultak elő. Egyrészt azért, mert a király az ország különböző pontjain adott nekik egyházi vagy világi hivatal, másrészt a törvény szövege utal rá, hogy a királyon kívül az előkelők szolgálatában is állhattak vendégek.⁶²

9.8 Az *Intelme*k a *külföldi szakirodalomban*

Érdemes szem előtt tartani, hogy nemcsak a magyar nyelvű, hanem a külföldi szakirodalomban is idézik az *Intelmeket*, amikor az idegen nyelv és a jövevények megbecsülésének fontosságáról középkori forrásra hivatkoznak. Így tesz Arno Bornst *Der Turmbau von Babel* című, nyelvekről, nyelvtudásról szóló nagyszabású művében.⁶³ Tomasz Jurek lengyel kutató Lengyelországba vándorló német lovagokról szóló tanulmányában hivatkozik a *Libellus*-ra, és

⁵⁸ KRISTÓ 2003. 122.

⁵⁹ GYÖRFFY 2003. 512.

⁶⁰ Gondoljunk rá, hogy 11. században Magyarországra került újlatin nyelvű közösség még a 15. században is őrizte a nyelvét. 1447-ben vallonul jól beszélő magyarországi zarándokok látogattak Liègebe. KRISTÓ 2003. 173.; Lásd még TÓTH 2007.

⁶¹ KRISTÓ Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Atila József nominatae. Acta Historica* 55. (1976). 57. Idézi: KRISTÓ 2003. 16.

⁶² Balogh József megállapítása szerint a skolasztika fedezte fel Arisztotelésznek (Pol. 7,6) azt a gondolatát, hogy az idegenek bejövetele veszélyes. Később a humanizmus fejlesztette tovább ezt a nézetet. Az *Intelme*k tehát nem keletkezhetett a humanizmus vagy a skolasztika korában. Balogh megállapítása szerint a 6. fejezet nem a magyarországi nem magyarokra vonatkozik, hanem a betelepülőkre. BALOGH 1927. 7.

⁶³ BORST 1958. Band II. Teil I. 581. Borst szerint az *Intelme*k idézett sorai Szent Ágostonnak a 44. zsoltárhoz írt értelmezésére emlékeztetnek, mely szerint az Egyházat a nyelvek sokfélesége ékesíti.

11. század eleji magyar szerző művének tekinti.⁶⁴ Christin Lübke lengyel szakirodalom alapján idézi fel az egy nyelvű és egyerkölcsű birodalom (Reich) gyengeségéről szóló fordulatot. Lübke az 1000 körüli német–szláv kapcsolatokat taglalva megemlíti a szláv udvarokban jelen levő külföldieket. Ebben az összefüggésben hivatkozik az Intelmek gondolatára. Megállapítása szerint nemcsak feleségként, egyházi személyként vagy hadvezérként fordultak ott elő külföldiek, hanem a „nemzetközi <életstílus> megjelenítése” végett is.⁶⁵ A nemzetközi szakirodalom hivatkozásai is indokolják, hogy európai jelentőségű forrásokat elemző dolgozatomban részletesen foglalkozom az Intelmek idegenekkel kapcsolatos fejezeteivel is. Tanulmányom második egységében a 10–11. századi uralkodók szolgálatában álló jövevények szerepét mutatom majd be, Lübke írását is felhasználva. Előbb azonban lássuk az Intelmek 8. fejezetét, mely szintén az idegenséggel kapcsolatos.

9.9 Kik a „korábbi királyok”?

Az Intelmek 6. fejezete mellett különféle értelmezésekre adhat alapot a 8. fejezet is. Jórészt arra utasítja olvasóját, a trónörököst, hogy kövesse apja – tehát a szöveg beszélőjének – példáját. A következő gondolatok azonban kérdéseket vethetnek föl: „...*Mert a földnek ebben az övezetében nehéz az uralkodói hatalom megtartása, hacsak már előbb is nem úgy léptél fel, mint aki a korábban országló Királyok szokásának nyomdokán halad. Ki lenne az a görög, aki a latinokat görög hagyományok alapján kormányozná, vagy ki lenne az a latin, aki a görögöket latin hagyományok segítségével igazgatná? Nincs ilyen! Ennek okán kövesd az én szokásaimat, hogy a tied körében kimagasló személyiségnek tartsanak, az idegenek körében pedig dicséretre méltónak.*”⁶⁶

Kik azok a korábbi királyok, akiknek követésére felszólít a szöveg? Az értelmezések között elkülöníthető két határozott véleménycsoport. Az egyik inkább külföldi királyok követésére való felszólítást, nemzetek feletti eszmét fedez fel a szövegben, a másik szerint az Intelmek szerzője hazai hagyományok, a korábbi magyar uralkodók követésére inti a trónörököst.

Guoth Kálmán az utóbbi csoportba sorolható. Arra mutat rá, hogy István az első magyar király, a szövegben tehát a többes számú „Királyok” alak későbbi betoldás lehet. Szt. István

⁶⁴ JUREK 2003. 243–276., 244.

⁶⁵ LÜBKE 1993. 86. „Als Ausdruck für das Bewußte streben nach einer internationalen Zusammensetzung der Höfe ganz Mitteleuropas wurde jener Teil der berühmten Ermahnungen König Stephans von Ungarn an seinen Sohn Emmerich gewertet, in dem jenes Reich als schwach bezeichnet wird, das nur eine Sprache und eine Sitte kennt.” Amire Lübke hivatkozik: ZIENTARA, B.: Cudzoziemcy w Polsce X–XV. wieku: ich rola w zwierciadle polskiej opinii średniowiecznej. In: Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej. Warszawa 1973. 9–37., 9.

⁶⁶ Intelmek 45.

Nagy Legendája felsorolja az Intelmek fejezetcímeit, ott maiores, vagyis az ősök szem előtt tartásáról van szó. Guoth szerint tehát az Intelmek eredeti szövegben maiores, ősök kifejezés állhatott. Ezt cserélték ki a későbbi királyok idején a Szent Istvánra való tiszteletből „antecessores reges” –re, „Király elődök”-re. Guoth szerint István nem buzdíthatta fiát pogány elődök követésére. A Nagy Legenda címfelsorolása is csak „szem előtt tartást” említ, nem teljesen kötelező jelleggel. Guoth szerint „talán csak az általános keresztény felfogás erős, szinte kényszerítő nyomására kerülhetett egy ilyen rész az eredeti Intelmekbe”.⁶⁷

Guoth érvelésében érzek némi ellentmondást. Egyfelől igazolja, hogy az eredeti szövegben ősökről, tehát magyar uralkodókról volt szó. Másfelől úgy érvel, hogy a szöveg „korántsem kötelező formában” intett az ősök „szem előtt tartására.” A fent idézett rész a latinok és görögök kormányzásáról meglehetősen határozott politikai tartalmú intést tartalmaz. Vitathatónak érzem azt a megállapítást is, hogy a szerző az István előtti uralkodókat nem nevezhette királynak. Guoth egy lábjegyzetben maga mutat rá érvrendszere lehetséges ellenérvére, Szent István kisebbik legendájára, mely szerint István „apja király volt”.⁶⁸ Ha tehát van olyan magyarországi forrás, mely István apját királyként tartotta számon, miért ne tehetett volna így az Intelmek szerzője is? Nyugati forrásokról is tudunk, melyek királyként emlegettek 10. századi magyar vezéreket.⁶⁹ Guoth fejtegetésének lényegét mindenesetre abban látom, hogy szerinte az Intelmek 8. fejezete az ősöknek, tehát a korábbi magyar uralkodóknak ha nem is követésére, de szem előtt tartására buzdíthatott.

Szűcs Jenő másképp értelmezi a 8. fejezetet. Az ő gondolatmenetében a követésre méltó királyok azok, akiket a szöveg név szerint is említ: vagyis Salamon és Dávid, a bibliai uralkodók. Rajtuk kívül még a római királyokat említi a szöveg. A 9–11. században valóban benne

⁶⁷ GUOTH 1942. 61–64., 63. Az interpoláció gondolatát Deér József először tagadta, és a szöveg eredetisége mellett szállt síkra. (DEÉR 1942.) 1971-ben azonban már azt vallotta, hogy a 11. században nem jöttek idegenek Magyarországra „ex diversis partibus et provinciis”, tehát a szöveg nem származhat a 11. századból. KUBINYI 126. Guoth szerint Szent László törvényeiben „nem találjuk meg az előző királyok követésének elvét”. GUOTH 1943. 39. Ezzel szemben a szabolcsi zsinat (1092) András király rendeletére hivatkozva mondja ki, hogy Szent Péter ünnepét három napos vigília előzze meg.

⁶⁸ GUOTH 1942. 62. 4. jegyzet. 1943-ben megjelent cikkében is fenntartja nézetét, de az Intelmek egyéb olyan elemeire is rámutat, amelyek szerinte nem illenek Szent István korába.

⁶⁹ Sankt Gallen-i Évkönyvek, Pulszi király elfogásáról szól. Augsburgi Gerhard, Ulrik püspök életírója szerint „Elfogott királyaikat és főembereiket Regensburgba vitték”

Deér József még Guoth cikke megjelenése évében rámutatott arra, hogy Szt. István Nagyobb Legendája nem szó szerint írta ki az Intelmek fejezetcímeit, tehát a 8. fejezetben sem kell arra gondolnunk, hogy később interpolálták volna. (DEÉR 1942. 446.) Deér a 8. fejezet többes számú reges alakját úgy magyarázza, hogy az a királyi méltóságra utal. Az szövegben megszólaló István ilyenkor nem közvetlenül magára utal, hanem általában a királyi méltóságra. (DEÉR 1942. 451–452.) A szöveg vonatkozó részét azonban gyakorlatiasabbnak érzem. Fennáll a kérdés: kik azok az előző királyok, akiket követni kell?

volt az európai királyeszményben Dávid és Salamon tisztelete.⁷⁰ Szűcs érvelése ellen szólhat, hogy az Intelmek 8. fejezetben az is benne van: a fiak kövessék az atyákat. Márpedig az Árpádoknak nem voltak ősei sem Dávid, sem a római királyok. A követésre méltó királyok említése azonban nem jelent feltétlenül visszautalást az ősökre. A fejezet elején a „maiores” követéséről van szó, ami elődök-nek is fordítható: beleérthetők tehát a vérszerinti ősök és a felvállalt elődök is. A szöveg beszélője a saját példájának követését írja elő fiának. Arról nem szól, hogy a nagyapa példáját is követni kellene. Azt sem állítja a szöveg beszélője, hogy ő követte a saját apja példáját. Szent István ezt nem is állíthatta maradéktalanul, hiszen Géza kettős válású volt, István pedig tisztán keresztény. Követendő vér szerinti ősként tehát ott áll a trónörökös előtt az apja, István király, követendő királyelődként pedig rajta kívül a bibliai királyok és a keresztény római uralkodók szolgálhatják a mintát.

Olyanok követésére szólít fel, akiknek uralma „ebben az égövben” példaértékű lehet. A clima kifejezés még ezen a helyen kívül még egyszer fordul elő a szövegben, a bevezető részben: „*amplissimis terrarum climatibus*”, „a földek legszélesebb tájöveiben”.⁷¹ Nem érzem helytelennek azt a következtetést, hogy a clima itt egy országnál nagyobb területegységet jelent. Ha a szóban forgó clima, „égöv” a keresztény világ, már elfogadható az a nézet, hogy példaértékű bibliai királyokat és keresztény királyokat kell követni.⁷²

Vekerdi József Szűcs elméletét nem fogadja el,⁷³ szerinte a szöveg a hazai hagyományok követésére int, sőt, arra, hogy a magyarokat magyaroknak kell kormányozniuk. Bollók János fordítását méltatva egy ide kapcsolódó nyelvi finomságra is felhívja a figyelmet. Bollók így tolmácsolja a latinok kormányzásáról szóló mondatot: 'Hiszen melyik görög kormányozhatná a latinokat görög szokások szerint?' Vekerdi fejtegetése szerint „A *regeret coniunctivust* a szokásos 'kormányozná'feltételes mód helyett először Bollók adja vissza ható igével, ami érzékelteti a gondolatot: a görögöket görögöknek, a latinokat latinoknak kell kormányozniuk, nem idegen uralkodóknak – tehát a magyarokat magyaroknak.”⁷⁴

⁷⁰ SZÜCS 1988. 33–53., 34–36. Kubinyi is elfogadja azt a nézetet, hogy itt a bibliai királyokról van szó. KUBINYI 1999. 124.

⁷¹ Intelmek, Prologus, 4-5. o. Magyarul: 7. o.

⁷² Szűcs fejtegetéséből úgy tűnik, a clima nála a keresztény világnál szűkebb egység, az a táj, ahol a Magyar Királyság létrejött. „Az alapegység tehát, melynek történeti dimenziója Dávid királytól a keresztény Rómán át a jelenig húzódik, az egész virtuális keresztény kozmosz, melynek történetesen eme tájékán, climáján rendeltetett nemrég egy új szervezet, nostra monarchia.” SZÜCS 1988. 38.

⁷³ VEKERDI „igen különös”-nek tartja Szűcs nézetét. 498. 10. jegyzet.

⁷⁴ VEKERDI 2004. 497.; A latinok és a görögök említése Havas László szerint nemcsak arra utal, hogy István király tisztában volt mind a latin, vagyis a római illetve német-római kormányzati hagyományokkal, mind a görög, vagyis bizánci politikai alapelvekkel, hanem az is egyértelműen kirajzolódik előttünk, hogy az apostoli magyar államalapító mintegy önálló utat keresett, figyelembe véve a latin és a görög példán kívül nyilván az ősi törzsi-fejedelmi tradíciót is.” HAVAS XXXIV

Vekerdi véleményével szemben úgy látom, a szöveg olyan helyzetre figyelmeztet, melyben különböző nyelvű közösséghez tartozik az uralkodó és azok, akik az uralma alatt állnak. A korabeli Magyar Királyságban is hasonló helyzettel állhatott szemben az uralkodó. A szöveg arra intheti a trónörökös, hogy tiszteletben kell tartania a különböző népcsoportok hagyományait.

Többen figyelmeztetnek arra a hasonlóságra, amely az Intelmek idézett gondolata és István törvényének bevezetője közt fennáll.⁷⁵ A törvény bevezetője szerint minden népet a maga törvénye szerint kell kormányozni. Madzsar Imre kimutatta, hogy István király törvényének ez a gondolata Bajor Törvénykönyvből való. A Bajor törvénykönyv áttekinti a nagy törvényhozókat Mózesről a görög és római politikusokon át Theodosiusig, majd megállapítja: „Deinde unaquaque gens propriam sibi ex consuetudine elegerunt legem.” „Utóbb minden egyes nép a szokásjog alapján magának alkotott törvényeket.”⁷⁶ A Bajor törvénykönyv szerint Theodorik frank király „megparancsolta, hogy utasításának megfelelően jegyezzék le a frankok, az alemannok és a bajorok törvényét minden egyes nép számára, amely uralma alatt állt, szokásjog szerint; hozzátette, amit hozzá kellett tenni, s elmetszette, ami átgondolatlan és összefüggéstelen volt. És azt, ami a pogányok szokásjoga szerint való volt, a keresztény törvénynek megfelelően megváltoztatta.”⁷⁷ Az István számára mintául szolgáló törvénykönyv tehát olyan birodalom képét idézi, amelyben különböző népek éltek, ezen népeknek pedig saját szokásjoguk volt. Közülük a frank, alemann és bajor törvényt íratta le az egyes népek számára. A bajor törvénykönyv a pogány szokások keresztény törvényekké való átalakításáról is szól. Az Intelmek erre az átalakításra nem tér ki. Azt azonban hangsúlyozza, hogy Magyarországon még fiatal a kereszténység, tehát, ha a régi szokásokat bizonyos formában tiszteletben akarta tartani és keresztény szellemiséget is meg akarta meghonosítani, a régi szokásokat mindenképpen módosítani kellett.

A latin–görög különbségről olvasva eszünkbe juthat egy másik korabeli forrás, Querfurti Brúnó Szent Adalbertől írt életrajza. Az elbeszélés szerint a cseh Adalbert Itáliában találkozik Nílussal, a görög remetével. Nílus hangsúlyozza magáról, hogy ő görög. Arra inti Adal-

⁷⁵ DEÉR 1942. 451–452.

⁷⁶ Az idézett mondat előtti történelmi áttekintést Sevillai Izidor művéből vette a Bajor törvénykönyv írója. MADZSAR 1921. 59.; Lex Baiuvariorum 258.; Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye. Ford., kísérő tanulmányt írta Nótári Tamás. Szeged 2011.

⁷⁷ Lex Baiuvariorum 2011. 11. A Prologus bizonyos részei utalhatnak történelmi tényekre, I. Theuderich, frank király „alemann és bajor törvényhozói szerepe” azonban minden bizonnyal csupán legenda. Theuderich 533-ban halt meg, a bajorok csak ez után tűnnek fel a forrásokban, a „későbbi Bajorország területe pedig nem tartozott frank fennhatóság alá.” A bajorok törvénye 737–743 között keletkezhetett. NÓTÁRI 2011. 161–168.

bertet, hogy menjen inkább a latin szerzetesek közösségébe, Rómába.⁷⁸ A szöveg azt sugallja, hogy a görögnek görög, a latinoknak latin szokás szerint kell élniük. A latin–görög ellentét Adalbert életrajzában a különböző rítusokra utal. Az Intelmekben nyilván különböző uralkodói szokásokról, népekhez kapcsolódó hagyományokról van szó. Mindkét szöveg példa azonban a latin–görög szembeállításra.

Az Intelmek 8. fejezete olyan helyzetet vázol, amelyben az uralkodó saját nyelvétől eltérő nyelvűeket is kormányozhat. Az előző királyok említését nem kell feltétlenül itteni uralkodóknak feltételeznünk, hiszen azokat az uralkodási módszereket, melyeket akár ebben az országban is alkalmazni kell, más területek uralkodóitól is megtanulhatja a magyar trónörökös: a módszer pedig az, hogy tiszteletben kell tartani az uralt nép szokásait.

Az idegen, a kívülálló negatív összefüggésben is felbukkan az intelmek szövegében. Ilyen a pogány jelentésű *ethnicus* kifejezés: aki a Szentegyház tagjait megbotránkoztatja, annak kívül kell maradnia az Egyházon, mint pogány és vámos („*ethnicus et publicanus*”)⁷⁹. A szófordulat az Evangéliumból való. A Vulgata az „*ethnikosz kai ho telónész*” kifejezést fordítja ekként.⁸⁰

A Magyarországon letelepedett jövevényeket szembeállítja a szöveg a külföldiek pöffeszkedésével („*arrogantia exterorum*”).⁸¹ Ha a trónörökös a főemberekkel és a vitézekkel szemben gögösen viselkedik, az a veszély fenyegeti, hogy idegeneknek adatik a királysága („*alienis tuum tradetur Regnum*”).⁸² Támadólag fellépő népeket is említi a szöveg beszélője „*diuersarum gentium incursionis*”,⁸³ ezeket a népeket azonban nem nevesíti.

A *gens* és *ethnicus* szavak a fenti helyeken negatív összefüggésben jönnek elő. A *gens* kifejezést azonban pozitív értelemben is használja: Az Újszövetség választott népét, az Egyházat „*gentem electam*”⁸⁴ szókapcsolattal jellemzi. A *gens* tehát az Intelmekben egyszerűen népet jelent. Az Ószövetség választott népére az „*Antiquus populus a Deo electus*” kifejezést használja.⁸⁵ Feltűnő lehet, hogy a magyar népnév egyszer sem fordul elő az Intelmek szövegében. A király bizonyára saját nemrég megtért alattvalóira vonatkoztatja a „*nouellam*

⁷⁸ BRÚNÓ: Vita Adalberti 13. cap.; „*Ast, inquit, homo ego sum Grecus; melius conueniunt cum quibus hec agas monachi Latini.*” VOIGT 348.

⁷⁹ Intelmek II. fej. 24. A *publicanus* szót Kurcz Ágnes is vámosnak fordítja a megfelelő bibliai helyet (Máté 18,15–18) idézve. KURCZ 50. 191. Bollók János és Havas László a *publicanus*t adóbérlőnek fordítják (BOLLÓK 24.; HAVAS 25.)

⁸⁰ Máté 18,17. A *publicani* és *ethnici* szavak egy szövegösszefüggésben jönnek elő még Mt. 5,46 és 5,47-ben.

⁸¹ Intelmek VI. fej. 36.; KRISTÓ 1990. 427.

⁸² Intelmek, IV. fej. 32.

⁸³ Intelmek Prologus, 12.

⁸⁴ Intelmek II. fej. 22.

⁸⁵ Intelmek, Prologus, 10.

sanctae ecclesiae plebem” kifejezést.⁸⁶ Nép jelentésben tehát a gens, populus, plebs kifejezés egyaránt előfordul, pogány jelentésben pedig a bibliai ethnicus fordulatot használja. A saját terület megjelölésére érthető a tanács fontosságáról szóló fejezetben a *patria* kifejezés⁸⁷

Megkísérlem összegezni az Intelmekről tett fejtegetéseimet. A vallási szövegpárhuzamok alapján a regnum korabeli megfelelője a magyar nyelvben valószínűleg uruszág (ország) lehetett. A korabeli gondolkodásban a királyi hatalom, királyi udvar, királyság és ország jelentések bizonyára nem váltak el annyira élesen, mint amennyire ma elválasztjuk őket. Külföldi jövevények nem csak a király szolgálatában állhattak, hanem más előkelők környezetében is. A király szolgálatában álló idegenek sem korlátozódtak a király közvetlen közelére, hanem többen közülük az ország különböző pontjain viseltek hivatalt. A magyarországi jövevények valószínűleg többen lehettek, mint ahogy ezt Mályusz elmélete alapján gondolhatnánk. A 6. fejezet mondanivalójával összekapcsolható a 8. caput. Ez utóbbi arra mutathat rá, hogy az egyes népcsoportokat a maguk szokásai szerint kell kormányozni.

9.10 Jövevények uralkodók szolgálatában

Az Intelmek a maga korában egyedülálló módon fejezi ki azt az elvet, hogy a jövevények alkalmazása hasznos. Ezt a gondolatot a 10-11. századi Európa különböző országaiban - ha nem is írták le, de alkalmazták. Több európai hatalmi központban találunk olyan egyházi és világi személyeket, akik jövevények voltak az adott országban, ám a helyi uralkodó számított a szolgálataikra. A továbbiakban az uralkodók szolgálatában álló idegenek csoportjai közt igyekszem különbséget tenni.

Érdemes megkülönböztetni az egyházi és világi jövevényeket. Külföldről jövő egyháziakat azokban az országokban találunk, ahol a keresztény vallás és kultúra még fiatalnak volt mondható. Az uralkodó szolgálatában álló világi idegenek között meg kell különböztetnünk a telepített népeket, köztük a határőrzés céljából letelepített népeket, az uralkodó környezetében levő testőröket és azokat a jövevényeket, akikre a fejedelem fontosabb politikai tisztséget, mert rábízni. A források alapján persze nem mindig lehet határozott különbséget tenni a fenti csoportok között.

⁸⁶ Intelmek II. fej. 18.

⁸⁷ Intelmek VII. fej. 38. Kurcz Ágnes (53.) Bollók János (29.) és Havas László (39.) egyaránt hazának fordítják a *patria*-t.

9.10.1 Egyházi jövevények

9.10.1.1 Egyházi jövevények Magyarországon

Lássunk példát egyházi jövevényekre Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban. A magyarok először bizánci közvetítéssel ismerhették meg a kereszténységet. A magyar szókincs kereszténységgel kapcsolatos kifejezései közt számos nyugati délszláv eredetű szót találunk, így valószínű, hogy szlávok is fontos szerepet játszottak a magyarok térítésében.⁸⁸ Témánktól messzire vezetne a magyarság keresztény hitre térésének és a magyar egyházszervezet kialakulásának ismertetése. Legyen elég ezért röviden utalnom néhány ismertebb egyházi személy származására, akik a 10–11. század fordulóján külföldről kerültek hazánkba. Adalbert, Prága püspöke, aki a kereszténységnek csupán „árnyékát” tudta venni a magyarokra, cseh volt. Vele érkező nevelője, Radla ugyancsak cseh lehetett. Domonkos, Sebestyén egymást követve viselték az esztergomi érseki méltóságot. Származásukról nincs egyértelmű forrás, csak következtetésekre nyílik lehetőség. Domonkost az 1002-ben kelt Pannonhalmi adománylevél említi⁸⁹ Pázmány, Hont és Orci vezérekkel együtt. Ők nevük alapján németek lehettek, így a velük együtt említett Domonkos is vélhetően Gizella kíséretéhez tartozott,⁹⁰ és talán ő is német lehetett. Sebestyén esetében felmerült, hogy azonos lehet Radlával. Így ő is cseh volna. Ennek az azonosításnak azonban ellenzője is akad.⁹¹ Az előbb apátként, majd érsekként tevékenykedő Asztrik-Anasztázról elképzelhető, hogy szláv területről származott. Gellért csanádi püspökről tudható, hogy itáliai volt, Velencében született. Bonipert pécsi püspökök esetében a német, lombard, vagy francia származtatás is fölmerült.⁹² Megemlíthető még a német hittérítő Querfurti Brúnó és a szintén német Günter remete, akik bizonyos időt eltöltöttek ugyan hazánkban, de nem telepedtek itt le. Gellért legendájából ismerjük még jónéhány szerzetes nevét, akik bizonyára szintén külföldről érkeztek Magyarországra. A magyarországi egyháziak sorában tehát különböző népek fiait találjuk. Van, akiről nem dönthető el biztosan, hová való volt, és vannak, akik egy bizonyos idő eltöltése után távoztak hazánk-ból.

⁸⁸ KOSZTA 1988. 153–207., 169.

⁸⁹ Ezen kívül semmit sem tudunk róla. A hamis zalavári oklevélben bukkan még fel a neve. KOSZTA 1988. 179.

⁹⁰ Lásd KRISTÓ 2001. 48–49.

⁹¹ Sebestyén érseket Györffy György Radlával azonosította, Thoroczkay Gábor azonban nem ért egyet ezzel az azonosítással. ÁKÍF 80., 226.

⁹² KOSZTA László: Bonipert. KMTL 120.; PITI Ferenc: A pécsi püspökség alapítólevele. In: ÁKÍF. 93. 260. jegyzet.

Gellért nagyobbik legendájából azt is tudjuk, hogy a püspökhöz hazai előkelők is vitték gyermekeiket, Gellért pedig örömmel fogott kiképzésükhöz, mert hazaiak voltak, nem pedig idegenek. Kristó Gyula az idegennel szembeni ellenérzést látja felvillanni a legenda ezen mondatában, és úgy találja, ez a kijelentés később kerülhetett a legendaszövegbe. Emellett szól, hogy a szövegrész ritmikus prózában van megfogalmazva, ami idegen a 11. század stílusától.⁹³ Tegyük azonban hozzá: ahhoz, hogy egy térségen belül megerősödhessek a kereszténység, elengedhetetlen, hogy odavaló emberek lássák el a lelkipásztori szolgálatot saját népük körében. Gellért öröme ezért érthető volna a hazai tanulók láttán. Gellért legendája egyébként arról is szól, hogy németek, csehek, lengyelek és gallok is érkeztek Gellérthez, akiket felszentelt, majd parókiákat adott nekik.⁹⁴ Itt ismét hangsúlyozandó, hogy az előttünk levő szöveg kései fogalmazás. Számomra a francia területről való jövevények léte tűnik kétségesnek. Annyi azonban hihetőnek tűnik, hogy nemcsak felszentelt papok, hanem felszentelés előtt álló ifjak, tanulók is érkezhetek Gellérthez külföldről.

Az újonnan szerveződő cseh és lengyel államalakulatokban ugyancsak találunk külföldről jött papokat.

9.10.1.2 Egyházi jövevények Csehországban

Csehország 10–11. századi egyháztörténetében eleinte bajor, később szászországi kapcsolatokat figyelhetünk meg. Szent Vencelről szóló két életírás - a *Crescente fide* kezdetű és a Krisztián által írt legenda- szerint Bajorországból és Svábföldről érkeztek papok Szent Vencelhez. Vencelről további életrajz is készült a 10. században Gumpold tollából. Ezt a 11. században szláv nyelvre fordították, és fordítója át is dolgozta. Ez a 11. századi szöveg a bajor, frank terület mellett szász földről is származtat Csehországba érkező klerikusokat. A 10. század végén szász püspökei voltak Prágának, ezért javíthatott a legendaváltozaton a 11. századi átdolgozó.⁹⁵

Prága első püspöke szász ember volt, Thietmarnak hívták. 973-tól 982-ig. Utódja, Adalbert már előkelő cseh nemzetségből származott – bár ő is a szászországi Magdeburgban végezte tanulmányait. Adalbert halála után ismét szászországi ember lett Prága püspöke: ő Thieddag, corvey-i szerzetes (998–1017). Merseburgi Thietmar krónikájából tudjuk, hogy Thieddag értett az orvostudományhoz, ezért hívta őt Csehországba II. Boleszláv fejedelem. Boleszláv bénaságban szenvedett, Merseburgi Thietmar krónikája szerint büntetésképpen érte őt a testi

⁹³ KRISTÓ 1990. 425–443., 426–427.

⁹⁴ SRH II. „*Concurrebantque ad em Thewtonici, Bohemi, Poloni, Gallici et ceteri, quibus ordinatis parrochias sue dyocesis conferebat.*” Szent Gellért nagy legendája 79.

⁹⁵ GRAUS 1969. 5–42., 21–22.

betegség, mert összekülönbözött Adalbert püspökkel. Thieddag állítólag eredményesen kezelte a fejedelem betegségét. II. Boleszláv halála után utóda, III. Boleszláv újra és újra eltávolította a Thieddagot a püspöki székből, a thüringiai nagyúr, Meissen Ekkehard azonban ismételtén visszahelyezte őt oda. Elképzelhető, hogy a cseh fejedelem éppen a német befolyás mérséklése érdekében akarta távol tartani a szász püspököt. Ekkehardnak azonban úgy tűnik, elég tekintélye volt akaratának keresztülvitelére. Thieddag 1017-ben halt meg.⁹⁶

9.10.1.3 Egyházi jövevények lengyel földön

A lengyelországi Posnań első püspökét Thietmar Jordan-nak nevezi, származásáról azonban nem ír. Jordan eredetéről különféle elméletek élnek. Német, lotharingiai és kelta eredete egyaránt felmerült. Michel Rouche Aquitániából származtatja őt. Elgondolása szerint a lengyel egyházszervezet kialakításánál francia papok segédkeztek. Elméletét lengyel területen és a Francia Királyságban egyaránt előforduló nevekre építi.⁹⁷ Az értelmezési lehetőség felvetését nem tartom haszontalannak, források alapján azonban úgy tűnik, egyelőre nem dönthető el, honnan származott Jordan.

Az 1000-ben alapított első érsekségnek, Gnieznónak a cseh Adalbert féltestvére, a szintén cseh Radim-Gaudentius lett az első pásztor. A neki alárendelt Reinbern kolbergi, Poppo krakkói, János wroczlavi püspökök talán németek voltak. Poznań püspöke, Unger, akinek püspökségét nem helyezték Gniezno alá, szintén német lehetett. Az ő nevüket Merseburgi Thietmar krónikája őrizte meg.⁹⁸ Reinbernől egy másik összefüggésben azt is elárulja Thietmar, hogy Hessegában született, és már mint kolbergi püspököt a Kijevi Rusz területére küldte őt Vitéz Boleszláv, amikor lányát Nagy Vlagyimir fiához adta feleségül.⁹⁹ Egy másik fejezetben Reinbern káplánját ekként említi: „egy közülünk”. A káplán bizonyára német volt, és a német Reinbernnel együtt érkezett a lengyel területre.¹⁰⁰

Az 1003-ban megölt öt remete közül kettő itáliai, három pedig helybéli volt, tehát itt is van példa a helyi származású egyházi réteg kifejlődésére. Boleszláv fejedelem szíven viselte a közösség sorsát, sőt országos ügyben is igénybe akarta venni szolgálatukat.

⁹⁶ THIETMAR VII. 56.; Karl BOSL: Handbuch der Geschichte der Böhmischen Länder. I. Stuttgart 1967. 221.

⁹⁷ ROUCHE 1985. 40–52.; A Birodalom nyugati részének és Lengyelországnak névhasználatban való kifejeződéséről Christian Lübke is ír. I. Mieszkónak talán Dagone volt a másik neve, ami a Dagobert névvel hozható összefüggésbe, a Maas és Mosel területén tisztelt frank király nevével. I. Mieszko fiának, II. Mieszkónak Lambert volt a másik neve. Szent Lambertet Kölnben tisztelték különösen. I. Mieszko másik fiának nevét, a Suentepulcus nevet Lübke nem a morva hagyománnyal való kapcsolattal magyarázza, hanem lotharingiai hatással, ugyanis azon a vidéken használatos volt a Zwentibold név. LÜBKE 1993. 58–90., 84–85.

⁹⁸ THIETMAR IV. 45. Unger halálát is megemlíti VI. 65. fejezetben. Tagino magdeburgi érsek paptársának és suffraganeusának nevezi (consacerdos suus et suffraganeus).

⁹⁹ THIETMAR VII. 72.

¹⁰⁰ „unus ex nostris” THIETMAR VI. 10.

A fenti áttekintés erősíti azt a magától értetődő állítást, hogy a hittérítői, egyházszerzői munkához külföldről jövő személyekre volt szükség, mielőtt kifejlődött a hazai egyházi értelmiség. A jövevények származása gyakran nem dönthető el egyértelműen. Vannak köztük, akik munkájuk színhelyén letelepedtek, és új hazára találtak, és akadtak, akiket új területek felé sarkallt az elszenvedett kudarc és a buzgó hivatástudat. Azt is megfigyelhetjük, hogy mindhárom vizsgált országba különféle térségekből érkeztek egyházi személyek. Csehország kapcsolatot tartott Bajorországgal és Szászországgal; Magyarország Csehországgal, Itáliával, a német és talán a francia térséggel is. Lengyelországban ott találjuk a vitatható származású Jordant, a cseh Radimot és az itáliai remetéket. A helyzetet az is magyarázza, hogy az újonnan krisztianizált térség több helyről vonzotta a buzgó hithirdetőket. Emellett figyelembe vehetjük a politikai szempontot is: ha az uralkodó különféle országokból hív papokat, szerzeteseket saját államába, kevésbé köti oda magát egy másik hatalomhoz, és jobban megőrizheti függetlenségét.

9.10.2 Világi jövevények

A világi jövevények közül szóljunk először a határőrzőkről. Meghonosításukra jellegzetes nyugat-európai példa a normannok letelepítése: 911-ben Együgyű Károly nyugati-frank király megegyezett a dán Rollóval. Területet engedett át nekik, – a későbbi Normandiát – a viking vezér pedig megkeresztelkedett. A normannok megvédték a királyságot a korábbi önmagukhoz hasonló tengeri rablóktól, sőt, Franciaország belháborúiban is hű szövetségesei voltak Együgyű Károly királynak.¹⁰¹ Elképzelhető, hogy István királyságában is szerepet kaptak a skandinávok. Varég egység jöhet szóba, amely határvédelmi szerepet láthatott el a nyugati határnál. Anonymus beszámol róla, hogy a honfoglalókkal oroszok érkeztek Magyarországra, és Árpád fia, Zolta várat adott nekik. Kristó Gyula szerint legkorábban a 10. század második felében kerülhettek hazánkba oroszok. A besenyők és székelyek is a határvédelemben jeleskedtek,¹⁰² hasonló szerep jutott tehát nekik, mint a normannoknak a Francia Királyságban.

¹⁰¹ A normannok estéhez hasonlítható a 11. második felének bizánci történelméből az angliai menekültek letelepítése a Balkán-félszigeten.; A 9. századi Angliában is találunk Nagy Alfréd, angolszász király fríz hajósokat vett szolgálatába, amikor hajóhadat szervezett. BLOCH 2002. 75

¹⁰² KRISTÓ 2003. 116., 69–70., 55–60. 1116-ban és 1146-ban csehek és ausztriaiak ellen harcoltak a besenyők és székelyek, tehát a nyugati határ közelében. A cseh határszélen áll Székelyfalva. A székely nyelvjárások a magyar nyelvterület más nyelvjárásaihoz hasonlítanak. Székelyföldi településnevek ugyancsak előfordulnak a magyar nyelvterület más pontjain. Kristó szerint a székelyek a 12. században települtek át a nyugati határszélről Erdély keleti részébe, amikor félvé vált, hogy a vármegyék hatalma alá kerülnek. Maga is tisztában van azonban azzal, hogy erre az esetleges áttelepülésre nincs forrás.

9.10.2.1 Testőrök

Idegen testőrökre a korabeli Európa területéről Bizáncból és a Córdobai Kalifátusból hozható példa. A córdobai kalifa szolgálatában „szláv”-ok álltak.¹⁰³ A 942. évi hispániai magyar rablóhadjárat során öt turk (magyar) foglyot vittek a kalifa elé. Át kellett térniük az iszlám hitre, és a kalifa testőrei közé sorozta őket. Eredeti külsejüket azonban megtarthatták.¹⁰⁴ Ez utóbbinak lehetett hatáskeltő szerepe: újszerű, különleges alakok állnak a kalifa környezetében, érzékeltetik, hogy egy távoli nép fiai közül is vannak szolgálói az uralkodónak. Másfelől fegyvernemük hatékonyságára is számíthatott a muszlim vezetés. Ez egybevág azzal a szellemiséggel, amit az Intelmekben is olvasunk, azzal a különbséggel, hogy az Intelmekben jövevényekről van szó, a kalifa udvarában pedig foglyokról.¹⁰⁵

Magyarországon is létezhetett külföldiekből álló testőrség. A Hildesheimi Évkönyv ugyanis *dux Ruizorum*-ként említi Imre herceget. Ruizi alatt bizonyára egy rusz (varég) egységet kell értenünk, mely a trónörökös parancsnoksága alatt állt. Talán összefüggésbe hozhatók a Moson megyében fekvő Oroszvár településsel. Kérdés, hogy testőrségről van-e itt szó, vagy inkább egy letelepített népcsoportról, akik határvédelmi szerepet láttak el a német–magyar határvidéken.¹⁰⁶

Szent István Nagyobbik legendája szerint a király Orseolo Pétert nevezte ki serege vezéréül. Erre nyilván Imre halála után kerülhetett sor. Valószínű, hogy itt is a testőrség parancsnoka címről van szó.¹⁰⁷

9.10.2.2 Befolyásos jövevények

Fontos megemlékeznünk azokról a jövevényekről, aki nem egyszerű harcosként szolgáltak, hanem befolyásos hivatalt nyertek. A Córdobai Kalifátusból megemlíthető Mudjáhid, vásárolt „szláv” rab, aki a Baleár-szigeteket is magába foglaló Denia tartomány kormányzójává emelkedett. Hadi vállalkozásáról Merseburgi Thietmar is leír egy anekdotát, bár a szaracén vezér nevét nem említi.¹⁰⁸

Szent István legendájából tudjuk, hogy Géza fejedelem is szívesen látta a jövevényeket. A pannonthalmi kiváltságlevelével Istvánnak Koppány elleni csatáját németek és magyarok csatája-

¹⁰³ GUICHARD / MEQUAK 879–881.

¹⁰⁴ ELTER 2009. 63.; Ibn Hajján, 65. Lásd még MARTON: Adalékok...

¹⁰⁵ A Roland-ének szerint, amikor Nagy Károly a szaracénok ellen harcol, a szaracén oldalon magyarok is küzdenek. Csernus Sándor rámutat arra, hogy Ibn Hayyān szövegének ismeretében ez az fordulat nem nélküli teljesen az alapot. CSERNUS 1999. 133–137.

¹⁰⁶ KRISTÓ 2003. 116. Lásd még MARTON: Adalékok...

¹⁰⁷ Szent István király nagy legendája. Ford. Kurcz Ágnes, 27.

¹⁰⁸ WASSERSTEIN 1993. 292–293. Az enciklopédia másik szócikke szerint Mudjáhid Itáliából származhatott. GUICHARD / MEQUAK 880.; THIETMAR VII. 45.

ként jellemzi. Még ha túloz is a szerző, a német lovagok szerepének mindenképpen jelentősnek kellett lennie. Hont, Pazman, Orci, Vecelin lovagokon mellett megemlíthető egy 1212-ből való oklevélből ismeretes Kaal vendég is. Elképzelhető, hogy Tibold, a Babócsaiak őse, valamint Ajka, Igmánd és Pápa nemzetségek névadó ősei is Gizellával érkeztek hazánkba.¹⁰⁹ Érdemes név szerint megemlíteni Nürnbergi Hermannt.¹¹⁰ Érdemes rámutatni arra, hogy Nürnberg első írásos említése 1050-ből való – szolgafelszabadító oklevél. A magyar krónikáshagyomány tehát korábbi létét mutatja a német városnak, mint annak első okleveles írásos említése.¹¹¹ A velencei Orseolo Péter felemelkedésére már utaltam. Az ő királysága idején tovább nőtt a németek és itáliaiak szerepe, amivel kivívta maga ellen az ország haragját.

Arra, hogy a jövevények tekintélyre tehetnek szert új hazájukban, jó például szolgálnak a Kijevi Rusz és Bizánc szolgálatában feltűnő viking hősök. A Kijevi Rusz területén a skandináv eredetű Rurik dinasztia maga is jövevénynek számított. Szyvjatoszlav, majd Vlagyimir fejedelmek nevei azonban már azt mutatják, hogy a varég uralkodócsalád beolvad a szláv közegbe. A novgorodi–kijevi térségben otthon levő Vlagyimir szolgálatában is feltűnnek skandináv területről érkező, jövevény harcosok. A Heimskringla szerint Sigurd Erikson nagy becsben állt a rusz Vlagyimir udvarában. Nála híresebb norvég vitéze is volt azonban Vlagyimirnek: Olaf Trygvason, a későbbi norvég király. A róla szóló elbeszélés szerint Sigurd lánytestvére – Astrid – fivéréhez utazott gyermekével, Olaf Trygvassonnal együtt. A tengeren azonban foglyul ejtették őket az észtkalózok. A gyermek Olafot elszakították anyjától, és eladták. Nagybátyja, Sigurd, mikor Vlagyimir szolgálatában adót szedett az észtkterületen, tudomást szerzett a fiú kilétéről, és kiváltotta őt. Olaf felcseperedvén Vlagyimir szolgálatába állt, és sikeresen harcolt. Az irigyek pusmogása miatt azonban jobbnak látta, ha elhagyja a rusz birodalmat.¹¹² A szöveg alapján Olaf nem egyszerű testőr volt, hanem hadvezér a fejedelem szolgálatában. Irigyei nyilván növekvő befolyása miatt támadtak.

Olafhoz hasonlóan a rusz birodalmat szolgálta egy másik norvég hős, Erős Harald is. Valószínűleg a lengyel határon vett részt a védelemben. Később elhagyta a kijevi birodalmat, és bizánci szolgálatba áll. Onnan visszatért észtki hazájába, majd megszerezte a norvég király-

¹⁰⁹ KRISTÓ 2001. 49.

¹¹⁰ KRISTÓ 2000. 61–64.

¹¹¹ Sigena-oklevél. III. Henrik császár szabadít fel egy Sigena nevű szolgánt.

http://www.sigena-gymnasium.de/index.php?option=com_content&view=article&id=102&Itemid=295 (2012.05.12. 17:20).

¹¹² SNORRI STURLUSON: Olaf Trygvason's saga. In: Uő. Heimskringla. Part one. The Olaf Sagas. Translated: Samuel Layng. 1978. 5–8., 21. A saga Vlagyimir fejedelmet Valdemarnak, a rusz birodalmat Gardaríke-nak nevezi.

ságot. 1066-ban hadjáratot vezetett Angliába, ám a Stamford hídnál életét vesztette az angol-szász Harald király elleni csatában.¹¹³

A Kijevi Rusz területén szolgálatba állt magyarokról is tudunk. Novotorzsoki Efrém legendája szerint három magyar testvér, Mózes, György és Efrém bojár rangban szolgálták Vlagyimir fejedelem fiát, Borisz herceget. A Múlt idők elbeszélése és a Tver-i krónika szerint György testével védte urát, amikor Szvjatopolk martalócai rátámadtak, ám a gyilkosok mindkettőjük életét kioltották. Mózeset és Efrémet később szentként tisztelték Oroszországban.¹¹⁴

A cseh területen is találunk példát idegen harcosok jelenlétére. Szent Ludmilla legendája szerint az idős fejedelemnét – Szent Vencel nagyanyját – menyének, Drahomírának megbízásából megölték. A gyilkosságot Tunna és Gomon nevű személyek hajtották végre. Jaroslav Ludvikovský rámutat arra,¹¹⁵ hogy a Tunna és Gomon skandináv nevek. Ludmilla menyé, Drahomíra elbai szláv volt. Tunna és Gomon bizonyára az ő kíséretéhez tartoztak. Az elbai szláv térség kapcsolatban állt a skandinávokkal. Régészeti emlék is igazolja a cseh térség és a skandinávok kapcsolatát: a Szent Vencel sisakjaként számon tartott sisak „orrvédője” minden bizonnyal Odint, a skandináv hitvilág istenét ábrázolja, amint a világfán függ, hogy megszeresse az embereknek a rúnákat. A fán függő Odin Krisztusra emlékeztethette a korabeli keresztény szemlélőt. Vencel legendája szerint a szent fejedelem homloka fölött a keresztet vélte látni egyik ellensége. Kérdéses, hogyan került ez a sisakdísz Csehországba: vásárolták-e, vagy viking harcos révén került oda.¹¹⁶ A csehországi skandináv jelenlét nem volt olyan jelentős, mint a lengyelországi, még kevésbé, mint a Rusz területétén levő. Bizonyos csehországi skandináv kapcsolattal azonban számolni kell.¹¹⁷

Nép csoportok áttelepítéséről településnevek is tanúskodnak Csehországban. Ilyenek a Týnec (kis megerősített hely) szót tartalmazó helynevek: Týnec Bitovany, Charvatce, Litice, Krusičany, Úhorce (kb. 3), Týn Srby, Lengyelországban pedig Tyniec Wengry.¹¹⁸ Óvatosságra int, hogy egy-egy településnév nem csak népnév segítségével magyarázható: Úhorce pl. nemcsak a magyar népnévből értelmezhető, hanem magyarázható ugarral is. Nem dönthető el egyértelműen, áttelepülés esetén vajon szabad akaratból vagy erőszak hatására települt-e át a lakosság. Prágai Kozma szerint Břetislav 1039-ben áttelepítette Csehországba a lengyelorszá-

¹¹³ BÁRÁNY 1997. 305.

¹¹⁴ FERINCZ 1995. 37–44. Lásd MARTON i. m.

¹¹⁵ LUDVIKOVSKÝ 1971. 172–188.

¹¹⁶ MERHAUTOVÁ 2001.

¹¹⁷ Köszönet Martin Wihoda professzornak, aki a fenti cikkekre és ismeretekre figyelmem felhívta.

¹¹⁸ MEDUNE 2006. 83–88.

gi Giecz lakosságát.¹¹⁹ A helyzet a leírás alapján nem egyértelmű: a város önként megadta magát a cseh Břetislavnak, tehát elárulta a lengyel Piastokat. Ezek után nem volt számukra biztonságos a Piastok államában maradni. Az áttelepülés tehát a helyzet okozta kényszerrel magyarázható, nem feltétlenül a cseh uralkodó által gyakorolt erőszakkal.¹²⁰ A poroszok nevét viselő cseh település különösen elgondolkodtató. Nem kizárt, hogy egy porosz területről való emberről vagy családról kaphatta nevét a település.

A 10. században megszerveződő lengyel államban is alkalmaztak idegen harcosokat. Településnevek, régészeti leletek és személynevek egyaránt mutatják, hogy viking harcosok is éltek a korai lengyel állam területén. Vagy közvetlenül a skandináv térségből érkeztek, vagy a Kijevi Ruszon keresztül.¹²¹

Lengyelországban 1000 körül Gniezno környékének lakossága lényegesen megnőtt, ami nem indokolható természetes szaporulattal. Valószínűbb, hogy Vitéz Boleszláv erőszakkal telepített át népcsoportokat birodalma középpontjába, ezáltal is elősegítve a különböző népcsoportok összeolvadását.¹²²

Településnevek (Węgry, Węgrzce) teszik valószínűvé, hogy magyarok is tartózkodtak Lengyelországban.¹²³ Jurek szerint fogolyként aligha kerülhettek Lengyelországba, hiszen lengyelek és magyarok közt nem voltak ebben a korszakban háborúk. Így valószínű, hogy a magyar településnevekből Lengyelországban megtelepedett magyar harcos csapatokra kell következtetnünk.¹²⁴ Ami a lengyel–magyar háborút illeti, Thietmar krónikájából tudjuk, hogy került sor összecsapásra a pannóniai király (István) és Boleszláv emberei között. Arra azonban nincs adat, hogy nagyobb mennyiségű magyar esett volna itt fogságba, akik lengyel földön maradtak volna. Ugyancsak Thietmar krónikájából tudjuk, hogy amikor Boleszláv 1018-ban Kijev ellen vonult, német és besenyő csapatokon kívül ötszáz magyar is kísérté a lengyel fejedelmet. Ez egyrészt arra utal, hogy II. Henrik és Vitéz Boleszláv Bautzennél megkötött békéje a magyar–lengyel harcoknak is véget vetett. A Boleszláv oldalán hadba vonuló magyar

¹¹⁹ PRÁGAI KOZMA II. 2.

¹²⁰ Az ötletért köszönet Martin Wihodának.

¹²¹ JUREK 2003. 243–276. Biesiekiery falu neve a skandináv berserker szóból eredhet, ami kiváló, vadállati harcosra utal. JUREK 245. Lengyel nemzetségek skandináv őseitől származhattak, hisz neveik olyan skandináv nevekre vezethetők vissza. (Szczadryk = Caderik, Jaszczołd = Askild, Awdank = Audun). JUREK 246.

¹²² Stanisław KURNATOWSKI: Studia osadnicze nad strukturą zasiedlenia i gospodarką. 329–350. Kurnatowski térképeken szemléltette, hogy Lengyelország központi része a 7–8. században viszonylag gyéren lakott térség, 1000 körülre lényegesen megnövekedett a térség lakossága. Ez aligha magyarázható a természetes szaporulattal, inkább betelepítésre gondolhatunk. Köszönet Wihoda professzornak, aki a vonatkozó részt értelmezte nekem.

¹²³ Azt a Jurek által is hangoztatott elgondolást, hogy a magyar név sok nyugat-európai nyelvben szörnyeteget jelentene (ogr), meggyőzően cáfolja ECKHARDT 1927a. 246–258. Eckhardt fejtegetése szerint az ogre/orge az orcus származékára (orcínus alvilági, orcigenus) vezethető vissza.

¹²⁴ JUREK 246.

segédcsapat az első adat Lengyelország és Magyarország együttműködésére közös külpolitikai cél érdekében. Arról már nem szól a forrás, hogy mi történt a magyar harcosokkal. Nem zárható ki azonban, hogy a háború után többen közülük lengyel földön telepedtek le. Fentebb olvashattuk, hogy a Kijevi Rusz földjén is álltak szolgálatban magyarok. Hasonló eset a lengyelek földjén is előfordulhatott.

Írott források erősítik, hogy németek is álltak a lengyel uralkodók szolgálatában. Thietmar szerint II. Henrik és Boleszláv háborúja során, 1015-ben a németek átkeltek az Elbán. Egy összecsapás alkalmával foglyul ejtettek egy harcost, akit a krónikás, Thietmar Gögös Eriknek nevez (*Hericum, qui dicebatur Superbus*). Eriknek korábban gyilkosság miatt kellett menekülni a német királyságból. Megkötözve vezették a császár elé. A történet szemlélteti, hogy egy uralkodónak adott esetben olyanok álltak a szolgálatába, akiknek menekülniük kellett a saját hazájukból valamely bűncselekmény elkövetése miatt.¹²⁵ Eriket később Thietmar krónikája szerint újra Boleszláv szolgálatában találjuk. A lengyel fejedelem oldalán küzdött a ruszok elleni hadjáratban. Henrik 1018-ban békét kötött Vitéz Boleszlávval. A békekötés után 300 német segítette Boleszlávot Kijev ellen 500 magyar és 1000 besenyő mellett.¹²⁶ A német segédcsapat kötelékébe tartozhatott a fent említett Gögös Erik. Őt tehát név szerint is ismerjük a lengyel fejedelmet segítő német lovagok közül. Henrik eszerint olyanokat küldött Boleszláv szolgálatába, akik már szereztek tapasztalatot lengyel földön. Erik a Bug folyón való átkelés során vívott harcban vesztette életét.¹²⁷ Arról már nem tájékoztat Thietmar, hogy mi történt ezekkel a németekkel, lengyel földön maradtak-e, vagy hazatértek? Vitéz Boleszláv szolgálatában álló külhoni harcosokról a lengyelek 12. századi történetírója, Gallus Anonymus is megemlékezett.¹²⁸

Annalista Saxo beszámol arról, hogy 1030-ben II. (Körülményes) Mieszko megtámadta az Elba és a Saale közti területeket. Az évkönyvíró szerint pogányok voltak mellette, valamint egy bizonyos Siegfried. Ez utóbbi grófi családból származott, és szerzetesi közösségben, szerzetesként élt. Apja halála után azonban otthagya a monostort.¹²⁹ Siegfried esete is Gögös Erikéhez hasonlítható. Mindkettejüknek gyanús múltjuk miatt kellett menekülniük. Gallus Anonymus szerint, amikor Megújító Kázmér németországi száműzetéséből vissza akart térni a

¹²⁵ THIETMAR VII. 16.; JUREK 248.

¹²⁶ THIETMAR VIII. 32.; JUREK 248.

¹²⁷ THIETMAR VIII. 31. A folyó nevét Thietmar nem említi, lásd TRILLMICH 473. 101. Ezekről LÜBKE 1993. 89–90.

¹²⁸ „És ha valamely derék vendég elnyerte az ő tetszését a hadi szolgálatban, azt nem vitéznek, hanem fiának nevezte. GALL NÉVTELEN I. 16. 123–124.

¹²⁹ ANNALISTA SAXO 1030.; JUREK 248–249.

hazájába, 500 harcost vett maga mellé. Velük együtt indul Lengyelországba, hogy ott átvegye a hatalmat.¹³⁰

A külföldről jött jövevény sajátos története a német Wichmann esete. Widukind, szász történetíró írt róla. I. Ottó király rokona volt, és a 960-as években állt a szláv liuticsok élére. Pályafutása emlékeztet a Kelet-Európába költöző skandinávokéra, hiszen ők is szláv területre költöztek akárcsak a német előkelő, és vezető szerepre tettek ott szert. Wichmannak azonban nem sikerült dinasztiát alapítania. A lengyel Mieszko emberei megölték őt, és kardját elküldték Ottó királynak.¹³¹

Wichmannhoz hasonló volt a pályája egy Kizo nevű német lovagnak. Ő a 983-as liutics pogánylázadás után állt a szlávok oldalára. Brandenburg ura lett. Végül a német császár is elismerte hatalmát. Az Elba menti hatalmi harcokban esett el.¹³²

Kérdés, hogy a korabeli német uralkodók szolgálatában álltak-e idegen testőrök? Thietmar krónikájában arról számol be, hogy egy Ansfried nevű – vélhetően szász – ember teljesített szolgálatot testőrként I. Ottó mellett. Amikor Ottó Rómában járt, és a templomban imádkozott, a testőrnek mögötte kellett állnia kivont karddal, mert az uralkodó nem bízott a rómaiakban.¹³³ A szász uralkodó tehát szász testőrrel védette magát, nem tartott igényt külföldiekre.

Christian Lübke szerint II. Ottó császárnak voltak szláv fegyverhordozói. Megállapítása után két vitéz nevét említi, akik 982-ben, a szaracénoktól elszenvedett vereség után tettek szolgálatot a császárnak. Thietmar krónikájából értesülünk róla, hogy amikor II. Ottó menekült a szaracénok elől, egy bizánci hajó vette fel őt a fedélzetére. Egyedül egy Henrik nevű vitéze ismerte őt fel, akit szlávul Zolunta-nak neveztek. A krónikás szerint Henrik biztatására vették fel Ottót a hajóra. Amikor Rossano kikötőjébe értek, Ottó őt küldte el követként a császárnéhoz.¹³⁴ A szöveg nem állítja, hogy Henrik-Zolunta szláv lett volna. Kérdés, hogy a szláv névből lehet-e az illető szláv származására következtetni? Liuppo nevét ugyancsak a rossanói kaland elbeszélésében említi Thietmar. Amikor a császár emberei már a fedélzeten voltak, és Ottó a vízbe akart ugrani, egy görög vissza akarta tartani őt a ruhájánál fogva. Akkor Liuppo szúrta le a görögöt. Lübke szerint azonos lehet a császár Liuvo nevű pohárnokával, akinek falut adományozott a Saale folyótól keletre.¹³⁵ Talán ismét az illető nevéből kö-

¹³⁰ GALL NÉVTELEN. I. 19. 133–134.; JUREK 248.

¹³¹ WIDUKIND III. 23–25., 50–55., 59–60., 63–64., 66., 68–69.; THIETMAR II. 6. 12–13.

¹³² LÜBKE 1993. 89.

¹³³ THIETMAR IV. 31–32.; Trillmich jegyzete szerint Mathild királyné rokona volt Ansfried.

¹³⁴ THIETMAR III. 21. 23.; LÜBKE 1993. 73.

¹³⁵ THIETMAR III. 22.; LÜBKE 1993. 73.

vetkeztet annak esetleges szláv származására. Hogy a szláv hangzású név nem jelent feltétlenül az illető szláv voltát, arra éppen Lübke tanulmányában találunk példát. Arnulf császár házasságon kívül született fiának a 870-es években a morva Szvatopluk volt a keresztaja. A fiút Zuendipolch-nak nevezték, tehát keresztaja nevét kapta, a germános bold/pold végződéssel.¹³⁶ Rokoni kapcsolatok révén tehát előfordulhatott, hogy nem szláv ember is szláv hangzású nevet kapott.

A Karolingok birodalmában fontos szerepet kaptak az angolszász egyházi személyek. Említést érdemel Nagy Károly udvarának szellemi életét meghatározó Alcuin, a Karoling minuszakulák kialakítója. II. Lothár udvarából megemlítendő Sedulius Scottus, aki királytükört írt. A 10–11. századra azonban lecsökkenni látszik a jövevény egyháziak szerepe a francia és a germán térségben. I. Ottó, amikor Rómában megismerkedett a tudós Gerberrel, megtette őt fia nevelőjének. A tudós francia azonban nem kapott főpapi hivatalt Ottó birodalmában. Reims, majd Ravenna érseke lett, végül III. Ottó császár Szent Péter utódává emelte, német területen azonban nem töltött be egyházi hivatalt. III. Ottó pályafutásában érdekes szerepet töltenek be a jövevények. Nem a német területre hív külföldieket: a római birodalom iránti lelkesedés őt viszi el odáig, hogy maga költözik Rómába. Kimutatható azonban, hogy itáliai tartózkodása során jól megérti magát az ott tartózkodó németekkel.

II. Henrik német királyságában nem találom nyomát az idegenekkel való tudatos kapcsolatnak. Henrik a frank birodalom felújítására törekedett. Felesége is a birodalmon belülről való: Kunigunda, a luxenburgi gróf lánya. Henrik nem emelt királyságában magas beosztásba külföldi embereket. Maga a birodalom azonban különböző törzsi hercegségekből állt. Henrik törekedett arra, hogy a törzsek előkelői egységgé forrjanak. A főbb hivatalokat elsősorban bajorok töltötték be, hiszen Henrik bajor hercegből emelkedett a német trónra.¹³⁷ Az állam egységesítését szolgálja szigorú házassági törvénye: igyekszik érvényt szerezni annak az egyházi szabálynak, miszerint hetedízigen tilos a rokonházasság. Amennyiben az előkelők eleget akartak tenni a törvénynek, a birodalom távolabbi részéből kellett házassodniuk, ez pedig erősítette a birodalom egységét.¹³⁸

A Capetingek királyságában, az Ottók birodalmában nem tudok példát arra, hogy az uralkodó idegen testőrökkel vette volna magát körül. A királyságon belül persze van példa az elit vándorlására. Radulfus Glabernél olvashattuk, hogy II. Róbert felesége Aquitániából érkezik,

¹³⁶ LÜBKE 1993. 81. Idézi ANDGENENDTET 243.

¹³⁷ WEINFURTER 1999. 61., 126.

¹³⁸ WEINFURTER 1999. Assmann is szól róla, hogy a vérfertőzés tiltásával „közvetlen családon túlterjedő csoportidentitás” születik. 140.

és a burgundiai szerzeteskrónikás megbotránkozva ír a kíséretéről. Az a szerző, aki a 11. század elején a normannok történetét megírta – Saint-Quentini Dudo – nem volt normann: ő Vermandois-ból származott.

A fentiek során láthattuk, hogy az idegeneket nemcsak a vallás és az emberség kedvéért segítették az uralkodók, hanem azért is, mert hasznot hajtottak. Erre a hasznosságra azonban a korabeli politikaelméleti szövegek közül csak az Intelmek utal. Külföldről jött vitézek alkalmazására nemcsak Szent István királyságában találunk példát, hanem a korabeli cseh, lengyel és kijevei rusz államban, a Córdoba Kalifátusban és Bizáncban is. Ezen jövevények közt akadt kevésbé előkelő származású vitéz, aki új hazájában jobb előmenetelt remélt, de a lengyel példák közt bűnözőt is találunk, akinek menekülnie kellett régi hazájából. Mindez emlékeztet Róma alapításának történetére, amely szerint Romulus menedékjogot ad a jövevényeknek, hogy felduzzassza Róma lakosságát. A Német Birodalomban és a Francia Királyságban nem tapasztalunk külföldi papokat és lovagokat. Igaz, mind a francia, mind a német állam különböző népcsoportok által lakott tartományokból állt, így egy tartományból érkezett jövevény megjelenése az idegenség hatását kelthette.

10. Világiak nyelvtudása

„*Elovasván a levelet, Ottó apjának és anyjának hű tolmácsként szászul válaszolva közölte azt*”¹

Hogyan értettek szót egymással a középkori emberek, ha különböző volt az anyanyelvük? Az egyháziak számára adva volt közvetítő nyelvként a latin, bár az ő körükben sem volt egységes színvonalú a latin tudás.² De mi volt a helyzet a világiakkal? A királyokkal, lovagokkal, közrendűekkel? Ők vajon értettek-e latinul, beszéltek-e az idegen népek nyelveit? Ritkaságszámba ment-e az olyan művelt király, mint nálunk, magyaroknál Könyves Kálmán? A korabeli ember gyakran szembesülhetett számára idegen nyelvekkel. Az uralkodók rendszerint külföldről hozattak feleséget. Fejedelmi udvarokban különböző nyelvű papok, lovagok fordulhattak meg. A követek beszédét is meg kellett értenie az uralkodónak és udvartartásának. Egyházi szertartásokon a világiak rendszeresen szembesültek a latin nyelvvel, amit az egyháziakon kívül csak kevesen tanultak. Az írott források, amelyek erről a korról tanúskodnak, többnyire latin nyelvűek, és egyháziak tollából születtek. Ezekből is átdereng azonban valami a korabeli világiak nyelvtudásáról.

Dolgozatomban a 10–11. századi eseményekre igyekszem összpontosítani, érdemes azonban megemlékezni két tekintélyes 9. századi királyról, akiknek nyelvtudásáról megemlékeznek a források. Nagy Károlyról életrajzírója, Einhard megörökíti, hogy latinul olyan jól beszélt, mint az anyanyelvén, görögül azonban inkább értett, mint beszélt. Einhard azt sem hallgatja el, hogy Károlynak nehezebb esett az írás: meg akart tanulni írni, ez azonban kevés eredménnyel járt, hiszen ifjú korában nem tanulta.³ Ha figyelembe vesszük, hogy Einhard nem hallgatja el az uralkodó műveltségének hiányosságát sem, kellett, hogy legyen valóság-alapja annak is, amit Károly nyelvekben való jártasságáról ránk hagyott. A következő példa a népi nyelvek ismeretéről árulkodik. Nagy Károly unokái viszálykodtak egymással az atyai, nagyatyi örökség fölött. Német Lajos és Kopasz Károly 842-ben szövetséget kötött harmadik testvérük, Lothar ellen Strassburgnál. Az eseményt egy Nithard nevű krónikás örökítette meg. Eszerint Német Lajos román (ófrancia) nyelven esküdött, Kopasz Károly pedig teutonul (né-

¹ „*Perlecta epistola, Otto eam patri et matri fidus interpret Saxonice reponens insinuavit,*” Ekkehardi IV. Casus S. Galli. MGH Scriptores in Folio 2. 139. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1829. 139.; BORST 578. „*Perlecta epistola, Otto eam patri et matri fidus interpret Saxonice reponens insinuavit,*”

² Hogy az egyházi emberek (klerikusok, szerzetesek) latin tudása sem volt minden esetben kielégítő a középkorban, arra érdekes adatokat hoz RICHTER 1976. 43–80. A tanulmányból kiderül, hogy az egyháziaknak a néphez is sok esetben a nép nyelvén kellett, hogy szóljanak.

³ EINHARD. „*Nec patrio tantum sermone contentus, etiam peregrinis linguis ediscendis operam impendit.*” In quibus Latinam ita didicit, ut atque illa ac patria lingua orare sit solitus; Crecam vero melius intellegere quam pronuntiare poterat. EINHARD 1999 141. 25. cap. Vö. BORST 1958. II./1. 500.

metül); így mindkét sereg érthette a szemben álló uralkodó esküjét.⁴ Maguk a katonák saját nyelvükön tették le az esküt: Német Lajos népe németül, Kopasz Károly serege franciául. Az eset nemcsak a két uralkodó nyelvtudását példázza, hanem a szerzőét is, aki az eseményt megörökítette. Nithard, a krónikás, Nagy Károly lányának, Bertának és egy udvari tudósnek, Angilbertnek volt a törvénytelen fia. Egyike volt azon keveseknek, akik a kora középkor laikusai közül írói művet hagytak maguk után.⁵ Nithardnak németül és franciául is tudnia kellett ahhoz, hogy az esküszövegeket megörökítse. A kétnyelvűségre példa a német és francia nyelv másik két korai nyelvemléke is. Az ófelnémet nyelvű Lajos-ének (Ludwigslied) III. Lajos nyugati-frank király győzelmét énekli meg, amit a király 881-ben a normannok fölött aratott Saucourt-nál. A rajnai frank alapszövegben nyugati frank sajátosságok is megtalálhatók. A dal szerzője és a közönség minden bizonnyal III. Lajos udvarában keresendő, ahol keleti és nyugati frank családok egyaránt előfordultak. Ugyanabban a kódexben, amiben a Lajos-ének fennmaradt, található egy ófrancia vers is, az Eulália-ének (Chanson de Sainte Eulalie). A kódex készítője valószínűleg kétnyelvű volt,⁶ és olyanok számára írhatott, akik mindkét nyelvet ismerték. Wessex királya, Nagy Alfréd is művelt uralkodónak tekinthető. Erről tanúskodik életrajzírója, Asser, Sherborn püspöke. Alfréd sokáig nem tanult meg írni-olvasni. Szívesen hallgatta azonban a szász költemények felolvasását. Édesanyja egy alkalommal szász verseskötvet mutatott gyermekeinek, és annak ígérte, aki azt megtanulja. Alfrédot elbűvölte a díszes kezdőbetű, és isteni sugallatra elkérte a könyt. Felolvastatta magának mesterével, majd fölmondta édesanyjának. Később megtanulta az imaórák imádságait is, és latin műveket is fordított az anyanyelvére.⁷

A távolsági kereskedelemmel foglalkozóknak szintén szükségük volt nyelvtudásra. A 850 körül alkotó perzsa író, Ibn-Khordadbeh megemlékezett a zsidó kereskedők kiváló nyelvtudásáról.⁸

I. Ottó király műveltségéről Widukind, szász krónikás tájékoztat minket. Widukind leírja, hogy Ottó első feleségének, Editnek halála után megtanulta a betűket, annyira, hogy könyveket olvasott, és értette is azokat. Beszélte továbbá a 'román' és a szláv nyelvet.⁹ Widukind nem szól arról, hogy Ottó tudott volna latinul. A könyvek, amiket olvasott, valószínűleg latinul

⁴ NITHARD III. 36–37.

⁵ GOETZ 1993. 1201.

⁶ HAUBRICHS: 1991. 2204.; L. GNADINGER: Eulalie, Chanson de Sainte. In LexMa. 1987. IV/1. 94.

⁷ ASSER 291–292. Chap. 22–23.; STENTON 1962. 267–273.; BORST 544.

⁸ LOHRMANN 1982. 287.; Julius ARONIUS: Regesten zur Geschichte der Juden im Frankischen und Deutschen Reiche bis zum Jahre 1273. Berlin 1902. n. 113. 50. Fentieket idézi: Herwig WOLFRAM: Österreichische Geschichte. 378–907. Grenzen und Raume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Wien 1995.

⁹ WIDUKIND 1980. (1992) II. 36.

lehetettek?¹⁰ Ottó latin tudásával kapcsolatban érdemes felidézni egy másik kortárs szerzőnek, Liutprandnak, Cremona püspökének egyik munkáját. Liutprand elbeszéli: Ottó Itáliába érkezett, hogy XII. János pápa ügyében döntsön. Ottó előtt összegyűltek az egyházi méltóságok, római előkelők és a római katonaság. Az uralkodó környezetében a cremonai püspök is jelen volt, saját magáról harmadik személyben ír. Ottó megparancsolta Liutprandnak, hogy fordítsa latinra a szavait, mert a rómaiak nem értik az ő szász beszédét.¹¹ A forrás alapján állíthatjuk, a zsinaton latinul folyt a szó. Hogy Ottó tolmácsot kért, arra utal, nem tudott latinul olyan szinten, hogy beszédet tudott volna mondani. Flodoard évkönyve szerint, amikor 948-ban az ingelheimi zsinaton I. Ottó és IV. Lajos francia király is jelen volt, tolmácsolni kellett nekik a latin szót.¹² St-Galleni IV. Ekkehard szerint Ottónak és feleségének a fiuk – szintén Ottó – fordított le egy latin levelet.¹³

Ottó szláv tudása kapcsán érdemes megjegyezni, hogy – amennyiben Merseburgi Thietmar krónikájának hihetünk, egyik gyermekének anyja előkelő szláv fogoly nő volt. Közös gyermekük, Vilmos, mainzi érsek lett. Widukind csak annyit árul el az anyáról, hogy idegen volt (peregrina), nem írja róla sem azt, hogy szláv, sem azt, hogy fogoly lett volna.¹⁴ A közel fél évszázaddal később író szász krónikás, Merseburgi Thietmar azonban már lejegyzí, hogy az érsek anyja előkelő szláv fogoly volt.¹⁵ Elképzelhető, hogy Ottó ettől a nőtől szerezte szláv tudását, mindenesetre ővele is gyakorolhatta azt. Elgondolkodtató a király 'román' tudása. Ez alatt valamilyen újlatin nyelvet kell értenünk, vagy francia, vagy olasz nyelvet.¹⁶ Ottó többször is vezetett hadjáratot Itáliába, éveket töltött olasz földön. Ezalatt megtanulhatta az ottani nyelvet.

Második felesége, Adelheid a burgundi uralkodónak, II. Rudolfnak volt a lánya. Adelheid később az itáliai királyhoz Lotharhoz ment feleségül. Amikor Ottó felesége lett, könnyen lehet, hogy újlatin nyelven beszéltek egymással. Ottó első felesége, Edit az angolszász királynak, Aethelstannak a testvére volt. Widukind nem említi, vajon az ő nyelvét beszélte-e Ottó. A német uralkodónak a politikában mindenesetre kevésbé lehetett szüksége erre a nyelvre. A kor tudós nőalakja lehetett Hedvig, sváb hercegnő, I. Henrik bajor herceg lánya. A bizánci császárral, Konstantinnal jegyezték el, eunuch tanította őt görögre. Az adat példázza, hogy a

¹⁰ Borst szerint Ottó nem tanult latinul: 557. írott mű németül is létezett: pl. a Heliand. BORST 520.

¹¹ Nagy Ottó császár viselt dolgai. Ford. Gombos F. Albin. In Liutprand történeti munkái. Budapest 1908.

¹² Flodoard 396.; BORST 556. A forrásban levő teutisca lingua megjelölés Borst szerint az ófranciára és a németre is vonatkozik.

¹³ „*Perlecta epistola, Otto eam patri et matri fidus interpretis Saxonice reponens insinuavit,*” Ekkehardi IV. Casus S. Galli. MGH Scriptores in Folio 2. 139. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1829; BORST 578.

¹⁴ WIDUKIND III. 74.

¹⁵ THIETMAR II. 3 5. „*captiva et Sclavonica, tamen nobili*”

¹⁶ Borst szerint valószínűleg ófrancia: 567.

menyasszonyokat felkészítették a majdani idegennyelvű környezetre. A hercegnő latinul is tanult.¹⁷

Nagy Ottó császár fia, II. Ottó is művelt ember volt. Fentebb említettem, hogy latin levelet fordított szüleinek. Ravennában ő elnökölt Aurillac-i Gerbert – a későbbi II. Szilveszter pápa – és Othrich, magdeburgi tanár vitáján. A disputa elején maga Ottó mondott beszédet, minden bizonnyal latinul. A vita a tudományok felosztásáról kezdődött, később más kérdések is szóba kerültek. Talán folyt volna tovább is, Ottó azonban berekesztette a disputát.¹⁸ 981-ben Ottó latinul tárgyalt Capet Hugóval, akinek tolmácsra volt szüksége.¹⁹ A császár műveltségéről Thietmar, merseburgi püspök is érdekes adatot jegyzett fel. Amikor a császár 982-ben halálos ágyán feküdt, latinul gyónt meg a pápának, a jelen lévő püspököknek és papoknak.²⁰ Ez a gyónás története szempontjából is figyelemre méltó, hiszen a haldokló császár a fentiek szerint nyilvánosan vallotta meg bűneit.²¹

III. Ottó nemcsak latinul tudott, hanem görögül is. Édesanyja, Theophanu, görög volt, tőle is tanulhatta a görög nyelv korabeli változatát. Tanítója, Ióánnész Philagatos szintén gyarapíthatta az ifjú uralkodó görög tudását. Másik nagyhatású tanára a kor kiemelkedő tudósa, Aurillaci Gerbert volt, aki Ottó jóvoltából lett pápa II. Szilveszter néven. Ottó egy levelében arra kérte Gerbertet, hogy irtsa ki belőle a „szász durvaságot”, és hívja életre a benne lakó „hellén finomságot”. A levél végére Ottó egy verset is írt tudós tanárának.²² Az ifjú feltehetőleg az itáliai nép nyelvén is beszélt. Erre következtethetünk abból a történetből, amit egy Thangmar nevű pap hagyott ránk. Thangmar a hildesheimi püspököknek, Bernwardnak volt hű embere. Azért utaztak Rómába, hogy a pápa igazságot szolgáltasson nekik egy birtokvitában. Rómában váratlan események középpontjába csöppentek. A városban lázadás tört ki III. Ottó ellen. A császár kíséretével, köztük Bernwarddal és Thangmarral együtt az Angyalvárba menekült. Az egyik toronyból a fiatal uralkodó átszellemült beszédet intézett a néphez. A hangulatot sikerült a maga oldalára állítania, annyira, hogy a tömeg két embert Ottó ellenségei közül

¹⁷ EKKEHARD, 122–123. Konstantinnal a házasság nem jött létre, Hedvig II. Burchard sváb herceg felesége lett. BORST 578.; GROFIE 1989. 1824.

¹⁸ Richeri Historiarum libri III. III. 55–65. cap. MGH SS inFolio 3. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1839. 619–621. www.dmgh.de; Pierre RICHÉ: II. Szilveszter, az ezredik év pápája. Budapest 1999. 53–58.

¹⁹ RICHER III. 85. cap. 625.; BORST 558.

²⁰ THIETMAR III. 25. „*Factaque latialiter cconfessione coram apostolico caeterisque coepiscopis atque presbiteris acceptaque ab eis optata remissione, VII. Id Decemb. exhacluce subtractus est.*” BORST 574. Amikor Widukind leírja az I. Ottó ellen lázadó Wichmann halálát, megjegyzi, hogy ő, ahogy tudott, hazája nyelvén imádkozott. „Hí potuit, potuit, patria voce Dominum exoravit” WIDUKIND II. 69. Wichmann eszerint nem tudott latinul.

²¹ A gyónás középkori történetéről lásd Isnard W. FRANK írását a Theologische Realenzyklopadie. Beichte szócikkben. V. Berlin–New York 1980.

²² MGH Die Briefe der Deutschen Kaiserzeit II. Die Briefsammlung Gerberts von Reims. F. Weigle. Weimar, 1966. Nr. 186. 220–223; RICHÉ 167–168.

félig agyonvert.²³ A beszéd, amit Ottó tartott minden bizonnal a római nép nyelvén hangzott el.

Az ezredforduló korában Franciaország trónján is művelt király ült, II. Róbert. Életrajzírója, Helgaud Jámbornak nevezi őt. Helgaud szerint nem is telt el úgy nap, hogy Róbert király ne imádkozta volna el Dávid zsoltárait. Róbert fiatal korában igen jó képzést kaphatott. A reimsi dómiskolában tanult, ahol abban az időben a kor híres tudósa, Gerbert (a későbbi II. Szilveszter pápa) tanította az ifjakat.²⁴ A hagyomány más himnuszok mellett Róbertet tartja a *Veni sancte spiritus* kezdetű himnusz szerzőjének is.²⁵ Az uralkodó műveltségével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a korabeli királyok felkent fejedelmek voltak, félig-meddig papok, így érthető, hogy műveltség tekintetében is illett megközelíteniük az egyháziak tudását.²⁶ Róbert király kortársa, V. Vilmos, Aquitania hercege is a művelt előkelők sorát gyarapítja. Chabannes-i Adémar krónikájából megtudhatjuk, hogy a herceg nemcsak a harcban jeleskedett, hanem könyvei is voltak. Ha ideje engedte, éjszakánként olvasgatott, amíg „el nem nyomta az álom”.²⁷

Az ezredforduló korának fiatal Lengyelországában is akadt művelt, idegen nyelveket ismerő uralkodó. Ilyen volt II. Mieszko, akit később Körülményesnek csúfoltak. A politikában nem volt sikeres, a tudományban azonban járatos volt. Ezt bizonyítja az az ajándék, amit Matildtól, Hermann sváb herceg lányától kapott 1026-ban. Matild liturgikus könyvet küldött Mieszkónak, a könyvhöz mellékelte levélbe pedig a következőket írta: „Nem elég neked, hogy a saját és a latin nyelven méltóképp dicsőítheted Istent, de te még görögül is akarod. E könyvet azért küldöm neked, hogy fenséged előtt semmi se maradjon ismeretlen az Isten szolgálatában, tudván, hogy kétségtelenül te szívesen fogadod ezt, mint aki művelt és járatos a lelki ügyekben.” Mieszko apja, Vitéz Boleszláv úgy tűnik, odafigyelt fia neveltetésére,²⁸ hasonlóan

²³ THANGMAR, cap. 25. Lásd még Ferdinándy 2000. 310–312.

²⁴ Helgaldi sive Helgaudi floriacensis monachi Epitoma vitae Roberti regis. Incipit epitoma vitae regis Rotberti. In: Patrologiae Cursus Completus. Tomus CXLI. Ed. J.-P. Migne. 910–936., 911.; B. SCHNEIDMÜLLERT: Róbert II. der Fromme. LexMa. VII. 883–886. Lásd DUBY 1998. 21.

²⁵ Hymni et Responsoria. In: Patrologiae Cursus Completus, Tomus CXLI. Ed. Migne. 939–941. Valószínűleg Stephan Langton 13. sz-i caterbury érsek a himnusz szerzője. J. SZÖVÉRFY: Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. II. Berlin 1965. 185. Sík Sándor II. Róbertet és III. Ince pápát nevezi meg gyanítható szerzők közt. Himnuszok könyve. Ford. Sík Sándor. Budapest 1943. 19., 316–317., 526.

²⁶ DUBY 1998. 23.; H. W. Goetz szerint Nyugat-Európában legkésőbb a 12. századtól kolostorokban, dómiskolákban vagy magántanárok által képezték a fejedelmek fiait. Németországban ez egy évszázaddal később következett be. A 12. századi Anjou-krónika szerint a képzetlen király koronázott számár. A krónika a 950 körül élt II. Fulko Anjou szájába adja ezeket a szavakat. A korabeli gondolkodás szerint tehát az uralkodónak nemcsak a vitézségben és a jámborságban kellett jeleskednie, hanem az irodalomban és történelemben is jártasságot kellett szereznie GOETZ 2002. 171.

²⁷ ADÉMAR 1841. 140.; Fordítását lásd DUBY 1998. 23.

²⁸ SROKA 2000. 185.; List Maryldy do Miezcystawa II. okto r. 1027. In: Monumenta Poloniae Historica edidit August Bielowski. Tomus I. Warszawa 1960 (= Lwów 1864.) 323–324.

a magyar Szent Istvánhoz, aki Imre herceget neveltette nagy gonddal. A külföldi példák után lássuk, mennyire voltak járatosak a magyarok az idegen nyelvekben. Bíborbanszületett Konstantinnak A birodalom kormányzásáról írt könyvében olvashatunk a honfoglalás előtti magyarok és kabarok nyelvtudásáról. Az elbeszélés szerint a kabarok a kazárok közül valók. Pártútás támadt azonban a vezetők ellen, amit levertek. Akik megmenekültek, azok a magyarok közt találtak menedéket, és ezután kabarnak nevezték őket. Konstantin szerint megtanították a türköket (magyarokat) a „kazárok nyelvére, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.” Konstantin műve 948—952 körül keletkezett.²⁹ A magyarok és kabarok tehát még ekkor is tudták egymás nyelvét. Hasonló lehetett a helyzet, mint a Keleti és Nyugati Frank birodalmak határterületén, ahol a német és az újlatin nyelveket is beszélték. Szent Istvánról kisebbik legendája azt tartja, hogy „már gyermekkorában teljességgel átítatta a grammatika tudománya.”³⁰ Felmerülhetnek bennünk kételyekekkel a kijelentéssel kapcsolatban, hiszen a legenda jóval a király halála után született, valószínűleg Könyves Kálmán idejében, aki kétségtelenül művelt ember volt.³¹ Ha azonban figyelembe vesszük, hogy István kortársai között is voltak latinul tudó uralkodók, elképzelhető, hogy Szent István is tanult gyermekkorában latinul. Német tudását is feltételezhetjük, hiszen felesége, Gizella a bajor herceg lánya volt.³² Imre hercegnek lelki-szellemi neveléséről is gondoskodott az apja. Korának nagy műveltségű embere, Szent Gellért volt a nevelője. Valószínű, hogy Imre is megtanult latinul. A nevelésére szánt könyvecske, az Intelmek nyilván azért készült, hogy a herceg azt el is olvassa. Szent Imre legendája megemlíti, hogy a herceget „a grammatika egész tudománya” átítatta. Azt is olvashatjuk a legendában, hogy Imre éjszakánként két gyertya világánál „zsoltárokat énekelve virrasztott”.³³ Ez megint csak valószínűsíti, hogy a herceg tudott latinul. Nem téveszthetjük szem elől, hogy a legenda már évtizedekkel Imre halála után született. Így is megőrizhetett azonban hiteles mozzanatokot Imre életéből. Alább fogom tárgyalni Thietmar művének azon részét, amelyben Schweinfurti Henrik zsolározásáról olvashatunk. Ha a német előkelő képes volt rá, hogy zsolnárokat imádkozzék, az hihetővé teszi, hogy a magyar herceg

²⁹ Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. In: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Moravcsik Gyula. Budapest 1988. 46. 39. cap.

³⁰ Legenda S. Stephani regis, In: SRH II. 394. 2. cap. Szent István király kis legendája. Ford. Kurcz Ágnes. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk. Érszegi Géza. Budapest 1999. 12.

³¹ KRISTÓ 1998a. 146.

³² A nyelvek fontosságát az Intelmek is kiemeli. Intelmek, 37.

³³ Legenda S. Emerici ducis, 450.; Szent Imre herceg legendája, 56.; A velencei Orseolo Péterről is valószínűsíthető, hogy több nyelven beszélt. A krónika szerzője latin szójátékot ad a szájába: Hungaria, angaria (szolgaság, adóteher). Chronici Hungarici Compositio Saeculum XIV., 71. cap. 324.; Képes krónika. Ford. Bollók János. Gondozta Szovák Kornél–Veszprémy László. Budapest 2004. 47.

is képes volt erre.³⁴ Ha Imre nyelvtudására vagyunk kíváncsiak, segítségünkre lehet még egy érdekes kortárs adat. A Hildesheimi Évkönyvről van szó, arról a forrásról, mely az ifjú herceg haláláról is beszámol. Ez az évkönyv Imrét (*Heinricust*) *dux Ruizorum* címmel illeti. A cím talán így fordítható: ruszok hercege. Ahogy már arra utaltam, magyar király szolgálatában feltehetően rusz segédcsoportok is álltak, ők őrizhették a nyugati határt, és Imre lehetett a parancsnokuk. Ha így volt, elképzelhető, hogy a nyelvükön is értett valamit.³⁵

Hogy a latin nyelv ismerete mégsem volt általános az uralkodók körében, azt bizonyítja Aba Sámuel példája. Erről Szent Gellért legendáiban olvashatunk. Amikor a püspök a húsvéti ünnepen nyilvánosan megfeddte Sámuel királyt, az uralkodó *szabad tudományokban jártas barátai intettek a tolmácsnak, hogy hallgasson*. A püspök utasítására a tolmács végül mégis lefordította *az atyai szavakat*.³⁶ Gellért minden bizonnyal latinul beszélt. A király nem tudott ezen a nyelven, tolmács fordított neki. Az uralkodó környezetében azonban úgy tűnik, voltak olyanok, akik járatosak voltak a latinban, és értették a püspök szavait. Csak feltételezéseink lehetnek arról, hogy I. András tudott oroszul, hiszen Kijevben volt száműzetésben, és Bölcs Jaroszláv fejedelem lányát, Anasztáziát kapta feleségül. Hasonlóképpen feltételezhetjük, hogy I. Béla király tudott lengyelül, hiszen jó ideig II. Mieszko lengyel uralkodó udvarában élt, felesége, Richesa pedig Mieszko lánya volt. Arra azonban forrásadatunk is van, hogy latinul nem tudott Béla.

A 14. századi krónikaszerkesztmény elbeszéli, hogy Béla még hercegként részt vett unokaöccse, Salamon koronázásán. A nagy esemény 1058-ban történhetett. Az ünnepségen a kórus ezt énekelte: *Esto dominus fratrum tuorum*, vagyis légy ura testvéreidnek. Bélának fordították a szertartás szövegét, és amikor a fenti szavakat meghallotta, magára értelmezte azokat, és megsértődött.³⁷ Béla tehát ugyanúgy nem értett latinul, ahogyan Aba Sámuel király sem.

³⁴ „*Ut totum psalterium memoriter teneat.*” MGH, Leges, Capitularia regum Francorum, I. Hannover 1883. 119. fej. 236. (Ed. Boretius, Alfred) Lásd MEZEY 1979. 63.

³⁵ Hildesheimi Évkönyv. 14. indikció, 1031. év. ÁKÍF 215–216. Lásd KRISTÓ 1983a. 191–207.

³⁶ Legenda S. Gerardi episcopi, SRH II. 477. 6. cap., 500. 14. cap. Szent Gellért püspök kis legendája. Ford. Szabó Flóris. In: Árpád-kori legendák... 66. 6. cap. Szent Gellért püspök nagy legendája. Ford. Szabó Flóris. In: Árpád-kori legendák... 83.

³⁷ Chronica, SRH I. 91. cap. 352–354.; Képes Krónika 62. Az idézet szöveg alapján következtetni lehet rá, melyik koronázási ordó alapján avatták királlyá az ifjú Salamont. Az *Esto dominus fratrum tuorum* szerepel egy 10. századi angol ordónak, az Egbert-ordónak egyik imájában, de benne van a 973. évi kiadású Edgar-ordóban és a lombard ordóban is, amivel Itália királyait koronázták. A két utóbbi szertartásban a kard is szerepet kap, az Egbert-ordóban azonban csak a jogar, kormánypálca és a sisak szerepel. Magyarországon ebben az időben a kard ekkor minden bizonnyal a hercegség jelképe volt (lásd a kardot válaszd történetet), így elképzelhető, hogy Salamont az Egbert-ordó alapján avatták királlyá, melyben nem kap szerepet a kard. GERICS 1995. 121–131. A kard szerepéhez lásd BAGI 2013. 399–405.

Béla fiainak, a lengyel anyától, Lengyelországban született Lászlónak, Gézának, (esetleg a Magyarországon született Lampertnek) lengyel tudása szintén valószínűsíthető.

Közismert dolog Kálmán király műveltsége.³⁸ A 14. századi krónikaszerkesztés Cunues (Könyves) névvel illeti őt.³⁹ II. Orbán pápa pedig megdicsérte az „egyházi írásokban” és a „kánonok tudományában” való jártasságáért.⁴⁰ A lengyelek gesztaírója, a Névtelen Gall is megemlékezik Kálmán műveltségéről, amely a saját korában élő többi királyét felülmúlta.⁴¹ Eredetileg papnak szánták, püspök is lett Váradon, esetleg Egerben.⁴² Műveltsége így papi tanulmányaival magyarázható. A krónikaszöveg alapján állítható, hogy tudott latinul olvasni. Hartvik püspök is megírja Szent Istvánról szóló legendájában, hogy Kálmán el fogja olvasni a legendát,⁴³ és az udvarban latinul (literatorie) beszélnek.⁴⁴ Hogy írni tudott-e a király, feltételezhető abból, hogy papnak szánták. Az adatok sora nyilván bővíthető.

Német előkelő ismereteit példázza a II. Henrik korából való történet. 1003-ban német előkelők felkelést robbantottak ki II. Henrik király ellen. A felkelésnek Schweinfurti Henrik, bajor gróf volt a vezéralakja. A király gyorsan leverte a lázadókat, Schweinfurti Henriket pedig fogságra vetette. Éjjel-nappal őrizték őt. A rab gróf állítólag naponta 150-szer leborult, és a zsoltárokat imádkozta. Valószínűleg latinul imádkozott. Felmerül a kérdés, vajon Henrik fejből tudta mind a 150 zsoltárt? Talán valószínűbb, hogy könyvből imádkozott. Ez esetben tudnia kellett olvasni. A döntően szóbeliségre épülő korabeli kultúrában nyilván lényegesen jobb volt az ember emlékezőtehetsége, mint napjainkban. Egy Karoling kori utasítás szerint a papnak tudnia kell az egész zsoltárkönyvet.⁴⁵ Azoka a világiak, akik műveltséget szereztek, egyházi műveltségben részesültek. Így a világiakról – és Schweinfurti Henrikről is feltételezhető, hogy tekintélyes számú zsoltárt tudtak. A király 1004-ben megbocsátott Schweinfurti Henriknek.⁴⁶

Egy világi asszony nyelvtudásáról, műveltségéről tanúskodik néhány megható sor Thietmarnak, Merseburg püspökének krónikájából. Amikor a püspök unokafivérének felesége, Liudgard súlyos betegen feküdt, Thietmar elment hozzá, hogy feladja neki a betegek kene-

³⁸ KRISTÓ 1998. 145–147.

³⁹ SRH I. 152. cap. 432–433.

⁴⁰ II. Orbán pápa levele Kálmán királyhoz 162–163.

„...super reges universos suo tempore degentes litterali scientia erudito” Galli Chronicon II. 29. cap. 448.; NÉVTELEN GALL, 252–264., 258–259.

⁴² Chronica, SRH I. 152. cap.; 140. cap. Képes Krónika 93.

⁴³ Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo, 402.; Szent István legendája Hartvik püspöktől, 27–28.

⁴⁴ A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Szerk. Závodszy Levente. Budapest 1904- Synodus Strigoniensis Prior. V. 198.; Szöveggyűjtemény . Magyarország történetének tanulmányozásához. Szerk. Bartoniek Emma. Budapest 1964. 59.

⁴⁵ „Ut totum psalterium memoriter teneat.” MGH, Leges, Capitularia regum Francorum, I. Hannover 1883. 119. fej. 236. (Ed. Boretius, Alfred); Lásd MEZEY 1979. 63.

⁴⁶ THIETMAR V. 33–35., VI. 2., VI. 13.

tét. Az asszony halálos ágyán szakadatlanul zsoltárt imádkozott: „*suscepit dextera tua, Domine, ipsi vero in vanum quiesierunt animam meam.*”⁴⁷

A krónikás latinul idézi az imádságot, valószínű, hogy Liudgard is latinul énekelte azt. Liudgard nem volt apáca, ám valószínű, hogy apácák nevelték, és olyan műveltséget kapott, hogy képes volt latinul imádkozni. Rövidebb imádságokat még az egyszerű emberek is megtanultak latinul vagy görögül. A kor népszerű röpméje a Kyrie eleison. Csatakiáltásként is harsogták a harcmezőkön. Körmenetekben is imádkozták. Felhangzott király –, illetve püspökavatáskor is.⁴⁸

Egyszerű ember nyelvtudását példázza Liudprand elbeszélése, amikor beszámol I. Burchard, sváb herceg vesztéről. Burchard apósának, Rudolf burgund uralkodónak szövetségében járt Itáliában. Milánóban becsapni kezdte az itáliaiakat a saját nyelvén, teutonul, vagyis németül. Egy rongyos ember azonban megértette a herceg szavait, és beárulta őt Milánó érsekének. Az érsek adandó alkalommal csapdába csalta, és megölette a herceget.⁴⁹

I. Ottó korából az egyszerűbb emberek nyelvtudására is van adatunk. Widukind elmeséli, hogyan csatázott Ottó lázadó testvére, Henrik ellen 939-ben, a birteni, más néven xanteni csatában. A király seregéből néhányan tudtak valamennyit franciául, és francia nyelven menekülésre buzdították az ellenséget, mire azok valóban futásnak eredtek.⁵⁰ Bizonyára létezett menekülésre felszólító vezényszó, Ottó emberei ezt kiabálhatták.⁵¹ Latin és német nyelv félreértésére is van adat. St-Galleni IV. Ekkehard leírása szerint egy „gall” tudatta, hogy a fürdővíz meleg (*cald est*), amit a német szolga saját nyelvén hidegnek értelmezett, és még forróbb vízzel fürdette.⁵²

Liudprand művéből tudjuk meg, hogy amikor követségben járt Bíborbanszületett Konstantinnál, a császár tolmácsot hívva beszélt vele. Meglehet, Liudprand ekkor még nem tudott

⁴⁷ THIETMAR VI. 84. A zsoltár: Zsolt 63 (62) 9–10. „*Adhaesit anima mea post te, me suscepit dextera tua. / Ipsi vero in ruinam quiesierunt animam meam, introibunt in inferiora terrae*” „... jobbod szilárdan tart engem. / Akik meg akarják rontani életem, azok lekerülnek a föld mélyébe” Liudgard 1012. november 13-án halt meg.

⁴⁸ HALMÁGYI 2007a. 591–594.

⁴⁹ LIUDPRAND Antapodosis. In: Liudprand történeti munkái. Ford. Jurkovich Emil, Gombos F. Albin–Gaál Lajos. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. Budapest 1908. III. 14–15.

⁵⁰ Thuróczy János krónikájában is olvashatunk hasonló esetről. Ott Zsigmond hadvezérei Hervoja, bosnyák herceg seregével ütköztek meg. A bosnyákok a hegyek tetejéről kiabálni kezdték, hogy a magyarok futnak. A magyarok, gondolván, hogy társaik már elszaladtak, tényleg futásnak eredtek. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Budapest 2001. Ford. Bellus Ibolya (I. 129., 186–262. cap.), Kristó Gyula (130–185.) 211. cap. 254.

⁵¹ WIDUKIND II. 17. „*Ex nostris etiam fuere, qui Gallica lingua ex parte loqui sciebant, qui clamore in altum Gallice levato exhortati sunt adversarios ad fugam.*” BORST 568. Liudprand elbeszélése szerint ebben a csatában Ottó a szent lándzsa előtt imádkozott övéi győzelméért. IV. 24. cap.

⁵² EKKEHARD 121–122.; BORST 578. A mai németben „kalt” hideg-et jelent.

jól görögül.⁵³ Amikor 968-ban Niképhoros udvarában jár követként, akkor is jelen van tolmács a császár testvérével folytatott megbeszélésen, de lehetséges, hogy csak hivatalos okból.⁵⁴ Saját bevallása szerint tolmács nélkül is értette a császár szavait.⁵⁵ Liudprandnak saját tolmácsa is volt, a leírás szerint őt szokta vásárolni küldeni. A nyelvtudás fontosságát példázza, hogy amikor a tolmácsot nem engedik vásárolni menni, csak a görögül nem tudó szakácsot, ő sokkal drágábban szerzi be a kívánt árut.⁵⁶

Példáink között elsősorban uralkodók, előkelők nyelvtudásáról esett szó, hiszen a források leginkább őrájuk figyeltek. Olvashattunk azonban példákat közrendűek nyelvtudásáról is. A példák többnyire pozitívak, a műveltség hiányának megemlíttével ritkábban találkoztunk a forrásokban. A korabeli uralkodók egyházilag felkent fejedelmek voltak, félig-meddig papok. Így érthető, hogy műveltség tekintetében is illett megközelíteniük az egyházi műveltséget. Akiknél negatív példákat találtunk: Aba Sámuel, Béla vagy akár Capet Hugó olyan személyek, akiket eredetileg nem uralkodónak neveltek. Később fordult úgy a helyzet, hogy megszerezték a koronát. Az ő esetükben ez megmagyarázza a latin tudás hiányát. Latin tudásra elsősorban imádságok kapcsán olvashattunk példákat, de ember-ember közti gondolatközlésben is szerepet kapott a latin. Népi nyelvek ismerete uralkodók és közrendűek esetében egyaránt adatolható. Ahol különböző nyelveket beszélő népcsoportok tartósan együtt éltek, ott az emberek megtanulták egymás nyelvét. A felsorolt külföldi példák ugyanakkor lehetővé tehetik a magyar uralkodók, magyar világiak műveltségének megítélését is.

⁵³ LIUDPRAND: Ant. VI. 5–10.

⁵⁴ LIUDPRAND: Legatio 2. Lásd A Nyugat és Bizánc... 508. 15. jegyzet.

⁵⁵ LIUDPRAND: Legatio 54.

⁵⁶ LIUDPRAND: Legatio 46.

11. „Neveden szólítalak”

Nevek és névváltoztatási szokások a 10–11. századi uralkodók és népek esetében

A név fontos eszköze annak, hogy önmagunkat meghatározzuk, önazonosságunkat kifejezzük. Aki fölvesz egy nevet, vagy elnevez valakit, az egy kultúra, vagy világnézet iránti elköteleződését is kifejezi. Hatása van annak is, ahogy a másik embert megszólítjuk. Régi meggyőződés, hogy amit néven tudunk nevezni, afölött hatalmunk van. Tapasztalat szerint az ember számára kedves szó a saját neve. A támaszra vágyó ember számára ezért kínál nyugalmat az a kijelentés, amit Izajás könyvében mond az Úr: „Ne félj, mert megváltalak, neveden szólítalak, az enyém vagy.”¹ Az ember azonosságtudatában bekövetkezhet változás. A név megváltoztatása, új név felvétele kifejezője lehet annak, hogy viselője új életet akar kezdeni, új önazonosságra vágyik, vagy legalábbis ezt akarja éreztetni a külvilággal. A soron következő fejezetben a 10–11. századi névváltoztatásokra, kettősnevűségekre hozok példákat, és a név megválasztásának vallási, kulturális alapjait vizsgálom. Elsősorban magyar esetekre igyekszem figyelmet fordítani, de skandináv és szláv példákat is említek.

Két magyar vezér, Bulcsú és Gyula Konstantinápolyban merültek alá a keresztségbe a 900-as évek közepén. Erről a 11. század második felében alkotó bizánci szerző, Ióánnész Skylitzész tájékoztat.² Egy 15. századi orosz forrás azt is tudni véli, hogy a Konstantinápolyban megkeresztelkedett magyar vezérek egyike a Stefan nevet kapta. A forrás szerint halála véget vetett a bizánci kereszténység magyarországi terjedésének.³ Ez a vezér minden bizonnyal a Szkülitész által említett Gyula lehetett. Dzsajháni hagyománya alapján mondhatjuk, hogy a gyula szó eredetileg tisztséggént volt használatos a magyaroknál. Nem kizárt, hogy a Szkülitésznél szereplő vezérnek már személyneve volt a Gyula, hisz a vele együtt megkeresztelkedett vezért, Bulcsút is saját nevén említi a szöveg. Ha a forrásnak hihetünk, a megtért Gyula uralkodóhoz méltó nevet kapott a keresztségben, hisz a ’sztephanosz’ szó koszorút jelent. Bulcsú keresztségben nyert nevéről nincs tudomásunk.

Chabannes-i Adémar krónikájából tudjuk, hogy Géza fejedelem a keresztségben ugyancsak az István nevet nyerte, akárcsak a fia.⁴ Az István névnek tehát hagyománya volt Magyarországon.

¹ Izaiás 43,1.

² SKYLITZÉS, HKÍF 151–153.

³ Elbeszélés a latinokról, HKÍF 178–179.

⁴ ADÉMAR III. 31.

A pogányságból megtért fejedelmek körében nem ritka eset, hogy a keresztségben új nevet kaptak. Európa „új barbárai”, vagyis a vikingek, magyarok, szlávok esetében egyaránt találunk példákat erre. Borisz (852–889) bolgár fejedelemnek III. Mihály bizánci császár volt a keresztapja, ezért lett ő is Mihály.⁵ A ruszok fejedelemasszonya, Olga, Igor fejedelem özvegye Bizáncban keresztkedett meg. A keresztségben a Helén nevet kapta.⁶ Új nevét az Olgához való hasonló hangzáson túl az is magyarázhatja, hogy a Helén uralkodóhoz méltó név. Szent Ilona volt ugyanis Nagy Konstantin császár édesanyja. A ruszokat Olga unokája, Nagy Vlagyimir térítette Krisztus hitére. Vlagyimir szintén uralkodóhoz illő nevet kapott: keresztapjáról, II. Basileios császárról Basileiosnak nevezték.⁷ A basileus szó – melyből a Basileios név származik – görögül eredetileg királyt jelent, a Bizánci Birodalomban pedig *császár* jelentésben használták.

Európa nyugati és északi részén is találunk ide illő példákat. Angliában Nagy Alfréd megkereszteltette az edingtoni csatában legyőzött dán vezért. A vezér korábban a Guttorm névre hallgatott. Keresztapja, Alfréd király az Athelstan nevet adta neki.⁸

A 10. század elején a normann Hrolf (Rollo) hajtotta keresztvíz alá a fejét. Hrolf 911-ben kötött egyezséget a francia királlyal, Együgyű Károlyval, és letelepedett népével együtt arra a térségre, melyet később Normandiának neveztek. A 11. század elején St. Quentin-i Dudo részletesebben is beszámolt Hrolf keresztségéről. A forrás szerint a normann vezérnek Róbert, frank herceg volt a keresztapja, róla kapta Hrolf (Rollo) a keresztségben a Róbert nevet. A keresztségéről és névváltoztatásról az *Annales qui Rainaldi dicuntur* nevezetű évkönyv is beszámol a 912. évnél.⁹

A skandináv világhoz kapcsolódik a dán Harald esete. Miután Ottó császár legyőzte őt, a keresztség föl vételére kényszerítette. Harald fiát is megkeresztelték, és Ottó volt a keresztapja. A kereszta tiszteletére a gyermek a Sven-Ottó nevet kapta, bár az utókor inkább Villászakállú Sven néven ismeri.¹⁰

⁵ Georgius Monachus Continuatus, De Michaele et Theodora 16 (CSHB 48. 824.) Theophanes Continuatus IV. 14. (CSHB 48. 163.) Idézi Angenendt 1984. 248. Thoma további forrásokat is említ még. THOMA 56–57.

⁶ Regino folytatója, Adalbert Helena néven nevezi a rusz uralkodónőt Angenendt 1984. 290.; Az 1070 körül alkotó Jákob szerzetes ugyancsak megemlékezik Olgáról, aki Jelena nevét kapta. A Nyesztor krónika is beszámol róla, hogy Olga a hajdani császárné, Helena nevét kapta a keresztségben. THOMA 59–60.

⁷ ANGENEDT 1984. 295.

⁸ ANGENEDT 1984. 267.

⁹ St. Quentin-i Dudo: De moribus et actis primorum Normanniae ducum II. 30. (ed. Lair 170.) Idézi Angenendt 1984. 264. A normannokról ANGENENDT 1984. 263–265.; THOMA 68–71., 70.

¹⁰ Otta Svein. Heimskringla. Olaf Trygvasson saga. 29. cap. Brémai Ádám művében Sueinotto. Nem dönthető e biztonsággal, hogy I. Ottó vagy II. Ottó idején történt-e a keresztség. II. Ottó hadjáratot vezetett Dánia ellen, ő tehát valóban lehetett Sven keresztapja. Ha I. Ottó idején keresztelték meg Svent, akkor Ottónak képviseltetnie kellett magát. THOMA 72–73.

Mieszko, lengyel fejedelem esetében felmerül, hogy Dago, esetleg Dagobert lehetett a keresztény neve.¹¹ Mindez abból a rövid szövegből következik, melyet Dagome iudex oklevélként ismerhetünk. A szöveg a 11. század második feléből való másolatban maradt ránk, Deusdedit bíboros gyűjteményéből. Az oklevélmásolat szerint *Dagome iudex* és felesége, *Ote senatrix* felajánlják *terra Schinesghe* nevezetű országukat Szent Péternek, vagyis a pápaságnak. Gyermekeiket is megemlíti a szöveg: Lampert és Mieszko. I. Mieszko fejedelem második feleségét Odának hívták, volt Lampert nevű fiuk. Schinesghe bizonyára Gniezno-val azonosítható. Ez alapján Dagome iudexet lehetne azonosítani I. Mieszkóval. Felmerülhet a gondolat, hogy a Dago esetleg a keresztségben nyert neve volna a lengyel fejedelemnek, és a Dagobert névnek volna ez a rövidítése. Léteznek azonban más értelmezések is. Az egyik álláspont szerint a Dagome iudex az *Ego Mesco dux* félreolvasása. Más a magdeburgi érsek, Tagino nevének elferdítését véli felfedezni Dagome iudex nevében.¹² Wihoda professzor felhívta figyelmem a 11. századi másoló által tett megjegyzésre, melyet a lengyel kutatók kevésbé hangsúlyoznak. A másoló Dagome iudex-ről és a többiekéről megjegyzi, nem tudjuk, kik ezek az emberek, valószínűleg szardíniaiak. Eszerint az egyetlen biztos dolog, amit a szövegről tudhatunk, hogy a másolónak fogalma sem volt a szövegben szereplő személyek kilétéről.

Ha a Dagome iudex oklevéllel kapcsolatban vannak is bizonytalanságok, összességében elmondható, hogy az új név felvétele gyakori jelenség a frissen megtért uralkodók körében. Géza örököse, Szent István esetében érdemes elgondolkodni azon, mennyiben volt ismert az ő neve kortársai számára. Gombos F. Albin megfogalmazása szerint „Szent István királyunkról 1526-ig körülbelül 500 külföldi író emlékezik meg. Jó híre-neve Európának minden országába, minden népéhez eljutott, és a köztudatban a középkor legismertebb, legnépszerűbb uralkodója, Nagy Károly mellé emelkedett.”¹³ A keresztény krónikások vitathatatlanul jó emléket

¹¹ LÜBKE 84.

¹² ŁUKASIEWICZ 2010. 117–126. Az eredeti szöveget szerinte nem I. Mieszko készítette, hanem özvegye, Oda. Odát a pápai udvarba Dagome iudex képviselte. Ő a regensburgi Szt. Emmeram szerzetese, aki később Taginóként magdeburgi érsek lett. Különböző forrásokban Tagino neve Dagano és Daginone-ként is előfordul.

Szokatlanul hat a iudex (bíró) és a senatrix (szénátornő) rangjelölés a korabeli Közép-Európa összefüggérendszerében. Joachim Stephan azonban rámutat arra, hogy egyik sem példátlan. A senatrix titulust Emma, Liudger gróf felesége, egy Billunger hölgy esetében is használják. Mieszko felesége, Oda szász előkelőként úgyszintén használhatta ezt a címet. Ami a iudex-et illeti: Prágai Kozma írja, hogy a cseheknek is bíráik voltak. A Schwabenspiegel szól a karantán hercegválasztásról. Eszerint előbb bírót választanak, majd az ő vezetésével döntenek a herceg elfogadásáról. (Grafenauer a 11. századra datálja a szöveget.) Mindez Joachim Stephan a kettős királyság intézményére emlékezteti, amely a steppei népeknél volt szokásban. Balkáni szlávoknál latin források iudex-nek mondják a zsupánt. Stephan szerint tehát a iudex cím a középeurópai szlávok jogi szokását fejezheti ki. Mieszko valószínűleg a Dagome szóhoz hasonló nevet viselhetett. STEPHAN 2010. 127–132.

¹³ GOMBOS 1938. 281–324., 281.

öriztek a királyról. A továbbiakban azonban arra szeretnék rámutatni, hogy keresztény és pogány nevét mennyiben ismerték a kortársak.

Merseburgi Thietmar Szent István keresztény nevét egyáltalán nem látszik ismerni. Krónikája negyedik könyvében egy mondatban megemlékezik Henrik bajor herceg sógorának királlyá avatásáról. Utólag két sor közé közbeszúrta a sógor nevét is: Waic. Thietmar nem árulja el, hogy az említett fejedelem milyen nemzetiségű volt. Henrik bajor hercegnek azonban csak egy sógora jöhet itt szóba, a magyar Szent István.¹⁴ A püspökségeket alapító és megkoronázott uralkodó nyilván Szent Istvánnal azonos. Thietmar azonban nem ezt a nevet használja, hanem Waic-ként említi az uralkodót.¹⁵ A név a török bay szóból vezethető le, ami gazdagot, hőst jelent. Ehhez járult a *k* kicsinyítő képző. László Gyula felvetette, hogy Vajk nem személynév volt, hanem tisztség: kis fejedelmet jelenthetett. Kicsinyítőképzős alakkal van ellátva, így azt jelentené, *kis vezér, kisebbik vezér*. A Vajta, Vajka településnevekben is ez a szó rejtőzik.¹⁶ Valószínűbb azonban az a „hagyományos” elmélet, mely szerint Vajk a pogány neve lehetett Géza fiának. Thietmar mindenesetre az egyetlen a kortársak között, aki ismerte a magyar uralkodónak ezt a nevét.

Thietmar krónikájának vége felé pannóniai királyként említi a Szent Istvánnal azonosítható magyar uralkodót. Az István nevet a krónikás itt sem használja. Nem Thietmar azonban az egyetlen, aki a magyar uralkodó nevét nem látszik ismerni. Rokonának, Querfurti Brúnónak munkáiban – ahogy erre már korábban utaltam – nyoma sincs Szent István alakjának, pedig Brúnó járt Magyarországon.¹⁷ Megemlíthető ebben a sorban Regensburgi Arnold is. Ő a Dunán hajózva Esztergomig jutott el, de az ő művében sem olvashatunk István királyról.¹⁸

Azecho wormsi püspök Egilbert, freisingi püspökhöz írt levelet. Pártfogását kérte a magyar királynál zarándok barátai érdekében. A levél azonban nem említi név szerint a „magyar királyt”. Azecho 1044-ben halt meg, 1025 és 1038 közt írta levelét.¹⁹ Berno reichenai apát († 1048) első levelének fennmaradt szövegváltozata már megemlíti a király nevét. A levél azon-

¹⁴ Henriknek volt másik sógora is, mégpedig feleségének, Kunigundának fivére, Luxemburg Henrik. Ő azonban nem volt uralkodó, és nem hívhatták Waicnak.

¹⁵ THIETMAR IV. 59. László Gyula szerint a Vajk szó Szent Istvánnak nem a pogány neve lehetett, hanem a címe. Kicsinyítőképzős alakkal van ellátva, így azt jelentené, kis vezér, kisebbik vezér. A Vajta, Vajka településnevekben is ez a szó rejtőzik. LÁSZLÓ 1977. 349–350. Kristó szerint sem közvetlenül a születést követően keresztelték meg. KRISTÓ 2001. 32. Lásd még THOMA 34.

¹⁶ LÁSZLÓ 349–350.

¹⁷ Lásd a vonatkozó fejezetet.

¹⁸ Regensburgi Arnold könyvei Szent Emmeramról. In: ÁKÍF 170–176.

¹⁹ Azecho levele. Ford Dér Terézia, bev., jegyz. Kristó Gyula. In: ÁKÍF 143–144.

ban csak 16. századi átiratban maradt ránk, Matthias Vlasich Magdeburgról szóló, 1567-ben megjelent művében.²⁰

Odilo cluny-i apát levét írt egy uralkodónak, akinek nevét S.-nek rövidítette. Felmerült, hogy a levél Sancho navarrai királynak szólhat. Valószínűbb azonban, hogy Odilo a magyar Szent István (Stephanus) nevét rövidítette S-szel. A levélben ugyanis megemlékezik a zárándokokról, akiket a király segített. Itt minden bizonnyal a Jeruzsálemben tartó zárándokokról lehet szó. Odilo életrajzírója, Jotsaldus szerint az apát Sancho királlyal és Istvánnal egyaránt levelezett.²¹ Odilo tehát ismerhette a magyar király keresztény nevét, ám ő sem írta ki ezt a nevet teljesen. Adémar és Radulfus Glaber már megemlíti István nevét, ahogy erre a műveiket taglaló fejezetekben is utaltam. Adémar a 20-as években alkotott, Glaber is 1030 előtt kezdte el írni históriáit.²²

Valószínűnek tartom, hogy István személyét és keresztény nevét igazán akkor ismerte meg a nyugati keresztény világ, amikor Magyarországon megnyitotta az utat a Jeruzsálemben tartó zárándokok számára. Ez pedig 1018 után következett be. Akik jártak Magyarországon, és nem emlékeznek meg róla, talán csak azért nem tették, mert nem illett bele a gondolatmenetükbe. Felvetődik a kérdés: vajon mikor keresztelték meg Géza fejedelem fiát? Mikor kapta az István nevet a későbbi szent király? Felnőttkori keresztése mellett szólhat, hogy Thietmar még ismerte a pogány nevét.²³ Hogy Istvánt felnőttként keresztelték meg, és csak akkor kapta volna az István nevet, nem tűnik valószínűnek, hisz ha Géza megkeresztelkedett, nyilván fiát is megkereszteltette, ahogy Chabannes-i Adémar krónikájából következtethető. A párhuzamok azt mutatják, hogy a kétnévű személyek különböző nevei eltérő kultúrákban, különböző környezetben voltak használatosak. Nagy Knut, dán király keresztény neve, a Lampert csak Brémai Ádám krónikájában szerepel.²⁴ Salamon magyar király feleségét a nyugati források – német évkönyvíró, VII. Gergely pápa – Juditnak nevezik, a magyar és lengyel szerzők azonban

²⁰ Berno levelei, ford., bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In: ÁKÍF 145–155., 145–148.; DHA 112.

²¹ Odilo levele, ford. Köris Imre; bev., jegyz., Thoroczkay Gábor. In: ÁKÍF 156–159., 157. 475. jegyzet; DHA 110.

²² Lásd a vonatkozó fejezeteket.

²³ Kristó szerint sem közvetlenül a születést követően keresztelték meg. KRISTÓ 32.; Chabannes-i Adémar szerint Gouz fiával együtt keresztelkedik meg, mindketten az István nevet veszik fel, és a fiúnak III. Ottó a keresztapja. Tényleges keresztapaságról aligha lehet szó, jelképes azonban szó jöhet. III. Ottó 996-tól császár, Géza fejedelem halálát 997-re tehetjük. Ezen gondolatsor mentén haladva Géza már élete végén kellett volna, hogy megkeresztelkedjék. Prunwartól, Sankt-Gallen szerzeteséről azt írja az évkönyv, hogy megkeresztelte a magyar királyt. Ez alapján szokás mondani, hogy Gézát Prunwart keresztelte meg. A forrás azonban nem ismeri a magyar király nevét. Szem előtt tartva, hogy más források (pl. Sankt Galleni évkönyvek, Augsburgi Gerhard, kalandozó vezérek is királyként említene, elképzelhető, hogy Prunwart nem Géza fejedelmet keresztelte meg, hanem egy másik magyar nagyurat.

²⁴ THOMA 1983. 36.

Zsófiaként említik.²⁵ István-Vajk esetében is hasonló helyzete gondolhatunk. Valószínűsíthetjük, hogy „pogány” neve megkeresztelése után is használatban maradt, az István nevet pedig inkább a külföldi keresztényekkel való érintkezésben használták. Kérdés persze, hogy Thietmar, a nyugati krónikáspüspök miért használja mégis a pogány nevet a 11. század elején írt művében. Bizonyára olyan adatközlőktől szerezte ismereteit, akik a magyar fejedelmi udvarban járatosak voltak, és a magyar fejedelem ott használatos nevét ismerték.

Érdemes azt is szem előtt tartani, hogy új nevet nemcsak a keresztségben vett/vehetett fel valaki, hanem a bérmlás során is. Orseolo Péter velencei dózse fiát eredetileg Péternek hívták. Bérma-apja azonban III. Ottó császár volt. Johannes Diaconus beszámolója szerint a dózse fia elhagyta korábbi nevét, és bérma-apja nevét vette fel.²⁶ Ő tehát Orseolo Ottó. Ő vette feleségül Géza fejedelem egyik lányát, közös gyermekük Orseolo Péter, a gyászos emlékü magyar uralkodó.

Házasságkötés során előfordult, hogy férje országában új nevet kapott az új asszony, többnyire olyan nevet, amely új hazája névadási szokásainak megfelelt. Thoma részletesen foglalkozik ilyen esetekkel középkori névváltoztatásokról szóló könyvében. Megállapítása szerint Bizáncban általánosnak mondható ez a szokás: ott az idegen asszonynak teljesen új nevet adtak. Nyugaton inkább arra hozható példa, hogy eredeti névhez hasonló nevet kapott a királyné. Nyugaton kevésbé voltak következetesek, mint Bizáncban: a névváltoztatás után gyakran a régi név is használatban maradt.²⁷

Az első ezredforduló korának Francia Királyságából királynévá emelkedő asszony névváltoztatására találunk példát. II. Róbert francia király első felesége, Rozala, II. Berengár itáliai uralkodó lánya volt. Először II. Arnulf flandriai grófhhoz ment feleségül, halála után lett Róbert asszonya. Királynővé emelkedésekor kapta a Zsuzsanna nevet.²⁸

²⁵ Chronica, In: SRH I. 349. 351.; KÉZAI, 57. cap. 61. cap. In: SRH I. 179.. 181–182.; Lásd THOMA 207–208. Megemlíti azt a magyarázatkísérletet, mely Orseolo Péter feleségétől, Judittól akarták megkülönböztetni Salamon feleségét. Ezt a lehetőséget elveti: a kettős néven nem szerepel Salamon felesége, a névazonosság nem érv a név megváltoztatása mellett, Péter feleségének nevét pedig magyar források nem említik. Nevet inkább azért volt szokás változtatni, hogy egy térség névadási szokásához alkalmazkodjanak. (THOMA 207.) Hogy hölgyek megváltoztatják nevüket a házasság után, arra ebből a korszakból és a későbbi időből is több példa hozható. Szent László lánya, Piroska Bizáncban Komnénosz János feleségeként az Eiréné nevet kapta. IV. (Kun) László feleségét, Anjou Izabellát a Magyarországon szokatlan név helyett Erzsébetnek szólították, ami egyébként ugyanannak a szónak másik változata. (SRH I. 472.) Kunigundát, Mátyás feleségét Katalinnak nevezték hazánkban, ahogy azt Janus Pannonius is megénekelte. MIKESY 1971. 85–88., 88. 1. jegyzet.

²⁶ THOMA 74–75.

²⁷ THOMA 200–201.

²⁸ THOMA 206.

Érdemes megemlékeznünk a ragadványnevekről is. Arról árulkodnak, milyennek láttak egy személyiséget mások, milyen jellegzetes tulajdonságot ismertek fel benne. Amilyen kedvesen hangzik az ember számára az a név, mellyel magát azonosítani tudja, annyira kínosnak, felháborítónak tűnhet, ha olyan néven szólítják, melyet nem érez magáénak. A ragadványnevek sorában találunk tisztelet, tréfát, gúnyt kifejező neveket egyaránt.

Ebbe a gondolatkörbe illik a 10. század korából az egyik kalandozó vezérnek, Bulcsúnak mellékneve: a Képes Krónika Vérbulcsúnak nevezi (Werbulchu).²⁹ A ragadványnév ebben az esetben a vezér félelmetes voltára utal.

Forrásainkban visszatérő elem a kopaszságra utaló ragadványnév. Koppány apját Kopasz Szeréndnek (Calvus) hívták a Képes Krónika szerint.³⁰ Ugyancsak a krónikában olvasható Vazul fivérének ragadványneve, Calvus Ladizlaus.³¹ Őt Kézai Simon Szár Lászlónak nevezi (Zar Ladislaus).³² Egyetérthetünk azzal a véleménnyel, hogy rituálisan borotválhatták fejüket. Vazul fiáról, Béla hercegről ugyan nem írja a krónika, hogy Kopasznak nevezték volna, személyleírást azonban közöl róla a szöveg, ebből pedig kiderül, hogy ő is kopasz volt.³³ A borotvált fej bizonyára kereszténység előtti szokás maradványa, nem jelenthet azonban egyet pogánysággal. 1237-ben, a Julianus barát útjáról készült beszámolóban Riccardus barát arról ír, hogy Zikiában, a Fekete-tengertől keletre az emberek keresztények, de borotválják a fejüket.³⁴ A megtérő népek a keresztség felvétele után is megőrizhettek tehát olyan szokásokat, amelyeket igen fontosnak tartottak. Azt a nézetet tudom osztani, mely szerint Koppány apja és Szár László esetében a kopaszság nagyobb valószínűséggel utalhatott a pogányságra, Bélánál – amennyiben nem természettől fogva volt kopasz – csak külsőség lehetett.³⁵

Tiszteletről tanúskodó ragadványnév Sámuel király megnevezése, az Aba, vagyis apa. Béla király névtelen jegyzője szerint kegyessége miatt hívták így Sámuel királyt. Az Aba név annyira hozzákapcsolódott az uralkodó személyéhez, hogy a nyugat-európai források és a ma-

²⁹ Chronica, SRH I. 33. cap. 292. o.; Anonymus így jellemzi őt: „Bulsuu vir sanguinis”, SRH I. 53. cap. 107.

³⁰ „Cupan filius Calvi Zyrind”. Chronica, SRH I. 64. cap. 313.

³¹ „filii sunt Calvi Ladizlai” Chronica, SRH I. 87. cap. 344.; Lásd VÁCZY 1940–1941. 332–333.

³² „Zar Ladislaus” „filius Zarladislai”, KÉZAI 43. cap., 53. cap. In: SRH I. 172., 177.; VÁCZY 1940–1941. 332–333.

³³ „Hic enim Bela erat calvus et in colore brunus, propterea suum monasterium ad suam dispositionem Zugsard appellavit.” SRH I. 96. cap. 360.

³⁴ RICARDUS, In: SRH II. 537 „De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo invento tempore domini Gregorii pape noni.”; Lásd Riccardus jelentése Julianus első útjáról. Ford. Györffy György.; A felkelő Vata kopaszságáról Chronica SRH I. 338.; Képes Krónika 54–55.; UHRMANN 2010.

³⁵ Szár László esetében lásd PITI 2000. 445–446.; Lásd még SZABADOS 2011. 245.; BALOGH 1915. 848.

gyar kútfők többsége is ezen a néven, vagy ennek a névnek egy változatán ismeri a harmadik magyar királyt. Anonymuson kívül a király áltla kiadott pénzen szerepel még a Sámuel név.³⁶

Béla herceget a krónika szerint Benyn-nek hívták.³⁷ Bizonyára a bölény szavunk korabeli változata ez, a herceg külső adottságaira, erejére utalhattak vele. Felfigyelhetünk rá, hogy a Benyn név nem a Bélához illesztve, hanem helyette, önálló formában szerepel. A Béla név magyarázatai közt felmerült, hogy a bél közszóból eredne, de létezik olyan elmélet is, mely török bojla szóból magyarázza.³⁸ Béla keresztény neve nyilván Adalbert volt. Radó nádor 1057-ben kiadott adománylevele megemlíti András király testvérét, a győzhetetlen Adalbert herceget, aki nem lehet más, mint Béla.³⁹ Béla királlyal azonosítja Adalbertet az 1061-ben kelt szekszárdi adománylevél 14. századi átírója.⁴⁰ Györffy György szerint Béla Adalbert neve azzal függ össze, hogy a herceg Lengyelországban volt száműzetésben és onnan is nősült. Ezért kaphatta nevét a lengyel föld nagy szentjéről.⁴¹ Kérdés, hogy Béla keresztény neve – az Adalbert – vajon független-e a Béla névtől, vagy olyan latin nevet kerestek a számára, mely bizonyos szempontból hasonlít a Béla névhez. A Béla név emlékeztet a szláv nyelvek fehér jelentésű szavaira, az Adalbertus név pedig a fehér jelentésű latin (albus) szóra, ez tehát alapot adott ahhoz, hogy a Béla névhez hozzákapcsolják az Adalbert nevet. Ez persze nem jelenti azt, hogy a Béla név eredetileg is szláv eredetű volna.

Elgondolkondhatunk azon, vajon lehet-e a Béla név bibliai eredetű? A bibliai Bela névből való eredeztetés ellen szól, hogy a keresztény kultúrkör más területein nem találkozunk ezzel a névvel.⁴² Amennyiben nem bibliai névről van szó, úgy tűnik, Béla az első olyan magyar király, aki nem keresztény és nem is bibliai névvel foglalta el a magyar trónt.⁴³

³⁶ A magyar uralkodók névsorában szokatlan a király ószövetségi neve. Kristó Gyula felvetette, hogy a király kabar vezetőként eredetileg zsidó vallású lehetett, később keresztelkedett meg. Szabados György ezzel szembe helyezi, hogy a keresztény András királynak is ószövetségi neveket viseltek a fiai: Salamon és Dávid. H. Tóth Imre véleményét tartja megfontolandónak, aki a „keleti kereszténység hatásának tartja” a bolgárok körében népszerű Sámuel, Salamon és Dávid neveket. SZABADOS 2007. 158.; H. TÓTH 1996. 81.

³⁷ „Dux igitur Bela vocatus Benyn” Chronica, SRH I. 94. cap. 358.

³⁸ Elképzelhető az is, hogy a Boleszláv becézett alakja lehet. SLÍZ 2000. 13.

³⁹ „... regis Andree eiusque fratris Adalberti invictissimi ducis” Radó nádor adománylevele. DHA 161. Lásd SZÖCS 2012. 23–24.

⁴⁰ „privilegium domini Adalberti, qui Bela nuncupabatur, olim regis Panonie, anno ab incarceratione Domini millesimo LX^{mo} primo” DHA 167. Adalbert királynak billoga is fennmaradt (Sigillum Adalberti regis). Kérdés, melyik Béla királyunkkal azonosítható ez az Adalbert. II. és III. Béla nevei merülnek fel a kutatásban: Lásd Györffy 1998. 77–80.; KUBINYI 1999a. 315–333.

⁴¹ GYÖRFFY 1998. 80.

⁴² SLÍZ 2000. 13.

⁴³ Fia I. Géza ugyancsak „pogány” nevet viselt, bár neki volt keresztény neve is: Magnus. Figyelemre méltó, hogy hercegeként és királyként is veretett pénz. Hercegeként pénzén a Magnus nevet használja, királyként pedig a Gézát. SZÖCS 2007. 78–79.

Béla bátyjának, Anrdás királynak emlékét így idézi föl a krónika: Fehér Andrásnak és Katolikusnak nevezték.⁴⁴ Hogy a pogánylázadás elfojtója a Katolikus melléknevet kapta, érthető. A Fehér elnevezés azonban már találgatásra ad okot. Mellékneve volt ez Andrásnak valamilyen külső adottsága alapján? Az sincs kizárva, hogy pogány nevének fordítása lehet az Albus. Mikor kaphatta a herceg az András nevet?

Nem zárható ki teljesen, hogy már gyerekkorában így nevezték. Apjának, Vazulnak neve is keresztény: a Vazul, Vászoly név a keleti kereszténység hagyományát követi, a Basileios magyar változata.⁴⁵ István a krónika szerint Imre herceg halála után nem talált olyan embert a családban, aki megtartotta volna az országot a keresztény hitben. Eszerint Vazul pogány módra élt. István bizonyára egy esetleges pogánylázadás vezérét látta Vazulban, ezért tartotta fogásban a herceget. Ettől függetlenül azonban Vazul meg lehetett keresztelve, és talán fiai is akkor részesültek a keresztség szentségben, amikor az apjuk.⁴⁶

Fel lehet azonban azt is tételezni, hogy a Vazul-fiakat gyermekkorukban nem keresztelték meg. Hármójuk közül Levente pogány nevet viselt, talán Béla neve sem keresztény.⁴⁷ Lehet, hogy eredetileg András is más nevet viselt, és a Kijevi Ruszban töltött száműzetése idején vette fel keresztény nevét. Szent András apostol ugyanis népszerű szent Oroszországban. A 4. században Euszebiosz Egyháztörténete említi, hogy amikor az apostolok elindultak különböző vidékekre hirdetni az Evangéliumot, Andrásnak Szkítia jutott. Euszebiosz a 3. századi Órigenészre hivatkozik ennél a bekezdésnél.⁴⁸ András szkítiai útjának hagyománya az oroszok krónikájába, Az elmúlt idők történései (Poveszty vremennih let) is utat talált. Ott úgy jelentkezik a történet, hogy András Szinopéből Kercsbe (Korszuny) utazik, onnan pedig Rómába szeretne eljutni. Hogy ezt megvalósítsa, felfelé hajózik a Dnyeperen. A Dnyeper partján, egy magaslaton keresztet állít fel, és megjövendöli, hogy ott majd nagy város fog létre-

⁴⁴ „*Ipse quidem rex Albus Andreas et Catholicus est vocatus.*” Chronica, SRH I. 88. cap. 344.

⁴⁵ MELICH 1905. 184–185. Karácsonyi János szerint Vászoly nem a Basileios magyar változata, hanem ősi magyar név. KARÁCSONYI 1905. 132–133.; KARÁCSONYI 1905a. 309–311. Ez azonban kevésbé valószínű.

⁴⁶ Vazul pogányságáról lásd KRISTÓ 1965. 20.; VÁCZY 1940–1941. 310–311.; GERICS 1966. 7.; PITI 2000. 446. Vazul összeesküvéséről lásd Piti tanulmányának további részét.; Vazul keresztségéről lásd GYÖRFFY 1966. 30. 34.

⁴⁷ Lásd 33. jegyzetet.

⁴⁸ Moravcsik Gyula szerint András apostol térítésének színhelye Szkítia Minor, a mai Dobrudzsa területe lehetett. (MORAVCSIK 1938. 176.) František Dvorník azonban azon a véleményen van, hogy András eljuthatott a Fekete-tenger északi részére. (DVORNÍK 1958. 171–175.; 197–222.) Moravcsik és Dvorník álláspontjával szembe állítható Peter Megill Peterson véleménye, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy mindez csak későbbi legenda, a történelmi András életét és tanítását „csak az Isten ismeri.” (PETERSON 47–48.) Figyelemre méltó, hogy későbbi korban is találkozunk egy szkítának tartott Szent Andrással, aki Konstantinápolyban élt, és Krisztusért „bolond módra” viselkedett. I. Leó császár, vagy – hangsúlyos vélemény szerint – Bölcs Leó idején élhetett. Der heilige Andreas – Narr um Christi Willen. Hg. Dr. CHRISTOS GARIDIS. Berlin 2010. Izsák szerzetes bevezető művével. 11., 17–18., 24–25.

jönni, ahol templomokat építenek az Istennek. Ez a város lesz Kijev.⁴⁹ Amennyiben Vazul fia Kijevben vette fel az apostol nevét, ennek Richard Pražak szerint üzenet értéke lehetett: az apostol nevét viselő herceg fogja keresztény hitre vezetni a szkítákkal azonosnak tartott magyarokat. A ruszok is magukénak érezhették András apostolt, – hiszen Szkítia az ő területükön feküdt – és a magyarok is – a keletről való származás révén. Szlávok és magyarok együtvé-tartozásának tudata is kifejeződhetett tehát Vazul fiának névválasztásában.⁵⁰ Vazul fiának kijevi keresztségéről azonban nem szólnak a források. Korábbi, pogány nevének létezésében sem lehetünk bizonyosak, hiszen a Fehér megnevezés nem biztos, hogy pogány név. A fent vázolt gondolatmenet tehát csak feltevésnek tekinthető.

Térjünk vissza a ragadványnevek tárgyalásához. Van példa olyan ragadványnevekre is, amelyeket az utókor ragasztott régen élt személyek neve mellé. A 10. századi német történelem nagyjai közül ilyen Madarász Henrik mellékneve. Lippelt, német történész rámutat arra, hogy a közel kortárs Widukind nem nevezi Madarásznak a német királyt, a néhány évtizeddel később alkotó Thietmar sem ismeri ezt a ragadványnevet. Először a 12. századi Saxo évkönyvíró nevezi őt így: Auceps. A szintén 12. századi Pöhldeńi évkönyv a német elnevezést is megadja: vugelere, ezt fordítja latinra: Auceps. A monda szerint, amikor meghozták neki királlyá választásának hírért, éppen madarászott. Az említett két évkönyv a Gandersheimi évkönyv alapján készült.⁵¹

Ugyancsak az utókor ragasztott becenevet II. Henrik bajor herceg neve mellé. A 15–16. században alkotó Aventinus nevezte őt így: rixosus. Ennek német fordítása a Zänker, hagyományos magyar változata pedig a Civakodó.

Új nevet nemcsak emberek kaphatnak, hanem népek és országok is. Ahogy a személyeknél, úgy a népek, országok esetében is kifejezheti az új név az új önazonosságot és a másoktól való elhatárolódást.

A lengyelek neve – Polan, Polonia – csak 1000 körül jelenik meg a forrásokban a Szent Adalbertről szóló első életrajzban.⁵² Korábbi fejezetben szóltam róla, hogy régebbi vélemény szerint Canaparius János, újabb elmélet szerint Lüttichi Notger lehetett a szerzője. A Polan

⁴⁹ András folytatja útját, eljut a szlovánok földjére, a későbbi Novgorod helyére, majd Rómába. Ott mesél az északon megtapasztalt szaunázás szokásáról, majd visszatér Sinopéba. Die Altrussische Nestorchronik, 4–5.; Nesztor-krónika. Poveszty Vremennih Let. Az elmúlt idők történései (elbeszélése). Honnan ered Ruszföld, ki volt első fejedelme, és hogyan alakult ki Ruszföld. Ford. FERINCZ ISTVÁN. (Kézirat. Köszönet a kézirat használatáért.) 2–3.; DVORNÍK 263.

⁵⁰ PRAŽAK 1980. 401–403.

⁵¹ LIPPELT 219–231.

⁵² Vita antiquor, 25. cap. „*Bolizlavo Palaniorum duce*”

szó földet jelent. Három magyarázat is van rá, hogyan kapta ezt a nevet a Piastok állama. Az egyik elmélet szerint létezett egy Polan nevű törzs, amely hatalma alá gyűrt más törzseket, és az így létrejött állam a vezető törzs nevét kapta. Az elmélet gyengéje, hogy a Polan név csak 1000 körül tűnik fel, a Piastok pedig már korábban uralták a térséget. Johannes Fried elmélete szerint az 1000-ban lezajlott gnieznói találkozó után Lengyelország mintegy kereszténnyé vált, és új nevet kapott.⁵³ Ennek az elméletnek a gyengéje, hogy Mieszko lengyel fejedelem és az előkelők már a 960-as években kereszténnyé váltak. Wihoda professzor a legmeggyőzőbbnek a harmadik elméletet tartja. Eszerint Mieszko soknemzetiségű birodalmat hozott létre. A birodalomnak semleges töltetű nevet kellett adni, amelyet a birodalom mindegyik népe magáénak érezhetett. Ez a név lett a Polan. Mieszko ugyan 992-ben meghalt, de idő kellett hozzá, míg az új név nyugaton is ismertté vált, ezért jelent meg csak 1000 körül a forrásokban a Polonia elnevezés.⁵⁴

A liutics törzsszövetség neve úgyszintén felvett név. Korábban a wilcánok nevet viselték. A liutics név először a Quedlinburgi Évkönyvben bukkan fel 789-ből. Hosszú szünet után a 10. század végén, 11. század elején bukkan fel újra a liuticsok neve a Quedlinburgi Évkönyvben, Querfurti Brúnó és Thietmar műveiben. A Quedlinburgi Évkönyvet 1007-ben kezdték írni, az 1007 előtti részeket korábbi források alapján készítették. A másoló bizonyára aktualizálta a forrásaiban talált népnevet, és a 789-es évnél is a liutics nevet használta. Mondhatjuk tehát, hogy ez a népnév a 10. század végén, 11. század elején jelent meg.⁵⁵

A liutics szó értelmezésére különböző magyarázatkísérletek léteznek. Brémai Ádám szerint a kesszinek, circipánok, tollezánok és redárok népeiről írja, hogy vitézségük miatt nevezik őket wilceknek vagy liuticsoknak.⁵⁶ Egy értelmezés a ljut szóból ered a nevük, ami azt jelenti: vad.⁵⁷ Ezzel a névvel a kereszténységgel szembeni állásfoglalásukat akarhatták kifejezésre juttatni. A 11. század második felében alkotó Brémai Ádám szerint is vitézségük miatt hívják őket így. Másik nyelvészeti fejtegetés a mocsárral kapcsolja össze a liuticsok önelnevezését.⁵⁸ A kortárs szerzők közül is találunk olyat, aki hasonlóképp vélekedett. Glaber a sár – lutum – szóval hozza összefüggésbe a szláv törzsszövetség nevét.

⁵³ LÜBKE 2004. 283.

⁵⁴ Köszönet Martin Wihodának, aki az elméleteket megismertette velem.

⁵⁵ BRÜSKE 1955. 5–7.

⁵⁶ BRÜSKE 1955. 7.; BRÉMAI ÁDÁM II. 21.

⁵⁷ BRÜSKE 1955. 7.; BRÉMAI ÁDÁM II. 20.; LÜBKE 2004. 281.

⁵⁸ LÜBKE 2004. 281.

A magyarságot korai történelme során számos különböző névvel illették különféle szerzők.⁵⁹ A 10–11. századi források a magyarok szállásterületére a Pannonia kifejezést használták. 11. századi szerzők a magyar népre is alkalmazták a pannon megjelölést. A 11. századi Magyarországon ugyancsak használatban volt a Pannonia szó az ország megnevezésére.⁶⁰ Thietmar a kalandozókat Ungari, Avari nevekkel illeti. A Vitéz Boleszláv emberét legyőző kegyes uralkodót azonban *rex Pannonici* fordulattal nevezi meg. Elképzelhető, hogy a nyugati kultúrához, keresztény „római” világhoz való tartozást fejezte ki a Pannónia megjelölés.⁶¹

A nevek kifejezésre juttathatják, minek vallja magát valaki, vagy minek tartják őt mások. A név megváltoztatása tükrözheti az identitás megváltoztatásának szándékát. Ez fejeződik ki a keresztény hitre térés során a keresztnév felvételekkor, de idegen országba férjhez menő asszony is megváltoztathatta nevét, hogy új hazája szokásaihoz alkalmazkodjék. Láthattunk példát arra is, hogy népek és országok ir kapnak új nevet, és ez a névváltás is bírhatott üzenetértékkel.

⁵⁹ RÓNA-TAS 1997. 209–241.; Honfoglalás és nyelvészet, 1997.; HÓMAN (1917) 2003.

⁶⁰ HÓMAN (1917) 2003. 196–198. Hóman szerint a 11. századi külföldi szerzők által a magyarokra alkalmazott *gens Pannonica* megnevezés csak tudós szóhasználat.

Varga Gábor szerint a 11. században a magyarok részéről keleti frank, bajor térséghez való kapcsolódás szándéka fejeződik ki a Pannóni név használatában. (VARGA 2003 83–84.) A Pannonia név történetéről, alkalmazásáról lásd EGGERS 2006. 6–27.

⁶¹ Szent Gellért is említi a „*nostra pannonia*” fordulatot *Deliberatio* 133. Pannóniát említi még: 259.

12. Irodalmi hagyományok, toposzok

„Jobb tán még a mezőn lakó / szkítának, ki kocsin húzza barangoló / sátrát...”¹

A vizsgált szerzők idegenfelfogását tanulmányozva elgondolkodhatunk azon, vajon az idegenek megítélésében mekkora szerep jutott az irodalmi hagyományoknak, közhelyeknek, és mekkora volt a valós tapasztalatok jelentősége. Mindkét lehetőségre találhatunk példát.

Az északi térség bemutatása kapcsán több szerzőnél is megfigyelhetők az antik közhelyek. Közéjük tartozik a szkíták szerepeltetése. Merseburgi Thietmar a szkítákat helyezi a messzi északi vidékre, Horatiust is idézi velük kapcsolatban. Később, a 11. század második felében alkotó Brémai Ádám és az ő munkáját kivonatoló Bosau Helmold is folytatja ezt a hagyományt. A görög és római szerzők számára a szkíták jelentették az északkeleti, barbár népet. Az észak-német szerzők ezt a hagyományt saját helyzetükre alkalmazva a számukra északi, barbárnak tekintett népeket nevezik szkítáknak.²

A szkíták ebben a korszakban Aurillac-i Gerber, a későbbi II. Szilveszter pápa műveiben is feltűnnek. 997 késő őszi levelet írt Sasbachi birtokáról III. Ottó császárnak. Ebben a levélben aggodalmainak ad hangot: „Növeli a gondokat a szkítiai égtáj, Itália megsokszorozza. Ha a szkítákat elhagyjuk, aggódom. Ha az itáliaiakhoz nem megyünk, félek.”³ Későbbi írásában, melynek címetét nem ismerjük, már bizakodva ír: „a legtöbb szkíta nép” alávetette magát „a mi császáruk hatalmának”.⁴ Harmadszorra egy könyvének előszavában említi a szkítákat. Ez a mű a Könyvecske az ésszerűségről és az értelmes használatról (Libellus de rationali et ratione uti). Az előszót III. Ottónak ajánlotta Gerber. Ebben az ajánlásban már örvendezve ír: „Miénk, miénk a Római Birodalom. Vad férfiakat ad Itália, vad hadsereget Gallia és Germania, nem hiányoznak számunkra a szkíták igen erős királyságai sem.”⁵

Itáliában valóban voltak gondjai III. Ottónak, hiszen Rómában fellázadtak ellene. Crescentius felkelését sikerült leverni. Vitatható azonban, kiket ért szkíták alatt a tudós szerző, akik miatt eleinte aggódnia kellett, de később meghódoltak a császárnak. Az egyik állás-

¹ „Campestres melius Scythae / quorum plaustra vagas rite trahunt domos...” Horatius, Ad Divites Avaros = A fősvények ellen. Od. III. könyv, 24. óda, 9–10. sor. 238–239. (Ford.: Beda Anna.)

² „ibi sunt Scithe, qui domos suas secum vehentes feris et equino lacte pascuntur” THIETMAR VII. 37. Trillmich jegyzete szerint Horatius egyik ódájából (Od. III. 24, 9.), valamint Vergilius Georgiconjára (III. 463. sor) vezethető vissza ez a gondolat. A Georgicon vonatkozó helyén valóban szerepel a tej ivása lóvérral („lac concertum cum sanguine potat equino”), de ott bislákról és gelónokról van szó. Lásd VERGILIUS, Georgica, 1983. 163. Magyarul: VERGILIUS 1973. 93. (Ford. Lakatos István); BRÉMAI ÁDÁM I. 62. pelagus Scithicum II. 15.b. mare Scithicum II. 18. Hivatkozva FRAEDORFF 294.

³ „Auget curas Scythicus axis, Italia multiplicat. Si Scythas relinquimus, metuo. Si Italos non adimus, reformido.” UHLIRZ 1951. 411.

⁴ „Quia enim plurimae Scytharum gentes imperio nostri Caesaris subdere se gestiunt...” UHLIRZ 1951. 411.

⁵ „Nostrum, nostrum est Romanum imperium. Dant vires ferax frugum Italia, ferax militum Gallia et Germania, nec Scythae desunt nobis fortissima regna.” UHLIRZ 1951. 411.

pont szerint itt a szlávok értendők. Egy evangeliárium III. Ottó császár előtt ábrázol négy nőalakot, akik egy-egy földrajzi térséget személyesítenek meg: Róma, Germania, Gallia és Sclavinia. Gallia és Germania Gerbert írásában is szerepelnek. Gerber könyvében levő Itália azonosítható az evangeliáriumban megjelenő Rómával. Amíg azonban Gerbernél szkíta királyságokról olvasunk, addig az evangeliárium negyedik nőalakja fölött a Scalaviát felirat szerepel. Ez alapján elképzelhető, hogy Sclaviniát, a szlávok területét tekintette szkíta térségnek Gerbert. Hogy mit értünk a szlávok területén, az persze szintén vitaható. Egy vélemény szerint Vitéz Boleszláv lengyel államát kell értenünk rajta. Az evangeliárium Sclaviniáját valóban értelmezhetjük így. A szkíta térséget azonban aligha azonosíthatjuk Boleszláv birodalmával. Gerbernek és Ottónak azonban mért kellett volna aggódnia Boleszláv állama miatt?

Nagyobb valószínűsége van annak a megközelítésnek, mely az elbai szlávokkal azonosítja Gerbert szkítáit. III. Ottó valóban hadakozott az elbai szlávokkal a 990-es években. Az Elba és az Odera között több hatalmi központ is létezett. A Gerbernél levő többes számú alak – szkíta királyságok – tehát ráillik arra a térségre. Gerber nem használja a Sclavi, Bohemi, Liutici népségeket, de a Hungari kifejezést sem. Thietmar az északi vidékre helyezi a szkíták hazáját, a 11. század második felében Brémai Ádám munkája is hasonló földrajzi világképet tükröz.

Létezik azonban más értelmezés is. Mathilda Uhlirz arra mutat rá, hogy Ottó feldúlta ugyan a szlávok földjét, a szlávok azonban aligha álltak készen arra, hogy örvendő alávessék magukat a német császárnak. Gerbert az elbai szlávokat Sarmata néven nevezi. Ha a szlávokat szarmatáknak hívja, a szkíta elnevezés más népcsoportot takarhat Gerbert művében. Uhlirz szerint Gerbert aggodalmát Koppány felkelése válthatta ki. Amikor első levelét írta, 997. november elején még nyugtalanító volt a helyzet. 997. november közepén már rendeződni látszott. Miután Szent István – III. Ottó híve – leverte a felkelést, Gerbert 998 márciusában már győzelemről írhatott.⁶ Regino a 10. század elején szkítákkal azonosította a magyarokat, ennek az azonosításnak tehát megvolt már a hagyománya Gerbert korában.⁷

Karol Maleczyński ellene veti Uhlirznak, hogy Gerbert szkíta királyságokról ír, noha Magyarország egy királyság volt.⁸ Az Elba és az Odera közt ellenben több hatalmi központ is létezett. Ezzel a kifogással szemben azonban rámutathatunk arra, hogy a 10. század legvégén Magyarország sem volt még teljesen egységes. Istvánnak meg kellett küzdenie az erdélyi

⁶ UHLIRZ 1951. 411–415.

⁷ SZABADOS 2011. 265.

⁸ MALECZYŃSKI 1970. 59–69. Köszönet Slawek Zabaglonak a fordításért.

Gyulával, majd Ajtonnyal. Gyulát ráadásul királyként jellemzi a német évkönyv. Nem teljesen elvetendő tehát az a nézet, hogy Gerber a magyarokat értette szkíták alatt.

Az északi égtájjal kapcsolatban Radulphus Glaber művében is találhattunk antik toposzt: ilyen a Riph-hegyek említése. Ahogy ezt a Glaberről szóló fejezetben már ismertettem, a burgund szerzetes furcsa módon Gallia kapcsán hozza szóba, és a térség északi határáként szerepelteti.⁹

A 10. század szerzőinek műveiben olyan gondolatot is találhatunk, amely az amazonokra emlékeztet. Ez a szerző Ibrahim Ibn Jakub, hispániai zsidó utazó. A 960-as években járhatott I. Ottó udvarában. Beszámolót készített a keleti, északkeleti népekről, művét arab szerzők írásaiból ismerjük. Állítólag Ottó szavaira vezethető vissza Ibn Jakub híradása a nők városáról, mely a ruszok földjétől nyugatra helyezkedett el. Leírása szerint az ottani nők bátrak, lovagolnak, és háborút viselnek.¹⁰ Az amazonokról való felfogás régi közhelye a messzi északkeletről szóló leírásoknak: már Hérodotosznál is olvashatunk amazonokról.¹¹ A róluk való kép kialakulásában szerepet játszhattak azok a hírek, amelyeket a steppei asszonyok harciaságáról hallottak a „civilizált” déli népek.

Az északi égtájjal kapcsolatos antik toposzokat a vizsgált szerzők egyike sem használja fel mind, a példák mégis mutatják, hogy ókori szerzők fordulatai az ezredforduló szerzőinek műveibe is utat találtak.

Korszakokon átívelő közhely az elzárt népek eltörésének fordulata. Többnyire Nagy Sándor az a hős, aki kapukkal zárja el a vad népeket. Ez a fordulat már az első században kimutatható: Josephus Flaviusnál alánok jönnek át Nagy Sándor kapuin.¹² Szent Jeromosnál (4. sz. vége) hunok törnek át a kapun; a 6. századi kaisareiai Prokopios perzsa háborúról írt könyvében is szól a kapukról. A 7. századi Fredegár krónikájában Hérakleios császár ereszt át népet a kapun át, hogy szaracén ellenségeivel szemben harcoljanak. Pseudo-Kallisthenés Kr. u. 300

⁹ GLABER II. 4.

¹⁰ Arabische Berichte, 1927. 14. Georg Jakob 973-ra helyezte Ibrahim utazását, Labuda szerint azonban 965–966-ban utazhatott a cordobai kalifa megbízásából Nyugat-, Közép- és Kelet-Európába. Az arab földrajztudós, al-Qazwīnī szerint Ibrāhīm ibn Yakūb azonos a tortósai Ibrāhīm ibn Ahmed al-Turtūshī-val. LABUDA 1990. 321–322. Lásd még CHARVÁT 2000. 98–99. Charvát a következő szerzőket említi, mint Ibn Yakūb hagyományának fenntartóit: 11. századi al-Udhri és al-Bakri, 13. századi al-Quazwini és a 15. századi al-Himyari. A fent említett At-Tartusi is megemlékezik a nők városáról, amit a nyugati tenger egy szigetére helyez. Arabische Berichte 30–31. Egy elképzelés szerint a monda háttérében az áll, hogy félreértették Magdeburg nevét. Magdeburgot Adalbert életrajza (cap. 3.) Parthenopolis néven említi, és civitas virginum-ként, szüzek városaként fordítja. Más elgondolás szerint Finnországra (Kainulaiset) vonatkozó kifejezésből (Kwenland, Quänland) fejlődhetett ki a monda, germán népetimológia nyomán. Arabische Berichte, 30. 6. jegyzet.

¹¹ HÉRODOTOSZ (1997) 2007. IV. 110–117. cap.

¹² FLAVIUS VII. könyv, 7. fejezet, 4. bekezdés, 517–518.

körül Nagy Sándorról szóló meseszerű történetében írja, hogy Sándor elzárta Góg és Magóg népét.¹³

A 10. század második felének szerzői közül Liudprandál és Widukindnál olvashatunk az akadályokon való áttörés, átengedés fordulatáról a magyar támadással kapcsolatban. Liudprad Antapodosisa szerint a magyarok akadályokkal (clusa) elzártan élnek. Arról nem szól ki zárta el őket, arról azonban igen, hogy Arnulf ráereszti a magyarokat Európára, hogy megnyerje őket szövetségesül Szvatoplukkal szemben. Elbeszélése szerint ezért dicstelen halállal hal meg a frank uralkodó.¹⁴ Widukind gestájában Nagy Károly zárja el a hunok maradványainak tekintett avarokat (akiket szerinte „most” magyaroknak /Ungarios/ „mondunk”). Widukindnál is Arnulf az, aki kiengedi őket. Liudprand és Widukind írásaiban tehát Nagy Sándor neve nem szerepel, és vaskaput sem említene, írnak azonban akadályokról, melyek a félelmetesnek ábrázolt lovasnépet távol tartják. A pogányokkal szövetséget kötő uralkodót úgy jellemzik, mint aki kiereszti az akadályokkal elzárt népeket. A fentiek tükrében ez a fordulat is régi hagyományra tekint vissza.

A barbárnak számító népek becsméréseiben is tetten érhetünk közhelyeket. Ekkehard, Sankt Gallen szerzetese szerint a magyarok kutyaugatás szerű hangot hallatnak. Chabannes-i Adémar krónikájában a hispániai szaracénok beszéde hasonlít kutyaugatáshoz.

Az emberevés fordulata ugyancsak közhelyszerű. Regino művében a magyarok emberi szívet esznek orvosság gyanánt. Mindez talán visszavezethető arra a hagyományra, amely a szkítákat vagy más északi népet tekint emberevőnek. Fleury Abbo Edmund, angolszász királyról írt művében a normannokat bélyegzi meg kannibalizmussal. Mivel a normannok északi nép, érthető, hogy olyan fordulattal becsmérli őket a franciaországi szerző, amivel más – a hagyományban északinak számító – népet is jellemeztek. Görög kifejezéssel élve *antropophagus*oknak nevezi őket. A szóhasználat szintjén is megragadható tehát a Hérodotoszig visszavezethető toposz.¹⁵ A normannokkal kapcsolatban Chabannes-i Adémar is megemlíti a kannibalizmust, ahogy ezt az Adémarról szóló fejezetben már említettem. Notger Labeo, más néven Német Notger (950–1022) Sankt Gallen-i szerzetes német nyelven fogalmazta át

¹³ KRAUSZ 1898. 348–354.; CZEGLÉDY 3–20.

Anonymus művében is megjelenik az a hagyomány, hogy Sándor elzárta Góg és Magóg népét (1. fej.) Anonymus Szkítia szomszédságába helyezi őket, de nem azonosítja velük a szkítákat, sem a magyarokat.

¹⁴ LIUDPRAND: Antapodosia I. 5. (319–320.) I. 13. (330.).

¹⁵ Vita Edmundi. „*ex eis populi vescuntur humanis carnibus, qui ex facto Graeca apelatione Antropophagi vocantur.*” Idézi ZETTEL 105.; HÉRODOTOSZ IV. 18. cap. 272.

az 5–6. században élt Martianus Capella *De nuptiis Dhiologiae et mercurii* című művét. Ebben a szövegben Notger a szlávok egyik népcsoportját, a wilceket tartja emberevőknek.¹⁶

Toposszerű fordulatként értékelhetjük azokat az elbeszéléseket, amelyekben állat vezet egy emberi közösséget. Thietmar művében a szarvastehén vezette át a menekülő Nagy Károlyt a Majna gázlóján, Radulfus Glaber művében a cet vitte a hátán Szent Brendant és szerzetestársait.¹⁷

A keresztény világgal szemben támadóan fellépő népekről érthető módon toposzok segítségével festettek visszataszító képet a nyugati szerzők. Toposzokat azonban keresztény népek jellemzésére is használtak. Körmendy Tamás a nyugati magyarságképről írt cikkében három tényezőre mutat rá, melyek miatt a keresztény hitre tért magyarokkal szemben nem használtak toposzokat nyugati szerzők. Az első két érve ésszerűnek tűnik: a keresztény népek családjába tért magyarokat maguk közül valónak tekintették a nyugati szerzők, és kevésbé becsmérelték őket; ezen kívül jobban megismerték a magyarokat, ezért nem kellett őket toposzokkal jellemezni. Harmadik érve már vitathatóbb. Eszerint a konfliktusok leírásánál a korabeli szerzők szeretik az egyik felet igazságosként, a másikat az igazság ellenségeként feltüntetni. A források gyakran olyan állam területén születtek, amellyel a magyarok konfliktusban álltak, így a szerzők gyakran a magyarokra osztották a negatív szerepet. „Az ilyen kútfők motívumrendszerét pedig elsősorban nem a korszak magyarságképe befolyásolta, hanem az a konkrét politikai cél, amelynek jegyében szerzőjük tollat ragadott.”¹⁸ Ezt a harmadik érvet a toposzok hiányára azért érzem vitathatónak, mert ha egy szerző politikai okból rossz színben akar feltüntetni egy népet, arra éppen a toposzok használata kínál kiváló lehetőséget.

Körmendi Tamás olyan német forrásokra hivatkozik, amelyek Orseolo Péter 1046-os megbuktatásáról szólnak. Reichenauai Hermann a „korábbi álnokságukra emlékező” magyarokról ír.¹⁹ Az Altaichi Évkönyv szerint Péter király országát „hitvány emberek elragadták”.²⁰ Az álnokság, hitványság, hitszegés (*perfidia*) Aba Sámuel korára vonatkoztatva a fordulat arra utalhat, hogy a szerző szerint Péter uralmának megdöntésével a pogány kalandozók kora látszik visszatérni.²¹

¹⁶ BRÜSKE 1955 7. 29. jegyzet. Notger: Macianus Capella II. 8.

¹⁷ THIETMAR VII. 5.; GLABER II. 2.; Az utat mutató szarvasokról lásd MORAVCSIK 1914. 280–292., 333–338.; BERZE NAGY 1927. 65–80., 145–164.; HORVÁTH 1928. 22–56., 161–181.

¹⁸ KÖRMENDI 2009. 42.

¹⁹ MGH SS V. G. H. Pertz, Hannoverae, 1844. 126. „*Ungarii, pristinae perfidiae memores*”; ÁKÍF 224.; KÖRMENDI 2009. 42–43.

²⁰ KÖRMENDI 2009. 43.

²¹ THIETMAR a normannok jellemzésére használja a *perfidia* szót. VII. 42–43.

Körmendi Tamás részletesebben idéz reichenauai Bernónak III. Henrikhez írt leveléből. Berno zsarnokként mutatja be Aba Sámuel.²² Valószínű, hogy a zsarnokként bemutatott uralkodó képébe is kerülnek közhelyszerű fordulatok. Magyarországi források közül hivatkozhatunk Szent Gellért *Deliberatio*-jára. Ahogyan Gellért a zsarnoktól való félelmet bemutatja, az emlékeztet Aba Sámuel korára, mások lehetségesnek tartják, hogy Orseolo Péter idejéről, esetleg mindkettejük koráról szól a szöveg.²³ Szent István Intelmeinek ugyancsak hangsúlyos gondolata a király és a zsarnok szembeállítása: „A türelmes királyok uralkodnak, a türelmetlenek zsarnokoskodnak.”²⁴ Tanítja a bíraskodásról szóló 5. fejezet. A nem jámborsággal és kegyetlenséggel bemocskolt király ugyanis hiába tulajdonítja magának a király nevet, mert zsarnoknak kell hívni.²⁵ A 10–11. század korából ide sorolható Merseburgi Thietmar krónikája, aki Sven dán királyt írja le zsarnokhoz hasonlóan.²⁶ Radulfus Glaber a breton fejedelmet, Conant állítja be úgy, mint aki bitorolja a koronát. Gerber egyik levelében az itáliai zavaros viszonyok fölött búsulva úgyszintén megemlékezik a zsarnokságról.²⁷ Amikor tehát Aba Sámuel zsarnoknak ábrázolja a nyugati szerző, olyan fordulatot használ rá, amit szokás volt bevetni az ellenszenves uralkodókkal szemben.²⁸ Amikor Berno Aba királyt nevezi a zsarnoknak, a közhelyszerű fordulat őrá személyesen vonatkozik.

A vizsgált korszakból nézve régtől fogva kereszténynek számító népekkel szemben is használtak bántó toposzokat a keresztény szerzők. A görögöket Thietmar, Glaber és Adémar egyaránt cselszövökként mutatják be, Liudprand is hangsúlyozza, hogy nem lehet bennük megbízni. Thietmarnál szöveg szerint is megfogalmazódik: a görögökre jellemző, hogy másokat becsapnak. A merseburgi krónikás idéz Vergiliustól. Thietmar ismerhette a trójai faló történetét, és ez is erősítette őt abbéli meggyőződésében, hogy a görögök ravasz emberek.²⁹

A görögök bemutatása mégsem mondható teljességgel közhelyszerűnek. Thietmar megtörtént eseményekről számol be, amikor a bizánci udvar palotaforradalmairól ír. Véleményének

²² KÖRMENDI 2009. 43.

²³ *Deliberatio* /Elmékedések. 584/585–586/587. ÁKÍF 209–210. Ford. Szegfű László; Gellért hasonló kifejezéssel él, mint amit legendája szerint a tolmácsnak mondott, amikor arra szólította fel, hogy fordítsa az Aba Sámuelhez intézett feddő szavait: „Az Istent féljétek, a királyt tiszteljétek!” A jó uralkodóról így ír: „Valójában csak az nevezhető igazán királynak, aki maga is Isten szolgája.” ÁKÍF 209.

²⁴ „*Reges vero patientes Regnant, impatientes autem tyrannizant.*” Intelmek V. cap. 34.

²⁵ „*Rex enim impietate et crudelitate faedatus in cassum sibi nomen uendicat Regis, quia tyrannus est dicendus.*” Intelmek X. cap. 48.

²⁶ „... *non rector, sed destructor*” THIETMAR VII. 36.

²⁷ BALOGH 1930. 127–164. A zsarnokságról lásd 146–152., 149. 30. jegyzet.

²⁸ A zsarnokság gondolata azonban nem korlátozódik a 10–11. század korára. Salisbury János 1159-ben elkészült *Policraticus* című művében ugyancsak szembeállítja a jó királyt és a zsarnokot.

²⁹ Lippelt megállapítása szerint az *Aeneis* majdnem minden könyvéből idéz. LIPPELT 74.

kialakításában tehát nem csak irodalmi ismeretei, hanem a korabeli eseményekről halott hírek is befolyásolták.

Cremonai Liudprand művét is érdemes felidézni ebben az összefüggésben. Ő VII. Konstantin udvarát az elmaradottabb vidékről érkező fiatal követ álmétkodásával mutatja be. Amikor azonban megletebb korában Niképhorosz Phókas udvarában megaláztatásokban volt része, már visszataszító képet fest a bizánci udvarról. Mindezt egyrészt az magyarázza, hogy a hadjáratok gondját magán viselő Niképhorosz udvara kevésbé volt fényes, mint Konstantiné. Ezenkívül azonban az elszenvedett megaláztatások is befolyásolták Liudprandot az udvar és a császár bemutatásában. Elmondható tehát, hogy a személyes tapasztalatoknak, hallott híreknek szerepük volt abban, hogy a szerző felhasználta-e az adott népről való negatív közhelyeket, vagy átsiklott felettük.

Az olaszokat, latinokat, burgundokat Liudprand, Thietmar és Glaber egyaránt gyáváknak ábrázolja. Liutprand egyes itáliai városok lakóit megvesztegethetőknak tartja. Merseburg püspöke, Thietmar a római bírákról állítja ugyanezt.³⁰ A fenti három szerző közül Liudprand és maga is itáliai, Glaber járt a félszigeten. Thietmar véleményét személyes tapasztalatot ugyan nem szerezhette a térségről, de ott járt emberektől hallott hírek meghatározhatták a véleményét.

Pozitív közhelyként értelmezendő az angolok neve. Beda Venerabilisnél olvasható, hogy Nagy Szent Gergely pápa az angyalokkal hozza összefüggésbe az angolok nevét. Merseburgi Thietmar, nyilván olvasmányai hatására ugyancsak lehetségesnek, tartja, hogy a sziget lakói angyali arcuk miatt kaphatták az angli nevet.

A közhelyek, sztereotípiák segítik a világban való eligazodást, a valóság azonban többnyire változatosabb, mint ahogy az a közhelyekből következne. Az ezredeforduló szerzői előszeretettel alkalmaztak közhelyeket a távoli népek előnyös vagy hátrányos bemutatásánál. A hadjáratok, zarándoklatok, követjárások és más személyes kapcsolatok azonban lehetőséget adtak az idegen tapasztalat alapján történő, élményszerű ábrázolására. Az élményre épülő ábrázolást is áthatta azonban az ellen- és a rokonszenv, amint ezt Liudprand példája mutatta.

³⁰ LIUDPRAND: Antapodosis V. 5. camerumiak, sploletumiak megvesztegethetők.

13. Összegzés

„... a római világban is és a tengerentúli vagy barbár tartományokban is sokminden végbement, ami, ha az emlékezetnek átadták volna, igen nagy hasznót hozna az embereknek”¹

A történelmi munka során források alapján képzeljük magunk elé a múltat.² Az ezredforduló korát vizsgálva felfigyelhetünk rá, hogy a német és francia területekről vaskos krónikák maradtak ránk, Kelet-Közép-Európa történelméről azonban jóval szerényebbek a belső forrásadottságok. Erről a térségről is jobbra a „centrum” szerzőitől származnak a kortárs híradások: közéjük tartozik az általam vizsgált történetírók többsége. Glaber, a burgund szerzetes és Thietmar Merseburg püspöke egyaránt az utókornak akartak üzeni alkotásaikkal. Thietmar a szász királyokról és a merseburgi püspökségről tudósít. Glaber világtörténetet akart írni a számára közeli múltból, hogy az emberek okulására váljon. Műveiből azonban minden bizonnyal más is kikövetkeztethető, mint amit őt tudatosan tovább akartak adni. Merseburg püspöke, a burgund szerzetes és más hasonló szerzők munkáiból megtudhatjuk, mit vallottak magukénak a korbeli szerzők, és mit éreztek maguktól idegennek. Forrásaink nemcsak az eseményekről tájékoztatnak. Áruklodnak a korabeli ember gondolkodásáról is.

Az az időszak, amit értekezésem során az olvasó megismerhetett – az első ezredforduló kora – képlékeny határok közt mozog. Megfogható kezdetet jelent azonban a korszakról való gondolkodáshoz, hogy a 10. század közepétől elcsitultak a Nyugat-Európát sújtó magyar, szaracén, viking támadások, és új területek váltak a keresztény világ részévé. Hogyan jelentkezett ennek a kornak, az ezredforduló idejének forrásaiban az önazonosságról és az idegenről való gondolkodás? Dolgozatom első részében néven nevezhető személyek felfogását elemeztem, arra keresve választ, hogy műveik alapján miként gondolkodhattak ezekről a kérdésekről: meddig terjedt a látókörük, mely népeket ismertek, mit tartottak magukénak és maguktól idegennek? Az értekezés második részben általánosabb témákat jártam körül: az élet olyan területeit vizsgáltam, ahol idegenekkel találkozhatott a korszak embere. Az első részben elemzett négy szerző közül ketten szászok, ketten a Francia Királyság területén éltek. A szász Thietmar Merseburg püspöke volt, Querfurti Brúnó sok országot bejárt hittérítő. A „francia” Rulfus Glaber burgundiai monostorokban volt szerzetes, Chabannes-i Adémar pedig Aquitániában. A különböző nézőpontokból különböző önazonosságfajták bontakoznak ki. Foglaljuk össze,

¹ GLABER I. 1. „... tam in orbe Romano, quam in transmarinis seu barbaris prouinciis perplura deuenisse, quę, si memorię commendarentur, proficua nimium hominibus forent ...”

² Lásd ORMOS 23–26.

miben hasonlít, és miben különbözik a két szász és a Francia Királyság területén élt két szerző azonosságtudata és idegenfelfogása.

13.1 Rokoni és lelki kötelékek

Világi téren egyik lehetséges önazonosságot adó tényező a családhoz, nemzetséghez való ragaszkodás. Az elemzett szerzők közül ez a láthatatlan kötelék leginkább Merseburgi Thietmar művében fedezhető fel. Nemcsak szülei nevét jegyzi, de nagyszüleiét is, sőt, két dédapja nevét is megismerteti az olvasóval. A puszta neveken kívül történeteket is elbeszél róluk. Megelevenedik két dédapja emléke, akik a lenzeni csatában estek el, felidézi édesapja álmát, és olvashatunk unokafivérének, Wernernek kalandjairól is. A családi összetartás figyelemre méltó példája, hogy amikor Werner nem kapja meg a neki ígért menyasszonyt, Thietmar fivérei segítenek neki elrabolni a leányt. A családi kötelék ugyancsak fontos kifejeződése, hogy Thietmar walbecki prépostként kihantoltatja a prépostság első előjárójának, Willigisnek földi maradványait, hogy fivére megholt feleségének testét a családi kolostorban helyezhesse nyugalomra.³

A többi szerző művében nem ennyire erős a családi kötelék szerepe. Querfurti Brúnó szüleiéről is Thietmar művéből értesülünk. Brúnó ír ugyan Szent Adalbert családjáról, saját családi kötelékeit nem tartotta fontosnak ránk hagyományozni.

Radulfus Glaber mindössze annyit ír származásáról, hogy bűnben fogant. Szülei kilétét homályban hagyja. Nagybátyjáról, aki kolostorba adta őt, csak annyit árul el, hogy szerzetes volt. Chabannes-i Adémar azonban nemcsak szülei nevét jegyzi fel, de egyéb felmenőit is megemlíti. Nála tehát fontosabb szerepet kap a családi kötelék hangsúlyozása.

A vizsgált szerzők közül tehát Thietmar ír legtöbbet rokonságáról. Nagyhatalmú család sarja volt, így rendelkezhetett azzal az öntudattal, hogy viszonylag sokat eláruljon saját személyéről és családjá tagjairól. A szerzők származása közti különbség mellett a szerzők eltérő személyisége, érdeklődése is magyarázza, hogy ki mennyit ír a családjáról. A hittérítő Brúnót számára a lelki kapcsolat fontosabb lehetett, mint saját vér szerinti rokonsága. Glaber esetében a nem túl előkelő származás mellett a szerzetesi alázat is indokolhatja, hogy keveset írt vér szerinti elődeiről. A fenti források a korabeli családi kapcsolatokról is árulkodnak. Az egyházi pályára szánt gyermekek aránylag korán elkerülnek otthonról, és egyházi intézmény növendékei lesznek.

³ THIETMAR IV. 45.

A vérszerinti kötelék lelki megfelelője a paptársak, szerzetestársakra való emlékezés. Thietmar krónikája ezekre is bőven szolgáltat példát. Saját jótetteként tartja számon, hogy megemlékezik a megholtakról.⁴ Glabernél sem hiányzik teljesen a szerzetestársakra való emlékezés, ám ő csak az előjárókat említi meg: Odilo apátot és Vulpiánói Vilmost, aki tanítója volt. Vilmosról életrajzot is készített Glaber. A vele egyenrangú szerzetestársak közül azonban nem említ senkit név szerint.

Querfurti Brúnó munkásságában igen fontos a lelki kötődés. Példaképéről, Adalbertről két életrajzot is készített. A Lengyelországban meggyilkolt öt remetéről írt élettörténet ugyancsak a lelki kötelék fontosságát példázza, hisz a remeték közül kettőt személyesen is ismert: János és Benedek szerzeteseket még Itáliában, Romuald remeteközösségében ismerte meg. Brúnó az ő személyükben olyan szerzetesekről ír, akik vele egyenrangúak.

Vallási szempontú közösségvállalás egyik formája a kolostorral vállalt mi-tudat. A fent említett rokoni kapcsolatok nem kötődtek helyhez. A kolostor azonban földrajzi helyként köt össze – formál közösséggé – egy embercsoportot. Radulfus Glaber munkáiban hangsúlyos szerepet kapnak azok a monostorok, melyekben élete során megfordult. Az auxerre-i monostorról többes szám első személyben beszél, ami hangsúlyos kifejezése a mi-tudatnak.⁵ Hatásos történeteket ír le auxerre-i és a cluny-i monostorokról, melyekkel a monostorok hírnevét öregbíti. Auxerre esetében ilyen II. Róbert király sikertelen ostroma a monostor ellen. Cluny dicsőségét növeli Mayolus apát fogságának története, akit tiszteletben tartanak öt elfogó szaracénok. Ugyancsak Cluny tekintélyét öregbíti a remete elbeszélése, aki szerint Cluny felülmúlja a római világ monostorait a démonok hatalmából kiszabadított lelkek számában.⁶

A kolostorhoz való ragaszkodás bizonyos formában Thietmarnál is kimutatható. Ahogy fentebb említettem, családja prépostságot tartott fenn, ennek egy időben Thietmar állt az élén, majd féltestvére kapta meg ezt a beosztást.⁷ Thietmar művében azonban fontosabb szerepet kap püspökség, melyhez tartozott.

Querfurti Brúnó életében ugyancsak volt kiemelt fontosságú monostor. Ez a római Szent Elek és Bonifác közösség. Példaképe, Szent Adalbert is eltöltött itt hosszabb időt, erről Brúnó be is számol Adalbertről írt életrajzában. Ő maga szintén megfordult ebben a monostorban. Másik fontos szerzetesközösség az életében a Szent Romuald által alapított pereumi remete-

⁴ THIETMAR IV. 75.

⁵ GLABER V. 8.

⁶ GLABER V. 13.

⁷ THIETMAR II. 21., VI. 39–42., 43., 44., 45., VI. 47.

közösség. Ahogy fentebb említettem, név szerint említi a közösség egyes tagjait, és megismerteti életükkel az olvasót.

Chabannes-i Adémar krónikájában ugyancsak a monostorok a meghatározók: a szerző az angoulem-i St. Cybard és a Limoges-i St. Martialis monostor tagja volt. Ám ezek olyan intézmények, melyek püspöki városokban létesültek.

Az egyén vallási azonosságában fontos szerepet kaphattak azok a szentek, akiket az illető személy különösen tisztelt. Thietmar esetében ilyen Szent Lőrinc, a merseburgi püspökség védőszentje. Querfurti Brúnónál a Lőrinchez való ragaszkodás még erősebb, mint Thietmarnál, hiszen a 982-983-ban elszenvedett német kudarcokat Szent Lőrinc bosszújaként tünteti fel, amiért 982-ben feloszlatták a merseburgi püspökséget. Brúnó életében nagy szerepet kap egy korstárs szent, akit példaképének tekintett: Adalbert, Prága püspöke. Brúnó nemcsak tisztelője volt Adalbertnek, hanem követője is: hasonló életutat járt be, mint a cseh püspök, és életét is hasonló véget ért. Adémar önazonosság-tudatában kiemelt szerep jut azon monostorok védőszentjeinek, ahol ő maga, Adémar megfordult. Eparchius-ról, az angoulême-i monostor védőszentjéről rajzot is készített, amelyen saját önarcképét is megjelenítette.⁸ Még fontosabb az életében Limoges védőszentje, Martialis, aki egy késői hagyomány szerint Krisztus apostola volt. Adémar liturgikus szöveget készített, melyben apostoli tiszteletben részesíti a 3. században élt szentet. Pápai bullát, zsinati határozatot is hamisított, hogy Martialis apostolságát alátámassza.⁹ A kor embere számára tehát nemcsak „földi” kapcsolatok játszottak szerepet: az elhunytakért való imádság és az üdvözültek tisztelete is részét képezte a közösségtudatnak.

13.2 Vallási önazonosság és idegenség

Mivel egyházi szerzők műveit vizsgáljuk, természetes, hogy mindegyikükönél fontos szerepet kap a kereszténység és a pogányság szembeállítása. A pogány vallások és a keresztény hittérítés bemutatására azonban különböző hangsúlyt fektetnek.

Querfurti Brúnó maga is hittérítő volt, írásai középpontjában is egy hittérítő, Szent Adalbert áll. Brúnó írásaiból részletesen megismerhetjük Adalbert életét, munkásságát, a lengyel földön élt öt remetét, és a szerző saját térítő útjait. Szembesülhetünk a térítés nehézségeivel, érzékelhetjük, mire kellett odafigyelni a térítőnek: nyelvtudás, idegenekhez hasonló külső (ruha, haj és szakállviselet fontossága). Brúnónak látóköre is széles: a fekete magyarok, bese-

⁸ WOLFF 139–189. 155–156.; LANDES 110–111.

⁹ WOLFF 159–162.; LANDES 53–74.; LANDES 193., 217., 223., 228–250.

nyők, balti törzsek közt egyaránt tevékenykedett, a svédek közé is küldött térítő püspököt, sőt a liuticsok térítését is szorgalmazta. Brúnó figyelme a keresztény térítőkre terjed ki, a pogányok vallásáról alig ír le valamit. Feljegyzí a liuticsok istenének nevét, utal emberáldozataik-ra, iszonyodik attól, hogy II. Henrik király ezekkel a pogányokkal köt szövetséget. Részlete-sebben azonban nem ismerteti a liuticsok hitét, más pogány népek vallásáról – magyarokéról, besenyőkéról, poroszokéról, szaracénokéról – pedig még ennyit sem árul el.

Merseburgi Thietmar krónikájában nem mélyed ugyan bele egyes hittérítők életének ismer-tetésébe, mint Brúnó, de számos misszionáriust megismerhetünk a művéből. Észak felé te-kintve beszámol Poppo alakjáról, aki a dánok között tűzpróbával tett tanúságot hitéről. Jóval-többet ír ennél a szláv népek felé irányuló vállalkozásokról. Brúnóhoz hasonlóan ő is szól Adalbertről a későbbi magdeburgi érsekről, de Brúnóénál pontosabbak az ismeretei. Króniká-jából megtudhatjuk, hogy Adalbert a trieri Szent Maxim monostor szerzetese volt, és a ruszok közé ment téríteni –Brúnó ezzel szemben a poroszok közé viszi a hithirdetőt. A ruszok téríté-sével kapcsolatban megemlékezik egy másik német papról, Reinberről is. Röviden ugyan, de értesülhetünk Vojtech-Adalbert életéről, és magáról Querfurti Brúnóról is. Leírásai fontosak, hisz kortársként számol be az életükről. Thietmar földrajzi világképét jellemzi, hogy sem Adalbert, sem Brúnó esetében nem szól arról, hogy jártak volna Magyarországon. Günther remetének a liuticsok közé tervezett térítő útjáról is tud, Günther magyarországi látogatásairól azonban ugyancsak nem tesz említést. A merseburgi püspökség területén folyó térítésről szin-tén van mondanivalója a merseburgi püspöknek: megemlékezik püspökelődjéről, aki szláv szentélyeket pusztított el. Anekdotaszerűen elbeszéli, hogyan tanítja Merseburg első püspöke, Boso a *Kyrie eleison* imádságot a szlávoknak. Thietmar saját hittérítő tevékenységéről nem tudunk. A halottak éjszakai megjelenéséről azonban kifejezetten azért számol be, hogy a hitet-lenek, főleg a szlávok számára igazolja: a halállal nincs mindennek vége.¹⁰ Ez a krónikarész-let tehát következtetni enged Thietmar térítő szándékára.

A vizsgált szerzők közül Thietmar számol be a legrészletesebben pogány népek vallásáról. A dánok szent helyéről, hiedelmükről, emberáldozataikról rövidebben ír. A szerző számára mindez a múltat jelenti, hiszen beszámolója szerint I. Henrik megtiltotta a pogánykodást. Thietmar saját korának jelenségeként emlékezik meg a liuticsok szentélyéről, és szokásaikról.

¹⁰ THIETMAR I. 11–12-ben ír visszatérő holtakról, 13-ban is említ fényjelenséget, halottak beszélgetését. A 14-ben említi a szlávokat, Nagy Szent Gergely Dialógusai alapján elmélkedik a lélek fajtáiról (angyalok: nincs testük; embernek testével együtt lelke is van, a test halála után a lelke hallhatalan: az állatnak a testével együtt a lelke is meghal).

Leírásában ott van az ellenszenv, de fontosnak tartja, hogy az olvasó ezekről a dolgokról is értesüljön. A liutics vallás istenének a nevét szintén följegyzí.

A franciaországi szerzők – Glaber és Adémar – műveit tanulmányozva elmondható, hogy az észak- és kelet-európai hittérítés szinte teljesen kiesik a látókörükből. Mindketten ismerik azonban Adalbert munkásságát. Glaber a prágai püspök vértanúságát leírva olyan elemről is hírt ad, melyről a többi Adalbert-életrajz nem beszél: Adalbert ki akarja vágatni a poroszok számára szent fát. Chabannes-i Adémar Adalberten kívül Brúnóról is tud, igaz művében három Brúnó alakja is keveredik. Adémar tájékozottsága a kelet-európai térítésről feltehetően azokról a hírcsatornákról tanúskodik, melyek a Kijevi Ruszon és a mediterrán térségen keresztül vezettek Dél-Franciaországba. A muzulmán hitről Glaber művében villan fel némi ismeret: feljegyzí Mohamed nevét, hírt ad róla, hogy a szaracénok is tisztelik a Bibliát, mert hitük szerint a próféták Mohamedre értelmezik, amit a próféták Krisztusról jövendöltek.

Az összehasonlításból látszik, hogy a vizsgált szerzők közül a hittérítés tekintetében is Merseburgi Thietmar a legtájékozottabb: a legtöbb hittérítőt ő ismeri. Querfurti Brúnó kevesebb hithirdetőről számol be, ám az ő ismeretei mélyebbek, hiszen személyes tapasztalatból is meríthetett. A szászországi szerzők közelebb éltek az északi és keleti pogányokhoz, érthető, hogy a térítésről ők többet írnak, mint a franciaországi szerzők. Adalbert számít a legismerőbb térítőnek: öröla a burgund Glaber és az aquitániai Adémar is tudnak.

A térítés során alkalmazott erőszak több ponton is felbukkan a vizsgált szerzőknél. Thiemar szerint I. Henrik megtiltja a dánoknak pogány szokásaik gyakorlását. A merseburgi püspök elpusztítja a szlávok szentélyeit. Glabernél olvashattuk, hogy Adalbert ki akarta vágatni a poroszok fáját. Ezekben az esetekben nem a keresztény hitre való átkényszerítésről van szó, hanem a pogány vallás gyakorlásának gátlásáról, tilalmáról. A pogányok embert is áldoztak, érthető, hogy a keresztény hatalmasok ez ellen felléptek. Brúnónak II. Henrikhez írt levelében másfajta erőszak lehetősége mutatkozik. Brúnó arról ír, hogy a liuticsokat be kell kényszeríteni az Egyházba. Arról lehet itt szó, hogy a liuticsok hitehagyóknak minősültek, ellenségesen léptek föl a keresztényekkel szemben, velük szemben tehát a kor felfogása szerint lehetett erőszakot alkalmazni.

A részletesebben vizsgált négy szerző közül Thietmar az, aki saját népének pogány múltját is felvillantja. Megemlíti a szászok régi szent fáját, Irmensult. Irmisul tisztelőit régieknek nevezi, nem pedig ősöknek. Azt sem mondja, hogy szászok. A pogány múlttal tehát nem vállal közösséget. Glaber és Brúnó azonban ennyit sem írnak a népük pogány múltjáról.

13.3 Népek és országok

A világi jellegű azonosságvállalás terén vizsgálándó, hogy milyen népcsoportokkal és politikai egységekkel vállal közösséget a szerző.

A merseburgi püspök szeretettel ír hazájáról, Szászországról. Megjegyzi II. Henrik császárról, hogy gyakran nevezte Szászországot „*paradicsomi virágoskertnek, annak minden biztonságával és gazdagságával*”.¹¹ Bizonyos formában az egységes németiség tudata is létezik nála. Helyenként megvetéssel ír ugyan a bajorokról és a szászokról, amikor azonban külső ellenséggel kerülnek szembe, már közösséget vállal velük. Mieinknek nevezi a magyarok ellen harcoló Mihály, regensburgi püspök seregét, mely minden bizonnyal bajorokból állt.¹² A szaracénok fegyvereitől Itáliában elesett német harcosokról gyászoló mondatokban emlékezik meg.¹³ A szűkebb haza szeretetén túl tehát a tágabb haza, a Német Birodalom népével való közösségvállalás is megvan Thietmar művében.

Querfurti Brúnó Szászország szülötte, akárcsak Thietmar, de szűkebb hazájának jelentőségét nem hangsúlyozza ki annyira, mint a merseburgi püspök. Nála inkább az egységes teuton – német – tudat tapintható ki. Brúnó Magdeburgot teuton metropoliszként említi, nem pedig szász városként. A szász térség jelentősége mindössze akkor tűnik fel nála, amikor II. Henriket szász királynak nevezi.

Radulfus Glabernél és Chabannes-i Adémarnál sem találunk olyan szeretetteljes megnyilatkozást a szűkebb hazáról, mint Thietmarnál. Náluk monostorhoz való ragaszkodás erősebb a világi köteléknél. Glabert sokat ír a burgundiai térségről, de nem vállal vele kifejezetten közösséget, és nem hangsúlyozza ki a jelentőségét a Francia Királysággal szemben. A burgundiai szerzetes leírja ugyan Gallia határait, ám különösebb közösségvállalás, mi-tudat nem domborodik ki nála a galliaiak iránt. Közösséget vállal azonban olyan térséggel, melybe a német és francia térség egyaránt beletartozik: ez a tengeren inneni világ.¹⁴ Glaber művének más pontjain is kidomborodik a nosztalgia az egykori római világgal szemben, ami szétesett. Mindezt az is magyarázhatja, hogy Glaber a cluny-i szellemiség hatása alatt állt. Cluny fontosnak tartotta a pápaság fennhatóságát, ez a szellemiség pedig népek, birodalmak fölé emelkedik.

¹¹ THIETMAR VI.10

¹² THIETMAR II. 27.

¹³ THIETMAR III. 20.

¹⁴ GLABER I. 1. „*Isti igitur duo in nostro citramarino orbe tunc christianissimi atque premaximi habebantur*”

Adémarnál más a helyzet, mint Glabernél. Külön aquitán nemzetet szerepeltet, ír a frankok és aquitánok közti háborúról, V. Vilmost Aquitánia urát királynak nevezi, és császári magasságba emeli. Mindezzel Aquitánia jelentőségét is kihangsúlyozza a Francia Királyságon belül.

Thietmarnál és Adémarnál tehát egyaránt jelen van a tágabb hazán belül levő kisebb térségek közti ellentét, Thietmarnál szeretetteljes fordulattal megerősítve, Adémarnál anélkül. Querfurti Brúnó művére a szűkebb térséggel való közösségvállalás nem jellemző: nála a német terület egységesen Germania-ként, van jelen. Törzsekre utaló szó helyett a teuton kifejezést használja. Hogy Brúnó inkább teuton városról beszél, talán azzal magyarázható, hogy sokat járt külföldön, és kívülről nézve a németiséget, erősebben kialakult nála a különböző német népcsoportok hasonlóságának, összetartozó voltának tudata.¹⁵

Thietmarnál és Brúnónál a tágabb haza, a német terület szeretetre méltó térségként tűnik föl Itáliával szemben. Thietmar szerint az „ő” – tehát az itáliaiak – levegője „nem nekünk” – tehát nem a németeknek – való. Amikor II. Henrik hazatérését leírja, Itáliával szembeállítja a vidámnak mondott német területet.¹⁶ Brúnónál III. Ottó politikája kapcsán jelenik meg hasonló szembeállítás. Helyteleníti, hogy a császár Itália kedvéért elhagyta a szeretetreméltó Germániát. Adémar elbeszélésében másként tűnik fel az ő tágabb hazája – Gallia – és Róma viszonya. Elbeszélésében a római papok énekművészete előrébb valónak tűnik fel, mint a galliaiaké, mert a rómaiak őrizték meg jobban Nagy Szent Gergely örökségét. Róma szellemi fölényét domborítja ki tehát Gallia fölött. A néphez, királysághoz való ragaszkodásnál eszerint Adémar számára fontosabb a tudomány, a művészet tisztaságához való hűség. Hozzá kell tennünk: ez a művészet keresztény.¹⁷ Róma vallási jelentőségét Brúnó és Thietmar is elismerik.

Mivel magyarázható, hogy a két német szerzőnél erősebb a tágabb hazához, Németország-hoz való kötődés, mint a két galliai szerzetesnél a Francia Királysághoz való ragaszkodás? Az ezredforduló német uralkodói egységesebb birodalmat mondhattak magukénak, mint a korabeli francia királyok. Thietmar és Brúnó ezen felül egyaránt abból a szűkebb térségből – Szászországból – származott, mely a Német Birodalmon belül kiemelt szerepet játszott. Ezen kívül személyes kapcsolatban is álltak az uralkodóval. Adémar és Glaber a központi területtől távol, Aquitániában és Burgundiában, monostorokban éltek. Ezzel magyarázható, hogy náluk kevésbé jelenik meg a királyság egységének érzete.

¹⁵ GÖRICH 25.

¹⁶ THIETMAR: VII.2. „nostrae regionis addidit serenitas, quia aeris huius et habitatorum qualitates nostris non concordant partibus.”

¹⁷ ADÉMAR II. 8.

Az idegenségnek fokozatai vannak. Rámutattam már arra, hogy Thietmar idegenkedik ugyan a bajoroktól és sváboktól, a külső ellenséggel szemben azonban velük is közösséget vállal. A Német Birodalmon kívüli népek tekintetében pozitívan ítéli meg azokat, akik a kereszténységhez közel állnak, de az is fontos szempont nála, hogy a szászokkal milyen viszonyban van egy nép vagy egy uralkodó. Amikor a lengyelek zord szokásairól ír, visszatetsző képet fest róluk: úgy kell őket kormányozni, mint a csökönyös szamarat. A pogány liuticsokkal való szembeállítás során azonban már a lengyelek tűnnek fel jobb színben, noha a liuticsok II. Henrik német király oldalán küzdenek Vitéz Boleszláv lengyel uralkodó ellen. A vallási kötelék tehát fontosabb a szász püspök számára, mint a politikai érdek. Thietmar látóköréről elmondható, hogy a keleti és északi területeket ismeri jobban. Krónikája a korabeli lengyel, cseh, Kijevi Rusz történelemnek alapvető forrása. A szláv népcsoportokhoz képest a magyarokról viszonylag keveset ír Thietmar, a magyar történelem számára azonban ezek a híradások is igen fontosak. Az Itáliába vezetett német hadjáratok révén a déli térségről is tájékozott a merseburgi püspök. Angliát Ottó királyfi angol felesége, Edit révén, másrészt egy háború, a dán megszállás révén hozza szóba. Ír Kilián hittérítőről és Columban zarándokról is, az utóbbi Írországból származhatott. A francia területekről igen kevés a mondanivalója, Hispániáról pedig teljesen hallgat. Thietmar összességében meglehetősen széles látókörűnek mondható. Európa szinte minden népe megjelenik művében a Brit-szigetektől Kijevig, Skandináviától Dél-Itáliáig.

A merseburgi püspökhöz hasonlóan Querfurti Brúnó is inkább a Németországtól keletre eső területeket ismeri. Őt nem a politikai és családi kapcsolatok kötik ezekhez a területekhez, hanem a hittérítői munka. II. Henrik liutics szövetségét és a lengyel Boleszláv ellen irányuló politikáját teljességgel helyteleníti. Amikor politika dolgában tanácsot ad a királynak, az vezeti szívét és tollát, hogy a hittérítés szempontjából mit tart előnyösnek. Hispánia az ő látóköréből is kiesett, és Thietmarral ellentétben Angliáról sem ír. A Francia Királysághoz sorolható – nyugati térségről Thietmar és Brúnó egyaránt keveset szólnak.

A Francia Királyság területén élő Glaber és Adémar magától értetődően többet foglalkozik a nyugati területekkel. Adémarnál Írország is megjelenik. A német szerzőkkel ellentétben Glaber és Adémar nagyobb hangsúlyt fektetnek a mediterrán térségre is. Mindketten írnak a „babiloni” uralkodóról, aki lerombolta a jeruzsálemi Szent Sír templomot. Az uralkodó Al-Hakim egyiptomi kalifával azonosítható. Európában a zsidókat tartották kalifa felbujtójának, és Orleans térségében zsidóüldözés robbant ki.

A zsidók megítélése Thietmarnál a leginkább kedvező. Szóba hozza ugyan rabszolgakereskedelemben való részvételüket, mely rossz fényt vet rájuk. Ír azonban Calanimusról is, aki a Colonna hegyfoknál vívott csatában megmentette II. Ottó császár életét. A magdeburgi érsek temetésének jelenetében olyannak tünteti fel őket, mint akik támogatásra szorulnak. Brúnó művében szintén szóba kerül a rabszolgakereskedelem. Glabernél és Adémarnál az a pletyka vet rossz fényt a zsidókra, amely szerint ők bujtatták volna fel a „babiloni herceget”, vagyis az egyiptomi kalifát a Szent Sír tempolomának lerombolására. Glabernél megjelenik az a meggyőződés is, hogy a világ végén megtérnek Krisztushoz. Adémar is ír zsidóüldözésről, megbecsüléssel ír azonban egy apátról, akiről műve egyik átdolgozása azt is tudatja, hogy zsidó vallásból tért meg. Akik tehát keresztény hitre tértek, visznylag magas egyházi méltóságot is elérhettek.

Glaber művében figyelemre méltó az égtájak sajátos megítélése. A kelet nem teljesen pozitív nála, hisz ott jön el az Antikrisztus. Nyugaton és északon szerinte azért terjedt el jobban a keresztény hit, mert a megfeszített Krisztus nyugatra nézett, és észak felé nyúlt ki a jobb keze. Ez a szemlélet tehát pozitív színben tünteti fel a nyugatot és az északot. Merseburgi Thietmar szerint nyugaton nem csak a nap nyugszik el, hanem kölcsönös szeretet is, ő tehát krónikájának ezen a helyén elmarasztalóan ír erről az égtájról.

Az egyes szerzők szemléletének elemzésén túl az élet olyan területeit is igyekeztem vizsgálni, melyek lehetőséget adtak az idegennel való találkozásra. A fentebb vizsgált négy szerző műve ezekben az áttekintésekben is kiemelt szerepet kap, de más forrásokat is felhasználtam az idegenség és önazonosság ezen megnyilvánulási formáinak jobb megértéséhez.

13.4 Találkozás az idegennel harcok során

Az idegennel való találkozás végletes formája a háború. A támadóktól való rettegés könnyörgésekben is kifejezésre jutott. Normanntól és magyaroktól való félelmet tükröző imára egyaránt van példa 9–10. századi forrásokban. Maradt fenn olyan könnyörgés is, melyből a szaracénoktól való félelemre lehet következtetni. Tanulságos, hogy nem mindegyik könnyörgés tartotta fontosnak nevesíteni azt a támadó népcsoportot, amelytől féltek. Láthattuk, hogy a magyarokkal és a normannokkal kapcsolatban egyaránt létezik könnyörgés, mely napjainkban közismertnek számít, korabeli forrásokban azonban nem maradt fenn. Az „A sagittis Ungarorum libera nos domine” litániaszerű imádság jelen tudásom szerint Horvát István 1844-ben megjelent művében bukkan fel először.

A csatakiáltások, csaták előtti könnyörgések is megemlíthetők az önazonosság vizsgálata során, hiszen segélykérő szerepükön túl arra is alkalmasak voltak, hogy összefogják a csapa-

tot. Láthattuk, hogy a Kyrie eleison népszerű röpima volt a 10–11. században. Pogányok elleni harc előtt is imádkozták, de keresztény közti harc előtt is felharsant. Thietmar krónikájában rámutathatunk olyan harci eseményekre, amelyekben nem tisztán könyörgésként hangzik fel a Kyrie eleison, hanem egy másik csapatattestnek jelez így egy harcos vagy harcosok. Felvetettem annak lehetőségét, hogy esetleg Szt. László és Salamon nomádok elleni csatájában is felharsanhatott a Kyrie eleison, talán ezért kaphatta a csata helyszíne a Kerlés nevet.

Főképp Thietmar krónikája kapcsán mutattam rá arra, hogy amikor távoli vidékekről ír, nemegyszer hadjáratok elbeszélése kapcsán tette ezt. A messzi tájakról hazatért harcosok ismereteket hoztak magukkal Kijevről, Itáliáról, amit a krónikás püspök felhasználhatott munkája során. Egy-egy hadi esemény emléke különféleképp őrződhetett meg az utókor emlékezetében. Ezt példázza Mihály püspök és a magyar harcosok csatájának története. Thietmar Németország keleti területén vívott ütközetben szerepelteti Regensburg püspökét, Regensburgi Arnold és a 16. sz. elején alkotó Aventinus pedig az augsburgi csatában.

Az idegennel való harcos találkozás kapcsán a békéről való gondolkodásról is érdemes szólni. A keresztény szerzők műveiben több esetben is megjelenik, hogy a főhős vagy főhősök vér nélkül aratnak győzelmet az ellenség fölött. Megemlítendő ezek közt Szt. Gerald életírása, amit Odo, cluny-i apát készített. Querfurti Brúnó és Glaber egyaránt rosszallják a keresztények közötti háborút. Glaber azonban a pogányok ellen megengedhetőnek tartja ezt az eszközt, ha a rend helyreállításáról van szó. Brúnó elítéli II. Ottó szaracénok elleni háborúját, mert nem a vallás, hanem a területszerzés miatt indították. A pogányok térítése esetében alaposabb vizsgálatot kíván az álláspontja. Helyteleníti, hogy a fekete magyarok közül némelyeket megvakítottak. Ez arra utal, hogy a békés térítés híve. II. Henriket ugyanakkor arra biztatja, hogy Boleszlávval szövetségben kényszerítse belépni az Egyházba a liuticsokat. A kényszer magyarázhatja, hogy a liuticsok ellenségesen léptek fel a keresztényekkel szemben, hitehagyóknak számítottak. Pozitívan ír Boleszláv tervéről is, mely a poroszok megtérítését támogatta volna. Itt talán arról van szó, hogy lehetővé tették volna a keresztény hittérítők működését.

Érdemesnek tartottam vizsgálni a vikingek és az amerikai kontinens bennszülötteinek találkozásáról szóló skandináv hősmondákat is. Ezekben a kereszténységtől épphogy megérintett, de európai nép, valamint Európától és a kereszténységtől teljesen távoli népcsoport találkozásáról olvashatunk. Kialakulóban volt köztük a cserekereskedés, ám a bizalmatlanság hamar összezapáshoz vezetett. Az őslakosok harciassága nagy szerepet játszhatott abban, hogy a vikingek nem maradtak tartósan Vinlandon.

A fegyveres idegennel való találkozás esetei példázzák, hogy a félelmetes ellenfélből - ha nem is mindig -, de számos esetben szövetséges, sőt hittestvér lett. A megtérés és az európai kultúrába való beilleszkedés útját járták végig a normannok és a magyarok. A pogány liuticsok csupán szövetségeseivé váltak II. Henrik királynak, éppen a német szövetség tette lehetővé, hogy megőrizzék és tovább erősítsék pogány különállásukat. Vinlandon az együttműködés kezdetétéről szól ugyan a skandináv forrás a vikingek és az őslakók között, ám ez az együttműködés hamvába holt.

13.5 Az idegennel való találkozás vallási oldala

Külön fejezetben tekintettem át az eltérő vallások, különböző vallási szokások találkozásáról szóló forrásrészeket. A kereszténység elfogadásának egyik korai lépcsőfoka a pogányok körében a keresztény szent iránt tanúsított tisztelet. Számos elbeszélésben találkozunk azzal a fordulattal, hogy a támadóan fellépő fegyveres tiszteletet nyilvánít a számára idegen vallást képviselő szent iránt. Ide sorolható Glaber elbeszélése a cluny-i apát és a szaracénok találkozásáról. Ide illik Thietmar leírása a skandináv vezérről, Thurkilről, aki sikertelenül bár, de megpróbálta megmenteni társai kezéből canterbury-i érsekét. Ezekben a elbeszélésekben a támadók a keresztények által lakott térségbe hatolnak be, és ott találkoznak keresztény pappal. Querfurti Brúnó ezzel szemben a besenyők között él át hasonló élményt: beszámolója szerint a besenyők megtámadják ugyan őket, de csodás jel hatására nem ártanak nekik.

A hittérítői munka sikeréhez szükséges volt, hogy a hithirdető meg tudja magát értetni a néppel. Brúnónak az öt remetéről szóló műve szerint a misszionáriusok tanulják leendő híveik nyelvét. Adalbert a poroszok közti misszió nehézsége után azért gondolt a liuticsok közti térítésre, mert az ő nyelvüket ismeri. A szavak meggyőző erején, az érveken túl azonban a jelképek ereje is hatással tudott lenni a leendő hívekre. Korszakunkból ezt példázza a rusz hírszerzők tapasztalata a konstantinápolyi templomban. A hittérítőknek pogány valláshoz való viszonyulását több esetben az is jellemezte, hogy a pogány vallásból átvettek olyan elemeket, melyek a kereszténységbe is beépíthetők voltak. Ez megkönnyítette az áttérést a pogányok számára.

A kereszténységre való tényleges áttérést átmeneti időszak előzte meg. Olvashattunk olyan uralkodókról, akik a keresztény hitnek és a régi pogány vallásnak egyaránt hódoltak. Jó Hakon norvég király a 10. század közepén keresztény volt ugyan, ám a környezetében levő pogány urak megalkuvásra kényszerítették. Thietmar krónikájából tudjuk, hogy a magyar fejedelem a mindenható Istennek és a pogány isteneknek is áldozott. A köztudatban elterjedt fordulat, hogy Géza „két istennek áldozott” jelenlegi tudásom szerint Jókai novellájában buk-

kan fel először. A torzulásnak Thietmar krónikájában valóban meglevő kettősség mellett az képezhette az alapját, hogy 18–19. századi vélemény szerint a pogány magyarok is egyisten-hívők voltak.

A megtérés folyamatát, visszaesések, pogánylázadások nehezítették. Ezekben a vallási alap mellett egyéb gazdasági, társadalmi, politikai szempontok is szerepet játszottak. Figyelemre méltónak tartom az elbai szlávok és magyarok összehasonlítását: mindkét térség keresztény hatalmak közé ékelődött. A liuticsok sikeres pogánylázadása után a 12. századig meg tudták érezni pogány önazonosságukat, ám utána a német hódítás során népi önállóságukat is elvesztették. A magyarságra is bizonyára hasonló sors várhatott volna a kereszténységre valóáttrés nélkül.

A pogánysággal szemben természetesen határolódnak el a keresztény szerzők. Saját népük pogány múltjától szintén elhatárolódnak, hiszen az ezredforduló idején még túl közeli az adott népek történetíróinál a pogány múlt emléke. A két szellemiséget figyelemre méltóan állítja szembe a „kettős honszerzés” mondafordulata, mely St. Quentini Dudo normannokról írt történetében szerepel, de a magyar mondavilágban is helyet kapott.

A keresztény világon belüli különbségekre figyelhetünk fel az eltérő böjti fegyelmet vizsgálva. Vitéz Boleszláv Lengyelországában nem hamvazószerdán, hanem hetekkel korábban, Septuagesima vasárnapjától kezdődött a hústilalom. A század végén, Szent László törvénye hamvazószerda előtti hétfőtől tiltja a hús fogyasztását. Ez a törvény nemcsak a latin kereszténység világiakra vonatkozó fegyelmetől tért el, de a görög böjt redjétől is. Michałowski lengyel történésszel rámutathatunk arra, hogy a sajátos böjti szokás összetarthatta egy ország népét, és elkülöníthette őket másoktól.

Az idegenről való gondolkodással helyenként végítéletvárásról szóló szövegek is összekapcsolódnak. Az úgynevezett Dado-levél tanúsága szerint a 10. elején voltak, akik a magyar „kalandozókat” vélték Góg és Magóg népének. Az elbai szlávok 1018-ban végbement pogánymozgalmáról írva Thietmar szükségét érezte arra inteni olvasóit: ne gondolják azt, hogy az ítélet már küszöbön áll, ne várják túlságosan a szigorú ítéletet, és arra figyelmeztet, hogy mindig készen kell állni a végre. A jeruzsálemi Szent Sír templomának 1009-ben lerombolása ugyancsak felidézhetett világvégefelelmeket.

Az idegenség érzete nemcsak egy másik népcsoporttal szemben jelentkezhetett. Arra is találunk példát, hogy a földi életet értékeli száműzetésként az ezredforduló korabeli szerző. Ebben az esetben a halált fogja fel úgy, mint a mennyei hazába való megérkezést.

A 9-11. század során megfigyelhető az a folyamat, ahogy pogány népek fokozatosan a kereszténység részeivé válnak. A megismerési folyamat kezdetén az ellenséges és barátságos

hozzállásra egyaránt akad példa. Amikor a pogányok keresztény területen portyáznak, nem mindig bánnak kíméletesen a papokkal, apácákkal sem. Arra is találunk azonban példát, hogy bizonyos esetekben tisztelettel viszonyulnak a számukra idegen vallás szentje iránt. A pogány nép felé irányuló keresztény tanítás befogadását is kettősség jellemzi. A poroszok mereven elutasították a hittérítőket, féltékenyen őrizve saját vallásukat. Ugyanakkor a skandinávokra és magyarokra inkább az volt a jellemző, hogy beépítettek a maguk rendszerébe keresztény elemeket. Amikor a hittérítők azzal az igénnyel léptek föl, hogy kizárólagossá tegyék a keresztény vallást, már nagyobb nehézségbe ütköztek. Az államhatalommal összefonódó erők szaksos valamint a békés térítés hatására azonban Kelet- és Észak-Európa is részévé vált a keresztény világnak.

13.6 Hazai és idegen hölgyek

Távoli országok, dinasztiák közti kapcsolatfelvétel, kapcsolattartás eszköze volt a házasságkötés. A menyasszony és kísérete új szokásokat, híreket hozhatott magával a távoli hazából. Érdekesnek tartottam tehát megvizsgálni, hogyan írnak korabeli szerzők a „saját” hazájukból való és az idegenből jött vagy idegenben élő hölgyekről. Vizsgált szerzőink elsősorban nem az alapján dicsérték meg vagy marasztaltak el hölgyeket, hogy azok külföldről származtak vagy hazainak számítottak. Inkább az erkölcsi szempontok voltak meghatározók. Thietmar nemcsak Belekneginit és a görög császárnét mutatja be elmarasztalóan, hanem Balderich gróf feleségét is, aki a német birodalmon belül él, ráadásul szász származású. Querfurti Brúnó az általa megemléltett három külföldi hölgy közül dicsérő szavakkal illeti Adalbert anyját, egy cseh asszonyt. Teophanut és a magyar fejedelemnőt pozitív és negatív jellemzőkkel egyaránt illeti, bár a magyar fejedelemnőről inkább az elmarasztalás, Theophanuról inkább az elismerés hangján szól. Brúnó művében a földrajzi térségek nőalaként való érzékeltetése is figyelemre méltó.

13.7 Idegenek az uralkodó szolgálatában

A menyasszonyokon kívül másféle idegenek is érkeztek az uralkodók udvarába. A jövevényeket nemcsak a vallás és az emberség kedvéért segítették a fejedelmek, hanem azért is, mert hasznot hajtottak. Erre a hasznosságra a korabeli politikaelméleti szövegek közül tudomáom szerint csak az Intelmek utal. Ezzel együtt nemcsak Szent István királyságában találunk példát jövevények alkalmazására, hanem a korabeli cseh, lengyel és Kijevi Rusz államban, a Córdobai Kalifátusban és Bizáncban is. A lengyel példák közt bűnözőt is találunk, akinek menekülnie kellett régi hazájából, a német terüeletről.

Felvethető a kérdés, milyen mennyiségben és milyen eloszlásban lehettek jelen jövevények Szent István királyságában. Ennek kapcsán az a kérdés is felvetődhet, mit jelenthet az Intelmek 6. fejezetének *regnum* szava. A vallási szövegpárhuzamok alapján a *regnum* korabeli megfelelője a magyar nyelvben valószínűleg *uruszág* (ország) lehetett. A korabeli gondolkodásban a királyi hatalom, királyi udvar, királyság és ország jelentések bizonyára nem váltak el annyira élesen, mint amennyire ma elválasztjuk őket. István törvénye alapján azt mondhatjuk, jövevények nemcsak a király szolgálatában állhattak, hanem más előkelők környezetében is. A király szolgálatában álló idegenek sem korlátozódtak a király közvetlen közelére, hanem többen közülük az ország különböző pontjain viseltek hivatalt. A magyarországi jövevények valószínűleg többen lehettek, mint ahogy ezt Mályusz elmélete alapján gondolhatnánk. A 6. fejezet mondanivalójával összekapcsolható a 8. *caput*. Ez utóbbi arra mutathat rá, hogy az egyes népcsoportokat a maguk szokásai szerint kell kormányozni.

13.8 Nyelvtudás

Az idegennel való találkozásnál fontos szerepet kap a nyelvismeret. A hittérítéssel foglalkozó fejezetben kitértem arra, hogyan hidalták át a nyelvi különbségeket a hittérítők. Külön fejezetben tárgyalom a világiak nyelvtudását.

A vizsgált forrásokban leginkább uralkodók és előkelők nyelvtudásáról esett szó, hisz a szerzők elsősorban rájuk fordítottak figyelmet. Hozhatók azonban példák közemberek nyelvtudására is. A példák többnyire pozitívak, a források ritkábban említik a műveltség hiányát. A korabeli uralkodók egyházilag felkent fejedelmek voltak, félig-meddig papok. Így érthető, hogy műveltség tekintetében is illett megközelíteniük az egyháziak színvonalát. Akiknél negatív példákat találtunk: Aba Sámuel, Béla vagy akár Capet Hugó olyan személyek, akiket eredetileg nem uralkodónak neveltek. Az ő esetükben ez megmagyarázza a latin tudás hiányát.

Elsősorban imádságok kapcsán olvashattunk példát a latin tudásra, de akkor is szerepet kapott a latin, amikor ember-ember közti gondolatközlésről volt szó. Népi nyelvek ismeretére uralkodók és közrendűek esetében is van példa. Ahol különböző nyelveket beszélő népcsoportok tartósan éltek együtt, ott az emberek megtanulták egymás nyelvét.

13.9 Névadás, névváltoztatás

Önmagunk meghatározásának fontos eszköze a nevünk. Ha valaki megváltoztatja a nevét, ezzel kifejezésre juttathatja azt a szándékát, hogy új életet akar kezdeni, új önazonosságra vágyik. A 10–11. század korából számos példa hozható arra, hogy a pogány fejedelem meg-

keresztelkedésekor a keresztény kultúrában meghonosodott nevet vesz fel. Arra is van példa, hogy az egyik kultúrában csak az egyik, a másik kultúrában pedig a másik néven nevezi az illetőt: Nagy Kanut király keresztény neve, a Lampert csak Brémai Ádám művében szerepel. Említésre méltó a magyar uralkodó Waic neve, amit Thietmar krónikájában két sor közé közbeszúrva olvashatunk.

Rámutathatunk arra, hogy királyunk István nevét nyugati források inkább 1018 után említik, tehát azt követően, hogy Szent István lehetővé teszi a Nyugat-Európából Jeruzsálembe tartó zarándokoknak a királyságán való áthaladást.

Tárgyalom a korabeli ragadványnevek használatát is. Ezek azt érzékeltetik, milyennek láttak egy személyiséget mások. A ragadványnevek jelentős része az elnevezett személy saját korából való, de arra is van példa, hogy a történetírás utólag ragaszt egy régen élt személyre valamely találó elnevezést: pl. II. Henrik bajor herceg a Rixosus – Civakodó – nevet kapja a 16. századi történetírótól, Aventinustól. Van, amikor a becenév a tényleges névhez kapcsolódik – Vérbulcsú – máskor önállóan is használatos: ilyen I. Béla ragadványneve, a bölény jelentésű Benin. Sámuel királyt is a legtöbb forrás az Aba név megfelelő alakváltozatával nevezi.

Névváltoztatás nemcsak személyek, de népek, országok történetében is megfigyelhető. Itt is kitapintható az önmeghatározó szándék. Az az elbai szláv törzsszövetség, amelyet korábban wiolet-nek neveztek, valószínűleg a keresztény világgal való szembenállását akarta kidomborítani, amikor a 10. század második felében liutics-nak, vadnak kezdte magát nevezni. A lengyel területek megjelölésére az ezredforduló táján jelent meg a Polonia elnevezés. Talán a lengyel fejedelem szorgalmazta az új név használatát, hogy a különböző népcsoportokból álló birodalmát ilyen módon egységbe foglalja. Magyarország a 11. században külföldi és hazai szerzők előszeretettel hívják Pannóniának. Az antikizáló név talán a nyugati kultúrához való tartozást fejezhette ki.

13.10 Toposzok

Az idegen népek jellemzése során szerzőink gyakran alkalmaztak közhelyeket, toposzokat. Az északi népek bemutatásakor ilyen közhely, hogy szkítáknak nevezik az északi népeket. Thietmar és Aurillac-i Gerber is élnek ezzel a fordulattal. Gerber esetében érdekes kérdés, kiket érthet szkíták alatt? Az elbai szlávokat vagy a magyarokat? A magyarokkal való azonosítás mellett szól, hogy az elbai szlávokat szarmatáknak nevezi Gerber.

Antikvitásból örökölt irodalmi hagyomány az is, hogy amazonokat helyeznek az északi égtájra. Ez tapintható ki Ibrahim Ibn Jakub, 10. századi hispániai zsidó utazó művében is, aki Ottó királyra hivatkozva nők városáról ír.¹⁸

Az elzártásgból előtörő lovasnép fordulatát korszakunkban Widukind és Liudprand alkalmazták a magyarokra.¹⁹ Az emberevés toposzát Regino a magyarokra, Fleury Abbo a normannokra,²⁰ Német Notger egy szláv népcsoportra, a wilcekre alkalmazza.²¹

Keresztény népekkel, uralkodókkal szemben is alkalmaztak toposzokat a korabeli szerzők. Uralkodókat elítélő szövegben gyakori kifogás a zsarnokság vádja. Az itáliai és dél-francia népcsoportokról szóló különböző szövegekben is felfedezhetünk hasonló, közhelyszerű fordulatokat. A toposzok használata és a személyes tapasztalat kérdésében figyelemre méltónak tartom Liudprand szövegeit. Első útja során, mikor jól érzi magát Konstantinápolyban, pozitív képet fest a görög udvarról. Niképhorosz udvaráról azonban már visszatetsző képet fest. Ebben bizonyára szerepe volt annak, hogy a katonacsászár udvara kevésbé volt fényes, mint Konstantiné. A negatív képbe azonban az is belejátszhatott, hogy Liudprandnak ez a követjárása sikertelen volt, és megaláztatások érték.

Külön fejezetekben nem tértem ki a követjárások, zarándoklatok és kereskedelem kérdéseire, de más gondolatmenetek keretein belül helyenként ezekről a témákról is esett szó. Szóltam Liudprand konstantinápolyi küldetéseiről és ott szerzett tapasztalatairól. Nem tárgyaltam ugyan, de figyelemre méltó Gorzai János útja, aki I. Ottó követeként járt a córdobai kalifánál. Kiemelkedő fontosságú a 973-ban végbement quedlinburgi találkozó, amelyről szerzőink közül Thietmar is beszámolt. Thietmar ezen kívül megemlíti a Konstantinápolyba küldött német követeket, valamint a Kjevet elfoglaló Vitéz Boleszláv Konstantinápolyba menesztett küldötteit.

Szóba kerültek azok a zarándokok is, akik az Alpokon keresztül utaztak Róma felé, és ki voltak téve a fraxinetumi szaracénok támadásainak, amíg a 970-es években ki nem füstölték támaszpontjukat. Thietmar is szól Németföldről Rómába tartó zarándokokról: egy lovas és egy püspök zarándoklatának említése mellett úgy tudja, hogy I. Henrik király is elzarándokolt az Örök Városba, még hozzá gyalog. Jeruzsálemi zarándoklatot mindössze egyet említ Thietmar. Egy szász hölgy utazásáról számol be, akit Jeruzsálemben ért utol a halál.

¹⁸ Arabische Berichte, 14.

¹⁹ LIUDPRAND, Antapodosis I. 5. (319–320.), I. 13. (330.); KRAUSZ 348–354.

²⁰ Vita Edmundi. „*ex eis populi vescuntur humanis carnibus, qui ex facto Graeca apelatione Antropophagi vocantur.*” Idézi ZETTEL, 105.

²¹ BRÜSKE 1955. 7. 29. jegyzet; Notger: Macianus Capella II. 8.

Olvashattunk a krónikában egy Coloman nevű zarándokról is. Róla nem árulja el hová tartott, de legendája szerint ő is Jeruzsálembe utazott. Coloman sorsa példázza, hogy a zarándokok útja nem mindig volt biztonságos, hisz Stockerau közelében kémnek nézték, és felakasztották. Glaber és Adémár már tudnak azokról a zarándokutakról, melyek 1018 után Magyarországon vezettek a Szentföld felé.

A közösségtudat és idegenfelfogás vizsgálata során előbb néven nevezhető személyek felfogását, majd általánosabb jelenségeket tanulmányoztam. Az első részében vizsgált szerzőknél különböző önazonosságfajták bontakoztak ki. Ezek időnként ellentétbe kerültek egymással. A vizsgálat során nagyobb hangsúlyt fektettem az egyes szerző néphez, térséghez, politikai hatalomhoz fűződő viszonyára, de láthattuk, hogy családi és a valódi lelki kapcsolatok ugyancsak fontos tényezői voltak az egy-egy szerző önazonosságának. Brúnó és Thietmar számára is fontosabb a keresztény vallás és a püspökség érdeke, mint az uralkodó politikája. Glaber esetében is hasonló megállapítást tehetünk: a monostorhoz való tartozás erősebb kötelék a számára, mint a király politikája.

Thietmar, Brúnó, Glaber és Adémár egyaránt egyházi személyek, mindannyiuknál fontos szerepet kap a keresztény vallás. Műveiket vizsgálva azonban az azonosságtudat különböző változataival is találkozhattunk. Thietmar, Merseburg püspöke nagy figyelmet fordít a merseburgi püspökségre, az ő hovatarozástudatában egyházmegyéje kap fontos szerepet. Glaber és Adémár kolostorban élő szerzetesek voltak. Náluk azok monostorok kapnak fontos helyet, ahol éltek. A hittérítő Querfurti Brúnó szellemiségében a pápához való tartozás kap nagy hangsúlyt. Világi szempontból Merseburgi Thietmar felfogásában erős a Szászországhoz való ragaszkodás, de külső ellenséggel szemben más német népcsoporttal is közösséget vállal. Brúnó, a hittérítő sokat volt távol hazájától, ezzel is magyarázható, hogy ő nem a német nyelvjárások és népcsoportok különbségeire mutat rá, inkább a német nyelv, a németség egységének tudata vehető észre nála. A Franica Királyság területén élő Glabernél és Adémárnál nem olyan erős a szűkebb hazához, vagy országhoz való kötődés. Glaber felfogásában azonban elevenen él a „római világ” tudata. Aki tehát olyan térségben élt, ahol a központi hatalom gyenge lábon állt, abban erősebben élhetett az a felfogás, hogy egy nagy egészhez tartozik.

Kristó Gyula nyomán elmondhatjuk: nemzettudatról akkor beszélhetünk, ha jelen van az idegennel szembei ellenérzés, a dicső múlt és az állam összekötő szerepe, valamint egy adott területhez, a hazához való hűség. Vizsgált szerzőinknél ezek tényezők inkább csak nyomokban fedezhetők fel, mégis felfedezhetők a nemzettudat kialakulása irányába mutató

jelek. Thietmar és Brúnó képesek egységben látni a némentséget, a szász Thietmar külső elenséggel szemben képes közösséget vállalni más népet népcsoportokkal. Inkább a közeli múltra összepontosít, I. Ottó kora az aranykor számára, a távoli múlt a szászok esetében villan fel nála. Vizsgált szerzőink közül Adémar ír ugyan a frankok ősi múltjáról, ám egy korábbi forrás szövegét emeli át saját művébe. Saját fogalmazásában már jobbra saját korának aquitán térségről szól. Azok a monostorok, püspöki városok kapnak nagyobb hangsúlyt nála, ahol szerzetsként élt. A monostorok szerepe domoborodik Glabernél is. A francia nemzettudat kialakulását a kutatás előbbre teszi, mint a németét.²² A 10–11. században azonban a vizsgált két szász szerzőnél erősebb a német összetartozás tudata, mint a vizsgált két galliai szerzetesnél.

Dolgozatom második részében igyekeztem az élet olyan területeit vizsgálni, ahol az idegenséggel és a sajáttal találkozhatott a kor embere. Rámutattam az idegenség olyan sajátos megnyilvánulásaira is, mint a félelmet tükröző könyörgések, a csatakiáltás, a fegyveres támadó és a keresztény pap találkozása valamint az idegennel való érintkezés, nyelvtudás, egymás megértésének kérdése. Amilyen sokszínű az élet, annyira számos lehetőség nyílt a közösségi lét megélésére és a másikkal való találkozásra.

Olvasóim találkozhattak a közösségtudat különböző változataival és olyan élethelyzetekkel, melyekben a közösségi érzés és a másiktól való idegenkedés megmutatkozott. A különféle vélekedések és élethelyzetek vizsgálata során kirajzolódhat bennünk egy kép az ezredforduló emberének önazonosságáról és idegenfelfogásáról. A múltat többnyire azért tanulmányozzuk, hogy a jelenüket megértsük. Az ezredforduló kora természetesen sokban különbözött a mostanitól. Mindennapjaikat erősebben áthathatta a természetfölötti jelenlétének tudata, igen nagy volt a jelképek szerepe, más volt a társadalom, a gazdaság szerkezete, stb. A kor embere azonban a maihoz hasonlóan átélt egy ezredfordulót. Akik ismerték a naptárt, azokban ez az élmény felerősíthette az idő múlásának érzetét, és saját végességük tudtát. Tapasztalhatták a távoli vidékek közötti ismeretközlés, a különböző kultúrák és vallások találkozásának tényét; tarthattak attól, amit nem ismertek, vágyhattak arra, hogy otthon legyenek valahol. A régi szerzők gondolatait tanulmányozva sokban magunkra ismerhetünk, és remélhetőleg saját azonosságtudatunk megértéséhez is közelebb juthatunk.

²² A középkori francia összetartozás-tudatban szerepe volt a Trójából való eredet tudatának, Szent Dénes tiszteletének és a felkent király összekötő szerepének. KRISTÓ 1997. 108.; EHLERS 1980. 571–575.

14. Irodalomjegyzék

14.1 Rövidítések

- ÁKÍF Az államalapítás korának írott forrásai. Ford. bev. jegyz. Thoroczkay Gábor, szerk. Kristó Gyula —Makk Ferenc. Szeged 1999.
- AUSz Acta Universitatis Szegediensis
- DHA Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. 1000–1131. Ed. Georgius Györffy. Budapestini 1992.
- HKÍF A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. sz.) Főszerk.: KRISTÓ Gyula, szerk.: ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Budapest 1994.
- LdM Lexikon des Mittelalters. München–Zürich. 1977–1999. (Helyenként LexMa rövidítéssel.)
- MEH A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Összeállította Györffy György. Budapest 2002.
- MGH Monumenta Germaniae Historica. www.dmgh.de
- TESZ Magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Lóránt, szerk. Kiss Lajos–Papp László. Budapest 1970.
- SRH Scriptorum Rerum Hungaricarum. Ed. Emericus Szentpéteri, Budapest 1937–1938.
- Quellensammlung I. Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte. (CD-ROM.) Berlin 1998.
- Quellensammlung II. Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. Fortsetzung. (CD-ROM) Berlin 1999.
- Quellensammlung III. Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. Zweite Fortsetzung. (CD-ROM) Berlin 2007.

14.2 Források

- ADÉMAR Ademari Cabannensis Chronicon. Ed. P. Bourgain, R. Landes, G. Pon. Turnhout 1999. Lásd Ademari Historarum libri III. Ed. G. Waitz. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum IV. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1841. 106–148.
- Chabannes-i Adémar: Az angoulême-i főpapok és grófok története. Ford., bev., jegyz. Makk Ferenc. In: ÁKÍF 168–169.

- ÁGOSTON:
Az Isten városáról Szent ÁGOSTON: *Az Isten városáról*. I. kötet. Ford. Dr. Földváry Antal. Budapest 2005
- ÁGOSTON Vallomásai Szent ÁGOSTON Vallomásai. Fordította és magyarázta BALOGH József. Borzsák István előszavával. Első kötet. Budapest 1995. (Kétnyelvű). I. könyv, 1. fej. 2.; Vass József fordításában (Szent ÁGOSTON vallomásai, Budapest 1999.²)
- Annales Altahenses maiores. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum (SSrG) 4. Editio altera recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Hannoverae 1890/1891.
- Annales Frisingenses Annales S. Stephani Frisingenses, MGH Scriptorum (in Folio) (SS) Scriptorum, Tomus 13. Hannoverae 1881.
- Annales Palidenses Annales Palidenses. Herausgegeben von Georg Heinrich Pertz. MGH. Scriptorum XVI Hannover 1859. 48–96. Die Jahrbücher von Pöhlde. Übersetzt von Eduard Winkelmann. 2. Auflage neu bearbeitet von Wilhelm Wattenbach. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. 2. Ausgabe. Band 61. Leipzig 1894. In Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. Fortsetzung. (CD-ROM) Berlin 1999.
- ANNALES
OUEDLINBURGENSI Recognovit G. H. Pertz. MGH Scriptorum III. Hannover 1893. Die Jahrbücher von Quedlinburg. Übersetzt: Eduard Winkelmann.
Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. 2. Gesamtausgabe. Zehntes Jarhundert 9. Band. Zweite Auflage. Neu bearbeitet von W. Wattenbach. Leipzig 1891. In: Quellensammlung I.
- ANNALISTA SAXO. Herausgeben von Georg Waitz. MGH. Scriptores VI. Hannover 1844. 542–777.
Die Sächsische Annalist. Übersetzt von Eduard Winkelmann. 2. Auflage neu bearbeitet von Wilhelm Wattenbach. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. 2. Ausgabe. Band 61. Leipzig 1894. In: Quellensammlung II.
- ANONYMUS P Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Előszó: Jakubovich Emil, jegyzet: Pais Dezső In: Scriptores Rerum Hungaricarum I. (SRH) Szerk. Szentpétery Imre. Budapest 1937.
- APULEIUS Apuleius: Aranyznamár. (Asinus Aureus, Metamorphoseon libri XI.). Ford. Révay József. Budapest 1964.
- Arabische Berichte Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert. Ins Deutsche übertragen und mit Fußnoten versehen von Georg Jakob. Berlin–Leipzig 1927.

- ASSER Asser's Life of King Alfréd. In: English Historical Documents. I. c. 500—1042. General Editor: David C. Douglas. Ed.: Dorothy Whitelock. London–New York 1979.
- Barnabás levele Barnabás levele. In: Ókeresztény írók. III. Apostoli atyák. Szerk. Vanyó László. Szent István Társulat, Budapest 1988.²
- BEDA Venerabilis Baedae Historia ecclesiastica gentis anglorum. Oxford 1881.
Bede, A history of English Church and People. Translated and with an Introduction by Leo Sherley – Price revised by R. E. Latham. 1968.
- BIBLIA Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest 1976.
- BONFINI Antonius de Bonfini: Rerum ungarorum decades. Ed. I. Fögel–B. Iványi–L. Juhász. Lipsiae 1936.
Antonio BONFINI: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Budapest 1995.
- BRÉMAI ÁDÁM Adamus Gesta Hamburgensis ecclesiae pontificum Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificem. Ex recensione Lappenbergii. MGH. Scriptores rerum Germanicarum 8. Editio altera. Hannoverae 1876. = Adam's von Bremen Hamburgische Kirchengeschichte. Übersetzt v. J. M. Lappenberg. Leipzig 1888. In: Quellensammlung I.
- BRÚNÓ, Vita Adalberti Sw. Wojciecha biskupa i męczennika żywot drugi / napisany przez Brunona z Kwerfurtu; wydała. wstępem i objaśnieniami opatrzyła Jadwiga Karwasińska. Warszawa: Państwowe Wyd. Naukowe, 1970.
Brúnó műveinek német fordítását lásd: Voigt: Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer. Stuttgart 1907.
- BRÚNÓ, Vita
quinque
fratrum *Vita quinque fratrum.* Edita a Brunone episcopo, qui et Bonifacius dicitur, ed. KADE, R, MGH Scriptores Tomi 15. Pars 2. Hannovera 1888.
Marina Miladinov bevezetőjével, angol fordítással lásd még In: Vitae Sanctorum Aetatis Conversionis Europae Centralis (saec. X–XI) = Saints of the Christianization Age of Central Europe (Tenth–Eleventh Centuries). Ed. by Gábor Klaniczay, translated by Christian Gašpar and Marina Miladinov, with an introductory essay by Ian Wood. 185–313.
- BRÚNÓ levele Bonifatius (Bruno Querfurtensis) Henrico II. regi litteras mittit. In: Diplomata Hungariae Antiquissima I. (1000–1131) Szerk.: Györffy György Budapest 1999. 44–48.
Teljes magyar fordítása: Querfurti Bruno levele II. Henrik német királyhoz. Ford. Szaból Pál. Hittérítők és pogányok. Querfurti Brúnó – egy

- vértanú Szent István korában. *Belvedere Meridionale* 24. (2013) Nr. 4. 137–142.
- BURCHARD Burchardi Wormaciensis Ecclesiae episcopus: *Decretorum liber decimus*. Lib. XIX. Cap. V. *Migne Patrologia Latina*. Vol. 140.
- CHRONICA Chronoci Hungarici Compositio Saeculi XIV. Ed. Domanovszky Sándor. In: SRH I.
Képes Krónika. Ford. Bollók J., jegyz. Szovák K. –Veszprémy L. Budapest 2004.
- CARPINI Plano Carpinii Carpinii úti jelentése 1247-ből. Ford Gy. Ruitz Izabella. In : Julianus barát és a napkelet felfedezése. Budapest 1986.
- Cnutonis regis gesta Cnutonis regis gesta sive encomium Emmae reginae auctore monacho Sancti Bertini. Ed. Georg Heinrich Pertz. In: MGH. Scriptores 19. *Annales aevi Suevici*. Hannover 1866. 509–525.
- Deliberatio* Deliberatio Gerardi Moresanae Aecclesiae Episcopi Svpra hymnum trium pverorum = Elmélkedés. Gellért, a Marosi egyház püspöke A Három fiú himnuszáról. Kiadták és a fordítást végezték Karácsonyi Béla és Szegfű László. Szeged 1999.
- Descriptio* Borzákné Nacsa Mária–Szegfű László: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. (*Descriptio Europae Orientalis*). *Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis: Series Marxistica-Leninistica et Historica* 12–13. (1987–1988) 13–27.
- EIHARD Einhardus, *Vita Caroli magni*, *Monumenta Germaniae Historica* (MGH), *Scriptores rerum Germanicarum* 7. Editio quinta. Post G. H. Pertz recensuit G. Waitz. Hannoverae et Lipsiae 1905. In : *Quellensammlung I*.
Einhard, *Vita Karoli Magni*. In : Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és a Közel–Kelet IV–XV. század. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest 1999.
- EKKEHARD Ekkehard. Ford. Dér Terézia – Galántai Erzsébet. In: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 246–256.
- ERIK-SAGA Erik-saga, In: *The Vinland Sagas. The Norse discovery of America*. Translated with an introduction by Magnus Magnusson and Hermann Palsson. Harmondsworth 1973. (First published 1965)
- FLODOARD Flodoardi *Annales*. MGH SS in Folio 3. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1839.
- GALLUS Galli *Chronicon*. In: *Monumenta Poloniae Historica I*. Edidit August Bielowski. Warszawa 1960.

- GALL NÉVTELEN Gall Névtelen: A lengyel fejedelmek, hercegek krónikája és tettei. Ford., bevezető jegyzetekkel ellátta Bagi Dániel. Budapest 2007.
- GERHARD Gerhardi Vita Sancti Oudalrici episcopi. Ed. Waitz. MGH SS. IV. 377–428. Magyarul: Augsburgi Gerhard: Szent Udalrik élete. Ford. Horváth János. In: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Összeállította Györffy György. Budapest 2002.
- GLABER Rodulfi Glabri Historiarum libri quinque = The five books of the histories /Rodulfus Glaber; ed. by John France–Neithard Bulst. Oxford 1989.
- GRAENLENDINGA SAGA Graenlendinga saga. In: The Vinland Sagas. The Norse discovery of America. Translated with an introduction by Magnus Magnusson and Hermann Palsson. Harmondsworth 1973. (First published 1965).
- HAKONSLIED Das Hakonslied, In *Edda*. Zweiter Band. Übertragen von Felix Genzmer, mit Einleitung und Anmerkungen von Andreas Heusler. Jena 1922. 198–201.
- HERBORD Herbord: Vita Ottonis Bambergensis = Herbords Leben Ottos von Bamberg. In: Quellensammlung II.
- HÉRODOTOSZ Hérodotosz: A görög–perzsa háború. Ford. Muraközi Gyula. Budapest 1998.
- HÉSIODOS Hésiodos: Munkák és napok. Fordította, a bevezetést, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest 1955.
- Hildesheimi Évk. Hildesheimi Évkönyv. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Ford. bev. jegyz. Thoroczkay Gábor, szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged 1999. 213–219.
- HORATIUS Quinti Horati Flacci Opera Omnia = Quintus Horatius Flaccus Összes versei. Szerk. Borzsák István–Devecseri Gábor. Budapest 1961.
- IBN HAYYAN Elter István: Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról. Szeged 2009.
Ibn Hajján. Bevezetés és ford. Elter István. In : A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995.
- INTELMEK Sancti Stephani regis primi Hungariae: Libellus de institutione Morum. = Szent István. Intelmek I. A szöveget gondozta és fordította Havas László. Debrecen, ΑΓΑΘΑ 2004.; Lásd még: Erkölcökre oktató könyvecske. Ford. Bollók János. In Szent István király Intelmei és Törvényei. Budapest 2003; Szent István király intelmei Imre

- hercegehez. Ford.: Kurcz Ágnes. In : Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Budapest 1999.
- INTERROGATIONES Iterrogationes et responsiones baptismales 107. In: Monumenta germaniae Historica. Leges. Capitularia regum Francorum 1. Hannoverae 1883.
- Íslendingabók Íslendingabók, Kristni Saga. The book of the Icelanders. The story of the Conversion. Translated by Siân Grønlie. London 2006.
- JACOBUS DE VORAGINE Jacobus de Voragine: Szent Bonifác vértanú. Ford. Sarbak Gábor. In: Jacobus de Voragine: Legenda Aurea. 1990. 116–117.
Szent Elek. Ford. Madas Edit. In: Legenda Aurea. 148–150,
Szent Dénes. Ford. Veszprémy László. In: Legenda Aurea. 251–252.
- JOTSALDUS Jotsald von Saint-Claude: Vita des Abtes Odilo von Cluny. Herausgegeben von Johannes Staub. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannover 1999.
Német fodítást lásd EBERL, Immo: Cluny – Heilige, Mönche, Krieger, Pilger. *Deutschland und Europa*. Heft 38. (1999) 26–29. 29.
http://www.deutschlandundeuropa.de/38_99/jahrtaus.pdf
(2013. május 25., 21:41:30)
- KONSTANTIN Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. In: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Moravcsik Gyula. Budapest 1988.
- Konstantin legendája Konstantin legendája. In: Pannóniai legendák. Az ógyházi szláv eredetűnek egyházi szlávra átírt szövegét dr. Ján Stanislav ültette át szlovák nyelvre. A magyar fordítás ennek alapján készült. Ford. F. Kováts Piroska. 1978.
Konstantin-legenda. Ford. Ferincz István. In: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995.
- KÉZAI Simonis de Keza: Gesta Hungarorum. Ed. A. Domanovszky, 4. cap. Chronici Hungarici Compositio Saeculi (S), Ed. A. Domanovszky. 4. cap. In: Scriptores rerum Hungaricarum. I. Vol. Ed. Emericus Szentpétery. Budapest 1937.
- LAMPERT Lamperti Hersfeldiensis Annales. Recognovit O. Holder-Egger. MGH Scriptores Rerum Germanicarum 38. Hannover, 1894.
Die Jahrbücher der Lambert von Hersfeld. Übersetzt von L. F. Hesse. Zweite Auflage. Neu Bearbeitet v. W. Wattenbach. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. 43. Leipzig, 1893. In Quellensammlung I.

- Lex Baiuvariorum Lex Baiuvariorum, Prologus legis. Ed. Iohannes Merkel. MGH Tom 15. Leges III. Ed. G. H. Pertz. Hanoverae 1863.
Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye. Ford., kísérő tanulmányt írta Nótári Tamás. Szeged 2011.
- Libri confraternitatum MGH, Antiquitates, Necrologia Germaniae, Suppl. Libri confraternitatum Sancti Galli, Augiensis, Fabariensis. Berolini 1884.
- LIUDPRAND Antapodosis. Ford.: Jurkovich Emil, bevezetés, magyarázat: Gombos F. Albin. In: Liutprand történeti munkái. Budapest 1908.
Liudprand: Antapodosis. Jurkovich Emil, Gombos F. Albin és Gaál Lajos fordításait felhasználva ford. Süttő Szilárd. In: Peter Classen – Cremonai Liudprand: A Nyugat és Bizánc a 8–10. században. Budapest 2005.
Liudprand, Antapodosis. In: Liudprand történeti munkái. Ford. Jurkovich Emil–Gombos F. Albin–Gaál Lajos. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. Budapest 1908.
- Ludwigslied W. Braune, K. Helm: Althochdeutsches Lesebuch. Tübingen 1965.
Az ófelnémet szöveget német fordítással lásd még:
<http://www.nd.edu/~gantho/anth1-163/Ludwigslied36-39.html> (2006.11.25.)
- Martyrolog-Necrolog von St. Emmeram Das Martyrolog-Necrolog von St. Emmeram zu Regensburg. In: Monumenta Germaniae Historica. Antiquitates. Libri emmoriales et necrologia. Nova series. vol. 3. Ed. Freise, Eckhardt–Geuenich, Dieter–Wollasch, Joachim. Hannover 1986.
- Metód-legenda Metód-legenda. Ford. Ferincz István. In: HKÍF 161
- MIRACULA Miracula Sancti Benedicti ab Adrevaldo, Aimonio, Andrea Radulfo Tortario et Hugon et Sancta Maria monachis Floriacensibus scripta. Ed. E. de Certain. Paris 1858.
- Modenai himnusz Gombos F. Albin: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Budapest 1937. Tomus II. 843.
Muratori, Ludovico Antonio: Antiquitates Italicae medii aevi. Tomus primus. [Milánó] Mediolani 1738. 21–22.
Monumenta Germaniae Historica, Antiquitates, Poetae Latini aevi Carolini. III. Recensui: L. Traube. Berolini 1896. 702–706.
- Müncheni Kódex A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerk. Nyíri Antal. Budapest 1971.
Müncheni Kódex (1466). A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján Szabó T. Ádám. Budapest. 1985.

- NAVIGATIO Navigatio Sancti Brendani Abbatis – Szent Brendan apát tengeri utazása. Ford. sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Majorossy Judit. Szeged 2011.
- NITHARD Nithardi Historiarum libri III. MGH, Scriptorum rerum germanicarum in usum scholarum. 44. G. H. Pertz, E. Müller. Hannover–Lipcse 1907.
- Necrologium Necrologium Monasterii S. Emmerammi Ratisbonensis. MGH Antiquitates. Necrologia Germaniae Tomus III. Diocesis Brixinensis Frisingensis Ratisbonensis. Ed. F. L. Bavmann. Berolini 1905.
- NEVTELEN SZERZO Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. Ford. Kristó Gyula. Budapest 2000.
- II. Orbán levele II. Orbán pápa levele Kálmán királyhoz (1096). Ford., bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In : Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor. Szeged 2006. 162–165.
- Ó-MAGYAR OLVASÓKÖNYV Ó-magyar olvasókönyv. Jakubovich Emil–Pais Dezső. Pécs 1929. (1995)
- PEACE OF GOD The Peace of God, Social Violence and Religious Response in France around 1000. Ed. Thomas Head and Richard Landes. New York 1992.
- PAULUS DIACONUS Paulus Diaconus: A longobardok története. Ford. és életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. Brassó 1901.
- PRAGAI KOZMA Böhmenckronik des Cosmas von Prag. In: Quellensammlung II.
- IOANNES SKYLITZES Ióánnés Skylitzés. Ford. Moravcsik Gyula. In : A honfoglalás korának írott forrásai (HKÍF) Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 151–153.
- ELBESZELES a latinokról Elbeszélés a latinokról. 15. századi gyűjtemény. Ford. Ferencz István. In: HKÍF 178–179.
- REGINO, DE SYNODALIBUS Reginonis Abbatis Prumensis libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis. Ed. F. G. A. Wasserschleben. Lipsiae 1840.
- RICARDUS Relatio fratris RICARDI, Ed. Josephus Deér. In: Scriptorum Rerum Hungaricarum. II. Ed. E. Szentpétery. Budapestini 1938. 529–542.
- RICHER Richeri Historiarum libri III. Ed. Georg Waitz, MGH Scriptorum, Hannover 1877. = Richers vier Bücher Geschichte. Übersetzt v. Karl v. d. Osten-Sacken. Neu bearbeitet v. Wilhelm Wattenbach. In GdV, 2. Auflag, Leipzig 1891. In. Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte, zweite Fortsetzung, Berlin 2007.

- RUBRUK Rubruk útleírása. 1255-ből. Ford. Gy. Ruitz Izabella. Julianus barát és a napkelet felfedezése. Budapest 1986.
- SNORRI Snorri Sturluson: Heimskringla. Part two. Sagas of the Norse Kings. Translated by Samuel Laing. Introduction and notes by Peter Foote. Last printes 1978.
- Statuta Synodalia Statuta synodalia ecclesiae Biterrensis. In: Martène, Edmond–Durand, Ursin: Thesaurus novus anecdotorum. Varia concilia, episcoporum statuta synodalia. 1717.
- SZADECZKY-KARDOSS Szadeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. Budapest 1998.
- Szent Benedek Regulája. Ford. Söveges Dávid. Pannonhalma 2005.
- Szent Gellért legendája Szent Gellért püspök nagy legendája. Ford. Szabó Flóris. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Budapest 1999. 68–88.
Legenda S. Gerardi episcopi. II. Ed.: Emericus Madzsar. In: Scriptores Rerum Hungaricarum (SRH) II. Ed. Emericus Szentpétery. Budapest 1938. 480–506.
- Szent István legendái Legenda Sancti Stephani regis maior. Ed. Bartoniek Emma. In: SRH II. Ed. Szentpétery Imre. Budapest 1938. 376–392.
Szent István nagy legendája. Ford.: Kurcz Ágnes. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I. Budapest 1999. 17–27.
Legenda S. Stephani regis. Legenda minor. Ed Bartoniek Emma. In: SRH II. 391–400.
Szent István kis legendája. Ford.: Kurcz Ágnes. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I. Budapest 1999. 11–17.
Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta. Ed. Bartoniek Emma. In: SRH II. 401–440.
Szent István legendája Hartvik püspöktől. Ford.: Kurcz Ágnes. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk.: Érszegi Géza. Budapest 1999. 28–29.
- Szent Imre herceg legendája Legenda S. Emerici ducis, gondozta: Bartoniek Emma. In: SRH II. 441–460.
Szent Imre herceg legendája. Ford. Csóka J. Gáspár. In: Árpád-kori legendák...
- Szent István törvényei Szent István törvényei Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. (Pápa 2002) Budapest 1904.

- Szent László király első törvénykönyve Szent László király első törvénykönyve. (A szabolcsi zsinat határozatai). Ford. bev., jegy. Nótári Tamás. In: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor. Szeged 2006.
- THEOPHYLAKTOS Theophylacti Historiae II. Ed. Ch. De Boor. Lipsiae 1887.
Theophylaktos Simokattes Oikumeniké historia. Világtörténelem / Theophülaktosz Szimokattész. Ford., a bev. és a jegyzeteket írta Olajos Teréz. Budapest 2012.
- THIETMAR (HOLTZMANN) Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier bearbeitung. Herausgegeben von Robert Holtzmann. Berlin 1935.
- THIETMAR Thietmari Merseburgensis episcopi, Chronicon= Thietmar von Merseburg, Chronik. Neu übertragen und erleuchtet von Werner Trillmich. Darmstadt 1974. (2011-es kiadása tartalmazza Steffen Patzold tanulmányát és friss irodalomjegyzéket is.)
Magyar vonatkozású részek: Az államalapítás korának írott forrásai. (ÁKÍF). Szerk.: Kristó Gyula. Szeged 1999. 107–114. Vonatkozó részeket fordította és a bevezető szöveget írta: Thoroczkay Gábor.
Merseburgi Thietmar: Krónika. Ford. Veszprémy László. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002.
- The Russian Primary Chronicle The Russian Primary Chronicle Laurentian Text. Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olgred P. Sherbowitz-Wetor. Cambridge (Massachusetts) 1953.
Nyesztor-Krónika. Poveszty vremennyh let. Ford. Ferincz István (Kézirat)
- TINÓDI Tinódi Sebestyén: Eger vár viadaljáról való ének, Egri históriának summája. In: Tinódi Sebestyén: Krónika. Ed. Sugár István. Bev. Szakály Ferenc. Budapest 1984.
- TOURSI GERGELY Tours-i Gergely: Gregorii Episcopi Turonensis Historiarum. = Zehn Bucher Frankischer Geschichte vom Bischof Gregorius von Tours. In: Quellensammlung I.
- Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau MGH Libri memoriales et necrologia. NS. I. Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau. Hannover 1979.
- VERGILIUS Vergilius Georgica. Ed. Maróti Egon. Budapest 1983.
Vergilius összes művei. Ford. Lakatos István. Budapest 1973.
- Vita Meinweri Vita Meinweri episcopi Patherbrunnensis. Scriprores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi, Recognovit F. Tenckhoff. Hannover 1921

- Vita prior Vita antiquior auctore Iohanne Canapario. = H. Hüffler: Das Leben des Bischoffs Adalberts von Prag. In: Quellensammlung III.
- Monumenta Poloniae Historica. Series nova – Tomus IV. Fas. 1. S. Adalberti Pragensis Episcopi et Martyris Vita prior. Ed. Hedwigis Karwasińska. Warszawa 1962.
- Vita sancti Brunonis Vita sancti Brunonis episcopi et martyris Querfordensis. Ed. H. Kaufmann. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (in Folio) Tomi 30. Partis 2. Fasciculus 1. Lipsiae 1926.
- WIDUKIND Widukind von Corvey: Res gestae Saxoniae. Die Sachsengeschichte. Übersetzt und herausgegeben von Ekkehart Rotter und Bernd Schneidmüller. Stuttgart 1997.

14.3 Könyvek, tanulmányok

- ACSÁDY 1903. Acsády Ignác: A Magyar Birodalom története. Első kötet. Budapest 1903.
- ALTHOFF 1984 Althoff, Gerd: Adels- und Königsfamilien im Spiegel ihrer Memorialüberlieferung Studien zum Totengedenken der Billunger und Ottonen. München 1984.
- ANGENENDT 1984 Angenendt, Arnold: Kaiserherrschaft und Königstaufe. Berlin–New York 1984.
- ANGENENDT 1995 Arnold Angenendt: Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900. Stuttgart–Berlin–Köln 1995.
- ASSMANN Jan Assmann: A kulturális emlékezet. (München 1992) Ford. Hidas Zoltán. Budapest 1999.
- BAÁN Regensburgi (de Cham et Vochburg) Arnold tanúsága Günterről c. fejezet utószava. In: A remeteélet iskolájában. Válogatott források és tanulmányok. Szerk.: Baán Izsák OSB–Xeravits Géza. Bakonybél–Budapest 2005. 43–44.
- BACHRACH 1979 Bachrach, Bernard S: Toward a Reappraisal of William the Great Duke of Aquitaine, 995–1030. *Journal of Medieval History* 4. (1979) 11–21.
- BACHRACH 1989 Bachrach, Bernard S: 'Potius Rex quam esse Dux putabatur': Some observations concerning Adémar of Chabannes' Panegyric on Duke William the Great. *Haskins Society Journal* 1. (1989) 11–21.

- BAGI 2003 Bagi Dániel: Remény a királyságra. A gnieznói találkozó „koronázási jelenete” a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával. *Századok* 137. (2003) 349–380.
- BAGI 2005 Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. Budapest 2005.
- BAGI 2013 BAGI Dániel: Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávetése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai. *Századok* 147. (2013) 380–409.
- BAK 2000 Bak, J. M.: Signs of conversion in Central European Laws. In: Christianizing Peoples and Converting Individuals. Ed. G. Armstrong–I. N. Wood. International Medieval Research 7. Turnhout 2000. 115–124.
- BÁLINT 2000 Bálint Csanád: Választás Kelet és Nyugat között – és mennyire volt az? In: Válaszúton: pogányság – kereszténység; kelet – nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000.
- BÁLINT 2006 Bálint Csanád: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok* 140. (2006) 277–347.
- BÁLINT 1989 Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest 1989.
- BALOGH 1915 Balogh Albin: Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. *Katholikus Szemle* 29. (1915) 844–850.
- BALOGH 1927 Balogh József: 'Nemzet' és 'nemzetköziség' Szent István Intelmeiben, *Irodalomtörténeti Közlemények* 37. (1927) 1–10.
- BALOGH 1930 Balogh József: Szent István politikai testamentuma, *Minerva* 9. (1930) 129–156.
- BALOGH 1931 Balogh József: Szent István politikai testamentuma. *Minerva* 10. (1931) 39–51., 106–114.
- BALOGH 2005 Balogh László: Megjegyzések a PVL fehér es fekete magyarjaihoz. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. 2005. 31–45.
- BANGHA 1932 Bangha Béla: Keresztnév. *Katolikus lexikon*. III. kötet. Budapest 1932.
- BÁRÁNY 1997 Bárány Attila: A skandináv államok kezdetei. In: Európa a korai középkorban. Debrecen 1997.
- BÁRÁNY Bárány Attila: Britek, angolszászok, vikingek. Máriabesnyő – Gödöllő 2008.
- BARONAS 2008 Darius Baronas: The year 1009: St Bruno of Querfurt between Poland and Rus'. *Journal of Medieval History* 34. (2008) 1–22.

- BARONAS 2009 St. Bruno of Querfurt: The Missionary Vocation. Lithuanian Historical Studies 14. (2009) 41–52.
- BECKER C. H. Becker: Bābalyūn (Babylon). In: The Encyclopaedia of Islam I. Brill, Leiden 1986. 844–845.
- BENKŐ 2001 Benkő Lóránd: Észrevételek Erdély déli részének korai Árpád-kori történetéhez. Erdély a keresztény magyar királyságban. Kolozsvár 2001. 7–68.
- BÉKEFI 1901 Békefi Remig: Szent István király Intelmei. *Századok* 35. (1901) 922–990.
- BERZE NAGY 1927 Berze Nagy János: A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 1927. 65–80., 145–164.
- BISCHOFF B. Bischoff: Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters. In: Bischoff, B.: Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte. Band II. Stuttgart 1967. 77–115.
- BITSKEY Bitskey István: Nemzeti identitás. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. VIII. 192–195.
- BOLLÓK 2001 Bollók János: Tiersymbolik als litterarisches Stilmittel. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 41. (2001) 193–198.
- BLOCH Bloch, Marc: A feudális társadalom. Budapest 2002.
Bloch, Marc: La société féodale. Paris 1989.⁶ 75–76.
- BOGYAY 1988 Bogyay Tamás: Stephanus Rex. Budapest 1988.²
- BÓNA 2000 Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000.
- BOJTÁR 1997 Bojtár Endre: Bevezetés a baltisztikába. A balti kultúra a régiségben. Osiris Kiadó, Budapest 1997.
- BOROSY 1987 Borosy András: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Hadakozó egyháznagyok, szerzetes lovagok. *Hadtörténelmi Közlemények* 34. (1987) 199–234.
- BORST Borst, Arno: Der Turmbau von Babel. Band II. Teil I. Stuttgart 1958.
- BLÖCKER 1979 Blöcker, Monica: Ein Zauberprozess im Jahre 1028. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 29. (1979) 533–555.
- BOSL 1967 Bosl, Karl: Handbuch der Geschichte der Böhmischen Länder. I. Stuttgart 1967.

- BRUCE 2007 Bruce, Scott G.: An abbot between two cultures: Maiolus of Cluny considers the Muslims of la Garde-Freinet. *Early Medieval Europe* 15(4). (2007) 426–440.
<http://web.clas.ufl.edu/users/ncaputo/euh4930-08/articles/bruce.pdf> (2009.12.18. 20:59) 432.
- BRUNNER, HEYMANN Brunner, Heinrich–Heymann, Ernst: Grundzüge der Deutschen Rechtsgeschichte. München–Leipzig 1921.
- BROWN 1999 Brown, Peter: Az európai kereszténység kialakulása. Budapest 1999.
- BAUDUIN Bauduin, Pierre: Autour d'une construction identitaire: la naissance d'une historiographie normande á la charnière des X–XI s. In: Conquête, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois. Les traces de la conquête. Ed. Piroska Nagy. Rouen 2001. 79–91.
- BULST 1993 Bulst, N.: Petrus Venerabilis. LexMa VI/8. München–Zürich 1993. 1985–1987.
- BUR 1994 Bur, M.: Richer von Reims. Lexikon des Mittelalters. 7/4. München–Zürich 1994. 830–831.
- BRÜSKE 1955 Brüske W.: Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Münster [u.a.] 1955.
- CAHEN Cahen, Claude: Az iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Ford.: Sárközi Júlia. Budapest 1989.
- CAPELLE Capelle, Torsten: Heidenchristen im Norden. Oldenburg 2005.
- CARTWRIGHT Cartwright, Steven: Thietland's Commentary on Second Thessalonians: Digressions on the Antichrist and the End of the Millennium. In: The Apocalyptic Year 1000. Religious Expectation and Social Change, 950–1050. Ed. Richard Landes–Andrew Gow–David C. Van Meter. Oxford 2003. 93–108.
- CANARD 1971 Canard, M.: Al-Hākim Bi Amr Allāh. In: The Encyclopaedia of Islam. III. Brill, Leiden–London 1986. 76–82.
- CHARVÁT Charvát, Petr: Követségek, zarándokutak és útleírások. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk.: Alfried Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 98–100.
- COULET Coulet, N.: Willhelm (=Guillem) II. v. Arles. In: Lexikon des Mittelalters. IX. 150–151.
- CRÓININ D. Ó Cróinín: Marianus Scot(t)us. In: Lexikon des Mittelalters. VI./2. 1992. 285.

- CURSENTE Cursente, B.: Gascogne. In : Lexikon des Mittelalters. IV./5. München–Zürich 1988. 1126–1129
- CZEGLEDY Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda. *MTA I. Osztályának Közleményei* XIII. 3–20.
- CZEGLEDY 1956 Czeglédy Károly: Géza nevünk eredete. *Magyar Nyelv* 52. (1956) 325–333.
- CSAKO 2011 Csákó Judit: A XI. századi Magyarország a francia kútfők tükrében. *Fons* 18. (2011) 147–208., 167–171.
- CSERNUS 1999 Csernus Sándor: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország. (13–15. sz.). Budapest 1999. 133–137.
- CSERNUS 2000 Csernus Sándor: Franciaország. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000. 101–122.
- DÉR Dér Terézia: Szent István és Szent László alakja a magyarországi latin nyelvű liturgikus énekekben. PhD-dolgozat kézírata. Szeged 2004.
- DEER 1942 Deér József: A szentistváni Intelmek kérdéséhez. *Századok* 76. (1942) 435–452.
- DELISLE 1890 Delisle, L.: Littérature latine & histoire du moyen age. Paris 1890.
- DEVAILLY Devailly, G.: Conan I. le Tors. In: Lexikon des Mittelalters. München–Zürich 1986. III. 110–111.
- DINZELBACHER Dinzelbacher, Peter: Vision und Visionsliteratur. Stuttgart 1981.
- DUBY 1981 Duby, Georges: A lovag a nő és a pap. Budapest 1987.
- DUBY 1998 Duby, Georges: A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420. Ford.: I. Fázsi Anikó. II. III. IV. Adalbert Sándor. Budapest 1998.²
- DUBY 2000 Duby, Georges: A nő a középkorban. Budapest 2000. (Párizs 1995/96)
- DÜMMLER Dümmler, Ernst: Kaiser Otto der Große. Begonnen v. Rud. Köpke. 1876.
- DVORNÍK 1958 Dvorník, Francis: The idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew. *Dumbarton Oaks Studies* IV. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) 1958.
- ECKHARDT 1927 Eckhardt Sándor: Sicambria. Egy középkori monda életrajza. *Minerva* (1927) 156–201.

- ECKHARDT 1927a Eckhardt Sándor: Az emberevő magyarok meséje. *Magyar Nyelv* 23. (1927) 246–258.
- EGGERS 2006 Eggers, Martin: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffs „Pannonien“ in historischen und geographischen Quellen des Frühmittelalters. *Chronica, Annual of the Institute of History of Szeged, Hungary*. Volume 6. (2006) 6–27.
- EHLERS Ehlers, Joachim: Elemente mittelalterlicher Nationsbildung in Frankreich (10–13. Jahrhundert). *Historische Zeitschrift* 231. (1980) 565–587.
- EICHENBERGER 1991 Eichenberger, Thomas: Patria. Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter (6.–12. Jahrhundert). Sigmaringen 1991.
- EICKHOFF Eickhoff, Ekkehard: Theophanu und der König. Otto III. und seine Welt. Stuttgart 1997.²
- ENGEL Engel János: Geschichte des Ungarischen Reichs. Erster Theil. Neu übersehen und verbessert. Wien 1813.
- ENGELBERT 1995 Engelbert, Pius: Rodulfus Glaber und die Ungarn. In: *Unum omnes in Christo in unitas servitio*. Miscellanea Gerardo J. Békés OSB. Vol. I. Pannonhalma 1995. 473–475.
- ENGELBERT 1996 Engelbert, Pius: Prágai Szent Adalbert. (Püspökideál, politika és szerzetesség). In: *Mons Sacer*. I. Szerk. Takács Imre. 1996. 27–32.
- ENGELBERT 2002 Engelbert, Pius: Das Papsttum in der Chronik Thietmars von Merseburg. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*. Bd. 97. (2002) 89–122.
- ERŐS 2000 Erős Vilmos: A Szegfü–Mályusz vita. Debrecen 2000.
- ERDMANN Erdmann, Carl: Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens. Stuttgart 1935. (=Darmstadt 1972.)
- FASOLI Fasoli, Gina: Le incursione Ungare in Europa nel secolo X. Firenze 1945.
- FEHÉR Fehér Mátyás Jenő: Beleknegini viking eredete. In: *Ősmagyarok és vikingek*. Szerk. Fehér Mátyás Jenő. Benos Aires 1974. 135–152.
- FERDINÁNDY Ferdinándy Mihály: III. Ottó, a szent császár. Budapest 2000.
- FERINCZ 1995 Ferincz István: Magyar Mózes és Efrém – Az ortodox egyház szentjei. In: *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szerk. H. Tóth Imre. Szeged 1995. 37–44.

- FESSLER Fessler Ignác: Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. Des Ersten Theiles Erster Band. Leipzig 1815.
- FEKETE Fekete Antal: Keresztneveink, védőszentjeink. Budapest 1992.²
- FINÁLY Finály Henrik: A latin nyelv szótára. Budapest 1884.
- FLAVIUS J. Flavius: A zsidók története. Ford. Révay József. Budapest 1999.
- FÓTI 1910 Fóti József Lajos: A római Attila-legenda. *Akadémiai értesítő* 21. (1910) 49–64.
- FONT 1998 Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest 1998.
- FONT 2005 FONT Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet Európa a 10–12. században. Budapest 2005.
- FRAESDORFF Fraesdorff, David: Der barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdhheitskategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau. *Orbis mediaevalis- Vorstellungen des Mittelalters* 5. Berlin 2005.
- FRANCE 1975 France, John: The Divine quaternity of Rodulfus Glaber. *Studia monastica* 17. (1975) 283–294.
- FRANCE 1988a France, John: Rodulfus Glaber and the Cluniacs. *Journal of Ecclesiastical History* 39 (1988)/4. 497–508.
- FRANCE 1988b France, John: War and Christendom in the thought of Rodulfus. *Studia monastica* 30. (1988) 105–119.
- FRANCE 1989a Előszó és jegyzetek. In: Rodulfi Glabri, *Historiarvm Libri Quinqve*.
- FRANCE 1989 b Rodulfus Glaber and french politics in the early eleventh century. *Francia-Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 16/1. (1989) 101–112.
<http://francia.digitale-sammlungen.de/Blatbsb00016292,00113.html>
(2009.05.09. 15:24)
- FRANCE 1992 J. France: Glaber as a reformer. *Studia monastica* 34. (1992) 41–49.
- FRASETTO 2002 Michael Frassetto: Heretics and Jews in the writings of Ademar of Chabannes and the origins of medieval anti-Semitism. *Church History* (March 2002) http://findarticles.com/p/articles/mi_hb050/is_1_71/ai_n28914758/
(2009.11.04. 16:38)
- Fried 1989a Johannes Fried: Otto III. und Boleslaw Chrobry. Das Widmungsbild des Aachener Evangeliars, der „Akt von Gnesen” und das frühe polnische und ungarische Königtum. Stuttgart 1989.

- FRIED 1989 Fried, Johannes: Endzeiterwartung um die Jahrtausendwende. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 45. (1989) 381–473.
- FRIED 2001 Fried, Johannes: Aufstieg aus dem Untergang. Apokalyptisches Denken und die Entstehung modernen Naturwissenschaft im Mittelalter. München 2001.
- Fried 2002. Fried, Johannes: Gnesen – Aachen – Rom. Otto III. und der Kult des hl. Adalbert. Beobachtung zum älteren Adalbertleben. In: Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über den „Akt von Gnesen“. Ed. Michael Borgolte. Berlin 2002. 235–279.
- FRITZE Fritze, Wolfgang H: Brun von Querfurt. In: Theologische Realenzyklopädie 7. Berlin–New York 1981. 233–236.
- FOERSTNER 2008 Foerstner, Thomas: Vergleich und Identität. Berlin 2008.
- GALAMB Galamb György: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton Alfréd. Budapest 2001.
- GALLA Galla Ferenc: Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. I. Szerk.: Serédi Jusztián. Budapest 1938. 293–328.
- GERICS 1966 Gerics József: A Tátony nemzetségről. *Történelmi Szemle* (1966). 1–24.
- GERICS 1995 Gerics József: A magyarországi királykoronázás szertartásáról az I050-es években. In: Egyház állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 121–131.
- GERICS-LADÁNYI 1990 Gerics József–Ladányi Erzsébet: Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmar krónikájában. In: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 37–42. = *Magyar Könyvszemle* 106. (1990) 93–98.
- GERICS-LADÁNYI 1991 Gerics József–Ladányi Erzsébet: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. In: Egyház, állam, gondolkodás... 43–50. = In: Unger Mátyás- Emlékkönyv. Budapest 1991. 7–14.
- Gerics LADÁNYI 2002 Gerics József–Ladányi Erzsébet: Források Szent István királlyáavatásának történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 118. (2002) 213–224. www.oszk.hu/00000/00021/00034 (2007.05.13. 12:14)
- GNADINGER Gnadinger, L: Eulalie, Chanson de Sainte. In: LexMa. 1987. IV/1. 94.

- GOETZ 1993 Goetz, H. W.: Nithard. In: Lexikon des Mittelalters VI. München–Zürich 1993. 1201.
- GOETZ 2002 Werner Goetz: Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert. München 2002.
- GOFF, LE Goff, Jacques Le: Az értelmiség a középkorban. Budapest 2000.
- GOMBOS 1927 Gombos F. Albin: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. *Had-történelmi Közlemények* 28 (1927) 429–519.
- GOMBOS 1938 Gombos F. Albin: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István király halának kilencszázadik évfordulójára. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest 1938. 281–324.
- GREXA 1922 Grexa Gyula: A Csaba-monda és a székely hunhagyomány. Budapest 1922.
- GIESLER Giesler, Jochen: Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2. Historische Interpretation. Rahden/Westf. 1997.
- GÖRICH Görich, Knut: Otto III. Romanus Saxonicus et Italicus. Kaiserliche Rompolitik und sächsische Historiographie. *Historische Forschungen* 18. Sigmaringen 1993.
- GRAUS 1969 Graus, Frantisek: Böhmen zwischen Bayern und Sachsen. Zur böhmischen Kirschengeschichte des 10. Jahrhunderts. *Historica XVII*. Praha 1969. 5–42.
- GRAUS 1981 Graus, František: Böhmen. In: *LexMa* II/2. 1981 Zürich–München 335–344.
- GROFIE 1989 Grofie R.: Hadwig. X. In: *LexMa* 1989. IV/8. 1824.
- GUICHARD / MEOUAK Guichard, P.–Meouak, Mohamed: al-Sakāliba in the Muslim West. In: *Encyclopaedia of Islam*. VIII. Ed. E. van Dorzel–W. P. Heinrichs–G. Lecomte. Brill, Leiden 1995. 879–881.
- GUOTH 1942 GUOTH Kálmán: Egy forrás két történeteszemlélet tükrében. *Századok* 76 (1942). 43–64.
- GUOTH 1943 Guoth Kálmán: Megoldandó kérdések az Intelmekben. *Századok* 77 (1943) 1–40.
- GUREVICS 1987 Gurevics, Aron Jakovlevics: A középkori népi kultúra. Budapest 1987.
- GYÖRFFY 1958 Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I–II. *Századok* 92(1958)/1–4. 12–87., 565–615.

- GYÖRFFY 1966 Györffy Gy.: Egy krónikahely magyarázatához. *Történelmi Szemle* 9 (1966) 25–35.
- GYÖRFFY 1993 Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések, új válaszok. Budapest 1993.
- GYÖRFFY 1998 Györffy György: Adalbert király idézőpecsétje. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 1998. 77–80.
- GYÖRFFY 2000³ Györffy György: István király és műve. Budapest 2000.³ (Első kiadás 1977.)
- GYÖRKÖS 2000 Györkös Attila: Isten békéje és a treuga Dei a 11. századi Franciaországban. *Aetas* 2000/3. 62–75.
- GYÖRKÖS 2002 Györkös Attila: La relation de Raoul Glaber sur les premières déciennes de l'Etat hongrois. In: The First Millenium of Hungary in Europe. Editors-in-chief Klára Papp, János Barta. Co-editors Attila Bárány, Attila Györkös. Debrecen 2002. 120–125.
- HAENDLER Haendler, Gert: Geschichte des Frühmittelalters und der Germanenmission. In: Die Kirche in ihrer Geschichte. Band 2. Herausgegeben v. B. Moller–K. D. Schmidt–E. Wolf. Göttingen 1976.²
- HAIKO 1956 Haiko, Matti: Das Wiesel in der europäischen Volksüberlieferung mit besonderer Berücksichtigung der finnischen Tradition. Helsinki 1956.
- HAUBRICHS HAUBRICHS, W.: Ludwigslied. In: Lexikon des Mittelalters. V/10. München–Zürich 1991. 2204
- HALL / CREHAN Hall, Stuart George–Crehan, Joseph H.: Fasten, Fasstage III. In: Theologische Realenzyklopädie. Band XI. Berlin–New York 1983.
- HALMÁGYI 2007a Halmágyi Miklós: Középkori csatakiáltások. *Hadtörténelmi Közlemények* 2007/2. 591–594.
- HALMÁGYI 2007 Halmágyi M.: A magyarok nyilaitól... Egy kósza idézet nyomában. *Aetas* 22. (2007)/3. 142–147.
- HALMÁGYI 2008 Halmágyi M.: Mihály püspök füle. Egy kevésé ismert hadi esemény a kalandozások korából. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2008. június. 2. szám. 448–454
- HEFELE 1877² Hefele, Carl Joseph von: Conciliengeschichte. Band III. Strassbourg–München–St. Louis 1877.²
- HOLTZMANN 1955a Holtzmann, Robert: Einleitung. Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. 1955.²

- HOLTZMANN 1955b Holtzmann, Robert: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit: 980–1024. Berlin 1955.²
- HÓMAN 1935 Hóman Bálint: Magyar történet. Budapest 1935.
- HÓMAN 1938 Hóman Bálint: Szent István. Budapest 1938. (2000²). Valamint: DVD könyvtár III. történelem.
- HÓMAN Hóman Bálint: A magyar hún-hagyomány és a hún-monda. In: Hóman Bálint: Történetírás és forráskritika. Máriabesnyő–Gödöllő 2003.
- HÓMAN 2003 Hóman Bálint: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. In: Hóman Bálint: Történetírás és forráskritika. I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003.
- Honfoglalás és nyelvészet Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest 1997.
- HORVÁT 1844 Über Croatien Unterjochung. Stephan von Horvát Leipzig 1844.
- HORVÁTH 1928 Horváth Cyrill: Középkori László-legendáink eredetéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1928. 22–56., 161–181.
- HORVÁTH J. 1817. Horváth János: A’ Régi Magyaroknak Vallásbeli ’s Erkölcsi Állapototlyokról. *Tudományos Gyűjtemény* 1817. II. 27–91.
- HORVÁTH 1842 Horváth Mihály: A magyarok története. Pápa 1842.
- HORVÁTH 1847a Horváth Mihály: Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári és erkölcsi műveltsége között. Pesten 1847.
- HORVÁTH 1847 Horváth Mihály: A magyarok története a bölcsészettanuló ifjúság számára. Bécs 1847.
- HORVÁTH 1860 Horváth Mihály: Magyarország történelme, Újonnan átdolgozta Dr. Hatvani Mihály. Második kiadás. Első kötet. Pesten 1860.
- HORVÁTH 1862³ Horváth Mihály: A magyarok története rövid előadásban. Pest 1862.³
- HORVÁTH 1867 Horváth Mihály: Szent István első összeköttetései az egyetemes keresztény egyházzal. *Századok* 1. (1867) 18–42.
- HORVÁTH 1878 Horváth Mihály: A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest 1878.
- HORVÁTH 1954 Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954.
- HORVÁTH 1963 HORVÁTH János: A hun-történet és szerzője. *Irodalomtörténeti Közlemények* 46. (1963) 446–476.

- HUNDSBICHLER H. Hundsbichler: Bart. In: LexMa. I/8. München–Zürich 1980. 1490–1491.
- HÜFFLER HÜFFLER, Hermann: Vorrede. Das Leben des Bischoffs Adalbert von Prag (von Johannes Canaparius) Übersetzt von Hermann Hüffler. Neu bearbeitet und durch die Leidengeschichte vermehrt von Wilhelm Wattenbach. In: Gdv, 2. Auflage Band 34. Leipzig 1891. V–XXVIII. u. 105–125. In: Quellensammlung III.
- IPOLYI 1854 Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. Pest 1854.
- JESTICE 2007 Jestice, Phyllis G.: A Great Jewish Conspiracy? Worsening Jewish–Christian Relations and the Destruction of the Holy Sepulchre. In: Christian Attitudes Toward Jews in the Middle Ages. Ed. Michael Frassetto. New York–London 2007. 25–42.
- JÓKAI 1854 Jókai Mór: A magyar nemzet története. Pesten 1854.
- JUREK 2003. Jurek, Tomasz: Die Migration deutscher Ritter nach Polen. In: Das Reich und Polen. Parallelen, Interaktionen und Formen der Akkulturation im hohen und späten Mittelalter. Ed. Thomas Wünsch. Ostfildern 2003. 243–276.
- KAHL Kahl, Hans-Dietrich: Zum Geist der deutschen Savenmission des Hochmittelalters. Zeitschrift für Ostforschung 2. (1953) 1–14. = In: Heidenmission und Kreuzzugsgedanken in der Deutschen Ostpolitik des Mittelalters. Herausgegeben von Helmut Beumann. Darmstadt 1973. 156–176.
- KALHAUS 2003 Kalhaus, David: Boleslav III. kníže na konci času? In: Ad vitam et honorem Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám. Ed. Jan, Libor – Wihoda, Martin. Brno 2003. 221–229. (Német összefoglalóval.)
- KARÁCSONYI 1905 Karácsonyi J.: Vászoly nem Basilius. *Magyar Nyelv* 1. (1905) 132–133.
- KARÁCSONYI 1905a Karácsonyi J.: Vászoly még sem Basilius. *Magyar Nyelv* 1. (1905) 309–311.
- KARÁCSONYI 1906 Karácsonyi János: Szent István anyja. András király atyja. Új eredmények. *Turul* 1906. 3. Arcanum Cd-Rom (1901–1921)
- KARPF 1986 Karpf, Ernst: Von Widukinds Sachsengeschichte bis zu Thietmars Chronicon. Zu den literarischen Folgen des politischen Aufschwungs im ottonischen Sachsen. In: Angli e Sassoni al di qua e al di là del ma-

- re. 26 aprile – 1 maggio 1984. (Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo 32) Spoleto 1986. 547–580.
- KARPF 1990 Karpf, E.: Irmisul. In: Lexikon des Mittelalters. München–Zürich 1990. 663.
- KATONA Katona István: Historia critica primorum Hungariae ducum. Pest 1778.
- KELLNER 1997. Kellner, Maximilian Georg: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa”. München 1997.
- KERKOFF-HADER 2005 Kerkoff-Hader, Bärbel: Spinnen, Spinnrad. In: Enzyklopädie des Märchens. Band 12. Berlin–New York 2005.
- KERNY 2001. Kerny Terézia: Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról. *Ars Hungarica* 29. (2001) 9–32.
- KIRÁLY 1974 Király Péter: A magyarok említése a Konstantin- és Metód-legendában. Budapest 1974.
- KISS 2004 Kiss Attila: A kerlési csata nomádjai Kézai Gesta Hungarorumában. *Belvedere Meridionale* 2004/XVI. 7–8. sz. 3–8.
- KISS 1978 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. k. Budapest 1978.
- KLANICZAY 2005 Klaniczay Gábor: Boszorkányüldözések kialakulása Európában. *Rubicon* 2005/7. 6–14.
- KNAUZ Knauz Nándor: A magyar egyház régi szokásai V–VI. (V. A böjt. VI. A nagiböjt.) *Magyar Sion* 6. (1868) 177–194.
- KNIPL 2000 Knipl Mária: Skóciai Szent Margit. Szent István unokája, a baranyai Rékavár legendás úrnője. Pécs 2000.
- KOSZTA 1988 Koszta László: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Az államalapító. Szerk. Kristó Gyula. 1988. Budapest 153–207.
- KOSZTA 2000 Koszta László: Németország. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000. 61–97., 87.
- KOSZTA 2007 Koszta László: A pécsi püspökség Szent Péter patrocíniuma. In: Bölcsészmuhely 2006. Szerk. Vajda Zoltán. Szeged 2007. 61–64.
- KOSZTA 2008 Koszta László: Remeték a 11. századi Magyarországon. *Aetas* 23. (2008) 1. sz. 42–55.

- KOSZTA 2008a Koszta, László: Eremiten im Königreich Ungarn des 11. Jahrhunderts. In: Central European Charterhouses in the Family of the Carthusian Order. Die Mitteleuropäischen Kartausen in der Familie des Kartäuserordens. Ed. Martin Homza–Veronika Kucharská–Stanislava Kuzmová–Nad’ a Rácová. Levoča – Salzburg 2008. 67–81.
- KOSZTA 2009 Koszta László: A püspökség alapítása. In: A pécsi egyházmegye története. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás–Sarbak Gábor–Sümei József. Pécs 2009. 13–42.
- KOSZTA 2012 Koszta László: Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. *Századok* 146. (2012) 2. szám 269–317.
- KOVÁCS Kovács László: Fegyver s vitéz. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László. Budapest 1996. 81–108.
- KÖLZER 1990 Kölzer, Theo: Indiculus loricatorum. In: Lexikon des Mittelalters V. Zürich–München 1990. 403–404.
- KÖRMENDI 2009 Körmendi Tamás: A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig. *Korall* 10. (2009) 38. sz. 30–46.
- KRAUSZ Krausz Sámuel: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. *Ethnographia* 1898. 9–27. 109–118. 197–203. 293–305. 348–354.
- KRISTÓ 1965 Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 18. (1965)
- KRISTÓ 1980 Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1983a Kristó Gy.: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest 1983. 191–207.
- KRISTÓ 1983 Kristó Gy.: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest 1983. 313–329.
- KRISTÓ 1985 Kristó Gy.: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 82. (1985) 11–17.
- KRISTÓ 1990 Kristó Gy.: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* 94. (1990) 425–443.
- KRISTÓ 1997 Kristó Gy.: A magyar nemzet megszületése. Szeged 1997.
- KRISTÓ 1998 Kristó Gy.: A középkor magyarjai idegen tükörben. *Tiszatáj* 1998. április, 4 –11.

- KRISTÓ 1998a Kristó Gy.: Magyarország története 895–1301. Budapest 1998.
- KRISTÓ 2000 Kristó Gy.: Gizella királyné magyarországi kísérete. In: Gizella királyné 985k–1060. Szerk.: Koszta László–Homonnai Sarolta. Veszprém 2000. 61–64.
- KRISTÓ Kristó Gy.: Szent István a kortársak között és a hagyományban. In: Az államalapítóról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknapi és a Levéltári Napok makói előadásai. Makói Múzeumi Füzetek 98. Makó 2001. 50–54.
- KRISTÓ 2001 Kristó Gyula: Szent István király. Budapest 2001.
- KRISTÓ 2003 Kristó Gy.: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest 2003.
- KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc Kristó Gyula – Makk Ferenc: A kilencedik és a tizedik század története. Szeged 2001.
- KUBINYI 1999 Kubinyi András: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest 1999. 123–138.
- KUBINYI 1999a Kubinyi András: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Kubinyi András válogatott tanulmányai. Budapest 1999. 315–333.
- KULCSÁR Kulcsár Péter: A magyar ősmunda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92. (1987–1988) 523–545.
- KUNZE Kunze, Svenja: Das ottonische Reich und der Islam. 1997.
<http://www.grin.com/de/e-book/95232/das-ottonische-reich-und-der-islam-der-umgang-mit-der-islamischen-welt> (2013. máj. 25.10:52.)
- KÜRBIS 2000 Kürbis, Bryida: Purpurae passionis aureus finis. Querfurti Brúnó és az öt vértanú testvér. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk. Alfried Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 317–321.
- LABUDA 1990 Labuda, G: Ibrāhīm ibn Yakūb. In: *LexMa* V/2. Zürich–München 1990. 321–322.
- LÁSZLÓ 1977 László Gyula: Jegyzetek István királyról. In: László Gyula: Régészeti tanulmányok. Budapest 1977. 348–357.
- LANDES Richard Landes: Relics, Apocalypse, and the Deceits of History. Ademar of Chabannes, 989–1034. Cambridge (Massachusetts)–London 1995.

- LANGOSCH Langosch, K.: Arnold v. St. Emmeram. In: Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. I. Hrsg. Wolfgang Stammer. Berlin–Leipzig 1933.
- LIPPELT 1973 Lippelt, Helmut: Thietmar von Merseburg, Reichsbischof und Chronist. Mitteldeutsche Forschungen 72. Köln–Wien 1973.
- LOHRMANN 1982 Klaus Lohrmann: 1000 Jahre Österreichisches Judentum. Katalog. Eisenstadt 1982.
- LOTTER Lotter, F.: Brun von Querfurt. In: Lexikon des Mittelalters. Band II. München–Zürich 1983. 755–756.
- LUDVIKOVSKÝ 1971 Ludvikovský, Jaroslav: Tunna und Gommon: Wikinger aus der Prager Fürstengefolschaft? *Folia Diplomatica* I. Brno 1971. 172–188.
- ŁUKASIEWICZ Łukasiewicz, Krystyna: Polish Prince Mieszko-Lambert or King of Poland Mieszko II. Lambert? A new look at Dagome iudex and Calendarium Merseburgense. *Slavia Antiqua* LI. (2010) 117–126.
- LÜBKE 1993 Lübke, Christian: Slawen und deutschen um das Jahr 1000. *Mediævalia Historica Bohemica* 3. (1993) 58–90.
- LÜBKE 1995 Lübke, Ch: Fremde im frühmittelalterlichen Ost- und Mitteleuropa. In: Mit Fremden leben. Eine Kulturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart. München 1995.
- LÜBKE Lübke, Ch.: Der Aufstand der Elbslawen im Jahr 983 und seine Folgen. Svatý Vojtěch čechové a Evropa. Praha 1998. 109–121.
- LÜBKE 2000 Lübke Ch.: Az elbai és a keleti szlávok. Ford.: Veszprémy László. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk.: Alfried Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 411–412.
- LÜBKE 2001 Lübke, CH.: Fremde im östlichen Europa: von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9.–11. Jahrhundert). Köln–Weimar–Wien–Böhlau 2001.
- LÜBKE 2004 Lübke, Ch.: Qui sint vel unde huc venerint – Bemerkungen zur Herkunft der Namen Polen und Lutizen. In: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters. Hrsg. Walter Pohl. Wien 2004. 279–288.
- LÜTTICH Lüttich, R: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin 1910.
- MADZSAR 1921 Madzsar Imre: Szent István törvényei és a lex Baiuvariorum. *Történeti Szemle* 10. (1921) 48–75.

- MADARY 2000 Madary Kamill: Skandinávia. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged 2000. 155–170.
- MADAS 2002 Madas Edit: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdektől a XIV. század elejéig. Debrecen 2002.
- Magyar néprajz II. Magyar néprajz II. Gazdálkodás, főszerk.: Paládi-Kovács Attila, szerk.: Szilágyi Miklós. Arcanum CD-Rom 2004.
- Magyar néprajz VII. Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság, főszerk. Dömötör Tekla, szerk. Hoppál Mihály. Arcanum CD-Rom 2004.
- MÁLYUSZ 1941 Mályusz Elemér: Az egynyelvű ország. *Századok* 75. (1941) 113–139.
- MAKK 1996 Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1996.²
- MAKK 2009 Makk Ferenc: Géza fejedelem, az államálmodó. Az interjút Hancz Gábor készítette.
http://www.kisalfold.hu/belfold_hirek/geza_fejedelem_az_allamalmodo/2111320/
(2010.06.20. 10:33)
- MAKK 2011 Makk Ferenc: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. *Aetas* 26. (2011) 1. 105–142.
- MALECZYŃSKI 1970 Maleczyński, Karol: Sarmatae i Scythae w pismach Gerberta z Aurillac z lat 986-998. In: Europa Słowiańczyzna – Polska. *Studia Iż uczcienin*. Prof. K. Tymienickiego. Poznań 1970. 59–69. (Sarmatae és Scytæ Gerbert d’Aurillac 986–998. évi írásaiban. Köszönet Slawek Zabagłónak a fordításért.)
- MANITIUS Manitius, Max: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Zweiter Band. Von der Mitte des 10. Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Kampfes zwischen Kirche und Staat. München 1923. (Unveränderter Nachdruck 1976)
- MAROSI 2003 Marosi Ernő: Zu den kleinformigen Szenen am ungarischen Krönungsmantel. *Acta Historiae Artium* XLIV. (2003) 21–33.
- MARTON Marton Szabolcs: Adalékok a régi Magyarország örökös szokásairól (XI–XVI. sz.). Kézirat.
- MCGINN McGinn, Bernard: Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Budapest 1995.
- MEDUNE 2006 Medune, Petr: Krátce k tyncům. *Studia Mediaevalia Pragensia* 7. (2006) 83–88.
- MELICH 1905 Melich János: Még egyszer Vászoly nevérl. *Magyar Nyelv* 1. (1905) 4. sz. 184–185.

- MELICH 1927 Melich János: Belecnegini és Procui. *Magyar Nyelv* 23. (1927) 488–496.
- MELICH 1929 Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest 1929.
- MEYERS Meyers Großes Konversations-Lexikon. 13. B. Leipzig–Wien. 1908⁶
- MERHAUTOVÁ 2001 Merhautová, Anežka: Entsehung und Bedeutung des St. Wenzelsheimes. In: Boleslav II. Der Tschechische Staat um das Jahr Tausend. Ed. Petr Somer. Praha 2001. 481–493.
- MEZEY 1948 Mezey László: Szent István XIII. századi verses históriája. In: Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Budapest 1948. 41–51.
- MEZEY 1979 Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest 1979.
- MICHAŁOWSKI 2004 Michałowski, Roman: The Nine-Week Lent in Boleslaus the Brave's Poland. A Study of the First Piasts' Religious Policy. *Acta Poloniae Historica* 89. (2004) 5–50.

(Uő.: Post dziewięciodniowy w Polsce Chrobrego. Studium z dziejów polityki religijnej pierwszych Piastów. *Kwartalnik Historyczny* 109 (2002) 5–40. Rövid összefoglalását lásd: Uő.: Polen und Europa um das Jahr 1000. Mit einem Anhang: Zur Glaubwürdigkeit des berichts von Gallus Anonymus über das Treffen in Gnesen. In: *Der Hoftag in Quedlinburg 973. Von den historischen Wurzeln zum Neuen Europa*. Hrsg. Andreas Ranft. 51–72., 66–67.
- MISCH Misch, Georg: Geschichte der Autobiographie. Zweiter Band, Erster Teil, Zweite Hälfte. Frankfurt an Main 1955.
- MORAVCSIK 1914 Moravcsik Gyula: A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 38. (1914) 280–292., 333–338.
- MORAVCSIK 1928 Moravcsik Gyula: A Kyrillos legenda magyar vonatkozású epizódjához. *Etnographia* 39. (1928) 108–109.
- MORAVCSIK 1938 Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység, In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I. kötet. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest 1938. 171–212.
http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/Moravcsik/moravcsik_honfoglalas_elotti_magyarsag_es_keresztenyse.pdf
- MORAVCSIK 1953 Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953.
- MOHR Andreas Mohr: Das Wissen über die Anderen. München–Berlin 2005.

- MIKESY 1971 Mikesy Sándor: Egy ritka női keresztnévről: Ividő. *Magyar Nyelv* 67. (1971) 85–88.
- MUNKÁCSI 1900 Munkácsi Bernát: Menyét, mint a menyasszony jelképe, *Ethnographia*, 11. (1900) 45–47
- NAGY 2007 Nagy Kálmán: A honfoglalás korának hadtörténete. Budapest 2007.
- NIEDERKORN-BRUCK Niederkorn-Bruck, Meta: Der Heilige Koloman. Der erste Patron Niederösterreichs. Wien 1992.
- NIERMAYER Niermeyer, J. F. –Kieft, C. van de: Mediae Latinitas Lexicon Minus. Überarbeitet von J. W. J. Burgers. Brill, Leiden–Boston 2002.
- NÉMETH 1991 Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1991.² Közzéteszi Berta Árpád. 281–282.
- NÉMETH 2001 Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas András. Budapest 2001. 113–161
- NÓTÁRI 2005 Nótári Tamás: Fejezetek Bajorország kora középkori történetéből a salzburgi történeti források tükrében. PhD-értekezés. Szeged 2005.
- NÓTÁRI 2005a Nótári Tamás: A Salzburgi Érsekség és Metód konfliktusa a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* tükrében. *Belvedere Meridionale* XVII. évf. 3–4. (2005) 37–62.
- NYULASSY Nyulassy Ágnes: A szentkultusz kezdetei Magyarországon különös tekintettel Szent Jakab kultuszára c. írásában. In: Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Szeged 1998. 97–108.
- OLSHAUSEN Olshausen, Eckart: Makaron Nesoi. In: Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. 7. kötet. Stuttgart–Weimar 1999. 725.
- ORMOS Ormos Mária: A történelem és a történettudományok. Budapest 2003.
- ORVOS 2000 Orvos Levente: Az inkulturáció megvalósulása a magyarság és a kereszténység találkozása terén a múltban és a jövőben. 2000. <http://orvosl.hu/pdf/inkulturacio.pdf> (2010.05.29. 15:20)
- OSTROGORSKY Ostrogorsky, Georg: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferdinánd–Prohászka Péter. Budapest 2001.
- ÖRKÉNY ÖRKÉNY István: Egyperces novellák. Budapest 1977.
- PADBERG 1998 Padberg, Lutz E. von: Die Christianisierung Europas im Mittelalter. Stuttgart 1998.
- PADBERG 2000 Padberg, Lutz E. v.: A pogány hit maradványai Szászországban. Ford.: Rozgonyi Ivánné. In: Európa közepe 1000 körül. 419–420.

- Relikten heidinishen Glaubens in Sachsen. In: Europas Mitte um 1000. 668–670.
- PETERSON 1958 Peterson, Peter Megill: Andrew, Brother of Simon Peter. His History and Legend. Brill, Leiden 1958.
- PETZOLD, HAID L. Petzoldt–O. Haid: Lebender Leichnam. Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Band 18. Hrsg. Heinrich Beck–Dieter Geuenich–Heiko Steuer. Berlin–New York 2001.
- PAIS 1957 Pais Dezső: Haj-huj-kaját. In: Kodály emlékkönyv. Budapest 1957.
- PAPP Papp Imre: A Karolingok kora. In: Angi János–Bárány Attila–Orosz István–Papp Imre–Pósán László: Európa a kori középkorban. Debrecen 1997. 247–289.
- PÄTZOLD Pätzold, Stefan: Die Anfänge des Christentums an der Mittleren Elbe. Von der Ankunft der ersten Glaubensboten bis zur Gründung des Erzbistums Magdeburg im Jahr 968. *Concilium medii aevi* 3. (2000) 135–153. <http://cma.gbv.de/dr.cma.003.2000.a.05.pdf> (2013. május 25. 11:29:52)
- PAULER Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900.
- PAÚR Paúr Iván: A horvát nemzet legkorábbi viszonyai az Árpádokhoz. Hazánk 1958. (Szerk. Török János.) 110–122. <http://www.google.com/books?id=gwAZAAAAYAAJ&pg=PP11&dq=%22paur+iv%C3%A1n%22+a+horv%C3%A1t+nemzet+legkor%C3%A1bbi+viszonyai&hl=hu#v=onepage&q=&f=false> (2009.08.09 09:50)
- PESTY Pesty Frigyes: Magyarországi helynevek (Buziás, Kerlés, Szeben). *Századok* 1868. 109–119.
- PITI 2000 Piti Ferenc: „Keresztúton“ (A pogányság társadalmi-politikai jelenléte I. István korában.) In: „Magyaroknak eleiről“. Ünnepi tanulmányok a 60 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000. 435–450.
- PLASSMANN 2006 Plassmann, Alheydis: Origo gentis. Identitäts und Legitimitätsstiftung in frü-und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen. Berlin 2006.
- POHL 1988 Pohl, Walter: Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n.Ch. München 1988.
- POHL 2004 Pohl, W.: Identität und Widerspruch. Gedanken zu einer Sinngeschichte des Frühmittelalters. In: Die Suche nach den Ursprüngen. Von

- der Bedeutung des frühen Mittelalters. Ed. Walter Pohl. Wien 2004. 23–35.
- POUPARDIN Poupardin, René: Le royaume de Provence sous les Carolingiens. Paris 1901.
- POPPE 1982 Poppe, Andrzej: The political background to the baptism of Rus. Byzantin-Russian relations between 986–89. In: The rise of Christian Russia. London 1982.
- POPPE 1993 Poppe, A.: Vladimír als Christ. *Österreichische Osthefte* 35/1993. 553–575.
- PÓSÁN Pósán László: A Német-Római Császárság. In: Európa a korai középkorban. Debrecen 1997. 332–357.
- PRAY Pray György: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. Ad annum Christi CMXCVII. Bécs 1761.
- PRAŽAK 1980 Pražak, R.: A Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4. (1980) 393–408.
- PRAŽÁK 2000 Pražák, R.: Cseh- és Morvaország. (Csehből fordította Tóth István). In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged 2000. 191–206.
- PRINZ Prinz, Friedrich: Klerus und Krieg im Frühen Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft. Stuttgart 1971.
- RENOUX 1994 A. Renoux: Rollo. In: Lexikon des Mittelalters. VII/5. München–Zürich 1994. 966–967.
- RICHÉ Riché, Pierre: II. Szilveszter, az ezredik év pápája. Ford.: Somorjai Gabi. Budapest 1999.
- RICHTER 1981. Richter, K.: Bischofsweihe. In: LexMa. II/2. München–Zürich 1981. 326–327.
- RICHTER 1976 Richter, Michael: Kommunikationsprobleme im lateinischen Mittelalter. *Historische Zeitschrift* 222. (1976) 43–80.
- RÓNA-TAS 1997 A Róna-Tas András: A néppé válás az újabb kutatások tükrében. In: Honfoglalás és néprajz. Budapest 1997.
- RÓNA-TAS 1997 Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Budapest 1997.

- RÓNAY Rónay György: Odysseus énekei. Válogatott versek 1931–1978. Válogatta: Parancs János. Budapest 1997.
- ROSENTHAL /WILSON Rosenthal, Else–Wilson, David M. (ed.): From Viking to Crusader. The Scandinavians and Europe 800–1200. New York–Rizzoli 1992.
- ROSSIGNOL 2006 Rossignol, Sébastien: Die Spuckgeschichten Thietmars von Merseburg. Überlegung zur Vorstellungswelt und zur Arbeitsweise eines Chronisten aus dem 11. Jahrhundert. *Concilium medii aevi* 9. (2006) 63. <http://cma.gbv.de/dr.cma.009.2006.a.03.pdf> (2013. május 25. 22:23:32)
- ROUCHE 1985 Rouche, Michel: Aux origines d’une eglise nouvelle: l’Aquitaine et la Pologne. In: Les contacts religieux Franco-Polonais du Moyen Age a nos jours. Relations influences images d’un pays vu par l’autre. Paris 1985. 40–52.
- SAGHY 2004 Sággy Marianne: Új európai dinasztiák. Európa ezer éve. A középkor I. Szerk. Klaniczay Gábor. Budapest 2004. 244–256.
- SAGHY 2008 Sággy Marianne: Az ezredik év. *Világtörténet* 2008. tavasz–nyár. 12–23.
- SASHALMI 2003 Sashalmi Endre: Az Európa-eszme változása a kora középkortól a XVIII. század végéig. *Valóság* 46. (2003)/5. 32–37.
- SAWYER Sawyer, B.: Frau. VII. Skandinavien. In: Lexikon des Mittelalters. IV/4. Zürich–München 1988. 860–861.
- SCHMIDT Schmidt, Roderich: Rethra. Ein Heiligtum der Lutizen als Heiden-Metropole. In: Festschrift für Walter Schlesinger zum 65. Geburtstag. Bd. 2. Hrsg. Vom Doms. Mitteldeutsche Forschungen 74/2. Köln 1974. 366–394.
- SCHNEIDER Schneider, Annarose: Thietmar von Merseburg über kirchliche, politische und ständische Fragen seiner Zeit. *Archiv für Kulturgeschichte* 44. (1962) 35–71.
- SCHNELLER 1817 Schneller, Franz Julius: Staatsgeschichte des Kaiserthums Oesterreichs von der Geburt Christi bis zum Sturze Napoleon Bonaparte’s. Erster Theil. Ungarns Alleinsein. Gratz 1817.
Ungarn’s Schicksal und Thatkraft vor dem Verein mit Böhmen, Oesterreich und Steyermark. Gratz 1817.
- SCHNEIDMÜLLER Schneidmüller, B: Neustria. In: LexMa VI./5. München–Zürich 1992. 1110–1111.

- SCHRÖDER Schröder, Franz Josef: Völker und Herrscher des östlichen Europa im Weltbild Widukinds von Korvei und Thietmars von Merseburg. Münster 1974.
- SCIOR 2002 Scior, Volker: Das Eigene und das Fremde. Identität und Fremdheit in den Chroniken Adams von Bremen, Helmolds von Bosau und Arnolds von Lübeck. *Orbis mediaevalis- Vorstellungen des Mittelalters* 4. Berlin 2002.
- SIGAL 1989 Sigal, Pierre A.: Isten vándorai. Budapest 1989.
- SLÍZ 2000 Slíz Mariann: Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemtől III. Andrásig. Budapest 2000.
- SOUTHERN 1978 Southern, W.: Western Views of the Islam Middle Ages. Cambridge 1978.
- SPELLENBERG Spellenberg, Uta: Zeichen der Zeit- die Mission im Osten. *Deutschland und Europa*. Heft 38. (1999) 30–34.
http://www.deutschlandundeuropa.de/38_99/jahrtaus.pdf
(2013. május 25. 21:41:30)
- SROKA Sroka, Stanisław A.: Lengyelország. Ford.: Biernacki Karol. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged 2000. 173–188.
- STENTON Stenton, Sir Frank: Anglo-Saxon England. Oxford 1962.
- STEPHAN 2010 Stephan, Joachim: Warum werden im Dagome iudex Oda als senatrix und Mieszko als iudex bezeichnet? *Slavia Antiqua* LI. (2010) 127–132.
- STOLZ Stolz, Fritz: Synkretismus I. Religionsgeschichtlich. In: *Theologische Realenzyklopädie*. Berlin–New York 2001. 527.
- STRZELCZYK 2000 Strzelczyk, Jerzy: Polen im 10. Jahrhundert. In: *Europas Mitte um 1000*. Band 1. Alfred Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 446–457.
- SZABADOS 2007 Szabados György: „Árpád-házi” „szent” királyunk Aba Sámuel. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerkesztette Révész Éva, szerkesztőtárs Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 151–158.
- SZABADOS 2011 Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Szeged 2011.
- SZALÁGYI Szalágyi István: De statu Ecclesiae Pannonicae. Vol. VII. [Pécs] Quinque-Ecclesiis 1800.

- SZALAY Szalay László: Magyarország története. I. Lipcse 1852.
- SZEGFŰ 1974 Szegfű L.: Sarolta. In: Középkori kútfontok kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János–Székely György. Budapest 1974. 239–251.
- SZEGFŰ 1980 Szegfű L.: Vata népe. *AUSz* 47 (1980) 11–8.
- SZEGFŰ 1996 Szegfű László: Ősi szellemi örökségünk. I. Gondolatok az ősi magyar hitvilágról. Szeged 1996.
- SZEGFŰ 2000 Szegfű László: Gellért püspök filozófiája. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged 2000. 387–400.
- SZŐCS 2007 Szőcs Tibor: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és a 11. századi okleveleink. *Fons XIV.* (2007) 1. sz. 59–95.
- SZŐCS 2010 Szőcs Tibor: Egy második „tatárjárás”? (A tatár–magyar kapcsolatok a 13. század második felében.) *Belvedere Meridionale* 2010. 16–49.
- SZŐCS 2012 Szőcs Tibor: Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest 2012.
- SZÜCS 1983 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest 1983.
- SZÜCS 1997 Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. In: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szerk., utószó: Zimonyi István. Budapest 1997.
- SZÜCS 1988 Szűcs Jenő: Szent István intelmei. Az első magyarországi államelméleti mű. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc–Kardos József. Budapest 1988. 32–58.
- TALLEY Talley, Th. J.: The Origins of the Liturgical Year. New York 1986. (1991)
- TEIGE Teige, Markus: Der Heilige Volodymyr auf dem Weg. Eine Historische Betrachtung der Berichte in der Nestorchronik. 2002. www.hausarbeiten.de/feacher/download/thi/22071html
- TESZ Idegen. In: Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára. II. Főszerk. Benkő Lóránt, szerk. Kiss Lajos–Papp László. Budapest 1970. 186–187.
- THOMA Thoma, Gertrud: Namensänderungen in Herrscherfamilien des Mittelalterlichen Europa. Kallmünz, Opf. 1985.
- THOMAS 1988 Thomas, Heinz: Der Ursprung des Wortes Theodiscus. *Historische Zeitschrift* 247. (1988) 295–331.

- TOLDY Toldy, Franz: Culturzustände der Ungern vor der Annahme der Christentums. *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe* 1850. II. Band. 1. Heft. 4–20.
- THOROCZKAY 2009 Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Budapest 2009.
- TÓTH 1901. (2001) Tóth Béla: Szájrul szájra. Budapest 1901. (2001)
- TÓTH 1906 Tóth Béla: Szálló igék lexikona. Budapest 1906.
- TÓTH 1997 Tóth Endre: István és Gizella miseruhája. *Századok* 131. (1997)/1. szám, 3–74.
- TÓTH 2007 Tóth Péter: Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után. In: Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére. Szerk. Érszegi Géza. Tihany 2007. 31–36.
- TÓTH 1983 Tóth Sándor László: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. *AUSz* 75. (1983) 3–9.
Kabarok és fekete magyarok. *AUSz* 84. (1987) 23–29.
- TÓTH 1997 A fehér és fekete magyarok problematikájához. In: A honfoglalás ezer éve és a Vajdaság. Forum Könyvkiadó, Újvidék 1997. 81–93.
- TÓTH 2010 A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Históriaantik Könyvkiadó, Szeged 2010.
- TÓTH 2012 Querfurti Brúnó és a fekete magyarok. In: Hittérítők és pogányok. Querfurti Brúnó – egy vértanú Szent István korában. *Belvedere Meridionale* XXIV. (2012 Tél) 4. sz. 41–55.
- TÓTH H. 1996 H. Tóth Imre: A magyarok és szlávok a 9–11. században. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged 1996.
- TÓTH H. 2000 H. Tóth Imre: Bulgária. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged 2000. 173–188.
- TÓTH H 2003 H. Tóth Imre: Cirill-Konstantin és Metód élete, működése. Szeged 2003.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL Trencsényi-Waldapfel Imre: Az aranykor-mítosz és a boldogok szigetei. In: Hésiodos: Munkák és napok. 113–136.
- TREŠTÍK 2007 D. Treštík: Proč byli vyvražďeni Slavníkovci? In: Slavníkovci v českých dějinách. Praha 2007. 13–19. (Német összefoglalóval.)
- TRILLMICH Trillmich, Werner: Einleitung, Jegyzetek. In: Thietmari Merseburgensis episcopi, Chronicon= Thietmar von Merseburg,

- Chronik. Neu übertragen und erleuchtet von Werner Trillmich. Darmstadt 1974.
- WEINRICH Weinrich, Lorenz: Der Slawenaufstand 983 in der Darstellung des Bischofs Thietmar von Merseburg. In: Festschrift für Franz Josef Schmale. Darmstadt 1988. 77–87.
- UHLIRZ 1951 Uhlirz, Mathilde: Die „Scythae“ in den Briefen Gerberts von Aurillac. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, LIX. Band. (1951) 411–415.
- UHRMAN 2010 Uhrman Iván: Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés. *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010)/1–2. 44–111.
- VÁCZY 1940–1940 Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. *Levéltári Közlemények* (1940–1940) 304–338.
- VÁCZY 1985 Váczy P.: Mersebugi Thietmar a magyar királykoronázásról. *Történelmi Szemle* (1985) 4. szám, 628–642.
- VADAS 2007 Vadas András: Rodulfus Glaber és az ezredforduló félelmei a *Historiarum libri quinque* című műben. *Világtörténet* 2007. tavasz–nyár 31–49.
- VADAS 2010 Vadas András: „midőn az emberek ilyen csodát tapasztalnak a természetben, nyomban valami váratlan és rettentő dolog sújt le rájuk” – egy 11. századi bencés szerzetes és a természet elemei. In *Középkori mozaik*. Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2010. 27–41.
- VARGA 2003 Varga Gábor: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpaden zwischen Anlehnung und Emanzipation. München 2003.
- VARGA 2007 Varga Gábor: Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német-Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról. *Aetas* 22. (2007) 3. sz. 35–57.
- VAJAY 1967 Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai I. Főszerk.: Fitz Jenő, szerk.: Kralovszky Alán. Székesfehérvár 1967. 63–100.
- VAJAY 1968 Vajay, Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die Europäische Geschichte (862–933). Mainz 1968.
- VAVŘINEK Vavřínek, Vladimír: Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens. *Historica* VII. (1963) 5–56.

- VEKERDI 2004 Vekerdi József: *Regnum unius linquae: Megjegyzések az Intelmek új fordításához. Századok* 138. (2004)/2. 495–499.
- VESZPRÉMY 1985 Veszprémy László: Anastasius esztergomi érsek műveltségéről. *Magyar Könyvszemle* 101. (1985) 137–141.
- VESZPRÉMY 2000 Veszprémy László, *The Birth of Hungarian Identity in the Historiography of the Middle Ages*. In: *Conquête, acculturation, identité: Des Normands aux Hongrois*. Ed. Nagy, Piroska. Rouen 2001. 93–109.
- VESZPRÉMY 2003 Veszprémy L.: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. *Textus és kontextus. Századok* 137. (2003/2) 459–467.
- VESZPRÉMY 2007 Veszprémy L.: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. *Történelmi Szemle* XLIX. (2007) 1–17.
- VILLEGAS-ARISTIZÁBAL Villegas-Aristizábal, Lucas BA (Hons), MA: *Norman and Anglo-Norman Participation in the Iberian Reconquista c. 1018 – c. 1248*. Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy, 2007.
- VÍZKELETY 2008 Vízkelety András: Pogányok vagy keresztények? In: Vízkelety András: *Irodalmak születése*. [Keszthely] 2008. 30–35.
- VOIGT Voigt, Heinrich Giesbert: *Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer*. Stuttgart 1907.
- VOIGT 2003 Voigt Vilmos: A magyar ősvalláskutatás kérdései. *Vallástudományi tanulmányok* 4. Budapest 2003.
- VOLZ 1995 Volz, R.: Snorri Sturluson. In: *Lexikon des Mittelalters*, VII/9. München–Zürich 1995. 2016.
- WACHSMUTH Wachsmuth, W.: *Europäische Sittengeschichte. Zweiter Theil*. Leipzig 1833.
- WALZ Walz, Dorothea: *Auf der Spuren der Meister. Die Vita des heiligen Magnus von Füssen*. Sigmaringen 1989.
- WASSERSTEIN Wasserstein, D. J.: Mudjáhid. In: *The Encyclopaedia of Islam* VII. Ed. C. E. Bosworth–E. van Dorzel–W. P. Heinrichs–Ch. Pellat. Brill, Leiden. 193. 292–293.
- WEINFURTER Weinfurter, Stefan: *Heinrich II. (1002–1024). Herrscher am Ende der Zeiten*. Regensburg 1999.
- WEINFURTER 2000 Stephan Weinfurter: A „Henriekék dinasztíája”, Gizella családja. Ford. Görbe Tamás. In: *Gizella királyné (985 k.–1060)*. Főszerk. Géczi János, vendégszerk. Koszta László–Homonnai Sarolta. Veszprém 2000. 7–16., 7–8.

- WENSKUS 1956 Wenskus, Reinhard: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. Münster–Köln 1956.
- WENSKUS 1961 Wenskus, Reinhard: Stammesbildung und Verfassung: das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln–Graz 1961.
- WERNER 1963 Werner, Karl Ferdinand: Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium. *Deutsches Archiv* 19. (1963) 297–326.
- WERTNER 1885 Wertner Mór: Az Árpádok házassági összeköttetései. *Turul* 1885. 3. Arcanum Cd-Rom (1883–1900)
- WERTNER 1892 Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892.
- WITTGENSTEIN Wittgenstein, Ludwig: Tractatus logico-philosophicus. Frankfurt a. M. 1989.
Logikai-filozófiai értekezés – Tractatus logico-philosophicus. Budapest 2004.
- WOLFF 1978 Wolff, Robert Lee: How the News was brought from Byzantium to Angoulême; or, The Pursuit of a Hare in an Ox Cart. *Byzantine and Modern Greek Studies* 4. (1978) 139–189.
- WOOD 2001 WOOD, Ian: The missionary life. Saints and evangelisation of Europe 400–1050. 2001.
- ŽEMLIČKA 2006. Žemlička, Josef: Kníže Vladivoj a Přemyslovská consanguinitas Ke Skadbě vladnoucího rodu v 10. a začátkem 11. století). *Studia Mediaevalia Pragensia* 7. (2006) 181–195. (Összefoglalóval.)
- ZETTEL 1977 Zettel, Horst: Das Bild der Normannen und der Normanneneinfälle im westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. bis 11. Jahrhunderts. München 1977.
- ZOLNAY 1977 Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Budapest 1977.
- ZOTZ 1979 Zotz, Th.: Austrien. In: *LexMa* I/6. München–Zürich 1979. 1258–1259.